Сяргей Грахоўскі

Споведзь

Аповесці і вершы

Мінск
Мастацкая літаратура
1990

Слова да «Споведзі»

...Я пасціў дваццаць гадоў перад споведдзю. І вось настала пара маёй позняй восені, пара шчырай споведзі, бо зазімак стукае ў дзверы, а халодная кароткая вясна маіх няспраўджаных летуценняў прамільгнула даўно і незваротна.

На пачатку майго лета ўдарыў страшэнны гром, і лютая навальніца пагнала далёка ад дому на пакутніцкіх шляхах дзяліць горкі лёс з мільёнамі нявольнікаў, заплямленых страшэнным таўром 58-й пробы.

Я двойчы прайшоў усе кругі пекла і не зламаўся, не знік на таежных скрываўленых трасах. Смерць з дня ў дзень цікавала кожнага з нас, глядзела ў ашклелыя вочы і збірала шчодрую даніну. А я не паддаўся ёй.

У самай страшнай бядзе толькі чалавек ратуе чалавека, толькі дабро і спагада вядуць з цемры безнадзейнасці да жыцця і збавення. Нас з тысяч вярталіся адзінкі, з мільёнаў — сотні. Усё меней і меней застаецца сведак тае страшнае пары, калі кожны баяўся ўласнага ценю, не адважваўся прызнацца да закатаванага бацькі, а бацька — да сына, калі па праведнай крыві з рыпам ступалі катавы боты.

Усё наваколле ад небасхілу да небасхілу патанала ў змроку хлусні і казённай патэтыкі; бравурныя маршы і гучныя рапарты заглушалі людскі стогн, плач і зладзейскія стрэлы ў патыліцы сумленнейшых сыноў народа.

Асірочаныя дзеці пад гул бубнаў і горнаў, глытаючы слёзы, па камандзе дзякавалі «любімаму бацьку народаў за сваё шчаслівае...» сіроцтва. Колькі іх не ведала сваіх бацькоў і мацярок?! Колькі іх шукала родныя магілы, не знайшло і не знойдзе ніколі?! Злачынцы ўмелі замятаць крывавыя сляды.

Я бачыў усё і ўсё перажыў. Лёс зліта ваўся і наканаваў мне жывым выйсці з пекла і стаць Сведкам на Судзе Гісторыі. Я памятаю сотні прозвішчаў, імёнаў і аблічча ў сваіх пабрацімаў па няволі, што не выйшлі з пекла і засталіся ў вечнай мерзлаце. Я памятаю садыстаў-следчых, злачынцаў-«суддзяў», наглядчыкаў, лагерных начальнікаў і канваіраў. Памятаю ўсё да драбніц і клянуся кожным словам, кожным радком гаварыць толькі праўду, каб ведалі людзі і ніколі не далі сябе ашукаць прыгожай хлуснёй і д’ябальскім каварствам. Сведчу, каб нашы нашчадкі спазналі сапраўдную волю, роўнасць і шчасце на роднай акрыялай і расквітнелай зямлі.

Клянуся і сведчу.

Зона маўчання

Я и Сам о Себе свидетельствую, свидетельство Моё истинно; потому что
Я знаю, откуда пришёл и куда иду…
Евангелие от Иоанна, гл. 8, стих 14

«Крок налева, крок направа»

Ачмурэлыя ад густой і нясцерпнай задухі ў натрамбаваным арыштанцкім цялятніку, мы вывальваліся праз адсунутыя дзверы ў глыбокі снег і шчыльнае кола канвою. Лёгкія аж раздзірала свежае халоднае паветра. Пасля змроку ў закураным вагоне зіхоткі снег і звонкая сінява неба да слёз сляпілі вочы. У зрэнках круціліся каляровыя кольцы, большалі, адплывалі, знікалі і кружыліся зноў. Ад доўгай нерухомасці на нарах і пад нарамі дранцвелі ногі, іх праціналі вострыя іголкі, і ступалі як чужыя.

Адна чыгуначная каляя блішчала паміж сумётамі і знікала ўдалечыні. Наўкол заінелыя лясы і лясы. Непадалёк, на сухастоіне, злавесна каркае варона, нібы прадчувае блізкую спажыву, відаць, прынюхалася да асаблівага арыштанцкага духу. Пакуль вылазілі апошнія, я разгледзеў непадалёк невялічкі дом з кругляка з пабітаю ржою шыльдаю: «Ст. Постой, Ж. Д. НКВД СССР». Вось і наш прыстанак. Ці доўга мы прастаім на гэтым Пастоі? Відаць, нехта з нас у гэтых лясах і снягах застанецца назаўсёды. Апрача станцыі, нідзе ніводнай душы, ні будыніны, ні дымка. Значыць, пагоняць некуды далей.

Глыбокі сыпкі снег п’яніў даўно забытым пахам змерзлай на сцюжы кужэльнай бялізны, цішыня і замецены снегам лес нагадвалі нешта роднае, страчаную і недасяжную волю.

Нас атачылі спераду, ззаду і з бакоў канваіры ў сівых шынялях і чорных кубанках, яны глядзелі на нас з насцярогаю і нянавісцю, трымаючы напагатове доўгія вінтоўкі з штыхамі. Гляджу на іх і думаю: «Што ж вас пагнала на гэтую сабачую службу? І вы ж, як і мы, лагернікі, толькі па розныя бакі дроту? Хто вам увёў у вушы, што мы «ворагі народа»? Можа, сумленней і адданей нашаму ладу нікога за нас і няма, а ворагі тыя, што цэлы год нас мардавалі, выбіваючы няпраўду, каб сумленнейшых людзей падвесці пад «вышку» або загнаць на пагібель у шахты і ў гэтыя непраходныя лясы. Якому д’яблу служаць тыя, што апантана ламалі рэбры старым камуністам, што

жанчынам заганялі ў саскі завостраныя алоўкі, што ножкамі крэслаў раструшчвалі пальцы ног і месяцамі гніалі ў халодных і цёмных карцэрах? Гэта яны нас загналі сюды, а вас прымусілі трымаць нас на мушцы. Дзе ж тая праўда? Ці была яна, ці ёсць?»

Гэтыя пытанні другі год б'юць і б'юць у мазгі, выкручваюць душу, ні ўдзень, ні ўначы не даюць спакою. Тым часам з вагона ў снег скочваюцца старыя нямоглыя арыштанты. Яны тузаюцца і не могуць устаць, а нам не дазваляюць выйсці са строю і памагчы саслабелым. Убок адышоў невысокі, перацягнуты папругаю і партупеямі з жоўтым партфелем начальнік канвою і не па росце зычна скамандаваў: «Стро-о-ой-сс-я! Разабрацца па чатыры. Прадапраждаю: шаг улева, шаг управа, — нехта буркнуў: прыжок уверх, — прэкраціць агітацыю, — гаркнуў начальнік і закончыў даўно засвоеную малітву, — канвой страляе без прадупраждджэння». Відаць, гэты бяльыніцкі ці чавускі хлопец не аднаго свайго земляка і суседа справадзіў у апошні пагібельны шлях. Эх вы, пякельныя думы, няма ад вас ратунку!

Абапал лагернай аднапуткі стаяў змрочны, замецены снегам лес. Следам за намі кружыліся, кідаліся на сляды і зноў узляталі груганы, з елак з шоргатам спаўзала снежная навісь.

Большасць з нас былі ў паўчаравічках — на дзіравыя шкарпэткі, у папрэлых за паўтара года бадзяння па камерах галёшах, у выцертых, як рэшата, штоніках, падбітых ветрам пальцечках. Пашанцавала таму, каго забралі зімою, — у іх былі цёплыя паліто, шапкі, а то і валёнкі. Сцежка па цаліку вяла ў гушчар. Снег набіваўся ў чаравікі, раставаў і намярзаў ледзянымі брыжамі на калашынах штаноў. Ішлі моўчкі. У кожнага за плячыма на лямках — брудная, укачаная на нарах торбачка з арыштанцкімі трантамі.

Лес гусцее. Углыбіні відны заваленыя снегам вывараткі, зламаныя пад цяжарам замеці елкі, з верхавін з глухім вухканнем зрываюцца камякі снегу. Канвой з бакоў грузае па снезе па самыя «ступіцы», ад злосці люцее, крычыць, мацюкаецца і без дай прычыны ляскае затворамі. Ідзём моўчкі, як пахавальная працэсія, толькі часам уздыхаюць і войкаюць старыя, а іх у хвост і ў грыву падштурхоўваюць прыкладамі.

Ішлі, ішлі і нарэшце прыбіліся да агароджы. На тоўстыя слупы аж у дзве рэдзі шчыльна нацягнуты калючы дрот, па вуглах пад дашчанымі стрэшкамі вартавыя вышкі, на іх у гаматных кажухах — стралкі. Тут ахоўнікаў завуць стралкамі: у іх адзіны абавязак — страляць. Каго, за што — нікога не цікавіць.

Вось і наш прытулак. Што тут нас чакае? Пакута і... смерць. Хто вытрымае дзесяць гадоў? Выцягваем шыі паглядзець, што там, за

плотам. Тры дахі. Адзін даўжэйшы, два ніжэйшыя і карацейшыя. З комінаў лена паўзе шызы дым. Шарэюць прыцярушаныя снегам доўгія палаткі. Спыніліся каля шырокай брамы. Пры ёй маленькая хатка на два акенцы. Над брамаю на доўгай дошцы чырвонаю фарбаю напісана: «Лучковая пила и канадский топор — кратчайший путь к освобождению». Што за лучковая піла і канадскі тапор? — відаць, пазнаёмімся і будзем з іх дапамогаю скарачаць свой доўгі тэрмін.

Загадалі «разабрацца» па два. З прыбудоўкі выйшаў куртаты з шэрым тварам, у новых закасаных валёнках вахцёр, на абвіслай папрузе целяпаецца кабура з наганам. Стаіць, жартуе, зубаскаліць з начальнікам канвою. Адмыкаць не спяшаецца. Ногі закляклі, шчокі пакрыліся гусінымі пупышкамі і самі сабою дрыжаць, губы ледзьве варушацца. Адно жаданне: хутчэй бы пад дах, у цяпло. З зайздрасцю пазіраем на барак і з апаскаю на заінелыя палаткі. Яны-то, відаць, якраз і для нас. Барак даўно заселены.

З зоны на вахту паволі ідзе сярэдняга росту мужчына ў доўгім шынялі і кубанцы. Яны доўга гавораць з начальнікам канвою, закурваюць, нібыта нас і не бачаць. Нарэшце забірае ў начальніка канвою нашы фармуляры і становіцца каля расчыненай брамы. І зноў пачынаецца старая песня: прозвішча, імя, па бацьку, год нараджэння, артыкул, тэрмін. Выкліканы ідзе ў зону і чакае астатніх. Мы, сябры і знаёмыя па волі і перасылках, трымаемся адзін аднаго, каб быць разам і тут. Адзін за адным прайшлі ў зону. Каля нас круціцца губаты, шыракатвары блацяк з «фіксаю» на пярэднім зубе, у новым мультановым бушлаце, закасаных валёнках і з тоўстым кантовым кіем у руцэ. Відаць, ён нейкі лагерны начальнік, бо парадкуе нас, пакрыквае, марудных папіхае кантовым «воспитателем». «Адкуль, контрыкі, прывалілі?» Пачуўшы адказ, выскаляецца: «Бульба-картопа дробненькая. А за Гомелям людзі ёсцяка, гы-гы-гы! Ну, варушыся, даўгалыгі трацкіст», — штурхае ён паважанага колішняга метадыста наркамасветы Жураўскага. Той ледзьве пераступае на распухлых, як налівачы, нагах.

«Усякайце. Значыць, так: я — ваш нарадчык Віцёк Мілашачкін. Зараз зоймем апартаменты, разаб'ём вас, жмурыкаў-саколікаў, на брыгады і пачнём іскупаць віну перад народам. Парадак такі: пад'ём у шэсць, развод у сем, з барака вылятай без апошняга. Маруднаму мой памочнік дапаможа», — ён рагатнуў і патрос кантовым дрынам. «За мною шагам марш!» — і павёў у доўгую заінелую палатку. З яе, з вытыркнутых бляшаных труб, валіў густы дым.

Палатка метраў на сорак нацягнутая на каркас з неакоранага падтаварніка, абапал вузкага праходу суцэльныя двух'ярусныя нары.

Пасярэдзіне дзве печкі з бляшаных бочак, напаленыя дачырвана. Вокан няма. На прыбітых да слупоў паліцах дымяць тры газнічкі. Дымна, парна, і пахне паленым кортам. У паўзмроку на нарах у нечым длубаюцца невыразныя цені, замест фіранак паразвешваны брудныя каравыя парцянкі, ідзе едкая пракіслая пара ад мокрых бушлатаў. Хто захапіў месца пры печы, падсмажвае на ражэнчыку рэшткі пайкі, зманліва пахне прыгарэлым хлебам.

Мы, чалавек трыццаць, занялі верхнія нары, рэшту нашага этапу загналі ў суседнюю палатку. Пад намі настылыя сырыя дошкі. Ад пасцеляў мы адвыклі даўно: што на мне, тое і пада мною, у чым хаджу, у тым і сплю, тым і накрываюся. Турэмныя падлогі былі сухія, а тут сядзіш на макрэчы. Вецер ляскае намёрзлым брызентам палаткі, у вузкім праходзе снуюць, варушацца, штурхаюцца, падобныя на кажаноў, цені, працiскаюцца да печы, як чорныя кіпцюры, працягваюць да цяпла паскручваныя пальцы. Гэта чакае і нас. Мы ўпяцёх, сябры па волі і этапах, умасціліся побач. Са смакам нюхаем пах падсмажанага хлеба і глытаем слінкі. Нам сёння нічога не належыць: сухі паёк даўно з’едзены, а тут яшчэ не паставілі на катлавое ўтрыманне, вось і хаўкаем, шморгаем насамі і загаворваем адзін аднаму зубы, каб меней думаць пра хлеб.

Мой сусед, былы карэспандэнт «Известий» Валодзя Мяжэвіч, яшчэ не падобен на арыштанта: на ім добрае зімовае паліто з каракулем, цёмна-карычневы гарнітур з камізэлькаю, цёплая шапка, чаравікі з суконнымі гетрамі на гузічках. Усё пакамечылася, запылілася, але яшчэ нагадвае прэстыжнае мінулае гаспадара. З зайздрасцю пазіралі на гарачую печ, каб адагрэць мокрыя змерзлыя ногі, але навічкам туды не прабіцца. Сушымся, пазвесьваўшыся з нараў. Умошчваемся не распранаючыся, пад галавою торбачка з рэшткамі трантаў пасля шмонаў, пражарак і крадзяжоў на этапах, на босыя ногі нацягваем мокрыя калошы штаноў. Ляжым з заплюшчанымі вачыма, а кроў стукае ў скроні, думкі ні на хвіліну не даюць спакою: што тут нас чакае, што будзе заўтра, праз месяц, праз год? А іх наперадзе дзевяць — больш за год адбыў у турмах. Дажыць хоць да лета. Успамінаецца, як даўно забыты фільм, такое далёкае жыццё на волі. Сяброў і знаёмых не абмінуў гэткі ж горкі лёс. Хто ж застаўся там, не забраны? Чаму адных узялі, а другіх не? Пісьменнікаў з магілёўскай перасылкі высмыквалі на этап па некалькі чалавек. Куды іх закінуў лёс? Дзе яны цяпер? Добра, што побач некалькі блізкіх і надзейных сяброў, загартаваных у следчых рэбрадрабілках, у карцэрах і на этапах. Калі адчыняюцца дзверы, у

палатку ўрываецца хісткае злавеснае святло ад вогнішчаў вакол зоны. Яны гараць усю ноч.

Грукаючы сваім «выхавальнікам», уваходзіць Віцёк Мілашачкін: «Жмурыкі-мазурыкі, прыбыўшыя нонча, слухай сюды. Заўтра вы — брыгада лесарубаў. Брыгадзір ваш вось ён, былы памкамузвод доблеснай Чырвонай Арміі, а цяпер за доўгі язык, як і вы, пяцьдзесят восьмая. Пакажыся, Міша Селязнёў». На крок адышоў сярэдняга росту вайсковец у шынялі і будзёнаўцы без зорачкі. У змроку былі відны толькі падбародак і правалы вачэй. Ён трымаў даўгаватую фанерную дошчачку і запісваў на ёй насліненым хімічным алоўкам нашы прозвішчы і ініцыялы. Зрабіў пераклічку, папярэдзіў, што на снеданне ідзём строем, а адтуль — на развод.

А Віцёк усё нешта марудзіў: некага ўшчуваў, палохаў кандзеем, адганяў ад печы з апухлым шкляным тварам дахадзягу. Ён засынаў і тыцкаўся тварам аб гарачую бляху, на шчоках цямнелі апёкі, там, дзе пазлазілі струпы, ружавела скура і сачыліся болькі. Відаць, чалавек дажываў апошнія дні. Гэта быў некалі славуты на заводзе імя Варашылава ўдарнік і рабкор Іван Іванавіч Казлоў. Яго імя грымела на мітынгах і ў друку, ён сядзеў у прэзідыумах і стаяў на трыбунах, цяпер ашклянелы, апалены, амаль непрытомны дагараў каля бляшанай печы ў халоднай палатцы за тысячы вёрст ад дому пад гул таежнай завірухі. Барані божа дайсці да такога стану. Лепш загінуць адразу без зняважлівых пакут.

Пакруціўся Мілашачкін каля нас і ўскочыў на верхнія нары. «Ну як, мужыкі? Хоць хранова, а жыць можна: замка і парашы няма, і то добра. А ты, пахан, — звярнуўся ён да Мяжэвіча, — відаць, на волі фартовым хмыром быў? Га? — Мяжэвіч маўчаў. — Слухай сюды. Шмоткі твае уркі адразу памыюць. Давай махнём кліфт, правілку, шкары на зменку і чатыры пайкі. Ну, лады?» — «На якой вы мове гаворыце? Я нічога не разумею». — «Цьфу ты, ахламон. Мала ж цябе вертухаі ганялі, што па фені не ботаеш. Хрэн з табою. Сам прыбяжыш і залямантуеш: «Ой, ратуйце, раздзелі, абакралі. Давай па-людску, у накладзе не будзеш. Я ўсё магу. А там і ў прыдуркі ўваткну». Мяжэвіч закруціўся ў паліто і прыкінуўся, што спіць. «Ну, аглаед, ты ў мяне яшчэ паскачаш». — Нарадчык лёгка саскочыў з нараў і выскачыў з палаткі. На праходзе ўсё яшчэ сланяліся і штурхаліся каля печы цёмныя здані: нешта мянялі, адмервалі махорку запалкавымі карабочкамі, сварыліся, валтузіліся. Гайдаўся і ляскаў па апалубцы брызент палаткі, з шчылін цягнула холадам, было вільготна і мулка.

Неўзабаве на вахце ўдарылі жалязякаю па вагонным буферы: ад-бой. Хочаш не хочаш, лажыся. Калі пашанцуе, — сон — адзінае

збавенне ад усіх пакут і страшных дум. Чалавек ужо прызвычаіўся, што ён нікому не патрэбен, што яго могуць расцерці, як муху, але ўсё ж чапляецца за жыццё, на нешта спадзяецца, верыць, што яго голас нехта пачуе і выратуе з гэтага пекла. Цяжкі і трывожны сон — і збавенне і пакута. Зноў прыходзяць кашмары допытаў, начныя «стойкі», «канвееры» па трое сутак. Нарэшце знясіленага цягнуць у адзіночку. Адзіны паратунак — зваліцца на тапчан і заснуць, але дзе там заснеш: да адбою класціся забаронена. Садзішся на ўмураваны ў сцяну зэдлік, падпіраеш рукою шчаку, павекі заплюшчваюцца самі. Стук у жалезныя дзверы — не спаць! І так да вечара. Адбою чакаеш, як збавення. Толькі прылёг, праваліўся ў бездань, адчыняецца жалезнае акенца, стук ключом: «На «Гэ» — на допыт. Жыва! Жыва!» Адразу не ўцяміць, дзе ты, што з табою, а дойдзе — дрыжыкі працінаюць наскрозь. На ўсё жыццё запомніўся пах пракураных «Беламорам» калідораў следчага корпуса, перасвіст «вывадных», каб не сустрэліся арыштанты, як прывіды, упаўзаюць у памяць шэрыя ад папяроснага дыму і злосці, калюча-сухія, здзекліва-ўсмешлівыя і сытыя абліччы следчых, і жах апаноўвае зноў. Шчасце, што гэта сон, што допыты — у мінулым.

На голых нарах храпуць, трызняць, варочаюцца, стогнуць, чухаюцца ад страшэннага свербу няшчасныя людзі. Мы ж месяц не распраналіся, не мыліся, рубцы залубянелай, як бляха, бялізны, як асцюкамі, забіты шэрымі паразітамі. Калі распранемся? Калі памыемся? Пакуль што ніякіх надзей. Палатка заінела з сярэдзіны, мерзнуць рукі, не знятая на ноч шапка прымерзла да брызенту, здранцвела шыя, страшна паварушыцца, а ў шэсць гадзін пад'ём. Колькі ж цяпер? Паўтара года я не бачыў гадзінніка, але беспамылкова дзейнічае біялагічны. Што мяне чакае заўтра, як пачнецца першы дзень лесаруба? Што абую? Што адзену? Куды пагоняць? Што скарачаюць лучковая піла і канадскі тапор, жыццё ці тэрмін?

Так у палоне пытанняў і ў тумане трызнення я нерухома ляжаў на трошкі падсушаных уласным целам нарах. Хацелася забыцца, хто я і дзе я, але трэск замерзлай палаткі, храп, мармытанне, стогны і крыкі суседзяў у сне вярталі ў страшную рэальнасць. Толькі праваліўся ў нейкую глыбокую прорву, адчуў бязважкасць і застыў у палёце, як ударылі на вахце ў буфер: «Пад'ём! Па-а-дё-ом!» Днявальны запальваў капцілкі, адразу шэрая маса заварушылася на нарах, нацягвалі яшчэ мокрыя штаны і целагрэйкі, а мы нейкімі матузкамі шнуравалі свае чаравікі, твары здаваліся сінімі з чорнымі правааламі, лесарубы шукалі лапці і парцянкі, за патрэбаю выскаквалі за дзверы

палаткі, а следам урываліся клубы белае пары, нібыта воблакі на нябёсах. Вакол палаткі снег быў жоўты, папраточваны чалавечымі струменямі. Трошкі далей адыходзілі, чэрпалі далонямі шурпаты снег, расціралі рукі і твар: ні вады, ні ўмывальнікаў не было. І ўсё бягом, усё «Давай! Давай!». З гэтым «давай» уставалі, пласталіся на лесасецы і звальваліся на нары з адбоем.

Брыгадзіры раздавалі пайкі хлеба. Гэта была сапраўдная латарэя: адзін адварочваўся, брыгадзір трымаў пайку і пытаўся: «каму», той называў прозвішча. Шчасліўцу трапляла гарбушка. З ім спрабавалі памяняцца з прыдачаю на цыгарэту махоркі. Але дзе там! Такая ўдача бывала не часта.

У палатку ўварваўся раз'ятраны Віцёк. «Што ж вы, маць вашу, цераз пень-калоду, контрыкі, сабатаж разводзіце, усё яшчэ мітынгуеце, бляхі, ёдам мазаныя! Ану, вылятай, аглаеды, без апошняга!» — І, стоячы пры расчыненых дзвярах, хрысціў кантовым дрынам кожнага, хто не ўправіўся апярэдзіць суседа. Строем ішлі ў сталоўку, — па вокны ў зямлі засыпны з дошак барак, поўны пары, гоману і тлуму. Упершыню бачу міскі, вытачаныя з бярозавых чурак, набрынялыя, слізкія і кіслыя. Няхай сабе, абы былі поўныя, а ў іх недаваруаны турнэпс, хвасты і галовы салёнай траскі.

Лагпункт толькі асвойваюць. Няма яшчэ электрычнасці, каля вахты і вакол зоны гарацць зыркія вогнішчы. Ад полымя снег і твары арыштантаў чырвоныя, як на пажары, і навакольны замецены і заінелы лес здаецца ружовым і хісткім. Наш брыгадзір камандуе па-вайсковаму: «Брыгада Селязнёва стр-р-ро-й-ся!» У водбліску вогнішчаў панура ідзём на вахту. Рукі і ногі ўжо адубелі, а што ж будзе да вечара? У суседнім невялічкім бараку стаіць страшэнны гвалт і гармідар, крыкі, шматпавярховы мат, жаночы віск, лаянка, якой зроду не чуў. Старыя лагернікі жартуюць: «Выводзяць брыгаду Машкі — «зялёнага пракурора». Нарэшце адна за адною выскакваюць маладзенькія дзяўчаты, амаль падлеткі, у стракатых пальцечках, хустачках і берэціках, а з вуснаў ляціць такі слоўны бруд, што я тузаю сябе за вуха, ці не сніцца гэта мне. Павольна з барака выходзіць у міліцэйскім шынялі і шлеме з казыркамі спераду і ззаду кірпатая, з мангольскімі вочкамі і адкапыленаю ніжняю губою «зялёны пракурор» — Машка Прошкіна і сыпле такую віртуозную лаянку, што рагочуць усе брыгады. Яна не выгаворвае палову алфавіту, і яе мацюкі становяцца яшчэ каларытней. А я думаю: «Божа, божа, да чаго давялі самую чыстую істоту — жанчыну; як яна апусцілася і дзе? У нашай перадавой дэмакратычнай краіне». Палохаюся сваіх думак і гляджу, як нарадчык і дзяжурнякі валакуць да вахты гэты жаночы «батальён

смерці», а Машка закасвае левы рукаў шыняля, правую далонь падстаўляе пад локаць і трасе рукою ў наколках: «Мы табе, гражданін начальнік, в-о-о намантулім. Наша спіціяльнасць вясёлая. Закарціць, прыходзь на дзялянку, мы табе пака-жам хранцузскія прыёмчыкі». Усе рагочуць, а Машцы толькі таго і трэба. Начальнік нібыта нічога не чуе. З лямантам, віскам і крыкам выпіхваюць жанчын за вахту, не сунімаецца толькі «зялёны пракурор».

Брыгады вывелі за вахту, а нас затрымалі. Стаім, чакаем. Павольна падышоў начальнік, рыхлатвары, з чырвонымі, трахомнымі павекамі, у белым казловым кажусе, фетравых бурках і чорнай кубанцы. Агледзеў нас, пакруціў галавою: «Ну і рабацяг падкінулі! Дзе толькі набралі такіх? Вы ж у сваіх шчіблецiках, як прусакі, памерзнеце. А ты, ваяка, як трапіў у гэтую хеўру контрыкаў?» — спытаў у высокага і худога, як тычка, у доўгім кавалерыйскім шынялі і будзёнаўцы лейтэнанта Ягорава. «За падмочаную радню, гражданін начальнік». — «Тады давай, падмочаны, з брыгадзірам у капцёрку па лапці і парцянкі. Скажаш, я загадаў». — А мы ўжо выбіваем чачотку і ляпаем сябе па настылых плячах.

Два былыя вайскоўцы прынеслі бярэмаануч з мешкавіны і ліпавыя лапці. «Разбірай! Азувайся!» — загадвае брыгадзір. Хапаем, каму што дасталося, садзімся на снег і ўспамінаем пастушкоўскае дзяцінства: абкручваем чаравікі анучамі, нацягваем лапці, а яны не лезуць, ззаду тырчаць абцасы, так-сяк зацягваем аборы, ідзём як спутаныя. Нас прыспешваюць: «Давай! Давай! Варушыся весялей!» О, гэтае «давай», яно дзень у дзень, ад пад'ёму да адбою да вызвалення або да магілы, як бізун хвошча кожнага лагерніка. Некаторыя ад злосці самі сабе мармычуць: «Давай хрэнам падавіўся». А ён жывучы — «давай», і мацюкі — асноўны слоўны запас любога лагернага начальніка. Варта іх засвоіць, і можаш кіраваць чым захочаш.

Каля інструменталкі брыгадзір раздае папярочныя пілы і калуны. А дзе ж тыя, лучковыя, што скарачаюць шлях да вызвалення? Відаць, іх яшчэ трэба заслужыць. Нясу на плячы хісткую і звонкую пілу, мой напарнік Валодзя Мяжэвіч — сякеру. Яго яшчэ не паспеў раскурочыць Віцёк Мілашачкін. Валодзя, бадай, адзін з усяе брыгады не мерзне, але ў доўгім паліце цяжка адольваць высокія сумёты. Мы ўваходзім у густы лес. Яшчэ толькі пачынае шарэць, у небе растаюць і знікаюць зоры, вобмацкам цаляем у сляды папярэднікаў. Ідзём моўчкі, нібы на ўласных хаўтурах. Правальемся вышэй калень у гурбы сыпкага снегу. Крыссе брыгадзіравага шыняля плыве па сумётах, а стралок прыспешвае: «Давай, давай, варушыся, не адставай!» Ён злосны, бо, відаць, недаспаў, і ён, як і мы, грузае па снезе і будзе да

самага адбою стаяць на сцюжы і на ветры, ратавацца каля кастра. Таму і лаецца, бо болей няма на кім спагнаць злосць, бо верыць, што пільнуе «ворагаў народа», а ён і ёсць той самы народ і мае права пры парушэнні строю страляць без папярэджання, і ахвотна стрэліць, дай толькі зачэпку, і аддзячыць начальства за пільнасць і класавую непрымірымасць. Чаго толькі не перадумаеш за гэтую доўгую і цяжкую дарогу?

Неба пачынае сінець, выразней відны камлі сосен, прыгнутыя снежнай навіссю лапы ельніку. Нарэшце неяк дагрэбліся да ачаплення. На некалькі квадратных кіламетраў дзялянка лесу акантавана шырокаю прасекаю, на ёй высечана ўсё да былачкі, метраў за сто адна ад аднае стаяць вышкі, каля іх дымяць вогнішчы: калі стралок змерзне — злезе пагрэцца. Кастры распальвае і падкідае дровы былы рэктар нашага Беларускага універсітэта прафесар Рудніцкі. Худы і высокі, як бацян, тоненькія ногі ўкручаны салдацкімі абмоткамі, на галаве прапалены малахай, на пасінелым носе прывязаныя ніткаю да вушэй акуляры з адным раструшчаным шкельцам. Яму многія зайздросцяць — ён на «цвёрдым» акладзе — шасцісотка і другі кацёл, а за іх трэба мантуліць не разгінаючыся.

На вахце начальнік канвою фанернаю дошчачкаю грэбліва адкідае нашы здвоеныя рады, запісвае на фанерцы трыццаць дзве душы і папярэджвае брыгадзіра, што ён за кожнага адказвае галавою. На дзялянцы сустракае дзесятнік, круглавокі, сярэдняга росту і веку мужчына ў новых валёнках і ватных штанах, зграбным чорным паўкажушку, з трошкі заінелымі закручанымі вусікамі. «От твая дзялянка, Селязнёў, расстаўляй сваю брыгаду «ух», толькі так, каб не перабілі адзін аднаго. Паняў? Цяпер слухайце сюды: норма ў нас на сто працэнтаў такая: зваліць, ацерабіць, спаліць сучкі, распілаваць хлыст на паўметровыя чуркі, перакалоць іх, скласці ў штабель вышынёю метр дзесяць сантыметраў, даўжынёю... Колькі, вы думаеце, трэба на тры і тры дзесятых кубаметра?.. шэсць і шэсцьдзесят сотых метра, а на дваіх у два разы болей. Гэта і ёсць сто працэнтаў — шэсцьсот грамаў хлеба, другі кацёл і неабмежавана свежае паветра. Зразумела, мужыкі? Тады — за работу. Улічыце, валіце дзеравіну, крычыце, каб сцераглíся суседзі, а то вы самі сабе смяротныя прысуды вынесеце. Расстаўляй, брыгадзір». Дзесятнік ляпнуў па халяве доўгім кійком з сантыметровымі дзяленнямі і знік у падлеску. Брыгадзір удакладніў: «Невыкананне нормы — трыста грамаў, штрафны кацёл, ноч у кандзеі, а раніцай — на развод». Ён расставіў пары далей адну ад аднае, лейтэнанта Ягорава без напарніка прызначыў «кастражогам», а мы з Валодзем пачалі

абтопваць камлі тонкіх бярозак. Пакуль поўзалі па снезе, яшчэ не пілаваўшы, абодва выбіліся з сіл. Дзіва што! Паўтара года без руху, у душных камерах, на пайцы і місцы баланды раз на дзень. Адкуль узяцца той сіле? Але трэба варушыцца. Укленчылі і пачалі пілаваць шурпаты камель тонкай бярозкі. На сярэдзіне, як абцугамі, заціснула пілу. Колькі ні тузалі — ні з месца. Падсеклі, я ўпінаўся плячом і галавою. Валодзя цягне пілу, а яе зноў заціснула. Нарэшце жывасілам звалілі сваю першую бярозку, яна з гулам крышыла падлесак і ўпала ў пульхны снег. Сяк-так абсеклі вецце, паспрабавалі пілаваць, зноў заціскае пілу. Падважваем, круцімся, спатыкаемся, падаем, умакрэлі, змагліся і нічога не напілавалі.

Непадалёк каля вялізнага, замеценага снегам лаўжа рукавом шыняля выцірае слёзы, ад адчаю ці ад дыму, лейтэнант Ягораў і ніяк не можа ўпаліць адсырэлае сучча. Мы трохі аддыхаліся і звалілі яшчэ адну бярозку, і яна патанула ў снезе, і зноў заціскае пілу. Выбіліся з сіл, а выніку ніякага. Значыць — трыста грамаў, ноч у кандзеі, а заўтра і на такую работу не хопіць сіл. Перспектыва адна: да вясны загнёмся. «И никто не узнает, где могилка твоя». Селі на недарэзаную бярозку і заплакалі ад крыўды, ад бяссілля, ад голаду і холаду, ад жалю да сябе і блізкіх. Зноў вярэдзіць неадступнае пытанне — за што? Незаўважна падышоў дзесятнік. «Вось гэта рабатнулі. Ну, стаханаўцы... нічога не скажаш. А я ішоў кубікі прымаць. І той ваяка, — ён кіўнуў на Ягорава, — соплі распусціў. І не сорам, дарослыя мужыкі. Ты кім быў на волі?» — спытаў у Мяжэвіча. «Карэспандэнтам «Известий». — «Ну, і, вядома, пісалі пра стаханаўцаў поля і лесу, як яны лёгка даюць па тры нормы, а паспрабавалі і селі макам у першы ж дзень. Ладна. Хопіць вільгаць разводзіць. Усё роўна Масква слязам не верыць. Хрэн з вамі. Сёння выручу: запішу кантоўку дня ля пня і выведу шасцісотку. І таму бацяну ў шынялі нешта прыдумаю. Неяк трэба ратаваць вас... Ну і брыгадка ў Селязня». Ён памахаў сваім метровым кійком і лёгка і спрытна пайшоў туды, дзе шугалі вогнішчы, падалі дрэвы, грукалі сякеры, чуліся крыкі: «Бера-жы-ся!» Да нас падышоў замурзаны сажаю, змерзлы Ягораў. Мы яго суцешылі абяцаннем дзесятніка. Гусцеў змрок, дагаралі вогнішчы, пераклікаліся брыгадзіры і лесарубы. Неўзабаве на вахце ўдарылі ў рэйку: «Выходзь строіцца!» Наш першы рабочы дзень закончыўся нічым. Грузаючы па снезе, зусім знясіленыя, мы ішлі на вахту каля доўгіх шурак дроў, штабеляў дзелавой драўніны, датлелых кастроў. Здалеюць жа, умеюць неяк людзі, зайздросцілі мы лесарубам.

«Карацейшы шлях...»

Ніяк не магу ўцяміць, дзе рэальнасць, а дзе трызненне і сон. Ляжу на нарах, чую гаману, сваркі, крыкі: «Укралі! Укралі! Лаві яго, гада!» Пацягнула халодным ветрам. Гляджу — насупраць у брызенце прарэзана вялікая дзірка. Праз яе зніклі дзве торбы з трантамі і пайкамі рабацяг. Пакуль абкрадзеныя беглі праз дзверы, зладзеяў і след прастыў. Глыбей нацягваю шапку, адгінаю на лоб калматы казырок, заплюшчваюся і зноў патанаю ў свет успамінаў. Але што ўспамінаць? Колькі было таго жыцця? Галоднае і пакутнае маленства, кароткае «орабачивание» на бабруйскім камбінаце, захапленне літаратурай, мары пра пісьменніцтва, жаданне служыць літаратуры да скону, зрабіць нешта значнае, стаць вядомым назло зайздроснікам, што ў вочы кпілі з мяне, дражнячы вершаплётам. Я моўчкі зносіў абразы і верыў у свой шчаслівы лёс.

Успаміналася студэнцтва на трохсотграмным пайку, бутэрброды з гарчыцаю ў студэнцкай сталоўцы, але якія былі спадзяванні, якія ўяўляліся перспектывы, даволі частае друкаванне ў газетах рыфмаванай банальшчыны да свята, да падпіскі на пазыку, пра выратаванне чэлюскінцаў. І гэта па наіўнасці здавалася далучэннем да літаратуры. Успаміналася частае наведванне Дома пісьменніка, шапачнае знаёмства з вядомымі пісьменнікамі і такімі ж, як і сам, калялітаратурнымі хлапчукамі. Не магло прысніцца нават у кашмарным сне, што за наіўную калялітаратурную гульню могуць на самым пачатку так бязлітасна паламаць жыццё і кінуць, як страшнага звера, у каменную дамавіну адзіночкі так званай «амерыканкі». Яе тэрмінова збудавалі па праекце таленавітага архітэктара (казалі, што потым ён сам у ёй сядзеў як шкоднік) у двары самага страшнага наркамата, калі пачалася расправа над «ворагамі народа», калі даваліся заданні і спускаліся планы на арышты і знішчэнне.

Нават на мулкіх нарах у настылай палатцы страшна ўспомніць маю адзіночку, несупынны трохмесячны канвеер — ноч і дзень, зноў ноч і дзень, калі страчана адчуванне часу, рэальнасці, а бяссонне пад невыносным прэсам пагроз, здзекаў, цынічных зняваг некалькіх змен следчых даводзілі да галюцынацый, да страты прытомнасці. «Амерыканка» адразу расплюшчвае чалавека маральна, дзейнічае на псіхіку, ашаломвае незвычайнай таямнічасцю, а бясконцыя месяцы бяссонных допытаў пра нішто нават непакорлівага і трывалага ламаюць як асобу, і ўжо чакаеш смерці, як збавення ад страшэнных здзекаў і нечалавечых пакут.

І ў сонечныя дні ў камеры змрок і магільная цішыня. Сядзі і думай пра свае «злачынствы», якіх у цябе ніколі не было, бо ўся твая біяграфія — тры радкі на старонцы вучнёўскага сшытка, а следчы патрабуе «арганізацыі», «зборышчаў» і дзяўбе адно: «Прызнавайся! Гавары праўду», а праўдаю тут лічаць хлусню, фантазію і самапаклёп. Прыдумляй з расплюшчанымі вачыма, бо нават задрамаць стоячы лічыцца злачынствам, а за яго караюць карцэрам у глыбокім падзямеллі, без святла і чыстага паветра, з цуркамі вады па сценах і на падлозе. Ні тапчана, ні зэдліка. Стой, пакуль не звалішся ў халодную лужыну на бетоннай падлозе.

«Амерыканка» наяве і ў снах трызніцца, як кашмарнае відовішча. Я ў адзіночцы на несупынным канвееры прасядзеў тры месяцы. Потым яшчэ туды вяртаўся тры разы. Усё гэта круціцца ў памяці. Сон не бярэ на голых, трохі падсушаных уласнымі бакамі нарах. Жах апаноўвае, што праз некалькі гадзін зноўударацць у буфер і... «вылятай без апошня, умывайся снегам, сёрбай у чаднай сталоўцы паліўку з трасковымі галовамі, дрыжы на разводзе, шэсць кіламетраў мясі снег да лесасекі, выбівайся з сіл каля тонкіх бярозак, ведаючы, што норму ніколі не выканаць. Значыць, тут і загнешся, у хмызняку за конбазаю засыплюць снегам і твой шкілет, бо, як ні старайся, на лучковую пілу і канадскі тапор спадзявацца няма чаго. Лепш было б над гэтымі варотамі напісаць: «Оставь надежду всяк сюда входящий».

Але так ужо створаны чалавек, што да апошняй хвіліны на нешта яшчэ спадзяецца, каб хоць на дзень адкласці апошняе імгненне. Вось і Валодзя Мяжэвіч «махнуў кліфт, правілку і шкары» за некалькі паек хлеба і абяцаную палёгку. Паліто аддаў дзесятніку Папову, яму хутка вызваляцца, затое нам цяпер гарантавана шасцісотка і другі кацёл. У мяне «заганяць» няма чаго, таму адчуваю сябе нахлебнікам свайго напарніка. А ён адразу стаў падобны на датлелага дахадзягу — бушлат трэцяга тэрміну, мультановы малахай, на нагах ватныя бахілы і лапці, а я калачуся ў сваіх неданосках з волі — нікога яны не прывабілі, ніхто за іх і пайкі не дасць.

Неяк у зоне нечакана сустрэўся даўні знаёмы — паэт Сяргей Дарожны. Тут ён быў пад сваім прозвішчам — Серада. Мы з ім таварышавалі на волі, часта сустракаліся ў Доме пісьменніка, бываў у яго на кватэры, у «пісьменніцкім мікрараёне» на вуліцы Розы Люксембург. Сустрэліся ў адной камеры мінскай гарадской турмы. Яго раней за нас забралі і раней адправілі на этап. І вось сустрэча. Угледзеў і ледзьве пазнаў. Сяргей заўсёды быў франтаваты: насіў добрыя касцюмы, модныя чаравікі і гальштукі, абавязкова капялюш і з дарагога драпу паліто. І ў турме ён вылучаўся вопраткаю. Цяпер на

ім была цеснаватая прапаленая мультановая шапка з падвязанымі кароткімі вушамі, трэцяга тэрміну бушлат, бахілы і так званыя ЧТЗ — вялізныя чаравікі з аўтамабільных пакрышак. Настрой у Дарожнага быў бадзёры: ён, нягледзячы на «контррэвалюцыйны» артыкул, прыстроіўся рахункаводам у бухгалтэрыі: выпісваў на брыгады лапці, парцянкі, целагрэйкі і бялізну. Я пацікавіўся, як гэта яму пашанцавала ўбіцца ў «прыдуркі». Сяргей не вельмі ахвотна расказаў, што начальнік КВЧ (культурна-выхаваўчай часці) Малаканаў даведаўся, што ён паэт, папрасіў напісаць мабілізуючыя частушкі, рыфмаваныя лозунгі і за гэта прыстроіў у кантору. «А хто такі Малаканаў?» — пацікавіўся я. «Ён жа кожную раніцу на разводзе выступае з прамовамі, заклікае выконваць і перавыконваць план, даваць «лес Родине, и она вас простит!». Я думаў, гэта намеснік начальніка такі палымяны прапагандыст, а Сяргей растлумачыў, што Малаканаў — «бытавік», родам з Горкага, яго расканваіравалі і даручылі выхоўваць нас. Цяпер стала ясна, чаму на разводзе, стаўшы на скрынку, ён звяртаецца да нас: «Товарищи заключенные! Родина-мать дала вам возможность честным трудом искупить свою тяжкую вину. Родине нужен лес для великих строек социализма, наш долг — дать его Стране Советов, оправдать доверие партии Ленина — Сталина, сохранившей вам жизнь, чтобы вы исправились, перевоспитались и стали честными гражданами нашей самой счастливой в мире страны. За ударный труд предоставляются зачеты, и вы досрочно возвернетесь в семью строителей социализма. За работу, товар-рищи!» Адно і тое ж кожны дзень.

Малаканаў ходзіць у будзёнаўцы, новенькім бушлаце, зграбных валёнках з закасанымі халявамі, весела жартуе з начальнікам і камандзірам узвода, запанібрата з вахцёрамі, жыве ў асобнай кабінцы, абеды яму проста з кухні носіць днявальны. Пасля штодзённай «малітвы» на вахце Малаканаў падае знак блатнаватаму гарманісту, і той рэжа адну і тую ж мелодыю «Утро красит нежным светом стены древнего Кремля». Пад музыку вахцёр пералічвае пагалоўе брыгад, а стралкі далдоняць адно і тое ж: «Шаг вправо, шаг влево ... стреляю без предупреждения».

На адным з разводаў Малаканава не было, а мы так прывыклі да яго зычных «акафістаў», што здалося: нечага не хапае. Думалі, захварэў, аж не, папаўзла чутка: палымяны прамоўца і наш заўзяты выхавальнік... збег. Знік, і знаку няма. Ні аўчарка, ні стралкі так і не ўзялі след, па якім сігануў Малаканаў. А оперупаўнаважаны чэкісцкага аддзела ўсю ноч дапытваў Дарожнага, як ён садзейнічаў уцёкам Малаканава. І той расказаў шчырую праўду: за пасаду ў

канторы начальнік КВЧ зняў з яго ўсё, нават бялізну, каб па лагерных пячатках ніхто не пазнаў, адкуль ён. Паліто і шапку пераправіў на конбазу раней, на гарнітур Дарожнага нацягнуў новенькі бушлат, нібыта пайшоў на станцыю Пастой па плакаты, прысланыя з упраўлення. Як пайшоў, так і след прастыў. Схапіліся толькі на другі дзень, калі «прапаведнік» не выйшаў на развод. Потым выявілася, што Малаканаў зусім не Малаканаў, а славуты ў злачынным свеце аферыст, якога шукаюць па ўсёй краіне. Ён здабыў сабе прыстойную «ксіву» (дакумент), павандраваў па Волзе і Каўказе, а калі адчуў, што можа ўліпнуць за ранейшыя буйныя злачынствы, украў нейкую дробязь, так, каб адразу злавілі. Далі яму чатыры гады, і ён схаваўся на нашым лагпункце, каб пераседзець небяспеку. Занудзіўся па сапраўднай «рабоце» і знік, каб пачаць гастролі па асноўнай спецыяльнасці.

Няшчаснага Дарожнага затузаў «кум» за садзеянне ўцекачу, але, відаць, Сяргей неяк разжалобіў упаўнаважанага, што той не павесіў на яго новы артыкул і тэрмін, а выгнаў з цёплага месца ў дахадзяжную брыгаду лесарубаў. Там Дарожны і скіс. А мы патроху акрыялі: зрэдку з дому пачалі прыходзіць пасылкі. Сям'і ў мяне ўжо не было, але дзядзька з Глуска часам прысылаў сухары, рукавок фасолі, кавалак сала і пачак кускавога цукру. Мае сябры мелі добрыя пасылкі ад блізкай радні, але ніхто не жаваў хатнія прысмакі з кулака, усе дзяліліся чым толькі маглі. Павесялела наша брыгада. Не таму, што стала пілаваць звыш нормы, а ўсе навучыліся заганяць «туфту» — па тры разы здаваць адны і тыя ж кубікі.

Дарожны яшчэ не ўцягнуўся ў работу і не засвоіў лагерную прамудрасць, і з волі была малая дапамога ад адзінай слаба забяспечанай сястры. Хадзіў Сяргей маўклівы і змрочны. У лесе не выцягваў на другі кацёл, слабеў з кожным днём і думаў, як вырвацца з лесапавалу. Дачуўся, што недзе ёсць сельскагаспадарчыя лагеры. Яны яму здаваліся збаўленнем — і работа лягчэйшая, і першая морквіна ці бульбіна, хоць сырая, перападзе, а там, глядзіш, і гурочак не абміне. І наважыўся пісаць заяву, што ён аграном і просіць скарыстаць яго па спецыяльнасці. Я яго ўгаворваў нікуды не зрывацца ад сваіх, не паслухаўся, адправіў заяву ў Другі аддзел упраўлення. «Які ж ты аграном? Выкрыюць падман і загоняць на штрафны», — ушчуваў я яго. «Хіба я не ведаю, як бульбу саджаць. А выкрыюць — пайду радавым рабочым. Рыдлёўка і капаніца ўсё ж лягчэй за пілу, ды і перападзе якая гародніна, а тут я загнуся галоднай смерцю». Мы бачылі, як ён пакутуе на сваёй маленькай

паечцы, дапамагалі як маглі. Напрадвесні яго выклікалі на этап па спецнарадзе. Мы развіталіся каля вахты; я больш ніколі не сустракаў Сяргея і нічога не ведаў пра яго лёс аж да шасцідзесятых гадоў. А лёс склаўся трагічна.

Адправілі Дарожнага ў Камсамольск-на-Амуры. Там, на ўскраіне новага горада, быў вялікі лагер. Пракладвалі дарогі, дзяўблі непадатлівую горную пароду, грузілі баржы і «даходзілі», асабліва на пачатку вайны. Ніякім аграномам Дарожны не стаў. Ён нудзіўся, што адбіўся ад сваіх, сам сябе загнаў у гэты суровы край і ўкалвае мудрэй, чым на павале.

Па афіцыйнай версіі, Дарожны памёр у 1942 годзе ад запалення лёгкіх. Пелагру, дыстрафію, поўнае знясіленне ў лагерных актах аб смерці перайменоўвалі на больш прыстойныя дыягназы — пнеўманія, сардэчная недастатковасць, рак або язва. Нешта падобнае запісалі і ў апошнім дакуменце асуджанага па артыкулах 72-а і 76 (групавая контррэвалюцыйная агітацыя) Серады Сяргея Міхайлавіча, а на волі пранікнёнага лірыка Сяргея Дарожнага.

У шасцідзесятыя гады ў Камсамольску-на-А муры я ехаў у трамваі каля таго самага лагера, дзе пад шасцізначным нумарам сканаў Сяргей Дарожны, і ўспомніліся яго даўнія радкі: «Зіма, зіма, а снегу па калені, ні сцежак, ні дарог няма». Так, цяпер ні сцежак, ні дарог няма за тыя сопкі, куды звезлі тысячы пакутнікаў з усіх куткоў нашай горкай, знявечанай, абрабаванай здзічэлымі катамі зямлі. Магіл іх няма, і следу не засталося, толькі крываточыць і баліць незагойны рубец памяці нямногіх жывых, што пранеслі цяжкі крыж, каб сведчыць пра здзекі, знявагі чалавечай годнасці, пра масавае знішчэнне лепшых, сумленнейшых сыноў і дачок краіны, за волю і шчасце якой гінулі многія пакаленні самаахвярных летуценнікаў і волатаў духу.

Туфта

Калі з першых дзён не засвоіў прымітыўныя лагерныя хітрыкі, твой тэрмін будзе скарачацца хутчэй за шчыгрынавую скуру, і вывезуць цябе, небараку, у самым хуткім часе ноччу за вахту, а ў зводцы перавядуць з групы «А» ў групу «Д» (нябожчыкі).

Не прыпомню ніводнага выпадку, каб нават самы дужы і здатны лесаруб не тое што дзесяць, а запар тры гады вытрымаў на лесапавале. Спачатку ён — ударнік, яго ставяць усім у прыклад, абедаць садзяць на сцэну і, каб усе бачылі, нясуць кампот і беленькую булачку, потым ён знікае са сцэны, ледзьве дае сто працэнтаў, праз

паўгода трапляе ў «слабасілку», аціраецца каля кухні, на сметніках збірае косці, становіцца «шакалам» і «міскалізам», апухае, перастае ўмывацца і непрыкметна пераходзіць у групу «Д». Нават асілак пры тых харчах, у тых умовах і пры нечалавечых нормах больш трох гадоў не вытрымліваў.

Яшчэ неяк трымаўся той, хто засвоіў спрадвечныя лагерныя ісціны: «Не правялі б канала без туфты і аманала», «Дзень кантоўкі — месяц жыцця», астатняе залежала ад вынаходлівасці, асцярожнасці і рызыкі, каб не засыпацца, не трапіць у кандзей і здаваць адны і тыя ж дровы, рудстойку і дзелавы лес, пакуль не вывезуць з дзялянкі.

На туфту мяне з Мяжэвічам далікатна падбіў сам дзесятнік Папоў. Яго намёкі спачатку напалохалі, а як расшалопалі, што да чаго, з штрафнікоў ледзь не выбіліся ў стаханаўцы. Дзесятніку я падарыў вельмі дарагі напамінак аб доме — зялёны пуловер у ромбіках. Каб падарунак не выглядаў хабарам, сказаў: «У палатцы ўсё адно ўкрадуць, у вас ён зберажэцца ды і на волі вам згадзіцца». Ён паламаўся дзеля прыліку, нібыта нехаця ўзяў, потым наўрад ці ўспомніў калі нас з Валодзем, а я вось яго і цяпер успамінаю.

Паленцы ў нашых штабелях ён адзначаў пятае праз дзесятае, на шасціметровых бярвеннях ледзь прыкметна пісаў таўшчыню, запісваў выпрацоўкі і ішоў далей. Назаўтра раніцай на сваю ўчорашнюю паленніцу мы спускалі бярозу, дровы рассыпаліся, з адзначаных бярвенцаў шкельцам счышчалі адзнакі, распілоўвалі зваленую бярозу, змешвалі дровы і хуценька складалі новы штабель са старых дроў у другім месцы і ў іншым кірунку. На месцы штабеля раскладалі вогнішча, і знікалі яго сляды. На канцах дзелавой драўніны зразалі колца з адзнакаю, закопвалі яго ў снег і зноў здавалі бервяно, укарочанае на некалькі сантыметраў. Вясною ўся дзялянка, як аладкамі, стракацела пазразанымі колцамі з шасціметровых лясін. Часам «туфтачы» так захапляліся, што бервяно скарачалася ледзь не на метр, але нічога, — здавалі.

Туфта была толькі падтрымкаю да нашага мізэрнага пайка, бо ўсё адно трэба было варушыцца: валіць, абсякаць сучча, пілаваць, калоць, выкладаць паленніцы, разбаўленыя туфтой.

Начальства ведала пра нашы фокусы, але не надта зважала на іх. Яму важна было, што выконваецца план, ідуць добрыя зводкі ва ўпраўленне і ГУЛА Г, а што на складзе не хопіць некалькі тысяч кубаметраў, ніхто не заўважыць, бо і грузчыкі зараджаюць туфту, і вагоны ідуць напалову пустыя. Тут трэба было майстэрства. Я ім валодаў дасканала, але дзяліцца вопытам не буду.

Часам туфта даходзіла да абсурднага здзеку. Кожны вечар брыгадзір здае нарміроўшчыку рапарцічку дзённай выпрацоўкі. Каля акенца нарміроўшчыка чарга, штурханіна, гамана, углядацца ў кожнае слова няма калі, трэба хутчэй падбіць працэнты і здаць рапарцічку ў продстол. І вось знаходзіліся брыгадзірыжартаўнікі і пісалі на поўным сур'ёзе: і) Пракладка тунеля на дне Унжы — 100 пр. 2) Кантоўка дня каля пня — 96 пр. 3) Затрымка сонца — 110 пр. 4) Брыццё галавы прараба — 100 пр. 5) Разгонка дыму і гэтак далей.

Нарміроўшчык дакладна падлічваў працэнты, ставіў сваю візу, а назаўтра рагатала ўся бухгалтэрыя.

Калі хто пападаўся на туфце, кара была бязлітасная — дзесяць сутак ізалятара, а часам заганялі на штрафны. Гэта рабілася не столькі дзеля страху, а толькі для справаздачы, што вядзецца «барацьба з туфтою». Гэтае слова настолькі прыжылося ў лагеры, што ўвайшло ў афіцыйныя дакументы.

Начальства нібыта вяло барацьбу з туфтою і туфтачамі, хоць і ведала, што без туфты не абыходзілася ніводная зводка і справаздача ўпраўленню. І яшчэ быў адзін паратунак — «закасіць» у санчасці вызваленне ад работы: нагнаць тэмпературу, прымарозіць пальцы, толькі так, каб не аднялі, прыбінтаваныя пялёсткі кураслепу давалі такія флегмоны, што можна было кантавацца тыднямі. Такіх майстроў было не так многа, але былі і ратаваліся як толькі ўмелі, прыслужвалі каля кухні, пякарні, продкапцёркі і мелі кавалак хлеба ці лішнюю міску баланды.

Мы па-ранейшаму спалі на голых нарах, на бярозавай чурцы замест падушкі. Асабліва даймалі неадлучныя арыштанцкія спадарожнікі, якія не пераводзіліся нават пасля дэзінфекцыі ў рубцах нашых бляшаных ад бруду кашуль і споднікаў. Яны не давалі ніколі сумаваць: усе чухаліся, скрэбліся, раздзіралі цела да крыві. А яны пладзіліся і набухалі на нашых маслах, дасмоктваючы тое, што не высмакталі следчыя. Чаргу ў лазню наша брыгада чакала больш за месяц. Ды і лазня тая была як на здзек. Непадалёк ад вышкі скідалі хатку не больш як на адну сям'ю. Каля яе дымілася жалезная будачка з дзверцамі. Звалі яе вашапрудка, а па-вучонаму — «дэзакамера». Брыгада распраналася каля яе проста на снезе. Кожны нанізваў свае транты на гарачае драцяное колца і вешаў у камеру. У лазні ніякіх сенцаў не было, па снезе адразу ўскоквалі ў мыйню, церліся адзін аб аднаго і закураныя сцены. Пры ўваходзе выдаваўся, як ірыска, драбочак мыла і конаўка ледзь цёплай вады. Наіўнаму яе хапала намыліцца, а змываць чым хочаш. Выскаквалі за дзверы, зачэрпвалі снег, ён хутка раставаў, і збольшага змывалі мыла. А потым

калаціліся, чакаючы, калі выкінуць на снег каляную і рыпучую ад гарачыні адзежу.

Потым даўмеліся: распраналіся на лесасецы і над вогнішчамі трэслі свае пажоўклыя ад бруду і пражарак кашулі, праводзілі над полымем рубцамі, і толькі трэск ішоў ад паразітаў. Калі б тады, барані божа, уплюнуўся тыфус, ён бы «вызваліў» увесь лагер, але лёс быў літасцівы, а мы трывушчыя.

Мы з Мяжэвічам разам з туфтою налаўчыліся зарабляць часам аж восемсот грамаў хлеба і «прэмблюда» — квадрацік густой аўсянай кашы.

Павярнула на вясну, пабольшалі дні, прыгравала сонца, асядалі сумёты, каля пнёў чарнелі праталіны, пацямнелі ад сцюжы і першага сонца твары, парэпаліся, зашэрхлі, задубянелі ад мазалёў рукі, на нагах, асабліва ў цяпле, нылі і торгалі прымарожаныя пальцы. Але трымала нас сяброўская еднасць. Алесю Пальчэўскаму пашанцавала прыстроіцца рэгістратарам да лекпома ў так званай санітарнай часці. А лекпомам быў тыповы блатнячок, малады, высокі Васёк у ссунутай на адно вуха кепачцы, у бушлаце з натапыраным каўняром. Яго медычныя веды далей тэрмометра і рыцыны не сягалі. Скардзіўся яму на разводзе рабацяга на гарачку і галаўны боль, Васёк грэбліва мацаў пульс і лоб і цадзіў праз зубы: «Увечары зойдзеш, а цяпер шуруй на работу. Кубікі патрэбны. Панімаш?» Начальству такі «медык» якраз і быў патрэбен.

Пальчэўскі ў санчасці вёў усю канцылярыю, прысутнічаў на прыёмах, мераў тэмпературу і, калі бачыў зусім саслабелага, прыбаўляў некалькі дзесятых, каб даць вызваленне ад работы. Часам у спісы вызваленых цішком уключаў каго-небудзь з нас.

Пасля разводу ўсіх, хто заставаўся ў зоне, выганялі да вахты на паверку. Прагульшчыкаў заганялі ў кандзей, з вызваленых па хваробе адбіралі дужэйшых абіраць на кухні мёрзлую бульбу, чысціць рыбу, скрэбці флякі, калоць дровы і цягаць ваду. Самым абразлівым было, што пры выхадзе з кухні абшуквалі ад вушэй да пят. У каго знаходзілі прыхаваныя дзве-тры бульбіны або кавалак траскі, збівалі да крыві, а самі работнікі кухні жэрлі не ў сябе ды яшчэ цягнулі з сабою ў барак. Які я ні быў галодны, а ў заработкі на кухню да канца тэрміну ніколі не хадзіў. Калі чалавек станавіўся рабом страўніка, траціў годнасць і сорам, пачынаў лазіць па памыйніцах і сметніках, вылізваць у сталоўцы чужыя міскі, рабіўся «шакалам», значыць, хутка яго ноччу вывезуць за вахту па групе «Д».

Ад дахадзяг ішоў цяжкі дух гнілой бульбы, гнілі і паносу. Пра такіх гаварылі: «Кандыдат у сасновы бушлат». На першых парах, калі

паміралі адзінкі, кульгавы сталяр Міцька Сарокін збіваў для іх з няструганых аполкаў скрынку, яе і празвалі «сасновым бушлатам», а як пачаўся масавы мор, не хапала ні дошак, ні сталяроў — вывозілі ў агульныя траншэі нават без бялізны, а зімою прысыпалі снегам, бо ўкапаць мёрзлую, як каменны маналіт, зямлю ні ў кога не выстарчала сілы.

Адзіны ратунак у самых вялікіх пакутах — не апусціцца, не страціць волю, прыстойнасць, не забыцца, што ты чалавек, і мець надзейнага друга. Любое гора з таварышам дзеліцца напал і становіцца паловаю гора. Таму і трымаліся мы адзін аднаго: Алесь Пальчэўскі, Уладзімір Мяжэвіч, прыгажун і выдатны журналіст Юрка Такарчук, мой даўні друг Алесь Розна3 і я. Каму б ні прыйшла вестка з дому, яна была нашай агульнай радасцю, пасылка дзялілася на ўсіх. Пасылкі ўскрываліся, ператрасаліся і выдаваліся на вахце. Каму б яна ні прыйшла, атрымліваць мы ішлі ўсе разам з добрымі кіямі, бо па завуголлі «чарцейпасылачнікаў» цікавалі блатары. Яны налятаЛі, накрывалі галаву бушлатам, білі кіем па галаве, вырывалі скрынку з рук, і толькі іх бачыў, а ты лямантуй, крычы, кліч на дапамогу, — ніхто не прыйдзе, толькі ўспамінай убачанае на вахце сальца, сухары і блакітнаватыя драбочкі цукру. Колькі наглядчыкі ні спрабавалі шукаць украдзенае, ніколі нічога не знаходзілі.

Мы засвоілі прымітыўныя складанасці лагернага жыцця — трымаліся ўсе разам і неяк жылі, малілі толькі Бога і начальніка, каб хоць бы нас не разлучалі.

Белыя здані

Мой напарнік Валодзя Мяжэвіч вельмі хутка засвоіў усе тонкасці падліку лясной прадукцыі. Ён імгненна пераводзіў пагонныя метры ў кубічныя, беспамылкова падлічваў кубатуру рудстойкі і дзелавой драўніны, шпальніку, балансу і авіяфанеры. Гэта заўважылі дзесятнікі і бралі Валодзю сабе ў дапамогу, а нам за гэта дапісвалі працэнты, а значыць, большала і пайка.

К вясне мы акрыялі на пасылках і нашых «туфтовых» заробтках. Навучыліся дакладна валіць лес з пня, хутка пілаваць і калоць дровы, засвоілі, што выгадней нарыхтоўваць, і круціліся як маглі. Праўду кажуць — голад не цётка, ён і ката прывучыць гарчыцу есці.

Пабольшалі дні, прыпякала сонца, асядалі сумёты, дружна сходзіў снег, падсыхалі ад вахты да ачаплення дарогі, набракла апырсканае пупышкамі бярозавае вецце, выпстрыкнула вострая траўка, па абочынах засінелі пралескі. Усё гэта хвалявала, будзіла

ўспаміны, а радасці было мала. Суцяшала толькі, што меней мерзлі, не грузалі па сумётах, на развод выходзілі завідна і вярталіся, калі сонца толькі знікала за лесам. Было яшчэ светла, а па зоне, пабраўшыся адзін за аднаго, трымаючыся за відушчага, вобмацкам, з нармальнымі расплюшчанымі вачамі ішлі хлопцы. Начальства вінаваціла іх у сімуляцыіі; за тое, што не выходзілі на начныя пагрузкі, саджала ў кандзей. А няшчасныя хлопцы плакалі і кляліся, што, як толькі змеркне, нічога не бачаць. Падтакваў начальству і ліпавы прыблатнёны лекпом.

А сляпых станавілася ўсё больш і больш. Удзень — нармальныя старанныя лесарубы, а на змярканні пабяруцца адзін за аднаго, і сунецца па зоне чарада сляпых. Як ні білася начальства, як ні мардавала ў ізалятары, відушчымі не станавіліся. Заступіўся брыгадзір дахадзяжнай брыгады былы ветэрынарны ўрач Міхайлаў. Прыбыў ён разам з намі з магілёўскай турмы. Быў адным з трох нерасстраляных выкладчыкаў Віцебскага ветэрынарнага інстытута. Іх вінавацілі ў шкодніцтве, у тым, што прышчэпвалі коням і каровам сібірскую язву і сап. Як яны ні даводзілі, што ў беларускіх сёлах не было зарэгістравана ніводнага выпадку гэтых хвароб, нічога не дапамагло: дзесяць чалавек расстралялі, траім далі па дзесяць гадоў. Латарэя!

Вось Міхайлаў і адважыўся прыйсці да начальства. З пабітым рабаціннем тварам, надзьмуты, як гладышка, малодшы лейтэнант глядзеў трахомнымі вачыма на колішняга палкоўніка ветэрынарнай службы зэка Міхайлава:

— Ну, чаго табе?

— Грамадзянін начальнік, я хоць і ветэрынарны ўрач, але асновы анатоміі і фізіялогіі ведаю дасканала і мушу сказаць, што вы дарэмна заганяеце ў ізалятар людзей, якія слепнуць на змярканні. Яны сапраўды не бачаць.

— А ты адкуль ведаеш? Заступнік мне знайшоўся сімулянтаў і контрыкаў!

— Я вам хачу вярнуць паўнацэнных работнікаў. У іх так званая курыная слепата. У арганізме адсутнічае вітамін Д і іншыя неабходныя кампаненты. Яны ёсць у сырой пячонцы і рыбным тлушчы. Паспрабуйце даць ім трохі пячонкі, і ўсе стануць відушчымі.

Начальнік задумаўся.

— Калі праўду кажаш, расканваірую, і пойдзеш рабіць на конбазу конскім доктарам, ашукаеш, згнаю ў ізалятары. Так што выбірай. Тлушчу і нашым дзецям няма. А дзе ўзяць пячонку?

— На конбазе. Там выбракаваных коней раздзелваюць нам у кацёл, а ўвесь лівер выкідваюць сабакам. А гэта ж ратунак для няшчасных людзей.

Нарэшце ўгаварыў Міхайлаў начальніка. Праз тыдзень ужо ніхто не хадзіў па зоне вобмацкам.

Неўзабаве Міхайлаў пайшоў ветэрынарыць на конбазу, яго брыгаду перадалі майму напарніку Валодзю Мяжэвічу. Яго журналісцкая хватка засвойваць усё на ляту, уменне давесці сваю праваты, непаспешлівая разважлівасць ратавалі яго ў самых складаных варунках. Ён выгаварыў у начальніка права скамплектаваць брыгаду па-свойму і прапанаваў новы метад працы — канвеерны. Дайшоў, як кажуць, сваім розумам да таго, што цяпер шырока вядома як брыгадны падрад.

Мяжэвіч узяў у сваю брыгаду Грыцка і Амельку Смыкоў, нізкарослых, дужых і паслухмяных братоў з Чарнігаўшчыны, выдатных вальшчыкаў з пня. Яны клалі любую дзеравіну дакладна туды, куды трэба: крыж-накрыж, хлыст на хлыст, каб зручна было, не згінаючыся, пілаваць. За вальшчыкамі ішлі сучкарубы і раскражоўшчыкі, я быў адзіны кольшчык на ўсю брыгаду. Калуном і канадскім тапаром, як арэхі, лузаў свежыя бярозавыя чуркі і сукаватыя яловыя камлі. Брыгада працавала весела і дружна на агульны кацёл, стараліся адзін аднаму памагчы: перад адбоем усе разам складалі дровы ў паленніцы, і не верылася, што столькі напілавалі за дзень, скочвалі ў штабялі дзелавы лес і, пільна азіраючыся, хавалі канцы туфты. Выпрацоўка ішла на ўсіх пароўну. Вылучалі толькі Смыкоў, — ім заўсёды быў забяспечаны трэці кацёл. Часам усёй брыгадзе выводзілі «стаханаўскія». Гэта ўжо было свята: брыгаду саджалі на сцэне за доўгі стол, неслі поўныя міскі баланды і кашы, а на «прэмблюда» маленькія, як царкоўныя просвіркі, булачкі. Глядзіш на яе і не ведаеш, есці ці толькі нюхаць. Пах нагадваў волю, тую пару, калі можна было купіць пульхную сітніцу, батон, сайку ці свежую французскую булку. Я непрыкметна хаваю сваё «прэмблюда» ў кішэню, бо сорамна кусаць, калі на цябе прагна глядзіць столькі галодных вачэй. Булачкі выпадалі рэдка, і мы ведалі, што гэта заслуга вынаходлівасці нашага брыгадзіра — вялікага майстра складаць рапарцічкі і выводзіць працэнты за нарэзаныя і туфтовыя кубікі, а часам за «кантоўку дня ля пня».

У канцы мая ўдарыла пякельная спёка. На сінім да бляску небе — ні воблачка, ні хмурынкі. Сонца ў зіхоткім німбе пералівалася растопленым металам, сляпіла вочы і смаліла бязлітасна. Звяла бярозавае лісце, і пахла лазняю.Ігліца, сухі мох, дробнае сучча

трашчалі пад нагамі, як порах. Высахлі ўсе копанкі і лужыны, а мы прэлі ў абшарпаных, з клоччам чорнага пакулля ватніках. Забаранілі паліць лаўжы, бо на паўночных лагпунктах тыднямі гарэлі лесасклады, пажар дабіраўся да зоны, гарэў лес, гарачы вецер даносіў да нас пах дыму і гары. Лесарубы млелі ад гарачыні і смагі. Пад вываратамі знаходзілі зялёныя ад жабурыння, поўныя юркіх апалонікаў лужыны, прыпадалі да іх і праз анучачку смакталі слізкую і горкую каламуць. З высахлых балацін накінулася на нас плойма крыважэрнай заедзі — вялізныя, як чмялі, авадні ссякалі да белых пухіроў, сляпні прыліпалі да змакрэлага цела, лезлі ў рот, у вочы і вушы, звінелі і гайдаліся хмараю вакол галавы камары. Ледзьве адкараскаліся ад паразітаў у рубцах кашуль, як напала гэтая лютая погань. Коні не маглі адбіцца ад заедзі, раўлі і падалі ў аглоблях. Міхайлаў іх мазаў дзёгцем і крэазотам, але і гэта слаба памагала.

У спёку саслабелыя трацілі прытомнасць. Падала выпрацоўка, не памагалі штрафныя пайкі і кандзей, расла туфта, каб пратрымацца хоць бы на шасцісотцы. Задумалася і начальства. Раптам у нядзелю абвясцілі выхадны. О, радасць! А мы ўжо забылі, калі ён быў. Усе ўзяліся латацца, абшывацца, галіцца, падстрыгацца. У каго што зберaглося з дому, апрануліся ў «вольныя» штаны і кашулі, каб хоць у выхадны не парыцца ў пашарпаных ватніках. Летняга адзення ў лагеры не было, таму і летам хадзілі ў зімовых неданосках.

Арыштанты ў сваёй адзежы ўстрывожылі камандзіра ўзвода аховы: гэта ж магчымыя ўцекачы. Надвячоркам у зону ўвайшло чалавек пятнаццаць стралкоў, і пачаўся павальны «шмон» — забіралі нялагерную вопратку, з мяшкоў і фанерных чамаданчыкаў вытрасалі фотакарткі і лісты з дому, забіралі іх на «праверку», хоць і прайшлі яны самую пільную цэнзуру. Так нічога і не вярнулі. Завідна пагналі на вячэру і да заходу сонца празванілі адбой. Нарадчык і дзяжурныя ўсіх заганялі спаць, — пад'ём будзе ў гадзіну ночы, снеданне і развод. Працаваць будзем да дзвюх гадзін дня, пакуль не ўдарыць спёка.

Але дзе ты заснеш, калі яшчэ смаліць сонца, а ў палатцы ад гарачыні няма чым дыхаць. Усе абліваюцца потам, варочаюцца, кідаюцца і лаюцца ад злосці. А тут яшчэ развялася плойма клапоў, імі забіты ўсе шчыліны ў нарах, яны, як дождж, сыплюцца з апалубкі і дасмоктваюць рэшткі арыштанцкай крыві. Вошы, гніды і клапы неадступныя спадарожнікі арыштантаў на ўсіх этапах, у турмах, перасылках і бараках. Сякуць яны нас і ў палатцы.

Ні матрацаў, ні падушак, ні коўдраў нам так і не далі — курчымся на нарах, падаслаўшы знятыя з сябе транты. У такую пару сон не бярэ, і чакаем брыгадзіра з нарады. Ён прыйшоў змрочны,

шэптам расказаў, якую накачку даваў начальнік дзесятнікам і брыгадзірам: за невыкананне нормы — з вахты ўсю брыгаду ў кандзей, пазбаўляецца пасылак і перапіскі кожны «сабатажнік», а камандзір узвода папярэдзіў, калі з брыгады хто ўцячэ, адказвае ўся брыгада — пераводзіцца ў рэжымны барак пад замком. Правёў інструктаж і «кум» — упаўнаважаны оперчэкісцкага аддзела. Яму вядома, што ёсць незадаволеныя лагерным рэжымам, а лагер савецкі, значыць, незадаволены яны савецкай уладай, ёсць зацятыя ворагі, што і тут вядуць контррэвалюцыйную агітацыю. Брыгадзіры абавязаны выяўляць іх і паведамляць пра іх «дзейнасць» упаўнаважанаму.

Валодзя Мяжэвіч зусім абмяк: «Наліха мне гэтае брыгадзірства. Хочуць усіх брыгадзіраў зрабіць стукачамі. А нехта ж даносіць «куму» за лішнюю міску баланды, так што не распускайце языкі, а то ўлепяць новую дзесятку або і пад «вышку» падвядуць. А цяпер спаць — у гадзіну пад'ём».

Які там быў сон? Ночы амаль белыя, клапы сякуць як нанятыя, заплюшчышся, а думкі круцяцца, як каляровая карусель: вярзецца воля ў маім кароткім жыцці, першая завейная зіма, калі мы з Валодзем плакалі каля датлелага вогнішча, думалася, як будзем валіць і пілаваць ноччу. Толькі праваліўся ў сон, нешта нетутэйшае саснілася, а ўжо «бом!», «бом!», «бом!» — звоняць як на пажар, і ўжо чуваць з суседняй палаткі: «П- а-ад'ё-ё-м! Давай! Давай! Варушыся! Вылятай без апошняга!» А што гэта значыць, мы добра засвоілі. Але ў цяжкім сне ніяк не ўцямлю, ява гэта ці трызня, саджуся і кулакамі тру яшчэ заплюшчаныя вочы.

Ночы былі парныя, пранізаныя свербам камарынага звону. Прачыналіся потныя і ачмурэлыя, нылі бакі і спіна, здранцвела шыя ад ляжання на бярозавай плашцы або на торбе, напакаванай каравымі парцянкамі і арыштанцкімі трантамі, бо ў лагеры кожная анучачка, вяровачка, нітка і латка, гузік, бляшанка — неабходная каштоўнасць, тваё адзінае багацце. З нараў усе злазяць у споднім бялізне, ды і бялізнай яе нельга назваць — белаю яна была ў першы дзень лагернага існавання, потым брудна-шэрая, у плямах салёнага поту і запечанай крыві ад драпін і ўкусаў заедзі. Спешна абуваем лапці, сонныя ідзём у сталоўку, сёрбаем трасковую поліўку — і перад вахтай пастроілася доўгая калона ў споднікях, нават вахцёраў разбірае смех. З піламі і тапарамі на плячах месім пульхны пыл да самай лесасекі. Камары над намі гайдаюцца хмараю, сякуць рукі і твар, лезуць у нос і вушы, дыхнеш — залятаюць у рот. На дзялянцы іх яшчэ больш. Ноччу не так даймае спёка, але бязлітасна лютуюць камары, і ў прыцемках з непрывычкі марудна пачынаецца работа.

«Давай! Давай! Варушыся! Хопіць раскачвацца!» — гукаюць дзесятнікі і майстры лесу.

І заварушыліся: сярод кустоў і падлеску сланяюцца белыя цені. Нашай вопраткай асабліва былі задаволены стралкі — калі хто адважыцца ўцякаць, убачыш за вярсту і ўжо не прамахнешся па такой мішэні. За тыдзень уцягнуліся ўставаць апоўначы, прылаўчыліся ў змроку валіць лес. У гадзіну дня, абліваючыся потам, з засмяглымі вуснамі, ссечаныя аваднямі, канчалі работу, цягнуліся на вахту ў ачапленні, чакалі, пакуль усіх палічаць, здымуць канвой і павядуць у зону. Пасёрбаўшы баланды, засыналі трывожным сном у душнай палатцы.

Наша брыгада была як адна сям'я, большасць нас былі знаёмыя па волі, па агульных камерах і этапах, былыя журналісты, маладыя філолагі, улюбёныя ў літаратуру і паэзію, за гэтую любоў, ахрышчаную следчымі «контррэвалюцыйным нацыяналізмам», нас «перавыхоўвалі» на лесапавале, у халодных і душных палатках і кандзеях. Бяда зблізіла і з'яднала нас. Усе, не ўтойваючы нічога, апошнім дзяліліся з сябрамі, дапамагалі чым толькі маглі. Калі я не паспяваў перакалоць усе сукаватыя чурбакі і кручаныя камлі, кідаліся на падмогу ўсе астатнія. Выгнаны з санчасці «по статейному признаку» Алесь Пальчэўскі стаў добрым пілаправам і раскражоўшчыкам. Быў у нашай брыгадзе таленавіцейшы журналіст Юрка Такарчук. У дзевятнаццаць гадоў ужо — карэспандэнт «Комсомольской правды», потым узначаліў аддзел у «Звяздзе», перад самым арыштам працаваў галоўным рэдактарам грамадска-палітычнага вяшчання радыёкамітэта. Ён быў маім начальнікам і добрым таварышам. Здзіўляў Юрка талентам, аператыўнасцю, вобразнасцю і дакладнасцю фармулёвак. Ён адказныя артыкулы адразу дыктаваў машыністцы, і яны былі ўзорам глыбіні думкі і дакладнасці стылю, і сам ён быў дакладны ва ўсім і прыгожы: высокі і статны, бровы, як ластаўчыны крылы, сыходзіліся над яснымі шэрымі вачыма. Ён апранаўся ў бездакорныя светлыя касцюмы, насіў да хрусту накрухмаленыя каўнерыкі і яскравыя гальштукі, нечым нагадваў партрэты Джэка Лондана.

На дзялянцы Юрка, як і ўсе, хадзіў у закарэлых ад смалы сподніках і лазовых лапцях, волю нагадвала толькі прысланая яго Броняю прыгожая, як казалі, «горкаўская» цюбецейка. Яго эрудыцыя, энцыклапедычная дасведчанасць і дасціпнасць зачароўвалі ўсіх у камеры, у палатцы і на лесасецы. Нават блацякі пачціва звалі яго Юры Кліменцьевіч. А яго крыжавы шлях закончыўся трагічна і страшна, але пра гэта трохі пазней.

Быў у нашай брыгадзе мой незабыўны друг з піянерскіх гадоў, таленавіты паэт і перакладчык вершаў Міцкевіча і Генрыха Гейнэ — Алесь Розна. Разгублены, наіўны, несабраны, захоплены не бытавымі дробязямі, а нейкімі сваімі ўзвышанымі марамі. Ён мог забыць каля ўмывальніка адзіную кашулю, уціральнік, у сталоўцы — недаедзеную пайку. Я яго апекаваў, як малое дзіця. Мы з ім побач спалі, елі з аднаго кацялка, дзяліліся апошнім сухаром, падсоўваючы адзін аднаму большы кавалак. У 1927 годзе мы разам друкавалі свае вучнёўскія вершыкі ў часопісе «Беларускі піянер». Праз рэдакцыю пачалі перапісвацца. Ён жыў на ўскраіне Мінска, цяпер гэта цэнтр і тэрыторыя завода імя Кірава. Алесь рана пачаў друкавацца ў «Савецкай Беларусі», «Чырвонай змене», «Полымі», прысылаў мне свежыя выданні, пісаў пра паэтаў, якіх я і не чуў, я яму з свайго глухога Глуска слаў наіўныя лісты і слабенькія вершыкі. Потым мы разам вучыліся ў інстытуце, працавалі ў «Чырвонай змене», сустракаліся бадай кожны дзень. Следчы нашы сустрэчы лічыў «контррэвалюцыйнымі зборышчамі», злыгаў у адну «нацыянал-фашысцкую арганізацыю», засудзіў нас адзін і той жа Карпік, даў па дзесяць гадоў і пяць пазбаўлення правоў. Лёс нас вёў доўгімі этапамі на нары ў палатцы на шостым лагпункце і ў адну канвеерную брыгаду.

Алесь Розна трагічна загінуў лютаю зімою 1942 года. Хворы на запаленне лёгкіх, ён упарта ішоў у лес, знямоканы лажыўся на сучча на снезе, пакуль зусім не страціў прытомнасць. Яго смерць была наўмысным самагубствам. Ён загінуў таму, што нас разлучылі. Я б яго ўбярог для жыцця і літаратуры. У акупіраваным Мінску фашысты знішчылі ў гета яго маці, сястру і двух братоў. Я і цяпер бядую па Алесю, як па самым дарагім і родным чалавеку.

У тое спякотнае лета, трохі акрыялыя пасля турэмнага голаду і нерухомасці, мы спадзяваліся на перагляд нашых выдуманых спраў, у вольныя хвіліны пісалі скаргі дабрэйшаму Усесаюзнаму старасту Міхаілу Іванавічу Калініну і Молатаву, наіўна верачы ў справядлівасць і выратаванне. Дзівакі! Мы ж і не ўяўлялі, што яны не маглі выбавіць з лагераў сваіх жонак, а старшыня Саўнаркома падпісваў даўжэзныя спісы сваіх былых паплечнікаў і сяброў да пакарання смерцю.

Розна сярод нас быў самы большы аптыміст. Ён лагічна даводзіў абсурднасць усіх абвінавачванняў, верыў, што варта толькі цвярозым і разважлівым людзям пагартаць нашы «справы» і ўбачыць фантастычную бязглуздзіцу малапісьменных пратаколаў. Алесь на допытах «раскалоўся» і назваў завербаваных ім Памялоўскага, Ляскова, Паляжаева. Следчы ўзрадаваўся, далажыў начальству, а

потым збіў Алеся на горкі яблык. Мы жылі ў тое лета спадзяваннямі, а нашы скаргі добра гарэлі ў грубках упраўлення Унжлага.

Тыдні за два ўцягнуліся ў начныя падёмы і работу ў поцемках. Усё больш і больш мучыла смага: усе лужыны высахлі і пакрыліся парэпанаю граззю, пакінулі апалонікі і жабы. Ад прывезенай бочкі вады кожнаму даставалася два-тры глыткі, а сонца смаліла бязлітасна, пад нагамі трашчала ламачча і перацёртая на порах ігліца, пачарнеў і паскручваўся чарнічнік, бярозы шамацелі, як сухія венікі. На небе — ні воблачка, ні хмурынкі, паветра гайдаецца, як растопленае шкло. Ужо і пацець няма чым. Задубелыя і прасоленыя кашулі аж рыпяць на ссечаных заеддзю спінах. Але нікуды не дзенешся — трэба пілаваць, калоць, складаць паленніцы.

І раптам зашапацеў ветрык, загайдаліся падсохлыя верхавіны, нечаканы павеў асвяжыў абсмаленыя спёкаю шчокі і чорныя, як галавешкі, рукі. Мы зашэрхлымі губамі прагна лавілі свежае паветра. Вецер мацнеў і мацнеў. Загайдаліся, сагнуліся танчэйшыя бярозы, як мяцеліца, палящела сухое лісце і сучча, сонца паблякла і зацягнулася пылам. Пушча гула і стагнала ад ураганнага ветру. Дзесятнікі бегалі і загадвалі спыніць павал, бо ледзьве падпілаваныя дрэвы валіў вецер і шпурляў, куды яму хацелася. Над вершалінамі дрэў стала цёмна-шызая з малінавымі падпалінамі хмара. Яна імкліва папаўзла вышэй і вышэй і засланіла сонца. Трашчалі і падалі сухія дрэвы, вецер выварочваў з карэннем елкі і старыя хвоі. На трасе загайдаліся вышкі, з іх пазлазілі стралкі. З вахты праз свіст ветру і шум буралому даносіліся ўдары ў рэйку: «Выходзь строіцца!» Мы пакідалі недакладзеныя паленніцы, хапалі інструмент і, згінаючыся, беглі на вахту.

Неба рассекла сіняя пакручастая маланка, ударыў і пакаціўся гром. Нам насустрач з гулам і плёскатам ішла сцяна густога дажджу. Буйныя кроплі астудзілі твар і распаранае цела. Брудная бялізна папрыліпала да спіны і ног. Ад кожнага руху папрэлыя за лета кашулі лопаліся і звісалі з плячэй матузамі, а дождж з ветрам хвастаў і збіваў з ног саслабелых. Ісці было страшна, бо то спераду, то побач падалі вывернутыя з карэннем дрэвы. На вахце, дрыжучы ад ветру і халоднага дажджу, туліліся адна да аднае мокрыя белыя здані. Цяпер яны былі шэрыя ад гразі і дажджу.

Нарэшце начальнік канвою пералічыў пагалоўе і падаў сігнал стралкам здымацца з трасы. Пакуль яны ішлі, мы скавыталі на вахце, прысядаючы ад маланкі і грому. А да зоны сем кіламетраў. Папераздзе цягнуўся даўжэзны абоз возчыкаў і ператварыў дарогу ў ліпкі жужаль. Па ім па калені ў гразі з голымі спінамі ў ашмётках рыззя хлюпалі лесарубы. Ішлі праз колішнія дзялянкі. На іх там-сям тырчалі

семеннікі — самыя спелыя бярозы і хвоі. Яны згіналіся да зямлі і перакрыжоўвалі нам дарогу. На шчасце, нікога не прыбілі, мабыць, мелі літасць да арыштантаў. Да зоны цягнуліся доўга пад крыкі: «Давай! Давай! Варушыся, мацьперамаць». Усё засцілала заслона буйнога і хлёсткага дажджу. Скіўіцы ляскалі, цела пакрылася пупышкамі, як гусіная скура. Кожны марыў — хутчэй хоць пад мокры дах палаткі, да жалезнай печкі, — але дзе там! Стой, калаціся перад варотамі, пакуль усіх не палічаць і не адзначаць на доўгай фанерцы.

З'явілася і маленькая надзея: можа, дасць бог, прастыну, падскочыць тэмпература і некалькі дзён пракантуюся ў зоне. Але, відаць, нават прастыць з маім «шчасцем» не ўдаецца. Колькі ні мёрз, колькі ні дубеў у мокрай адзежы на лютым марозе, ні правальваўся ў лапцях на тоненькую парцяначку ў заледзянелыя лужы, ніякая хвароба не брала. А прастыць і захварэць была самая светлая мара.

Кашулі нашы параспаўзаліся, заляпаныя гразёю нагавіцы прасушыць няма дзе, сваю адзежу пазабіралі. А на работу, дождж ці спёка, ісці трэба, а ў чым? Пасля вячэры загадалі забіраць у капцёрцы сваё вольнае адзенне. Ледзь не да поўначы стаялі ў чарзе, потым нацягвалі на голае цела прапахлыя тхлінаю, зваляныя кашулі і штаны. А ў каго не было, зноў ішлі ў брудным параздзіраным споднім.

Чаму! За што! Навошта!

Па дарозе на лесасеку, пілуючы і колючы дровы, сёрбаючы баланду ў парнай, як лазня, пратухлай гнільмі трасковымі галовамі сталоўцы, скрозь, дзе б ні ішоў, што б ні рабіў, токам біла адна думка, свідравалі адны і тыя ж пытанні: чаму «чорны воран» ухапіў мяне, чый палец тыцнуў у мой бок, каго пакрыўдзіў, каму замінаў? Кожны з маіх дваццаці трох пражытых гадоў быў відзён як на далоні. Я нікому і на парушынку нічога кепскага не зрабіў. За што ж такая жорсткая кара? Ды хіба мне аднаму?

За васемнаццаць месяцаў турмы і многія гады лагерных пакут мне сустракаліся толькі сумленныя, чыстыя і светлыя душою, адданыя нашаму ладу людзі. Навошта ж ім усім паламалі жыццё? Каму гэта трэба? Па чыім загадзе вынішчаецца цвет народа? А калі прыехала ўвосень 37-га года ў Мінск страшная Ваенная калегія Вярхоўнага суда на чале з крыважэрным Ульрыхам, колькі светлых галоў і чыстых сэрцаў было прастрэлена маладзенькімі катамі ў блакітных фуражках. Толькі цяпер знойдзена невялічкая частка прабітых навылёт чарапоў лепшых сыноў і дачок Беларусі ў хвойніку, названым Курапатамі. У адзін дзень, 29 кастрычніка 1937 года, забілі

Платона Галавача, Васіля Каваля, Анатоля Вольнага, Валерыя Маракова і Ізі Харыка. За што? Ніхто не адкажа. Хто страляў? Нібыта ніхто не ведае. А недзе ж у «справах» ёсць іх подпісы пад актамі аб прывядзенні прысуду ў выкананне, недзе ж яшчэ жывуць натрэніраваныя ў стральбе па жывых мішэнях «варашылаўскія стралкі». Не ўсе яны адышлі ўслед за сваімі ахвярамі, многія ходзяць побач з намі, атрымліваюць персанальныя пенсіі, прымацаваны да асобых размеркавальнікаў і, напэўна, спакойна спяць. А сумленне? Не муляе і не мучыць. Чаго не было, таго няма. За многія гады духоўнага спусташэння гэтая маральная катэгорыя назаўжды страчана ў паслухмяных служак і прыслужнікаў крывавага рэжыму, гатовых выканаць любы бязглузды і злачынны загад. Яны, як манкурты, па загадзе родную маці застрэляць.

Прайшло болей паўстагоддзя, а памяць зноў і зноў вяртае ў той дажджлівы кастрычніцкі вечар 1936 года. Я працаваў у радыёкамітэце. Рана здаў усе перадачы, а дамоў ісці не хацелася: сланяўся па рэдакцыі, гартаў падшыўкі газет, чамусьці было страшна выйсці ў трывожную слату асенняга вечара. Пабадзяўся па гастраноме, пастаяў у чэргах, даехаў трамваем да Камароўкі і марудна паплёўся па цёмнай і граззнай Цнянскай вуліцы да барачнага тыпу дома, дзе і мне далі пакойчык. Здалёк убачыў сваё асветленае акно, і апанаваў невядомы страх. Стрымлівала нейкае трывожнае прадчуванне. І яно не падвяло: бяда ўжо чакала мяне і правяла 19 кастрычніка жалобную рысу ў маім жыцці.

Увайшоў у пакой і сумеўся: заплаканая жонка сядзела на ложку, а за сталом два вайскоўцы з лётнымі пятліцамі і лейтэнанцкімі кубікамі гарталі кніжкі, знятыя з адзінай этажэркі. Каб не кідацца ў вочы блакітнымі фуражкамі, аператыўнікі часта з’яўляліся ў цывільным або ў агульнавайсковай форме. Я адразу не спалохаўся і не разгубіўся, бо ведаў, што за мною няма ніякай віны. Магла быць адзіная зачэпка — вярнуўшыся з камандзіроўкі ў пагранічны раён, не паспеў своечасова здаць у камендатуру візу. Вось, думаю, адзіная прычына такога нечаканага візіту. Пацікавіўся, з якое прычыны яны капаюцца ў маіх кніжках, а мне працягнулі ордэр на права вобыску і арышту. І гэта мяне не вельмі ўразіла. Думаю, паўшчуваюць, папалохаюць і раніцай пусцяць дадому. Але аператыўнікі вельмі ж уважліва ўглядаюцца ў кожную старонку, дзе толькі падкрэсленне ці паметкі, — адкладаюць убок, складаюць у папку мае скрэмзаныя чарнавікі, лісты і фотаздымкі. Глядзеў на іх работу, пакуль не змарыў сон, і я спакойна заснуў.

У пяць гадзін раніцы разбудзіў пад акном гул машыны, тупат і незнаёмыя галасы людзей, што ўваліліся ў мой невялічкі пакойчык у агульнай кватэры радыёкамітэцкага дома. Ён стаяў у полі на пясчаным узгорку. Я яго адшукаў пасля вайны. Ён яшчэ доўга ліпеў паміж новых дамоў. Я хадзіў вакол яго, пазіраў у колішняе маё акно, бачыў нейкія постаці, а ў пакой зайсці не адважваўся, баяўся, што расплачуся. На тым парозе абарвалася мая маладосць, страчанае назаўсёды каханне, там убачыла свет маё дзіця, толькі я яго ніколі не пабачыў, а неўзабаве і яно стала ахвяраю крывавага тэрору: жонку з дзіцём на руках выселілі з ведамаснай кватэры, выключылі з інстытута. Без прытулку і грошай да самых маразоў яны начавалі ў скверы на плошчы Волі, сябры і знаёмыя пазбягалі, баяліся даць прытулак. Калі пахавала сына, падалася на нейкі торфазавод, і нашы шляхі разышліся назаўсёды.

А мяне ў тое кастрычніцкае ранне пяць узброеных чалавек везлі ў нейкую страшную невядомасць. Побач сядзеў мой будучы следчы, высокі з шэрым тварам і цёмнымі кругамі пад вачыма старшы сяржант Даўгаленка, з другога боку прыціснуўся маленькі ў скураным паліце, з авечым профілем начальнік сакрэтна-палітычнага аддзела Шліфенсон, у патыліцу дыхаў гніллю зубоў высачэзны міліцыянер, спераду сядзелі два «лётчыкі» на стосах забраных у мяне кніг. Нават Чэхаў і Горкі трапілі ў «крамольную» літаратуру.

У дарозе мяне агарнула трывога: калі іх столькі сабралася, выходзіць, справа не ў візе. Ламаю галаву, што мог кепскага зрабіць, і нічога прыпомніць не магу, а прадчуванне бяды сціснула сэрца і стукае ў скроні.

З таго пад'езда, дзе мне неаднойчы выдавалі візы, павялі ў сутарэнне. У вялікім пустым пакоі вопытны турэмшчык імгненна пазразаў усе металічныя гузікі і гаплікі, з чаравікаў павыцягваў шнуркі, распрануў, як у лазні, загадаў нагінацца і агледзеў усё, што і не кожны ўрач аглядае. А ў дзвярах ужо мяне чакаў «вывадны». Як жа ісці, калі ўсё звальваецца, а рукі трэба трымаць за спіною? Адарваў аблямоўку ад насоўкі, неяк звязаў паясніцу на штанах, і павялі мяне доўгімі прадымленымі «Беламорам» калідорамі на пяты паверх у невялікі пакой на першую пакуту. Праз акно ўбачыў халоднае світальнае неба ў цёмна-сініх хмарах з барвовымі пацёкамі ад недзе схаванага сонца. Злева за сталом нешта пісаў Даўгаленка. На ім была шэра-зялёная габардзінавая гімнасцёрка, на левым рукаве вышэй локця чэкісцкая эмблема — вышыты ў авале шчыт і меч, над манжэтамі — тры пунсовыя нашыўкі, падобныя на сэрцы. Следчы паказаў мне на прыкручанае ў куце да падлогі крэсла. Акно выходзіла

на Рэспубліканскую вуліцу. Па ёй ішоў трамвай, з яго выходзілі і садзіліся людзі. Рабочыя спяшаліся на абутковую фабрыку, дзеці беглі ў школу. Учора так хадзіў і я, а з ночы гэты свет стаў для мяне чужы і недасяжны, усё дарагое і жаданае засталося за неадольнаю сцяною, імя якой няволя. Следчы толькі часам блісне на мяне, маўчыць і нешта піша. Зыркая настольная лямпа слепіць мне вочы. Я прыхінуўся да спінкі і па звычцы заклаў нагу на нагу. «Сядзьце, як палажана: спіною не абапірацца, ногі паставіць роўна, рукі на калені. І так заўсёды». Тады я яшчэ не здагадваўся, што ў гэтай пакутнай позе давядзецца сядзець па трое сутак запар, пакуль не страціш прытомнасць і не ссунешся з крэсла, а маладыя ўкормленыя следчыя, папіваючы чай з бутэрбродамі, будуць змяняць адзін аднаго і дзяўбці: «Прызнавайся ў контррэвалюцыйнай трацкісцкай дзейнасці». Як толькі ў калідоры зарыпяць боты, следчы ўскаквае, грукае кулаком па стале, крычыць і сыпле адборныя мацюкі. Сціхнуць крокі, цішэе і следчы, корпаецца ў паперках, звоніць дадому, жартуе з жонкаю і дачушкаю, відаць, на пытанне, калі прыйдзе, адказвае: «Ды тут адзін тып у мяне ніяк не хоча раззбройвацца, але нідзе не дзенецца».

На трэція суткі мяне кінулі ў адзіночку ў так званай «амерыканцы». Чаму «амерыканка»? Казалі, што яна нечым падобна на амерыканскую турму «Сінг-сінг». У двары следчага корпуса стаіць круглая, як вадакачка, з шэрага бетону, з маленечкімі закратаванымі акенцамі ўнутраная турма. Падводзячы да яе, «вывадны», «вертухай», або «попка», як іх завуць усе арыштанты, тройчы свішча. А дзеля чаго, адразу не зразумеў. Адзін вертухай не ўмеў свістаць. З тоўстых, як сасіскі, губ чулася толькі шыпенне. Падвёў ён мяне да дзвярэй і загадвае: «Свісні». — «А я не ўмею», — адказваю. «Свісні, мацьперамаць!» Стаім. Думаю, хоць падыхаю свежым паветрам. А ён аж са скуры вылузваецца — трэба весці іншага арыштанта, а ён са мною валэндаецца. Свістам яны папярэджвалі наглядчыкаў, каб, бараны божа, не сустрэліся, не ўбачылі адзін аднаго зняволеныя.

Мой першы вывадны быў якраз добры свістун і, пачуўшы свіст у адказ, увёў у даволі светлае круглае памяшканне, падобнае на цырк. На першым паверсе — чацвёра шэрых жалезных дзвярэй, з «кармушкамі» і «ваўчкамі». Пахне свежаю маслянаю фарбаю, сапраўднаю, на пакосце. Гэты пах запомніўся назаўсёды, толькі пачую, адразу ўспамінаецца «амерыканка». Над галавою сектарамі разбягаецца металічнае павуцінне, на яго накінута густая вераўчаная сетка, пасярэдзіне, на круглым мастку стаіць наглядчык. Дзесяць прыступак уверх, і я стаю на чырвонай дывановай дарожцы, засланай па крузе, над галавою шкляны купал. У сценах

васемнаццаць дзвярэй. Па дарожцы няспынна ходзіць другі наглядчык і праз «ваўчкі» заглядае ў кожную камеру, часам стукае ў дзверы і некага нябачнага папярэджвае: «Не спаць!» — і ідзе далей. Перада мною самі адчыняюцца дзверы (гэта наглядчык на пульце павярнуў ключом). Адразу ўражвае гэтая нечаканая таямнічасць. Увайшоў, і дзверы мякка шчоўкнулі, як у пастцы. Вось і камера. Усечаны сектар круга нагадвае дамавіну. Пад столлю з тоўстага непразрыстага шкла закратаванае акенца, да сцяны прыкручаны прантамі жалезны тапчан з матрацам, у куце ўмураваны столік і зэдлік, пры дзвярах тумбачка і параша. Вось і ўся мэбля. На тумбачцы тры пайкі хлеба і шэсць драбочкаў цукру за тыя дні, што прабыў у следчых.

Адзінае жаданне — зваліцца і заснуць. Толькі памкнуўся да пасцелі, адчынілася кармушка, усунуўся прышчавы твар «хадуна па крузе»: «Да адбою класціся забараняецца, спаць седзячы таксама. За парушэнне — карцэр. Зразумела?» — «Нармальнаму чалавеку зразумець гэта нельга». — «Нічога, пасядзіш, зразумееш». Кармушка нячутна зачынілася, а я сапраўды хутка зразумеў і адчуў увесь жах свайго становішча.

Ні баланда, ні пайкі хлеба не лезлі ў рот. Я шнураваў пяць крокаў ад сцяны да дзвярэй і назад, а ў галаве круціліся, пяклі і свідравалі адны пытанні: «За што? Чаму мяне? Дзеля чаго? Каму трэба з мяне рабіць ворага?» Яшчэ верылася, што пераканаюцца ў маёй невінаватасці і пусцяць дамоў. А там мая маладзенькая жонка з дня на дзень чакае дзіцяці. Як яна? Што з ёю? Хто ёй дапаможа? Нашы ж людзі выхаваны ў спрадвечнай пільнасці, у страху, нават блізкія адварочваюцца ад сям'і пакутніка. Але я памыляўся. Тады, калі дзеці выракаліся бацькоў — «ворагаў народа», жонкі — мужоў, мой дваюрадны брат, славуты хірург Мікалай Іванавіч Бобрык, не толькі не адвярнуўся ад маёй няшчаснай жонкі, ён не баяўся званіць па тэлефоне майму следчаму, станавіцца перад турмой у чаргу з перадачаю для мяне, ён не пакідаў мяне да апошняга дня маёй няволі. А думкі не давалі спакою ні на хвіліну, у вачах круціліся чырвоныя, сінія, жоўтыя знічкі, у галаве гула і ляскала кузня. Я садзіўся на зэдлік, падпіраў рукою шчаку, самі заплюшчваліся вочы, і адразу ж у рэчаіснасць вяртаў стук: «Не спаць!»

Дачакаўся адбою і праваліўся ў глыбокі сон. Праз нейкую гадзіну адчыняецца кармушка, стук ключом па жалезных дзвярах: «Хуценька на допыт. Давай, давай! Варушыся». Пракінуўся і не разумею, дзе я, што са мною, а расшалопаў, — скаланулі дрыжыкі і заляскалі зубы, рукі дрыжаць і не знаходзяць рукаў, добра, што не трэба зашнуроўваць чаравікі і зашпільваць гузікі: усё выразана, усё наросхліст.

Рукі назад, свіст — і павялі праз вузкі двор, а ў ім, як у доўгай трубе, скавыча пранізлівы вільготны вецер. У канцы двара ляжаць стосы папер, папак, канвертаў з лістамі і здымкамі. Іх кідае ў спецыяльную печ невысокі вайсковец, а другі доўгаю качаргою варочае і разбівае попел. Колькі там згарэла рукапісаў, дакументаў, дысертацый, здымкаў, дзённікаў і лістоў! Год, пакуль быў пад следствам, не патухала тая страшная печ. А колькі яна палілася да мяне і пасля мяне?

На кожным павароце даўжэзных калідораў з мноствам дзвярэй свішча або звоніць ключамі мой вывадны і зноў прыводзіць у вузкі пакойчык Даўгаленкі. Пакуль ішоў, наслухаўся прыглушаных крыкаў, тупату, енкаў і плачу з кабінетаў следчых. Тут «работа» пачыналася апоўначы і да світання. Днём «канвееры» праходзілі цішэй, каб выматаць чалавека бяссоннем і страхам, — нагняталіся пагрозы знішчыць родзічаў, на вачах расстраляць жонку. «Яна ж цяжарная». — «А каму патрэбны байструкі ворагаў народа?» Логіка следчых жалезная. Каторы раз следчы запаўняе маю анкету, задае адны і тыя ж пытанні — ловіць, заблытвае, каб не было разыходжанняў. Упарта піша: «Месца нараджэння Польшча». Як я ні даводжу, што мясціна, дзе я нарадзіўся і пражыў дзесяць месяцаў да імперыялістычнай вайны, ніколі Польшчаю не была, а часова захоплена ўрадам Пілсудскага9 і належыць Савецкаму Саюзу, ніяк пераканаць не магу. Следчаму так трэба. Грымяць мацюкі і кулак па стале: «Не вучы мяне, а лепш прызнавайся ў контррэвалюцыйнай трацкісцкай дзейнасці. Раззброены вораг нам не страшны. Запомні, што сказаў Горкі: «Калі вораг не здаецца, яго знішчаюць». Знішчым і цябе. Шлёпнем, вось табе і следства, і суд». — «Без суда ніхто не мае права пакараць», — упінаюся я. «Эх ты, наіўны жаўтароты шчанюк. Прыстрэлім і складзём акт, што забіты пры спробе ўцячы, тады апраўдвайся, што не вінаваты». Думаю — лагічна, тут можа ўсё быць. Калі я трацкіст, дык чаму не магу быць нябожчыкам? Мне называюць членаў маёй арганізацыі. Я зроду не чуў такіх прозвішчаў — Барсукоў, Левашоў, Шляхціч, а мне крычаць: «Хлусіш! Прызнавайся! » Пачынаю разумець, што тут праўду лічаць маною, а хлусню — праўдаю. Зноў круціцца канвеер на трое сутак, без сну, без яды і вады, а следчым прыносяць чай з лімонам, бутэрброды з каўбасою, апельсіны, шакалад і пачкі «Беламора». А ў мяне пухнуць вушы ад жадання курыць, і я прагна ўцягваю дым, выпушчаны следчым.

Пасля допыту зноў камера, зноў: «Не спаць!» І так кожны дзень. А колькі іх? Запалкаю чыркаю рысачкі на нішы акна. Ого, трыццаць тры рысачкі, а я збіраўся раніцай таго ж дня быць дома. Першая ноч

без допыту здзівіла і абрадавала — праспаў да пад'ёму на адным баку. Не патрывожылі і ўдзень. Ні кніжак, ні газет не даюць — думай пра свае «злачынствы», рыхтуй прызнанні. А ў чым прызнавацца, нават следчы не ведае, апрача невядомых прозвішчаў, не прад'явіў ніводнага абвінавачання. Зноў мераю камеру, за дзень прайшоў некалькі кіламетраў, добра, што хадзіць не забараняюць, а думкі замыкаюцца на адным: як там мая Таня, што з ёю? У гэтыя дні яна павінна стаць маці. Як ні ўпрошваў следчага даведацца пра яе лёс, адказ адзін: «Прызнаешся, дам спатканне. Што ж ты за бацька, што не хочаш даведацца, хто ў цябе нарадзіўся. Не прызнаешся, пасадзім і яе, дзіця здадзім у прытулак, зменім прозвішча, каб ніколі не найшлі».

Я ўпершыню сустрэўся з такою бесчалавечнаю жорсткасцю. На волі ледзь не кожны дзень хадзіў каля гэтага будынка, таямнічы страх апаноўваў і тады, але не мог уявіць, якія жахі, якая жорсткасць і якое звярынае беззаконне пануе за яго сценамі. Баяўся толькі звар'яцець.

Праз некалькі дзён вар'ята ўсё ж падкінулі мне ў камеру. І каго? Таго самага Сяргея Шляхціча, пра якога ў мяне так настойліва дапытваўся следчы. Як толькі ўвялі яго, вочка ў дзвярах не заплюшчвалася: сачылі, ці сапраўды мы незнаёмыя. Мой новы сусед яшчэ не зусім страціў прытомнасць і ў хвіліны прасвятлення расказваў, што вучыўся ў вячэрнім педінстытуце і аднойчы ў свайго аднакурсніка Федзі Клімянка ўбачыў дыскусійны зборнік з артыкулам Троцкага, але чытаць не захацеў. Клімянка таго я ведаў здалёк, працаваў ён сакратаром рэдакцыі газеты «Піянер Беларусі» і вучыўся на вячэрнім літфаку. Адразу я не мог звязаць свой арышт з Клімянком і гэтым няшчасным хлопцам. А ён дзень і ноч шнураваў па камеры, нешта мармытаў, вочы гарэлі малінавым святлом. Ён будзіў мяне і плакаў, бажыўся, што не вінаваты, казаў, што ў сяле адзінокая маці толькі і спадзявалася на яго, а цяпер сыдзе слязьмі і аддасць богу душу. Ён біўся галавою аб сцяну і крычаў: «Мамачка, я ж не вінаваты! Мамачка, даруй! Федзя, што ты нарабіў?»

Відаць, пераканаліся, што мы незнаёмыя, і хутка забралі з камеры майго «чокнутага» цёзку, а мяне тыдзень нікуды не выклікалі. Адзінота не меншая пакута — думкі могуць давесці да вар'яцтва. Я пачынаў здагадвацца, чаму мяне дапытвалі пра Клімянка, пра яго знаёмых і абвінавачвалі ў трацкізме. І толькі амаль праз год, пры заканчэнні следства, зразумеў усё. У даўжэзным спісе сваіх «знаёмых» арыштаваны ў пачатку восені сакратар «Піянера Беларусі» Клімянок назваў усіх пісьменнікаў, каго толькі ведаў у твар, у тым ліку і мяне.

Рэдакцыі піянерскіх выданняў былі ў доме № 25 на Камсамольскай вуліцы, змяшчалася там і бухгалтэрыя выдавецтва «Чырвоная змена». Амаль усе пісьменнікі часта заходзілі туды. Клімянок іх ведаў у твар і на следстве назваў сваімі знаёмымі. Разам з Клімянком стыль-рэдактарам працаваў Анатоль Зімёнка, вядомы як гумарыст Дзяркач.

Недзе ў вёсцы на Жлобіншчыне Клімянок знайшоў зборнік з артыкулам Троцкага, прывёз у Мінск і паказаў таварышам па інстытуце. Неўзабаве пра гэтае рэдкае выданне даведаліся ў шэрым доме на Савецкай вуліцы, арыштавалі ўсіх, хто яго толькі бачыў. Узнікла версія, што раскрыта трацкісцкая арганізацыя. Але ў пастку трапілі толькі жаўтаротыя юнакі. Не салідна. Патрэбен лідэр. Успомнілі старога Зімёнку з нейкім цьмяным Аповесці 141 мінулым. Вось і знаходка! Першае пытанне кожнаму арыштаванаму: «Назавіце бліжэйшых сяброў і знаёмых». Тры-пяць прозвішчаў следчых не задавальнялі. Давай, давай чым больш, называй усіх, каго ведаеш. Клімянок і назваў усіх пісьменнікаў, хто толькі заходзіў у рэдакцыю і бухгалтэрыю. «Вось і буйная трацкісцкая арганізацыя». А пісьменнікі заўсёды народ ненадзейны. І пачаў «чорны воран» кожную ноч запаўняць камеры «амерыканкі» і сутарэння беларускімі празаікамі і паэтамі. Тыя называлі сваіх знаёмых. «Арганізацыя» разрасталася.

Усіх арыштаваных напачатку абвінавачвалі ў трацкізме. Але колькі ні біліся следчыя, амаль ніхто не ведаў Клімянка і яго сяброў, не меў, хоць бы прыблізна, дачынення да трацкізму. Версія рушылася, а выпускаць не выпадала, каб не было браку ў рабоце.

Перапынак у допытах мяне абнадзеіў, але дарэмна. Ноччу выклікалі зноў. Даўталенка моўчкі перабіраў у шуфлядзе нейкія дакументы. Разгарнуў і наказаў мне білет Саюза пісьменнікаў. «Пазнаеце?» — «Няўжо і Цішка Гартны?» — «Тут, тут ваш правадыр. Ну, цяпер не адкруцішся. Мы думалі, трацкіст, а ты контррэвалюцыйны нацыяналіст. І запомні: дзверы ў нас адчыняюцца толькі ў адзін бок. Ёсць чалавек, будзе і справа. Гэты ваш ідэйны кіраўнік, — ён патрос білетам з карткаю Гартнага, — і разлічваў на такіх жаўтаротых. Вы павінны быць удзячны, што мы ізалявалі вас да таго, як маглі зрабіць цяжкія злачынствы.

А цяпер давайце сумленна расказваць пра сваю контррэвалюцыйную нацыяналістычную дзейнасць. Сумленна прызнаецеся, дапаможаце следству, два-тры гады праверым у працоўнай абстаноўцы, і вернецеся да ранейшай працы, не раззброішся, разатром і размажам па сценцы, і знаку не застанецца».

Так мяне перакваліфікавалі. Следства цягнулася год. Мяне кідалі з «амерыканкі» ў турму, з турмы зноў у адзіночку, мяняліся следчыя, а песня была адна і тая ж. Я адчуваў, што недзе тут мае інстытуцкія сябры, мне зачытвалі нейкую неверагодную лухту: сустрэча некалькіх сяброў з пляшкаю вінаператваралася ў контррэвалюцыйнае зборышча і змову. Вельмі напіраў следчы на сувязь з акадэмікам Замоціным. Яго дачка Таня, студэнткафілолаг, запрасіла некалькі хлопцаў і сваю сяброўку з нашай групы да сябе ў госці. Для нас гэта быў вялікі гонар. Мы часам заходзілі да любімага прафесара на кансультацыю, а ў госці трапілі ўпершыню.

У вялікай з высокаю столлю сталовай быў накрыты стол. На белым абрусе блішчалі падставачкі пад нажы і відэльцы, пераліваліся перламутрам талеркі, талерачкі, разеткі, соусніцы. Усё гэта мы бачылі ўпершыню і разгубіліся, не ведаючы, як і за што брацца. Маўкліва туляліся па кутках. Абаяльны, дасціпны і вясёлы гаспадар праз некалькі хвілін зняў напружанне і разгубленасць уласцівай яму прастатою, жартамі і шчырай гасціннасцю. Пачаліся танцы, смех і песні. За сталом Іван Іванавіч паказваў, як трымаць нож, відэлец. І ўсё гэта з жарцікамі і анекдотамі, весела і нязмушана. Праз некалькі хвілін мы і за сталом адчувалі сябе як у сваёй кампаніі.

Разам з намі быў маўклівы аднакурснік дачкі прафесара. Ці не ён толькі дапамагаў следству ведаць, што пілі і елі, дзе хто сядзеў, але і тое, чаго ніколі не было, — ні анекдотаў, ні палітычных размоў: мы ж усе былі дысцыплінаванымі і запраграмаванымі камсамольцамі. Ніхто з арыштаваных не пацвердзіў паклёп, які нам падсоўвалі следчыя, але і гэта не ўратавала нашага любімага прафесара. Яго арыштавалі трохі пазней, бо аднаму з яго вучняў вельмі ж карцела заняць пасаду прафесара, а тады любое месца вызвалялася вельмі лёгка — «сігналам» у органы. Так «прасігналіў» і прэтэндэнт на месца Замоціна, а Івана Іванавіча пратрымалі амаль тры гады пад следствам, і памёр ён на пасадзе днявальнага лагернага барака. А ў нашых пратаколах засталося «зборышча» на кватэры Замоціна.

За год пад кашмарным следствам мяне двойчы вадзілі на інсцэніраваны расстрэл. Звычайна далёка за поўнач будзілі, не дазвалялі апранацца, у бялізне вялі праз двор не ў следчы корпус, а ў глыбокае цёмнае сутарэнне, прапахлае тленам і карболкаю, ставілі тварам да бетоннай сцяны, «апошні раз» пыталі, ці падпішу пратакол пра ўдзел у нацыянал-фашысцкай арганізацыі, клацалі курком, білі пад дых і вялі ў камеру «падумаць». І цяпер не разумею, чаму не спусцілі курок адразу.

Мне ставілі ў прыклад «ідэйнага кіраўніка» маральна зламанага Міхася Зарэцкага. Гэты любімы і вельмі паважаны пісьменнік па загадзе маленькага рудога следчага Шчурава паслухмяна падпісваў нейкую неверагодную трызню. За «чыстасардэчнае прызнанне» Зарэцкаму дазвалялі сядзець на канапе, давалі сустрэчы з сям'ёю, перадачы прыносіла жонка ў пакой следчага, і тут Зарэцкі частаваўся хатнімі прысмакамі, сядзеў побач з дачкою і сынам, усміхаўся сваёй Марыльцы і нават жартаваў. Няўжо сапраўды ён верыў свайму следчаму і ў палёгку за паклёп на сябе і сваіх сяброў?

Паказаць вось такую ідылію мяне правялі ў суседні пакой, пасадзілі каля дзвярэй, каб усё бачыў і чуў і сам клюнуў на такую прынаду.

Следчы мяне пераконваў, што Зарэцкі раззброіўся і праз год-два вернецца да літаратурнай працы. Спачатку хацелася верыць, а многія месяцы пад следствам пераканалі, што ў гэтай установе праўды ніколі не было і няма, кожнае слова следчага — пастка, хлусня, каварны падман, паказанні іншых арыштаваных — падробкі і фальсіфікацыя. Так яно і было. Праз месяц я выпадкова на прагулцы ўбачыў жонку Зарэцкага, потым былі ў адным лагеры, а аўтара «Сцежак-дарожак» выклікалі з камеры без рэчаў, і ён знік назаўсёды 29 кастрычніка 1937 года.

За мяне зноў узяўся Даўгаленка. Ён мне зачытваў «паказанні» Міхася Чарота, што нібыта існавала не нацыяналістычная, а нацыянал-фашысцкая арганізацыя, якая імкнулася далучыць Беларусь да капіталістычнай Польшчы. Я слухаў і не верыў. Хіба ж мог Чарот, які ваяваў з пілсудчыкамі ў грамадзянскую вайну, Чарот — кандыдат у члены ЦК, член урада, першы рэвалюцыйны паэт, не толькі сказаць, а падумаць такое? Я запярэчыў Даўгаленку: «Ён п'яны або звар'яцелы» — і зарабіў за гэта па карку гумоваю палкаю, закручанаю ў «Праўду». Ад болю нема завыў, а ён яшчэ абурыўся: «Бач, які далікатны. Газеткаю нельга дакрануцца».

Амаль за год допытаў і бадзяння па розных камерах я добра вывучыў прымітыўныя метады следчых — катаў з неабмежаванаю ўладаю. Ім патрэбны былі толькі хлусня, паклёпы, самаабгаворы. Подпісы пад пратаколамі яны вырывалі здзекамі, інсцэніраванымі расстрэламі, пагрозамі знішчыць сям'ю і ўсю радню, і дамагаліся, і здзяйснялі свае пагрозы. Яны патрабавалі прызнанняў у тым, што нават і не снілася ў самым кашмарным сне.

Перад гэтаю д'ябальскаю машынаю фальсіфікацый, падробак, фізічных і маральных здзекаў не мог устояць не толькі кволы і далікатны Зарэцкі, ламаліся загартаваныя старыя бальшавікі, а яны

ж прайшлі допыты царскіх жандараў, катаржныя цэнтралы, зведалі пешыя этапы. Тады нічога не прызналі, бо іх дапытвалі ідэйныя ворагі, а тут член партыі малодшы лейтэнант камуніста з 1905 года, старшыню рэспубліканскага таварыства МОПР а (Міжнароднай арганізацыі дапамогі рэвалюцыянерам), старога, — усімі паважанага Серпеня прымусіў падпісваць неверагодныя фальшыўкі, даводзячы, што гэта патрэбна партыі, неабходна для сацыялізму. Калі арыштаваны ўпінаўся, следчы ставіў ножкі крэсла на пальцы ног няшчаснага, гоцаўся на крэсле, пакуль у таго чаравікі не заплывуць крывёю. Серпень стагнаў і плакаў, звяртаўся да сумлення маладога чалавека і тут жа курчыўся ад удару пад дых. Даведзены да адчаю, падпісваў, што ён польскі шпіён і член міфічнай тэрарыстычнай арганізацыі. А шпіянаж і тэрор забяспечвалі толькі «вышку».

Я сустрэўся з Серпенем у «камеры старых бальшавікоў». Іх было чацвёра з дарэвалюцыйным стажам, і яшчэ да нас укінулі ружовашчокага дзевятнаццацігадовага Альфрэда Бенэка, сына былога наркама земляробства. Ён і многія сотні сыноў і дачок «ворагаў народа» былі пацверджаннем формулы Сталіна: «Сын за отца не отвечает». Маці Альфрэда пасадзілі, а дзесяцігадовага брата пад іншым прозвішчам здалі ў дзіцячы дом.

Суседняя камера была таксама камуністычнай. Там сядзелі пераважна камандзіры Чырвонай Арміі, падчыстую падабраныя летам 1937 года. З вучэбных палігонаў, з летніх лагераў, з пагранічных застаў везлі і везлі ў турму і «амерыканку» камкораў, камдываў, палкоўнікаў і маёраў. На выцвілых гімнасцёрках цямнелі сляды многіх баявых ордэнаў з часоў грамадзянскай вайны. Былі лётчыкі і танкісты, артылерысты і сапёры, кавалерысты і пагранічнікі, пераважна немаладыя, загартаваныя ў баях камандзіры. Траплялася і моладзь. Сядзелі са мною ў агульнай камеры «амерыканкі» лейтэнанты з віцебскага авіяцыйнага палка. Спачатку яны жартавалі і лічылі сваё становішча недарэчнасцю, відавочнай памылкай. Канвеер перамалоў і іх: Краўцоў звар'яцеў у камеры, Філатава і Сударыкава выклікалі ў трыбунал, і яны не вярнуліся.

Аднойчы ноччу з суседняй камеры пастукаў былы палкоўнік: «Даведзены да адчаю. Прашу дазволу сёння ж вырашыць свой лёс...» Партгрупа нашай камеры параілася, асудзіла маладушша таварыша і забараніла нават думаць пра самагубства. Запэўніла, што ўсё высветліцца, партыя выкрые злачынствы і пакарае вінаватых. Палкоўнік адказаў: «Повинуюсь», — і пайшоў на доўгія пакуты. А Серпеня два здаравенных вывадных павалаклі на чарговы страшэнны допыт.

Мяне неўзабаве зноў перакінулі ў «амерыканку», каб зручней было цягаць на допыты. Агульная камера для многіх была сапраўдным універсітэтам. Дацэнт Магілёўскага педінстытута Піпота кожны вечар чытаў лекцыі па гісторыі Расіі. Мы ж яе не вывучалі ні ў школе, ні ў інстытуце, і кожны эпізод, маляўніча расказаны Кліментам Пракопавічам, быў для нас адкрыццём. Перад адбоем Піпота развучваў з намі шчымлівыя і жартоўныя Аповесці 145 ўкраінскія песні. Мы ў яго куточку ціха-ціха спявалі, часам глытаючы слёзы. Пра асваенне Поўначы расказваў вопытны палярнік Язэп Іванавіч Сцяпура, невысокі ладны мужчына з каштанаваю бародкаю і хвалістымі доўгімі валасамі. Ён насіў цяльняшку і флоцкі бушлат. Сцяпура быў арыштант з вялікім дарэвалюцыйным стажам і трымаўся ўпэўнена і спакойна. Прывезлі яго з Ленінграда, бо назваў яго сваім даўнім знаёмым з дарэвалюцыйнай пары Анатоль Зімёнка, арыштаваны па справе Клімянка і прызначаны следствам ідэйным кіраўніком «трацкісцкай » групы. Некалі Сцяпура і Зімёнка спачувалі эсэрам. Калі гэта было, яны ўжо не помнілі самі, а для следчых яны былі знаходкаю, як натхніцелі і кіраўнікі контррэвалюцыйнай групы.

Укінулі ў камеру высокага і мажнога прыгажуна з чорнаю чупрынаю, былога старшыню Лепельскага райвыканкама Язэпа Сямашку. Яго судзілі з раённым кіраўніцтвам, далі ўсяго год і прыслалі на гаспадарчы двор мінскай турмы. Там ён падмятаў прагулачныя загоны, разносіў баланду, ды раптам забралі пад следства ў «амерыканку». Ён грукаў у дзверы, патрабаваў каменданта, але ніхто не зважаў на яго пратэсты. Сямашка абвясціў галадоўку. Апрача вады, нічога не браў у рот. Турэмны доктар, плюгавы чалавечак з сінім носам і мышынымі вочкамі за шкельцамі пенснэ, грозіў, што будзе карміць штучна праз гумовую кішку. Сямашка казаў: «Калі ўдасца» — і паказваў вялізны кулак.

На дзесяты дзень галадоўкі па яго прыйшлі два выводных і забралі на допыт. Хацелі ўзяць пад пахі, але Сямашка так крутануўся, што яны адскочылі ў розныя бакі. Яму прад'явілі абвінавачанне ў шкодніцтве і ашуканстве суда і ўзялі на канвеер. Лёс яго, відаць, закончыўся трагічна, бо нідзе ніхто яго не сустракаў, а мяне 2 кастрычніка 1937 года павезлі на суд у былую гарадскую ратушу на плошчы Волі, пад белаю вежаю з гадзіннікам.

Судзілі нас, васьмярых былых студэнтаў газетна-выдавецкага аддзялення літфака педінстытута. Дзевяты, ціхі, таленавіты і кволы Янка Валасевіч, не вытрымаў здзекаў і сканаў пад следствам. Дзеля саліднасці нам далі ў «кіраўнікі» вядомага драматурга Васіля Шашалевіча. Апрача мяне і яго колішняй вучаніцы Жэні Каплуновай,

ніхто з абвінавачаных з ім ніколі не сустракаўся, і пра іх існаванне Васіль Антонавіч нічога не чуў.

За судовым сталом — дробненькі чарнявы старшыня з невыразным тварам, Васіль Сымонавіч Карпік, і дзве бязмоўныя постаці засядацеляў. Сапраўды, яны добра сядзелі і маўчалі. Збоку сакратар, а за асобным столікам каля акна ў цывільным — следчы Наркамата ўнутраных спраў. Карпік прамармытаў «Абвінаваўчае заключэнне», якое магло быць перадавіцай раённай газеты аб класавай барацьбе і пільнасці. У канцы паведаміў: «Вещественных доказательств и свидетельских показаний по делу нет. Дело слушается в закрытом судебном заседании без участия сторон». Не падымаючы вачэй, суддзя пытае ў кожнага: «Признаете себя виновным в предъявленном обвинении?» Адказ катэгарычны: «Не». Спрабуем растлумачыць, як выбіваліся подпісы ў пратаколах. «Суду ясно. Садитесь! Вы клевещете на советское следствие. Секретарь, занесите в протокол». І такая размова з кожным. Засядацелі нерухома маўчаць, а следчы пагрозліва круціць галавою. «Суд удаляется на совещание».

Канваіры тэрміновай службы ўнутраных войск, пераважна ўкраінскія хлопцы, суцяшаюць заплаканую Жэню: «Та нэ плачтэ. За що вас судыты? Зараз підэтэ додому». Хлопцы парушаюць статут канвойнай службы, бо ў пакоі больш нікога няма, і супакойваюць нас. Выцягваем з кішэняў недаедзеныя пайкі, запыленыя драбочкі цукру, дзелімся адзін з адным і чакаем свайго лёсу. Хвілін праз дваццаць: «Встать. Суд идет!» Вось табе і «Нэ мае за що!». Сямі чалавекам па дзесяць гадоў папраўчага лагера і па пяць гадоў пазбаўлення грамадзянскіх правоў, аднаму — восем і аднаму — пяць. «Приговор окончательный и обжалованию не подлежит», — прамармытаў Карпік і, не гледзячы на нас, выскачыў з пакоя; чапляючыся за крэслы, няўклюдна пасунуліся заседачы. Мы стаялі як аглушаныя громам. За што? Навошта? Каму гэта трэба? Гэтыя пытанні мучылі ўсё жыццё і будуць мучыць да скону.

«Чорны воран» даставіў нас у гарадскую турму. Год мы не бачыліся і цяпер расказвалі, хто з кім сядзеў, чаго дамагаліся следчыя. У прахадной паміж турэмнымі варотамі чакалі, пакуль адвядуць у камеру, як маглі суцяшалі Жэню і самі верылі, што хутка разбяруцца і вызваляць. Відаць, на начную змену некага мардаваць і «расколваць» ішоў следчы Серашаў. За год ён ведаў нас усіх. Усміхнуўся і весела спытаў: «Ну, па колькі адхапілі? Лічыце, што вам пашанцавала. Сёння прыняты закон і тэрміны павялічаны да дваццаці пяці гадоў» — і павольна пайшоў да жалезнай брамкі, папраўляючы фуражку з блакітным верхам.

Можа, і праўда пашанцавала. Маглі ж і пастраляць, як Галавача, Каваля, Вольнага, Лявоннага, Харыка, Маракова, Зарэцкага, Сташэўскага, Чарота, як Зіміёнку і ўсю «групу Клімянка», як тысячы такіх жа невінаватых, сумленных пакутнікаў. Зноў у скроні стукае кроў і на даюць збыту адны і тыя ж пытанні.

У перасыльную камеру турэмнага сутарэння за некалькі дзён сагналі некалькі дзесяткаў беларускіх літаратараў, якіх мінавала «вышка». Апынуліся на адных нарах Сымон Баранавых і Барыс Мікуліч, Янка Скрыган і Міхась Багун, Уладзімір Хадыка і Васіль Шашалевіч, Сяргей Ракіта і Станіслаў Шушкевіч, Алесь Розна і Сяргей Знаёмы, Зяма Піваварaў і Змітрок Астапенка, Алесь Пальчэўскі і Сымон Куніцкі, былы дырэктар Дома пісьменніка Васіль Залуцкі і начальнік Галоўліта Аляксандр Якшэвіч, яўрэйскі празаік Шыман Гарэлік, ды хіба ўсіх успомніш і пералічыш? Алесь Звонак і пасля суда мог яшчэ жартаваць. Ён лагічна даводзіў, што відавочнае глупства заўважыць разумны і сумленны чалавек і ўвесь гэты «контррэвалюцыйны» міф рассыплецца пылам. Асабліва ўзрадаваліся і акрыялі духам, калі дазналіся, што былы пракурор Глезер, які падпісваў на нас ордэры, на другім паверсе турмы сам выносіць парашу. Значыцць, нешта зменіцца да лепшага. Без суцяшэння, без веры ніхто б не вытрымаў турмы і лагера. Больш за ўсё спадзяваліся на амністыю да дваццатай гадавіны Кастрычніка.

У кожнай камеры з'яўляліся перакананыя аптымісты і суцяшальнікі, «тэарэтыкі» амністыі. Да іх ішлі, як на споведзь, «аблегчыць душу», суцешыцца, паверыць у збавенне, у справядлівасць, яны нечым нагадвалі горкаўскага Луку — падтрымлівалі веру і надзею даведзеных да адчаю. Асабліва вылучаўся былы армейскі палітработнік высокага рангу Іосіф Львовіч Коўтун. Маленькі, лысы, з палаючымі чорнымі вочкамі, бледным нервовым тварам. Ён сядзеў па-турэцку на асобным тапчане, бо карыстаўся асаблівай павагай усёй камеры. Вакол яго заўсёды сядзелі даведзеныя да адчаю людзі, якія прагнулі суцяшэння, падтрымкі, веры ў блізкую волю.

Коўтун быў палымяны прамоўца і перакананы тэарэтык: ён тлумачыў масавыя арышты злачынствам шкоднікаў у следчых органах. Яны ашукваюць таварыша Сталіна і народ, падрываюць аўтарытэт партыі. Іх хутка выкрыюць, і ўсе мы пойдзем на волю, адноўленыя ў партыі і на ранейшых пасадах. Ён пераконваў, што ўжо падпісаны ўказ аб амністыі ўсіх зняволеных па палітычных справах і дваццатую гадавіну мы будзем сустракаць дома. Малапісьменныя калгаснікі на пайку выменьвалі кавалачкі паперы, і Коўтун ім пісаў поўныя патэтыкі «слязніцы» вялікаму Сталіну. У іх ён укладаў усю

сваю палітычную эрудыцыю вайсковага прапагандыста і лірычны літаратурны талент. Часам пісаў так «жаласна», што, чытаючы свае скаргі, сам выціраў вочы, а «заказчыкі» шморгалі насамі і кулакамі па шчоках размазвалі слёзы. Казалі: «Гэны развярэдзіць любому душу». І спадзяваліся на добрае сэрца.

Нас усіх падтрымлівала патаемная вера, што хутка разбяруцца сумленныя людзі, як толькі даведаецца пра ўсё «вялікі і мудры бацька народаў». Бадай усе былі загіпнатызаваны гэтым страшным імем, верылі ў яго мудрасць, сумленне, дабрату. А гэтыя рысы вытраўляліся з душы кожнага чалавека, людзей ператваралі ў даносчыкаў, паклёпнікаў, ілжэсведак, садыстаў і катаў. Потым знішчалі іх як небяспечных сведак страшэнных злачынстваў. Гэтае разуменне прыйшло з вялікім спазненнем, хоць часам са страхам думалася пра гэта, але ўголас нельга было сказаць самым блізкім і сабе самому.

У камеры прасочваліся чуткі (іх звалі турэмнымі «парашамі»), што многіх нашых следчых «за адданую працу па барацьбе з ворагамі народа» ўзнагароджвалі ордэнамі, а праз некаторы час арыштоўвалі і знішчалі ў тых жа падвалах, дзе яны знішчалі нашых сяброў. Замест іх набіралі новых катаў, і машына беззаконня працавала без перабояў у зададзеным рэжыме і тэмпе. І так увесь час: адны касталомы змянялі другіх, а канвеер круціўся няспынна.

Гэтае веданне прыйшло цяпер, а тады? Тады па наіўнасці ў нешта лепшае верылі і пакорліва ішлі на пакуты. А без веры нават тыя нямногія, што вытрымалі нечалавечы здзек да канца, не дацягнулі б да вызвалення.

Не зразумела было, чаму адных расстрэльвалі, другім, такім жа невінаватым, давалі па дзесяць гадоў, іншым восем і нават пяць. Праўда, пасля другога кастрычніка тэрміны падскочылі да 25 гадоў, і тройкі ахвотна выконвалі новы ўказ. У іх быў адзін прынцып: лепш пакараць сто невінаватых, чым выпусціць аднаго вінаватага, лепш перагнуць, чым недагнуць, лепш больш, чым менш. Гэтым і кіраваліся.

Седзячы ў цесным, душным, смуродным сутарэнні «роднай» мінскай турмы, мы толькі і марылі, як найхутчэй вырвацца з-за кратаў на свежае паветра, з клапоўніка ў любы барак без «парашы», без пільнага вока ў «ваўчку», каб можна было паслаць дадому ліст, адправіць скаргі і «слязніцы» ўсемагутным і «любімым» кіраўнікам.

Нарэшце халодным кастрычніцкім надвячоркам пачулі чаканую каманду: «Усім сабрацца з рэчамі». Як мы хваляваліся, як радаваліся, як спяшаліся скласці свае транты ў заплечныя мяшкі, як марылі хутчэй трапіць у лагер, хоць і не ўяўлялі, што гэта такое.

Любая змена ў турэмным існаванні хвалюе і абнадзейвае зменаю абставін, спадзяваннем на нешта лепшае. Калі загадалі збірацца, значыць, некуды паедзем. Хоць да д'ябла, абы вырвацца з гэтай агіднай смуроднай душагубкі з бясконцымі вобыскамі і карцэрамі за знойдзеную іголку, кавалачак грыфеля ад алоўка, за шахматныя фігуркі, па-майстэрску зробленыя ў складчыну з хлеба. Спадзяваліся — адразу павязуць у лагер, на чыстае паветра, а там можна будзе прычакаць пасылку з сухарамі, а можа, і кавалачак сальца. За год мы так агаладалі, што вецер хістаў і збіваў з ног, а мара была адна — хоць раз пад'есці хлеба.

Усе з заплечнымі мяшкамі пастроіліся ў калідоры ў дзве шарэнгі. Зноў пераклічка, зноў адно і тое ж: прозвішча, імя, па бацьку, год нараджэння, артыкул, тэрмін. Турэмшчык перадаў нашы фармуляры начальніку канвою, нас акружылі салдаты з вінтоўкамі і аўчаркамі з вываленымі чырвонымі языкамі і вялізнымі вострымі ікламі і павялі за вароты турмы. Мы прагна глыталі свежае паветра, угляdaліся ў змрочнае асеннняе неба, пазіралі адзін на аднаго. Пры дзённым святле былі асабліва бледныя, худыя, зарослыя дзікаю шчэццю знаёмыя твары. Чаравікі пассыхаліся і пабялелі, адзежа звалялася і выцвіла. Зірнеш — сапраўды, ідуць людзі з «дна». Вылучаліся толькі Уладзімір Хадыка ў шэрым капелюшы і добрым драпавым паліце, Барыс Мікуліч у рудаватай футравай куртцы, добра апрануты Сымон Баранавых і заўсёды элегантны Васіль Шашалевіч. На ім самы просты касцюм выглядаў прыгожа, ён умеў насіць рэчы з уласцівым яму артыстызмам.

Павялі нас па вуліцы Валадарскага, праз Савецкую ў бок вакзала. На тратуарах спыняліся маўклівыя змрочныя людзі. Адны пазіралі спагадліва, магчыма, шукалі родных ці знаёмых, некаторыя паказвалі сваю пагарду і нянавісць да «ворагаў народа». З надзеяю і мы глядзелі на шчаслівых вольных людзей, спадзеючыся ўбачыць хоць адно знаёмае аблічча. Як мы зайздросцілі кожнаму па той бок канвою, іх шчасцю быць вольнымі. Глядзелі і думалі, як яшчэ шмат засталося неарыштаваных. У бальніцы здаецца, што ўсе хварэюць, на вакзале — усе некуды едуць, у турме — нікога не засталося на волі. А тыя, што глядзяць на нас, і не ўяўляюць, колькі людзей пакутуе за кратамі, і не паверацъ, што без жаднай віны.

У тупіку стаялі звычайныя пасажырскія вагоны з закратаванымі вокнамі. Іх некалі прыдумаў царскі міністр унутраных спраў Пётр Аркадзьевіч Сталыпін. З тае пары гэтыя вагоны так і завуць «сталыпінскія». У іх няма купэ, а ёсць камеры. Туды набіваюць, каб толькі зачыніліся закратаваныя дзверы. Куды нас павязуць, ніхто не

здагадваўся. Канвой быў глухі. Ад яго толькі і чулі: «молчать», «не положено», «давай, давай» — і штуршок у каршэнь на прыступках.

Неспадзявана праз закратаванае акно ўбачылі жонак Мікуліча, Скрыгана і Шушкевіча. Яны нам махалі здалёк, нешта выразнае стараліся вымавіць губамі. Колькі яны цікавалі каля турмы, пакуль дачакаліся нашай адпраўкі. І вось — нічога не перадаць, не пачуць, нічога не сказаць блізкаму чалавеку. Зразумелі толькі адно слова «Магілёў», напісанае ў паветры пальцам Лінай Скрыган. Сталыпінскі вагон прычапілі да нейкага саставу, загрукалі колы, залязгалі буферы, і мы паехалі ў невядомасць.

Вагон нагадваў пісьменніцкі сход. Тут былі паэты, празаікі, драматургі і крытыкі, вядомыя і пачаткоўцы, але ўсе звязаныя агульным лёсам.

Усе гаварылі, успаміналі допыты, спрабавалі жартаваць, а на душы ў кожнага былі змрок і адчай. Так недарэчна, нізашто зламалі жыццё на самым пачатку. Сваю дваццаць чацвёртую восень я сустрэў у турэмнай камеры збераждонаю пайкаю хлеба і двума драбочкамі цукру, а наперадзе яшчэ дзевяць верасняў у няволі, невядома дзе, у лесе ці ў шахце, у катлаване канала ці на чыгуначным палатне. Дзе б ні быў, не верылася, што столькі вытрываеш. А калі нават выйдзеш, дык каму ты патрэбен з плямаю «вораг народа». Значыць, ты ўжо не народ, цябе з яго выключылі. Што ж ты зрабіў? Каму нашкодзіў, чым правініўся перад сваім народам? Успамінаю і не магу ўспомніць ніводнага ўчынку, ніводнага слова, вартага пакарання.

Галава гула ад думак і ўспамінаў, намагаўся зразумець, за што мне выпаў такі горкі лёс, за што такая несправядлівасць абрынулася на мяне. Ды хіба толькі на мяне? Вунь колькі вязуць невядома куды таленавіцейшых, разумнейшых, адданейшых нашаму ладу пісьменнікаў і проста сумленных людзей, партыйных і беспартыйных, але аднолькава ні ў чым не вінаватых. Да канца жыцця так і не зразумееш, каму, навошта і за што спатрэбілася знішчыць такія таленты, як Чарот, Галавач, Зарэцкі, Хадыка, Вольны, Каваль, Калюга, Маракоў, Лявонны. Успомнілася, як у турэмным туалеце знайшлі пісульку на абрыўку махорачнага пачка: «Даруйце, калі чым вінаваты перад вамі. Гісторыя скажа праўду. Платон». Так развітваўся былы першы сакратар ЦК камсамола Беларусі, член ЦК КПБ, член урада, сумленнейшы чалавек і пісьменнік Платон Галавач.

Пакуль грукатаў вагон, ніхто з нас не спаў: кожны думаў сваё, як пацеры, перабіраў трыста шэсцьдзесят жахлівых дзён і начэй гэтага кашмарнага года. А наперадзе была тайна, загадка,

невядомасць. Нас адвучылі задаваць пытанні, думаць пра наступны дзень. За нас думалі начальнікі, следчыя, наглядчыкі, канвой — нашы страшныя апекуны.

Далёка за поўнач у закратаваных вокнах замільгалі рэдкія цьмяныя агеньчыкі. Цягнік стаў. Калі разышліся пасажыры, нас выводзілі ў чорную, як сажа, цемень і загадвалі садзіцца ў ледзьве падшэрхлую гразь. Бразгалі прыклады, тупалі падбітыя цвікамі боты, пахла паравозным дымам, казармаю і псінаю ад мокрых аўчарак. Нас пастроілі на чатыры, начальнік канвою прачытаў звычайную малітву і скамандаваў: «Направляющий, вперед!» І павялі па цёмных і гразкіх ускраінах Магілёва. Па дарозе Шашалевіч часта задыхаўся і спатыкаўся. Мы з Хадыкам падтрымлівалі яго з абодвух бакоў, каб часам не ступіў крок улева або ўправа. Ішлі доўга, як сляпыя.

Трэц і год на агульным сходзе...

У вільготнай і туманнай цемры прывялі ў пусты і гулкі двор старой, кацярынінскіх часоў, турмы. З вузкіх закратаваных вокнаў цадзілася слабае святло і валіла густая пара. На вышках варушыліся гаматныя постаці ахоўнікаў. Усё наша «пагалоўе» палічыў, праверыў па фармулярах начальнік корпуса і павёў па вузкіх калідорах з нізкаю паўкруглаю столлю. Забаранялася гаварыць, тупаць, каманды аддаваліся шэптам, каб ніхто не чуў, што прыбыў новы этап.

Наглядчык адамкнуў абабітыя жалезам дзверы, за імі — другія, з тоўстых кантовых прантоў, у камеру велічынёю з футбольнае поле, покатам усланую соннымі людзьмі да самага парога. Але арыштантаў можна трамбаваць, колькі захочуць: у камеру на дваццаць чалавек заганялі сто, і неяк месціліся. У нашай новай камеры некалі была турэмная царква, а цяпер — пераваланая «база» вандраўнікоў па няволі на Поўнач. Каля дальняй сцяны — суцэльныя нары, каля другое — некалькі металічных ложкаў з голымі дошкамі, відаць, для камерных «арыстакратаў». Насельнікі гэтага чалавечага мурашніка храпуць, мармычуць у сне, чухаюцца, войкаюць і ўздыхаюць. Дух страшэнны ад разапрэлых, даўно не мытых целаў і ад высачэзнай дзежкі, напоўненай смуроднаю жыжаю. Столь і сцены, як спелымі брусніцамі, усыпаны ўкормленымі рухомымі клапамі, гэтымі неразлучнымі спадарожнікамі ўсіх арыштантаў. Яны дакладна пікіруюць на свае ахвяры і дасмоктваюць рэшткі крыві з расчасаных змарнелых целаў. Ходка плодзяцца вялікія бледныя вошы ад нуды, ад гора, ад цеснаты.

Мы спыніліся на парозе, не маючы куды ступіць. Пабудзілі старасту камеры. Пераступаючы сонных на падлозе, падышоў высокі шыракаплечы, з маленькаю галоўкаю мужчына ў кароткіх споднiках, былы бялыніцкі настаўнік Гайдукевіч. Першае пытанне: «Адкуль? Што новага на волі?» А мы больш за год тае волі і не нюхалі. Стараста пачаў старанна запісваць нас на вузкай фанерцы. Ад першых прозвішчаў разгубіўся. «Ці ж не пісьменнікі вы, таварышы? Я ж не так даўно расказваў у класе пра вашы творы, а потым выкрэсліваў прозвішчы і выдзіраў партрэты. А божачкі, за што ж вас столькі?» Перапісаў усіх і прапанаваў размяшчацца. А дзе, калі тут і ступіць няма куды. Гайдукевіч раскатурхаў сонных, загадаў пацiснуцца, легчы бокам. Умошчваліся, дзе хто мог прыткнуцца. Мы — тры Сяргеі, Ракіта, Знаёмы і я, знайшлі вольны куточак каля печы пад нарамі. Адразу дажджом пасыпаліся на нас клапы. Нехта з разбуджаных паклікаў Васіля Антонавіча Шашалевіча да сябе. Гэта быў славуты саліст-балалаечнік радыёкамітэта Струнеўскі.

У шэсць раніцы пад'ём. Хочаш не хочаш, уставай: наглядчыкі прыносяць пайкі хлеба з прышпіленымі трэсачкамі-давескамі. Гайдукевіч раздае хлеб дзесятнікам. У розных кутках усчынаюцца сваркі за гарбушкі. На іх існуе чарга, а калі гарбушак далі менш, часам даходзіць да бойкі.

У камеры шэсцьдзесят дзесятнікаў. І каго тут толькі няма? Такой разнастайнасці асоб, характараў і лёсаў болей нідзе не сустрэнеш. Турма раўняе ўсіх, і кожны — індывідуальнасць. Тут — брат і швагер былога Старшыні Саўнаркама Галадзеда, начальнік пагранзаставы, далікатны і інтэлігентны Удовін, маленькі, лысы, з палымянымі чорнымі вачыма армейскі палітработнік высокага рангу Коўтун — наш галоўны суцяшальнік. Ён змаўкае толькі, калі спіць. Да яго ідуць як на споведзь. Кожнаму ў бядзе і няшчасці патрэбна спагада і суцяшэнне, іх знаходзяць у Коўтуна. Ён звычайна сядзіць, падкурчыўшы ногі на засланым шынялём жалезным ложку, гаворыць і гаворыць, пакуль не зморыцца і не асіпне. Непадалёк ад Коўтуна — месца вясёлага кавалерыйскага лейтэнанта з дзіўнаватым прозвішчам Афтар. На ім сіняя венгерка, фуражка без зорачкі, збітая на левае вуха. Асобны куток на нарах займаюць былыя работнікі магілёўскай канторы «Заготзерно» Радкевіч, Халадэнка і Фрэнкель. За сцяною, у камеры для смертнікаў, чакае выканання прысуду іх таварыш Дамброўскі. Іх судзілі за кляшча. Ён спрадвеку вёўся ў збожжы. А знайшлі і пачалі знішчаць не кляшча, а работнікаў кантор, тэхнарукоў і загадчыкаў элеватараў. З лета 1937 года ў турмы пайшлі чыгуначнікі, ад начальнікаў дарог да машыністаў і стрэлачнікаў. На

допытах яны «прызнаваліся», што рыхтавалі дыверсіі, а потым плакалі, што падвялі саміх сябе пад «вышку». Хадзіў па камеры да пояса голы, але з гальштукам на шыі і ў чорным берэце не то кантрабандыст, не то спекулянт з Польшчы.

Каля сцен шчыльна сядзелі на сваіх «сідарах» калгасныя «тракцысты», «гітатары» і «сабатажнікі»: мацюкнуў члена сельсавета — маеш чырвонец за знявагу «савецкай улады», паспагадаў раскулачанаму «нехацімцу» — ідзі следам за ім. Калгаснікі трымаліся асобна. Яны ўспаміналі, якія ў каго былі каровы, якіх жарабкоў гадавалі, як радзіла грэчка, дзе лепей проса расце. Амаль у кожнага з іх была агульная слабасць — вымяньваць розныя транты на пайкі хлеба: самі хаўкаюць ад голаду, а ў хатулі пакуюць вымяняныя кашулі, світэры, камізэлькі, споднікі, спадзеючыся хутка выйсці з танным набыткам. Спадзяюцца, бо цвярозы розум не можа пагадзіцца, што невінаватага можна караць. Галоўны камбінатар у камеры — голы кантрабандыст з гальштукам. Кідаецца ў вочы невядомага ўзросту, з постаццю падлетка, сагнуты, з сухою маленькаю галоўкаю і заўсёды раскрытым ротам Філя. Ён усім услужвае, падмятае падлогу, выносіць парашу, наглядчыкі яго выклікаюць мыць прыбіральню за лішнюю міску баланды. Чым ён займаўся на волі, за што сядзіць, ніхто не ведае, і ён нічога пра сябе не расказвае. Успамінаецца Пастарнак: «Сколько типов и лиц». А ў турме асабліва.

Увесь дзень камера гудзе і кіпіць, як мурашнік. Праз закратаваныя і закрытыя «наморднікамі» вокны далятаюць з вуліцы шум, смех, асобныя галасы і словы. Там іншы свет, там воля, там шчаслівыя людзі. Яны смяюцца і не ведаюць, што іх чакае заўтра. Так некалі смяяўся і я, і мой смех, напэўна, чулі пакутнікі ў сутарэнні таямнічага дома на Савецкай вуліцы.

Асаблівае ажыўленне настае за гадзіну да абеду: усе снуюць, як галодныя драпежнікі ў клетках заапарка. У дзве гадзіны ў калідоры чуваць грукат, галасы, тупанне, соўганне дзежак па падлозе, даходзіць пах варанага турнэпсу і бручкі, такі прывабны і чаканы. Два крымінальнікі-баландзёры ўносяць цэбар гарачай баланды. Дзесяткі строяцца адзін за адным, стараста сочыць, каб ніхто не «закасіў» лішнюю порцыю. Ёсць у камеры і «шакалы». Яны хуценька апаражняюць сваю міску і прашываюцца з ёю пад кашуляю да цэбра. Варта толькі баландзёру адвярнуцца, як шакал імгненна зачэрпне самае гушчы і, душачыся, апякаючыся, глытае яе. Бі, штурхай — не адбярэш.

Па абедзе ўсе разыходзяцца па сваіх кутках, як цяпер кажуць, «па інтарэсах»; успамінаюць былі і небыліцы, прыгожае і сытае жыццё на волі, расказваюць цікавыя выпадкі і анекдоты. Ёсць выдатныя апавядальнікі-імправізатары. Яны па некалькі дзён расказваюць «раманы» накшталт «Прыгод Мікодыма Дызмы», «Таямніцы палаца на востраве святой Магдалены». Яны найбольш хлусяць пра шыкоўныя палацы, пра каханне прынцэсы да бандыта, пра смелыя налёты і неверагодныя ўцёкі. Адзін з лепшых «раманістаў» Уладзімір Мяжэвіч. За гэта ён вызвалены ад вынасу парашы і збору посуду. Асабліва крымінальнікі слухаюць яго з разяўленымі ратамі, а ён вядомыя сюжэты аздабляе такімі падрабязнасцямі, што ў многіх аж дух займае.

Вечарамі стыхійна пачыналіся канцэрты. Васіль Шашалевіч ціха пачынаў сваім прыгожым тэнарам:

Спускается солнце за степи,
Вдали золотится ковыль,
Колодников звонкие цепи
Взметают дорожную пыль.

Прыпеў: «Динь-бом, динь-бом, слышен звон кандальный, динь-бом, динь-бом, путь сибирский дальний» — падхоплівала ўся камера. Кожнае слова, як стогн, выдыхалі з глыбіні душы. У многіх на вейках блішчалі слёзы. Наглядчыкі стукалі ў дзверы: «Прекратить! Староста, пойдешь в изолятор!» Песня пераходзіла на шэпт, але не змаўкала. Яе змяняла напісаная некалі нашым земляком Іванам Гольц-М ілерам папулярная на ўсіх этапах, у царскіх турмах «Слушай!». Тут ужо не зважалі на стук наглядчыкаў, больш за сотню глотак цягнула: «Слу-у-шай!» Калідорныя прыадчынялі дзверы, слухалі самі і толькі прасілі спяваць цішэй. Шашалевіч і Удовін дуэтам выконвалі «Не искушай», «Средь шумного бала», пісьменніцкі хор спяваў «Зорку Венеру». Аднойчы з вуліцы пачуліся воплескі.

Мы з Сяргеем Ракітам часта дэкламавалі вершы Купалы, Багдановіча, Багрыцкага, Маякоўскага, Лугаўскога. Струнеўскі на грабянцы з папяроснаю паперкаю імітаваў ігру на балалайцы і дайшоў да такой віртуознасці, што здавалася, гучыць сапраўдная балалайка.

Праз некалькі дзён у камеру ўварваўся начальнік корпуса і некалькі наглядчыкаў.

«Стараста, здаць балалайку!» — «Якую балалайку? Сюды іголку нельга пранесці, не тое што балалайку». — «Не аддасі сам, на дзесяць сутак загрыміш у карцэр, а камеру пазбавім прагулак і перадач». Усе маўчалі. «Прыступайце!» — загадаў ён наглядчыкам. Тыя рынуліся

пересматраць арыштанцкія транты, лазілі пад нары, капаліся ў печы і нічога не знайшлі.

«Гайдукевіч, прамым ходам у карцэр!»

Што такое карцэр у колішняй магілёўскай турме, я адчуў уласнай скурай і касцямі. Не давядзі гасподзь нікому туды трапляць. Горшых я не бачыў. Гайдукевіч стаяў па камандзе «смірна», камера маўчала. Да начальніка падышоў Струнеўскі са сваім грабянцом і зайграў «Турэцкі марш» з усімі пералівамі і варыяцыямі. Наглядчыкі разявілі раты. Закончыў і працягнуў начальніку грабянец. «Вазьміце. А балалайка вось тут», — і ён пастукаў сабе ў грудзі... «Ну артысты, маць в-а-шу вош», — начальнік вылаяўся і выскачыў з камеры, за ім, азіраючыся на Струнеўскага, выходзілі наглядчыкі.

Калі ўсё сціхла, Васіль Антонавіч заспяваў:

Как дело измены, как совесть тирана,
Осенняя ночка черна...
Чернее той ночи встает из тумана
Видением мрачным тюрьма.

Да яго далучыўся Удовін, а потым і Афтар:

Кругом часовые шагают лениво,
В ночной тишине, то и знай,
Как стон, раздается протяжно, тоскливо
«Слу-шай!»

І пакацілася па камеры водгуллем: «Слу-у-шай! Слу-у-шай!»

Мароз прадзіраў па скуры ад гэтага хору. Пасаромленыя наглядчыкі больш не стукалі ў той вечар, а Струнеўскі даваў цэлы віртуозны канцэрт. Васіль Антонавіч Шашалевіч стаў душою ўсіх загнаных лёсам у гэтую камеру людзей з рознымі характарамі і густамі, адукаваных і малапісьменных калгасных «тракцыстаў». Некаторыя з іх ад голаду і бясконцых цяжкіх дум трацілі прытомнасць і рэальнае ўяўленне, дзе знаходзяцца. Кожную ноч, у адзін і той жа час, прахопліваўся сівы і сухенькі дзядок, глядзеў на мноства людзей і крычаў: «Грамадзяне, калі ж гэта скончыцца? Трэці год — усё на агульным сходзе». Пракрычыць, як начны певень, паківаецца, пакруціць галавою, упадзе на пасланую на падлозе світку і засне цяжкім сном да падзёму, а ўвесь дзень ён сядзіць моўчкі і перабірае худыя, збялелыя без работы пальцы.

Без спадзявання і суцяшэння ў бядзе чалавеку жыць вельмі цяжка. Калі хто-небудзь занудзіцца і даходзіць да адчаю, яго ўгаворваюць і суцяшаюць суседзі, пераконваюць, што да амністыі застаюцца лічаныя дні: дваццатая гадавіна Кастрычніка вызваліць усіх невінаватых. Суцяшалі і пачыналі верыць самі. Гэтую веру падтрым-

ліваў Коўтун. Ён пераканаўча даводзіў, што раней шкодзіў Ягода, а цяпер Сталіна ашуквае Яжоў. Заявы ад зняволеных і іх родзічаў адкрыюць праўду Генеральнаму сакратару ЦК, і ён выправіць усе памылкі і перагібы.

Як мы чакалі Кастрычніцкага свята! Нават самыя песімісты на нешта спадзяваліся. Амаль усе гэты дзень адзначалі своеасаблівым «балем»: тыдзень па лустачцы эканомілі хлеба і па драбочку цукру, на сёмы дзень набіралася цэлая пайка. Свята можна было адзначыць дзвюма пайкамі, кубкам салодкага чаю і ўспамінамі пра апошняе свята на волі.

Пасля вячэры быў святочны канцэрт: Сяргей Ракіта чытаў раздзелы з рэвалюцыйных паэм Маякоўскага, я дэкламаваў «Смерть пионерки» Багрыцкага, потым спявалі «Вяршавянку», «Наш паравоз, вперед лети», «Широка страна моя родная». Асабліва натхнёна гучалі радкі: «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек».

Прайшло свята, і нашы спадзяванні на амністыю канчаткова рухнулі. Спахмурнеў і замоўк Коўтун. Змрочны, ён сядзеў, падкурчыўшы ногі, на ржавым жалезным ложку, падзываў субяседнікаў, але ўсе абміналі яго, нібыта ён адмяніў абяцаную амністыю. У абед адчыніліся дзверы, на парозе чалавек гадоў трыццаці пяці падняў рукі і закрычаў: «Ура! Таварышы! Я жыву. Я самы шчаслівы чалавек!» Да яго падбеглі «заготзярноўцы» Радкевіч і Фрэнкель, абдымалі, цалавалі, выціраючы слёзы, павялі толькі што памілаванага ад пакарання смерцю свайго таварыша Дамброўскага. Гэта ён быў так рады, што расстрэл замянілі на 25 гадоў катаргі. Выходзіць, катарзе можна радавацца.

Як толькі акрыяў, Дамброўскі расказваў пра свае пакутныя ночы: днём смертнікі спакойныя — спяць, шнуруюць па камеры, а з набліжэннем вечара расце трывога, пасля адбою апаноўвае страх, што здаецца, вось-вось выскачыць сэрца: насцярожвае кожны стук, кожны крок, кожны шолах, здаецца, вось твая апошняя хвіліна, а зарыпіць у замку ключ, кроў адлівае ад галавы і ад сэрца, траціцца прытомнасць і згінаюцца саслабелыя ногі. Некаторыя наглядчыкі заходзілі ў камеру без патрэбы, распытвалі пра здароўе, самаадчуванне, груба жартавалі, а для смертнікаў гэта былі страшэнныя пакуты. Калі зачыняліся дзверы, апаноўвала радасць, што яшчэ не вядуць туды, адкуль няма звароту, і вярталася надзея на літасць. Часта да Дамброўскага падсаджваўся Шашалевіч і далікатна распытваў пра адчуванні і думкі чалавека ў самай страшнай камеры.

У канцы лістапада пачалі па некалькі чалавек высмыкваць на этап. Адзін за адным знікалі таварышы. Былі кароткія развітанні, абдымкі, запаміналі адрасы родзічаў, каб потым спісацца. Наіўныя мы былі летуценнікі — так ніхто нікога і не знайшоў, ніхто не адгукнуўся. Хутка зніклі Баранавых, Шашалевіч, Багун, Мікуліч, Астапенка, Скрыган і Хадыка. На парозе мы абняліся з Васілём Антонавічам. «Трымайся. Ты ж малады. Можа, пашанцуе вырвацца жывым. Бывай». Мы абняліся. Так я з ім ніколі больш і не спаткаўся, а расказаць пра трагічны лёс гэтага чалавека выключнай дабраты, таленту і сумлення па праву памяці, па абавязку апошняга сведкі я павінен.

Нас з Магілёва апошнімі адпраўлялі на этап у снежні 1937 года. Усё злачыннае і ганебнае робіцца ноччу. І нас вялі глухой поўначчу ў далёкі ад вакзала тупік і загналі ў «цялятнік» з суцэльнымі нарамі, дзіркаю ў падлозе і жалезнаю печчу з дзежкі. Везлі некалькі крымінальнікаў і нас, даўніх сяброў і знаёмых, некуды на ўсход. Часта наш састаў заганялі на суткі, а то і на двое ў тупікі, не дазвалялі вытыркацца ў закратаваныя вокны, крычаць і гучна гаварыць. Па далёкім голасе дыктара з рэпрадуктара здагадваліся, што стаім у Оршы, потым у Смаленску. Маскву пазналі па адпраўленні электрычак, а калі крануліся, праз заплеценыя калючым дротам і кратамі акенцы ўбачылі, як праплылі рубінавыя зоркі. Як яны былі блізка і як недасяжна далёка!

У вагоне мы трымаліся незалежна і дружна, не далі крымінальнікам узяць над сабою верх. З намі быў і Валодзя Мяжэвіч. І тут ён усіх скарыў сваімі «раманамі».

Так мы і прыехалі ў сцюдзёную заснежаную тайгу на пакуты і на пагібель.

Трагічнае адсту пленне

У 1939 годзе запаўняць лагеры пачалі вызваленымі з-пад прыгнёту пілсудчыкаў сынамі і дочкамі Польшчы. Некалькі эшалонаў іх прывезлі ў Томасінлаг, а з яго айчынных нявольнікаў развезлі па іншых лагерах. Трапілі томасінлагаўцы і да нас.

У новых этапнікаў заўсёды распытваюць, як там ім жылося, як кармілі, ці не сустракалі каго знаёмага. Аднойчы былы ўкраінскі настаўнік сказаў мне, што быў разам з беларускім пісьменнікам Шашалевічам, але яго пагналі не то на 27, не то на 28 лагпункт. Колькі я ні стараўся праз экспедытараў адшукаць Васіля Антонавіча, усё было дарэмна. Крыўдна, што недзе непадалёк жыве блізкі табе

чалавек, а звязацца ніяк не ўдаецца. Я распытваў у таго былога настаўніка ўсё, што той ведаў пра Шашалевіча. Ён расказаў, што спачатку Васіля Антонавіча везлі на Калыму. Восем месяцаў ён прасядзеў ва Уладзівастоку на перасылцы і так дайшоў, што камісія вярнула яго на мацярык, і ён трапіў у Томасінлаг. Працаваў там то ў бухгалтэрыі, то ў санчасці рэгістратарам. Часта выступаў у канцэртах, пісаў вясёлыя частушкі і скетчы. Бясспрэчна, гэта быў ён, але з ім не звязацца.

У часе вайны адных пакідалі ў зоне да «заканчэння вайсковых дзеянняў», а некаторых выпускалі без права выезду з тэрыторыі лагера. Яны лічыліся вольнанаёмнымі, туляліся недзе на кватэрах і былі паслухмянымі папіхачамі ў начальства. Такі «абмежаванец» па прозвішчы Балясны прыбыў да нас на пасаду майстра лесу. Я даведаўся, што ён прыехаў з 27 лагпункта, і пацікавіўся, ці не сустракаўся яму часам Васіль Антонавіч Шашалевіч. Ён даволі доўга моўчкі глядзеў на мяне і запытаў: «А кім ён табе даводзіўся?» — «Таварыш. Па адной справе праходзілі». Балясны пачаў павольна: «Па стане здароўя ён не мог працаваць на павале. Прыстроілі статыстыкам у санчасць. Работа лёгкая, ды і перападала трохі з бальнічнай кухні. Аднойчы ён напісаў вясёлую гумарыстычную п'еску з лагернага жыцця. Яе паставілі аматары на лагернай сцэне. Апладзіравалі, дзякавалі аўтару. А ноччу яго выклікаў упаўнаважаны оперчэкісцкага аддзела і зрабіў разнос, мудрэйшы за самы жорсткі допыт: абвінавацію у паклёпе на выхаваўчую сістэму ў лагеры, у кампраметацыі кіраўніцтва, у працягванні варожай ідэалогіі. Новую справу на яго заводзіць не стаў, а загадаў адправіць у лес, «а там ты і сам загнешся», — сказаў на развітанне.

Упаўнаважаны стрымаў слова. Шашалевіча пагналі ў лес, але ні пілаваць, ні грузіць ён не мог — даўнія сухоты абвастраліся часцей і часцей. Яго пасадзілі на складзе каля кастра адзначаць, колькі хто з возчыкаў вывез драўніны. Лес ад складу валяць далёка, а тут, на колішніх дзялянках, пакідаюць некалькі дзесяткаў адборных дрэў-семеннікоў. Пройдзе час, і высечаны квартал зарасце самасейкамі.

Шашалевіч сядзеў каля вогнішча і на фанернай дошцы адзначаў, колькі кубаметраў вывез кожны возчык. І раптам невядома хто непадалёк ад вогнішча падпілаваў семянную бярозку і спусціў прама на Шашалевіча. Яна прыціснула яго да палаючага кастра. Возчыкі пачулі гул зваленай бярозы і раздзіраючы душу крык. Падбеглі, а ў вогнішчы жыўцом гарэў патрушчаны і прыціснуты дрэвам учотчык. Падняць бярозу не падужалі. Пабеглі на лесасеку па пілу. Распілавалі тоўстую дзеравіну і выцяглі з-пад яе абгарэлага, з

выцекшымі вачыма ўчотчыка. Толькі пад вечар яшчэ ледзьве жывога Шашалевіча прывезлі ў санчасць. Урач, медсястра і санітаркі плакалі, як па самым родным чалавеку. Усе разумелі, хто вынес такі страшны прысуд на пакутніцкую смерць гэтаму сумленнаму і таленавітаму чалавеку, а сказаць ніхто не адважваўся.

Калі, дзе і з кім разам пахавалі Васіля Антонавіча Шашалевіча, ніхто не ведае і не дазнаецца ніколі. Там цяпер шуміць у адвечнай жалобе тайга.

Трагічная пакутніцкая смерць і незабыўны вобраз гэтага светлага, таленавітага і чыстага, як самое сумленне, пісьменніка і старэйшага таварыша — мой незагойны боль.

Але гэта яшчэ не ўсё. На гэтым трагедыя не канчаецца. Думаючы пра Васіля Антонавіча, я часта ўспамінаў яго беленькую негаваркую Веру з іх першым сыночкам. Дзе яна апынулася ў часе вайны, ці жывая, ці дазнаецца калі пра лёс свайго Васіля?

Ішлі гады. Жыццё мяне круціла і матала на ўсе бакі: было кароткае вызваленне, новы арышт, следства, турмы, перасылкі і вечная ссылка ў Сібір. Нарэшце — рэабілітацыя. У 1956 годзе я вярнуўся ў Мінск на ранейшую працу ў радыёкамітэце. Зглададалы па творчай рабоце, я часта выступаў перад мікрафонам і ў друку. Аднойчы вераснёвым днём у рэдакцыйны пакойчык зайшла жанчына з абветраным тварам, пасмамі сівізны, у старой злінялай кофце. Павіталася і маўчыць. Гляджу на яе і нічога знаёмага ў твары не знаходжу. «Няўжо не пазнаеце?» — сарамліва спытала яна. Маўчу і разводжу рукамі. «Я — Вера Шашалевіч». — «Божачка, адкуль?» — я ухапіў яе шурпатую руку, запрасіў садзіцца і пачаў распытваць. Яна расказала, што да вайны зрэдку прыходзілі ад Васіля лісты то з Уладзівастока, то з Томска, а потым з Горкаўскай вобласці. А пасля вайны куды ні стукалася, нічога дазнацца не магла. Толькі нядаўна паведамілі, што пасмяротна рэабілітаваны. А калі, ад чаго памёр і дзе пахаваны, невядома. Каб неяк пракарміцца і зберагчы адзіную ўцеху — сына, з'ехала з горада ў вёску Волма Дзяржынскага раёна. Сына выгадавала. Ён другі год служыць у Савецкай Арміі.

У калгасе цяпер самая гарачая пара — усе на бульбе, і яна ледзьве выпрасілася ў старшыні на дзень з'ездзіць у Мінск, каб што-небудзь даведацца пра Васіля. У мяне закалацілася сэрца, і я ледзьве стрымаўся, каб не расказаць страшную праўду і не дабіваць гэтую няшчасную пакутніцу. Яна спытала, можа, я што ведаю. Я моўчкі пакруціў галавою. Каб перавесці гаворку, сказаў, што яна можа за рэабілітаванага мужа атрымаць у Літфондзе грашовую кампенсацыю. (Чым жа можна кампенсаваць загубленае жыццё чалавека?) Я павёў

Веру Сымонаўну на вуліцу Энгельса ў колішні Дом пісьменнікаў. Дырэктар Літфонда хутка афарміла дакументы аб выплаце кампенсацыі ў памеры дарэформенных шасці тысяч рублёў. Але ў касе не знайшлося ў наяўнасці такой сумы. Паабяцалі выплаціць праз два дні. Вера сказала, што старшыня калгаса яе нізавошта больш не адпусціць, пакінула свой адрас, каб пераслалі грошы па пошце.

Мы паабедалі з Вераю ў прывакзальным кафэ, развіталіся каля аўтобуса, а праз два дні мне сказалі, што грошы адпраўлены, і я супакоіўся, заняты сваімі клопатамі.

Мінулі восень і зіма, увесну выпадкова разгаварыўся са знаёмым крытыкам. Ён расказваў пра свае паездкі з лекцыямі пра беларускую літаратуру. Ужо развітваючыся, спытаў, ці ведаю я, што здарылася з удавою Шашалевіча, і расказаў мне жахлівую гісторыю. Вера кватаравала ў рэдка цвярозага калгасніка Міхася Крыловіча. Пасля яе прыезду з Мінска па сяле пакацілася пагаласка, што Шашалевічыха за мужа атрымала аж шэсць тысяч. У той час на працадзень плацілі капейкі, а такая сума ўяўлялася неверагодным багаццем. Не давала гэта спакою і кватэрнаму гаспадару. Відаць, у прыпадку ачмурэння, калі Вера нагнулася да прыпечка, ён адным ударам засек яе.Ператрос куфэрак, але замест грошай знайшоў новенькую ашчадную кніжку. Працверазеўшы ад замарачэння, ён пайшоў у пуню і павесіўся.

Так трагедыя, пачатая ў 1936 годзе, прынесла яшчэ тры жахлівыя смерці. Пра ўсё гэта я даведаўся пасля вызвалення і мусіў расказаць, парушыўшы храналогію апавядання. А ў лагеры я пакутаваў яшчэ доўга.

У шалмане

Каб трохі супакоіць народ і неяк апраўдаць свае злачынствы, у 1939 годзе даволі глуха загаварылі аб «перагібах у рабоце Наркамата ўнутраных спраў». Вясною саракавога года амаль усім «нацдэмам» абвясцілі, што прысуды па нашых справах адменены і яны накіраваны на дадследаванне. Неўзабаве выклікалі на этап Мяжэвіча, Такарчука, былога артыста Антона Згіроўскага і выкладчыка Платона Жарскага. Усе былі ўпэўнены, што яны хутка будуць на волі, давалі ім адрасы сваякоў, прасілі напісаць нам, і кожны чакаў сваё чаргі, калі паклічуць «на вахту з рэчамі».

Усё валілася з рук, а дні цягнуліся марудна, хацелася хутчэй вырвацца з гэтай пякельнай работы, давесці сваю невінаватасць людзям, якія разбяруцца і паверацць табе, строілі самыя светлыя

планы і зайздросцілі сябрам, выкліканым на даследаванне. А лёс нашых сяброў склаўся трагічна. На «даследаванні» іх пратрымалі да самай вайны. Калі запалаў і пачаў рассыпацца пад фашысцкімі бомбамі Мінск, частку арыштантаў пагрузілі ў таварныя саставы і без харчоў і вады павезлі на ўсход. Каго не паспелі вывезці, пад бамбёжкамі вялізнаю калонаю пагналі па Магілёўскай шашы. Каля Чэрвеня канвой дачуўся, што магістраль перарэзана нямецкім дэсантам, што трэба ратавацца самім. Начальнік канвою загадаў бытавікам заставацца на месцы, «палітычным» адысці ўбок. Сумленныя і наіўныя людзі паслухмяна адышліся. Бытавікам загадалі разыходзіцца. Тыя рванулі хто куды, а па «контрыках» далі залп. У гэтай калоне разам з усімі загінуў выдатны акцёр Антон Згіроўскі і яўрэйскі паэт Зэлік Аксельрод, счакаўшы, з-пад трупаў выпаўз лёгка паранены крытык Рыгор Бярозкін. Ён прабіўся да Магілёўскага ваенкамата, схлусіў, што выскачыў без дакументаў з палаючага Мінска, стаў салдатам і ўсю вайну праваяваў на вогненных рубяжах ад Волгі да Берліна, стаў капітанам, а пасля Перамогі... даседжваў у лагеры неадбыты тэрмін.

Мяжэвіча з Такарчуком цэлы месяц везлі ў Сібір. Па дарозе выкідалі мерцвякоў, на нейкім паўстанку давалі па селядцу, але не было вады, людзі раставалі, як свечкі. Ледзьве рухомых прывезлі ў табольскую турму. Пачалася павальная цынга і пелагра. Што гэта за хвароба, ведае не кожны ўрач. Мабыць, у самой назве ёсць лагерная аснова. Пры пелагры на жывым целе разбураецца тканка, вылазяць рэбры, відно, як дыхаюць лёгкія, арганізм не засвойвае страву, чалавек разлагаецца жыўцом пры поўнай свядомасці. Ад пелагры ў Табольску памёр Юрка Такарчук, сумленнейшы і таленавіцейшы журналіст, якіх я толькі сустракаў.

А Валодзю Мяжэвіча выратавала санітарка турэмнай бальніцы чарнічным адварам. Ён выжыў, вярнуўся, быў рэабілітаваны, адноўлены ў партыі толькі пасля XX з'езда КПСС, а тады ніхто даследаваннем і пераглядам спраў не займаўся. Іх трымалі ў турмах да пелагры, потым спісвалі, а хто выжываў, адпраўлялі ў далёкія і больш суровыя лагеры, а групе выкладчыкаў Віцебскага і Магілёўскага педінстытутаў у два разы павялічылі тэрмін. Такі быў «перагляд», такое чарговае ашуканства.

А мы зайздросцілі сваім сябрам, выкліканым па пратэсце пракурора, спадзяваліся да самай вайны і нічога не ведалі пра іх жахлівы лёс.

На шостым лагпункце нас, даўніх сяброў, засталося толькі трое — Розна, Пальчэўскі і я. Ад гарачыні і непасільнай працы ў мяне часта

ногі распухалі, як налівачы. Націснеш пальцам, ямка і праз паўгадзіны не выпростваецца, на яе месцы астаецца сіняк, ледзь згінаюцца калені, перасоўваешся, як на шкляных хадулях. У такім стане мяне на некалькі дзён вызваляў ад работы колішні земскі фельчар, спагадлівы Ізот Іванавіч Цымбалюк. У лагеры быў дэвіз: «Дзень кантоўкі — месяц жыцця». І кожны марыў праўдамі ці няпраўдамі «закасіць» вызваленне і хоць дзень «пракантавацца» ў зоне. Адны ішлі на кухню качаць ваду, абіраць бульбу, чысціць траску за лішнюю міску баланды, іншыя ў бараку латалі свае транты, адсыпаліся, набіраліся сілы на «ўдарную працу».

Мы спалі побач і елі з аднаго кацялка з маім даўнім другам Алесем Рознам. Некалі разам друкаваліся ў «Беларускім піянеры», марылі пра шчаслівы літаратурны лёс, потым вучыліся ў адной групе педінстытута, і вось горкі лёс звёў на пакутніцкіх лагерных сцежках. Усё, што ў нас было, дзялілі да апошняй крошкі. Застаўшыся ў зоне, я ў кіпяцільцы з пасылачных круп да прыходу Алеся варыў кашу або густы крупнік. Памешваў у кацялку і пачуў нейкую мітусню: сярод дня дзяжурныя і нарадчык усіх зганялі на паверку да вахты. Я схаваў недавараную Аповесці 163 кашу на нарах і пашкандыбаў за ўсімі. З ізалятара вывелі чалавек пятнаццаць абадраных, абшарпаных, бледных, як бульбяныя парасткі ў склепе, адказчыкаў.

Усіх пастроілі. Прыйшлі начальнікі лагпункта і УРЧ (улікова-размеркавальнай часці) і нейкі прыезджы, чорненькі і шустры, як мышаня, у сініх галіфэ і зашчытнай «сталінцы» з шырокім рэменем. Выклікалі па адным, і ён аглядаў кожнага, як цыган каня на кірмашы. Старых і нядужых адпускаў адразу, маладых і больш-менш пруткіх адводзілі ўбок. Далучылі і мяне да блацякоў, выпушчаных з кандзея. «Дваццаць хвілін на зборы, і ўсе з шмаццём на вахту!» — загадаў незнаёмы начальнік.

Як жа мой недавараны крупнік? Ці дазнаецца Алесь, куды мяне пагналі? І я ж не ведаю нічога. Тут усё засакрэчана: забіраюць чалавека, і ён знікае назаўсёды. За вахтаю нас прынялі два стралкі. Былога «дамушніка і скокара» Васю Лебедзева прызначылі брыгадзірам пагрузачнай брыгады, і патупалі мы на дзевяты лагпункт, у свой новы прытулак.

Злодзей у законе можа пазбавіцца ўсяго, толькі не стракатай коўдры і падушкі. Яны — адзнака прыналежнасці да вышэйшай блатняцкай лігі. На этапе «шмоткі пахана» звычайна носіць «шасцёрка» — хлапчук-папіхач, бездакорны выканаўца волі гаспадара. Скарб нашага брыгадзіра нёс рылаценькі, вуграсты, з шчылінкамі вочак Ванёк «Сіпоўка», а тонкі, сухапары Лебедзеў у хромавых ботах з закасанымі

халяўкамі нервова цвыркаў праз зубы слінаю і грэбліва пазіраў на сваю брыгаду дахадзяг і часам бурчаў: «Бля... буду, адкуль вас набралі, столькі фіцілёў? Ну і рабатнём у рот мазанаму начальнічку. Толькі падавай вагоны!» — «Разг-а-а-вор-чыкі!» — крычыць канваір. «А страявога песняка можна ўрэзаць, гражданін начальнік?» — «У кандзеі заспяваеш, а тут не вякай. Давай шыра шаг!»

З лесу выйшлі на вузкі і доўгі чыгуначны прагал. Лагерная аднакалейка працягнулася больш як на сто кіламетраў. Едзеш па ёй — абапал векавыя лясы, зрэдку станцыйныя будачкі і склады — больш нічога не ўбачыць самае пільнае вока. У таежным гушчары за тры-пяць кіламетраў ад чыгункі за калючым дротам — зоны лагпунктаў і мноства падкамандзіровак, з вышкамі, баракамі, кандзеямі, сваім жыццём, сваімі трагедыямі, пакутамі, слязьмі і смерцямі. Колькі ў гэтых колішніх Шарамецеўскіх лясах гібее нашага брата, ніхто дакладна не ведае і не скажа.

Мы перасеклі чыгунку і выйшлі на лясную дарогу. Свеціць сонца, з галінкі на галінку пырхаюць дразды і сініцы, трымціць павуціна, ускрай дарогі гайдаюцца сінія званочкі і лапушыцца папараць. Ідылія. А нам да гэтых званочкаў і папаратнікаў можна дайсці толькі з куляй у патыліцы і ўпасці на цёплую зямлю, да адзінага ратунку ад пакут і безнадзейнасці. Злева пачаліся бясконцыя склады дроў і дзелавога лесу, да іх падведзены чыгуначны «вус». Вось-вось пойдуць адзін за адным саставы паражняку, і не будзе ні дня, ні ночы, толькі: «Давай! Давай! Варушыся, у бога душу, аглаеды, шкоднікі, зрыўшчыкі плана!» Запалаюць начамі вогнішчы і квачы з мазутам, пагрузку зменіць падноска за трыста метраў, будзеш несці бервяно і засынаць на хаду, спатыкацца аб пні, падаць, збіваць калені і ўрэшце «заражаць туфту» ў пульманаўскіх вагонах.

Лебедзеў зірнуў на бясконцыя штабелі: «Ну, мазурыкі, от вам і фронт работы. Укалвай, пакуль пуп не развяжацца. Памантулім начальнічку і сабе на «досрочное освобождение». — «Яшчэ вякнеш, загрыміш з вахты ў кандзей», — аж кіпіць канваір. «Кандзей для людзей, а свабода для блядзей», — агрызаецца брыгадзір, і аўтарытэт сярод сваіх расце.

Вось наш і новы прыстанак. Ого! Тут толькі адна палатка. Вялікую плошчу квадратам акаймоўваюць доўгія баракі, відна сталовая з высокім ганкам, пякарня, капцёрка, санчасць і, вядома, пад вышкаю ў асобнай зоне кандзей. Хіба ж можна ў турме ды без турмы? Палічылі і запусцілі ў пусты барак. Там-сям на голых нарах скручаныя нейкія шмоткі і некалькі пацёртых стракатых коўдраў. Значыць, ёсць свае «законнікі». Малады аднавокі днявальны да пояса

голы, аж сіні ад наколак. На грудзях і на спіне цэлая карцінная галерэя, і ўсе сюжэтныя малюнкі выкананы кваліфікавана, у рэалістычным плане: вось арол нясе ў кіпцюрах прыгажуню, русалка з рыбіным хвастом іграе на гуслях, на руках краты, кінжалы, крыж і надпіс: «Не забуду мать-старушку». Над левым і правым саскамі — профілі Леніна і Сталіна. Такія наколкі ў многіх лагерных старажылаў. Яны пераконаны, што з гэтымі татуіроўкамі іх ніхто не адважыцца расстраляць. Не ведалі бедалагі, што звычайна страляюць у патыліцу. Сапраўды, «блажен, кто верует». Днявальны нам адводзіць правы край барака. Лебедзева ён ужо ўсёк і дае месца на тапчане, падобным на ложак. Я адзін чужы сярод уркаганаў. Як яно будзе? Вырашыў: з ваўкамі жыць, па-ваўчынаму выць. Не, я не стаў ні злодзеем, ні фармазонам (аферыстам), ні карцёжнікам, але і сябе ў крыўду не даваў. У шалмане я назіраў мноства зламаных лёсаў, маральнае падзенне, жорсткасць і сентыментальнасць у адной асобе, бязлітаснасць і чуласць ад «душещипательных романов». Я бачыў, як дзялілі і хавалі крадзенае, як прагульвалі ў «буру» і «штос» чужыя шмоткі, маглі прагуляць чалавека і забіць першага, хто пройдзе за акном. Аднойчы прагулялі шынель і шапку начальніка лагпункта. Пастукаўся да яго ў кабінет дахадзяга, доўга «пудрыў мазгі» нейкімі просьбамі, нават слязу пусціў, а калі начальнік адвярнуўся да тэлефона, дахадзяга знік з кабінета. Праз паўгадзіны начальнік агледзеўся, што на вешалцы няма ні шынялі, ні шапкі. Колькі ні шукалі, не знайшлі. Дахадзяга прыпухаў у ізалятары, а шыняля не было. Давялося начальніку выкупіць сваю форму за некалькі буханак хлеба і дзесяць дадатковых абедаў нашай брыгадзе.

Вечарамі прыбягала ў шалман маленькая касавокенькая цыганачка. Яе цягнулі то ў адзін, то ў другі закутак. Нікому яна не адмаўляла ў сваіх «пяшчотах» за пайку хлеба або скварку, украдзеную з торбы рабацягі. На кароткія гастролі забягалі і больш прыстойныя «шалашоўкі» да «свайго мужыка». Нагледзеўся і наслухаўся я ў шалмане, чаго больш нідзе не пачуеш і не ўбачыш. І я ж ім хлусіў і фантазіраваў бессаромна, расказваючы «раманы». Я іх упрыгожваў таямнічымі палацамі і незямнымі прыгажунямі, закаханымі ў няўлоўных рабаўнікоў банкаў, галаваломнымі ўцёкамі і таемнымі сустрэчамі на шыкоўных курортах і ў казачных вілах. У маіх слухачоў аж слінкі цяклі ад задавальнення. Часам да адбою чытаў вершы. Слухаючы «Мцыры» і «Ліст да маці» Ясеніна, некаторыя непрыкметна выціралі слёзы, а каб прыхаваць расчуленасць, давалі вышэйшую ацэнку: «От, у рот ёдам мазаны, хапае за душу і, як панчоху, выварочвае. А Ясеніна часта «менты» забіралі? Свой хлопец быў, а

піса-а-аў як!» Тады я мяняў рэпертуар на «Біблію» Крапівы. Усе разумелі і дружна рагаталі. Так я заслужыў імунітэт недатыкальнасці, павагу і нават некаторую палёгку.

У нашай брыгадзе былі ўцекачы, рэцыдывісты, «цяжкавагавыя» злачынцы, таму яна лічылася рэжымнаю і мела пэўную перавагу. Пакуль добра не развіднее, рэжымнікаў з зоны не выводзілі, з пагрузкі здымалі, як толькі змеркне. Усе ўкалваюць, а нас вядуць з работы. Звычайныя брыгады дзень пілуюць, а як толькі пададуць паражняк, усю ноч грузяць, прывядуць у зону паснедаць, дадуць гадзіну пагрэцца ў бараку, і зноў на павал.

Брыгада Лебедзева лічылася ў перадавых. Пакуль не было вагонаў, рабацягі рыхтавалі фронт пагрузкі — цягалі дровы бліжэй да рэек, а нашы архараўцы «ціскалі раманішкі» або шасталі па нечыіх торбах. А падавалі паражняк, займалі чужую нарыхтоўку, гразіліся брыгадзіру сякераю і хуценька загружалі вагоны. Былі ў нашай «гоп-брыгадзе» вялікія майстры туфты. Як яны гэта рабілі, расказваць не буду, каб часам не перанялі гэты ашуканскі спосаб у наш час. Вагоны адыходзілі напалову пустыя. Начальства на гэта заплюшчвала вочы. Яму было выгадна, што на складзе астаюцца сотні кубаметраў, якія «паехалі» толькі ў накладных. Было гэта на руку грузчыкам, якія разгружалі нашы вагоны. Яны ў паражняку нам у падзяку прысылалі некалькі пачкаў махоркі і запіску: «Братцы, давайце болей туфты».

«Лебедзеўцаў» днявальныя не пускалі ні ў адзін барак. «Куды прэшся, зладзюга?! Я табе пашастаю тут!» — звычайна сустракаў і мяне днявальны ў брыгадзе Куўшынава. У ёй працаваў мой інстытуцкі таварыш і друг па няшчасці Міша Плашчынскі. Яго днявальны папярэджваў: «Глядзі мне, Плашчынскі, калі што прападзе, будзеш адказваць. Знайшоў мне дружка з шалмана. Інстытуцкі, кажаш? Ён, відаць, зладзейскую акадэмію прайшоў». Крыўдна было, але я цярпеў. Неўзабаве перайшоў у брыгаду Куўшынава, і мы з днявальным сталі добрымі сябрамі. Я зноў стаў кольшчыкам дроў. Тут было куды цяжэй, як у рэжымнай брыгадзе Лебедзева: дзесяць гадзін укалвалі на павале, а калі ноччу падавалі вагоны, нашу рабацяшчую брыгаду ўспорвалі першаю і гналі на вахту. Там доўга чакалі канвою, калаціліся і скавыталі ад сібернага ветру і сцюжы. Падноска была за сотні метраў. Пад грузам рудстойкі, балансу ці дроў дарога яшчэ даўжэйшая. На пагрузках і па дарозе ў зону я навучыўся спаць на хаду: механічна пераступаеш з нагі на нагу, самі заплюшчваюцца вочы, і нават пачынае нешта вярзціся. Часам думалася: «У шалмане хлопцы спяць або рэжуцца ў карты». Але не шкадаваў, што развітаўся з імі: бо адчуваў, як душа абрастае брудам, а разбэшчанасць нораваў,

жорсткасць, крадзеж, распуста страшэнна абуралі. Я часта задумваўся, што іх, на першы погляд нармальных хлопцаў, зрабіла такімі, а яны ж яшчэ задаваліся адзін перад адным. Былі ж нармальнымі хлапчукамі, акцябратамі і піянерамі, вучыліся і чыталі Пушкіна і Гогаля, Горкага і Гайдара. Дзе ж зламалася іх жыццё? Хто вінаваты ў бядзе гэтых хлапчукоў, а яшчэ больш дзяўчынак? Прычын было шмат, і ў кожнага свая. Усе крымінальнікі прыдумлялі сабе прыгожыя біяграфіі: былі сынамі не меней як «генералаў», «акадэмікаў», «славутых артыстаў». Хлусілі па-майстэрску, аж самі пачыналі верыць у свае легенды, а пра ўласныя злачынствы расказвалі такія байкі, што і ў дэтэктыўных раманах не знойдзеш.

Я часам сустракаўся з імі, зайздросціў, што яны ідуць у зону, а мы на пагрузку. «Што, у рагацікі запісаўся? Ну давай, давай, студэнт, чашы ў фіцілі, сасновы бушлат па табе плача». Хоць было і цяжка, а на душы — чысцей і святлей.

Нявольнікі — артысты

У лебедзеўскім шалмане я пазнаёміўся з самым аўтарытэтным крымінальнікам нашага лагпункта, класным фармазонам Іванам Іванавічам Вадап'янавым. Такое цяпер было яго прозвішча. Быў ён зграбны і шчыгульны, у добрым сінім фрэнчы, адпрасаваных штанах і жоўтай хромавай фуражцы. Прыгожы смуглявы твар усходне-цыганскага тыпу быў сімпатычны і прывабны. Манеры арыстакрата, артыстызм у паводзінах, дасканалая літаратурная мова, добрае веданне паэзіі рабілі яго прыкметным сярод лагернага шматлюддзя. Афіцыйна ён лічыўся днявальным, хоць ні разу не трымаў у белых дагледжаных руках з доўгім кіпцем на мезенцы ні дзеркача, ні дужкі ад вядра. Усё за яго рабілі «шасцёркі» — служкі паняволі. Часам яго выпраўлялі ў лес. Дні тры-чатыры ён выходзіў з брыгадаю, сядзеў каля вогнішча і толькі загадваў брыгадным шасцёркам: «Эй ты, фитиль, подбрось посуше».

Брыгадзір яму ў рапарцічцы «за разгонку дыму» выводзіў сто пяцьдзесят працэнтаў, потым ён наганяў сабе тэмпературу і тыднямі кантаваўся «па хваробе».

Культурна-выхаваўчая частка часам на сцэне ў сталоўцы наладжвала вечары самадзейнасці: работнікі бухгалтэрыі на балалайках і мандалінах ігралі «Широка старана моя родная», «На сопках Маньчжурии» і папуры з сучасных песень. У большасці канцэртаў выступаў Іван Іванавіч. Ён не дэкламаваў, а па-майстэрску іграў «Сумасшедшего» Апухціна, маналог барона са «Скупого рыцаря» і

на высокім пафасе чытаў «Стихи о советском паспорте». Гэта быў акцёр ласкаю боскай. Прафесія аферыста патрабавала тонкага артыстызму, пераўвасаблення ў вучонага, журналіста, акцёра, інжынера. У давер ён уваходзіў адразу, у цягніку, ва вакзалах, у аэрапортах яму давяралі «паглядзець хвіліначку» рэчы, жанчыны даверліва аддавалі свае каштоўнасці, і ніхто нават падумаць не мог пра сапраўдную спецыяльнасць гэтага абаяльнага маладога чалавека. Ён ніколі не хваліўся сваімі прыгодамі, быў нешматслоўны, а ціхія, спакойныя яго загады кожным крымінальнікам выконваліся імгненна. Ён быў у іх свеце некаранаваным каралём. На волі яго шукалі ад Брэста да Уладзівастока, а ён вадзіў за нос аператыўнікаў і знікаў, як у шапцы-невідзімцы, і зноў даваў гастролі ў тыле пагоні. У карты ён мог выйграць усё, што захоча.

Я пасябраваў з Вадап’явавым яшчэ ў шалмане. Звяла нас любоў да паэзіі. Калі што-небудзь у маіх знаёмых рабацяг прападала, прасілі мяне дапамагчы вярнуць прапажу. Я ішоў да Івана Іванавіча. Ён нічога пэўнага не абяцаў: «Калі ўдасца выйграць, вярну, а не — прабачай і ніколі не пытай, у каго выйграў », — і часам вяртаў украдзеную рэч без выкупу.

Перайшоўшы ў брыгаду Куўшынава, я рэдка бачыўся з Вадап’янавым. За нешта апошнім часам на яго ўз’еўся начальнік лагпункта і тыднямі трымаў у кандзеі. А я тым часам даволі ходка дагараў на павале і начных пагрузках: жонка мяне выраклася, дзядзькавы пасылкі прыходзілі рэдка, а праца не адпавядала харчу. Каб падтрымаць саслабелых, брыгады па чарзе пасылалі іх на дзень дзяжурыць па кухні. Прыпала такое шчасце і мне: хадзіў з кухарамі ў капцёрку па прадукты, назіраў, як закладаюць у катлы абцягнутыя плеўкамі рэбры бараніны. Яе сушылі на сонцы недзе ў стэпах Казахстана, і разам з шумавіннем у катле шапкаю ўсплывалі белыя чэрві. Збольшага іх збіралі шумоўкаю, але дзе ты іх усе пераловіш? Кухары ведалі, што дзяжурны прыйшоў не кантраляваць іх, а пад’есці, кармілі яго дасыта і рабілі ўсё, што ім хацелася. Самым большым далікатэсам была смажаная бульба, кансерваваная з лоем фасоля, а баланды і кашы еш, хоць раменьчык здымай, і наядаліся да ачмурэння і «рэвалюцыі» ў страўніку.

Пасля закладкі ў катлы дзяжурнаму няма чаго рабіць, але і адлучыцца не мае права; а раптам прыйдзе начальнік і спытае: «Хто дзяжурны?» Цягніся ў струнку і рапартуй: «На катлавым давольствіі... па першым катле... па другому» — і гэтак далей. От і аціраешся ўвесь дзень, па некалькі разоў здымаючы «пробы».

З сталоўкі даходзілі нейкія галасы. Выйшаў паглядзець. На сцэне пераважна «прыдуркі» рэпеціравалі «Платона Крэчата». Платона іграў Вадап'янаў. Яго прыводзілі з кандзея, а пасля рэпетыцыі адводзілі назад у камеру. Ліду іграла ўрач Вольга Рыгораўна Вінаградава, мілая, прыгожая, спагадлівая ленінградка. Тэрмін у яе быў, як ва ўсіх, — дзесяць гадоў, але жыла яна ў асобным пакойчыку пры санчасці, так званай «кабінцы», і ратавала як магла лагернікаў. Іграў і адначасова суфліраваў капцёр Ваня Воранаў. Убачыў мяне і пытае: «Эй ты, фіціль, чытаць умееш?» — «Трохі ўмею». — «Давай сюды. Пасуфліруй». Я ў лапцях, абшарпанай целагрэйцы і папрапальваных ватных штанах палез на сцэну і сумеўся, ці не развучыўся за гэтыя гады чытаць, бо амаль пяць гадоў не бачыў друкаванага слова. Узяў п'есу і пачаў падаваць рэплікі з адпаведнай інтанацыяй.

Закончылі першы акт, Воранаў мне і кажа: «Слухай, у цябе ж здорава выходзіць. Сыграй Аркадзія, га?» Я зарагатаў, зрабіў рыцарскі рэверанс: «Якраз у такім шыкоўным гарнітуры і іграць закаханага доктара». — «На спектакль мы цябе апранем, як ляльку». — «О, гэта спакуса, — падумаў я, — хоць на некалькі гадзін адчуць сябе чалавекам у белай кашулі і добрым гарнітуры», — і згадзіўся. У канцы рэпетыцыі падышла да мяне Вольга Рыгораўна і сказала, каб увечары прыйшоў у амбулаторыю.

Калі раздалі вячэру і я здаў дзяжурства, заінтрыгаваны запрашэннем Вольгі Рыгораўны, павольна пайшоў у санчасць. У доміку пад вышкаю было дзве палаты, амбулаторыя, куханька і пакойчык дакторкі. Медсястрою і кухаркаю была сівенькая, у вялікіх акулярах інтэлігентная Валянціна Міхайлаўна Яцэвіч. У нашым спектаклі яна вельмі натуральна і прачула іграла маці Крэчата. Пастукаўся ў прыёмны пакой. «Калі ласка», — пачуўся голас Вольгі Рыгораўны. У пакоі палілася грубка, перад адчыненымі дзверцамі на перавернутым табурэце сядзела дакторка. Полымя паружавіла яе зграбную постаць і светлае аблічча, пазначанае някідкаю, трошкі таямнічаю прыгажосцю. Яна ўстала, запрасіла садзіцца на амбулаторны тапчанок і побач села сама. Я парушыў маўчанне: «Слухаю вас, Вольга Рыгораўна». — «А я слухаю вас. Раскажыце пра сябе. Кім працавалі на волі, дзе і як жылі».

Я коратка адказаў на пытанні дакторкі, нават пералічыў, чым некалі хварэў. «Вы сістэматычна недаядаеце. Я пастаўлю вас на санітарны паёк. Будзеце прыходзіць пасля работы да Валянціны Міхайлаўны, і яна вас накорміць дадаткова. Калі вельмі зморыцеся, прыходзьце на прыём, запішу ў спіс вызваленых ад работы». Я падзякаваў і ўстаў. Вольга Рыгораўна падала мне мяккую ручку. Ледзьве

ўтрымаўся, каб не пацалаваць яе. «Калі будзе вельмі сумна, заходзьце пасля вячэрняга прыёму пагаварыць каля гэтага агеньчыка».

Я выйшаў усцешаны і рады. Як нямнога чалавеку трэба — спагада, увага, каб быць і ў гэтым пекле шчаслівым. Здавалася, сам Бог пасылаў выратаванне, верылася, што акрыяю на санітарным пайку і падтрымцы доктара. Перамагаючы сорам, вечарамі я паціху стукаўся ў бальнічную кухню, калі ўжо адвячэралі санпаёчнікі, бо адчуваў, што падкармліваюць мяне з ласкі, нібы жабрака, якога не пускаюць далей кухні. Ласкавая Валянціна Міхайлаўна разумела маю разгубленасць, шчыра частавала запяканкаю і кісялём, гаварыла, як з роўным, пра нашы рэпетыцыі і талент Вадап'янава. «Вось і мяне на старасці гадоў усё ж угаварылі падацца ў артысткі. Паўпіналася, а далей падумала, — трэба ж чалавеку нейкае адхланне, нечым забыцца, а спектаклем усцешыць няшчасных пакутнікаў, што ледзь прыпаўзаюць з лесасекі. А гэтыя канцэрты і спектаклі падобны на баль у часе чумы». З кухні я праходзіў каля пакойчыка Вольгі Рыгораўны, бачыў на марлевай фіранцы яе цень, але прыспешваў крок, каб ніхто мяне не заўважыў.

У дзень спектакля ад работы мяне вызваліў начальнік КВЧ . Пасля вячэры ссунулі сталы, расставілі доўгія лавы, а за кулісамі хваляваліся і мітусіліся дэкаратар і артысты. На мяне надзелі недзе пазычаны сіні бастонавы гарнітур, белую кашулю, гальштук і зграбныя чаравікі, падрумянілі і прыпудрылі твар. Я выпрастаўся, падцягнуўся і ўпершыню за многія гады адчуў сябе чалавекам. Прыведзены з кандзея Іван Іванавіч апранаўся і грыміраваўся, як прафесійны артыст, быў засяроджаны і негаваркі, арыстакратычна пакланіўся Валянціне Міхайлаўне, пацалаваў ручку Вользе Рыгораўне. Больш за ўсіх хваляваўся наш рэжысёр — нешта загадваў, папраўляў касцюмы, правяраў рэквізіт, праз шчыліну ў заслоне пазіраў у залу.

Першыя лаўкі занялі начальнік лагпункта Вахонін, камандзір узвода Русакоў, «кум» і вольныя ад дзяжурства стралкі з жонкамі, тыповымі вясковымі кабетамі з кержанскіх сёлаў. Лавак усім не хапіла. Зэкі стаялі шчыльным натоўпам. Можна пачынаць. Адкрылася заслона. На сцэне ўтульная кватэра Крэчата, у ёй чакаюць гаспадара вясёлыя, інтэлігентныя і прыгожыя людзі. Усіх зачараваў Вадап'янаў у ролі Платона. Ён і на скрыпцы іграў без дублёра, а манеры, інтанацыі, кожны рух — высакароднага інтэлігента. Потым і ў прафесійных тэатрах я не бачыў лепшага Крэчата. Зачаравала ўсіх Вольга Рыгораўна ў ролі Ліды, пасмяшыў Бублік — лагерны цырульнік Пецька Самойлік. Хвалюючыся, у першым акце ў неўласцівую мне ролю кар'ерыста Аркадзя ўвайшоў і я.

Як кажуць тэатралы, спектакль прайшоў «на ўра», пад доўгія воплескі зняволеных, а «вальняшкам» апладзіраваць было забаронена. Парываліся папляскаць некаторыя жанчыны, але мужы хапалі іх за руку, а адною не пляснеш. Пасля спектакля затрымаўся начальнік. Ад яго, як заўсёды, несла пракіслым перагарам, але трымаўся ён роўна, толькі часцей моргаў пачырванелымі павекамі. Паклікаў старшага кухара: «Лудзін, накармі артыстаў ад пуза». Кіўнуў кандзейшчыку, які чакаў Крэчата, каб весці ў камеру. «Вадап'янава адпусці. А ты, артыст, глядзі, каб у бараку быў парадак і ніякага крадзяжу».

Пасля спектакля так не хацелася здымаць усё цывільнае і зноў нацягваць абшарпаныя і прапацелыя лагерныя транты. Узбуджаныя, шчаслівыя ад поспеху, што парадавалі забыццём сваіх таварышаў, сядзелі мы за доўгім сталом і малацілі густую баланду і кашу з ячнай сечкі.

Назаўтра зранку хвастаў касы дождж з сіберным ветрам. Мы моклі і дрыжалі на вахце. Адны падхвальвалі мяне, іншыя зубаскалілі: «Ну, артыст пагарэлага тэатра, колькі кубікаў паставіш за начальнікаву баланду? Гы-гы-гы».

Я пілаваў і калоў, як заўсёды, а ў галаве круціліся рэплікі з «Платона Крэчата», гучала скрыпка і мелодыя, напэўна, прыдуманая самім Вадап'янавым. Пасля паўдня дождж сціх, а рэзкі вецер ударыў нясцерпным холадам. Мокрая адзежа зашэрхла; як зашклёныя, не гнуліся рукавы, але трэба было варушыцца, каб не зайсціся зусім. Языкі вогнішчаў круціў вецер і раздзімаў іскры. Яны падалі на целагрэйкі, і жалела вата, што ледзь паспявалі тушыць. Бярозы і хвоі гнуліся і гулі, слабейшыя вецер выварочваў з карэннем. Думалася: так і чалавек — дужы трымаецца, а слабы падае ніц. Змяркалася, а адбою ўсё яшчэ не было.

Сагнутыя, раскудлачаныя ветрам, як вароны ў навальніцу, доўга яшчэ дрыжалі і туліліся адзін за аднаго на вахце, пакуль начальнік канвою пералічваў брыгады і здымаў з трасы стралкоў. Абледзянелыя бушлаты і целагрэйкі аж трашчалі на згібах, ногі ў лапцях на новенькую парцяначку былі як чужыя. Я суцяшаў сябе, што прастуджуся, да раніцы падскочыць, дасць бог, тэмпература і, можа, лекпом вызваліць ад работы. Але ўсе спадзяванні былі марныя: колькі ні мерзлі, колькі ні моклі, тэмпература не падымалася.

На вахце ў збітай на вуха кубанцы стаяў сам Вахонін. Тварам ён мне чамусьці нагадваў партрэты самадзержца Паўла I — кірпаты, з пукатымі вачыма і адвіслымі шчокамі. Ён, заўсёды на лёгкім падпітку, трымаў на шворцы лютую аўчарку з натапыранымі вушамі, вываленым чырвоным языком і вострымі вялізнымі ікламі. Значыць,

сёння начальнічак будзе пацяшацца. Ён прапусціў доўгую калону лесарубаў, асядлаў каня, даўжэй адпусціў павадок і паехаў за апошняй брыгадай. Ззаду звычайна ледзьве калываюцца дахадзягі. «Ану, падцягніся, маць вашу туды-сюды, контрыкі!» — крычыць начальнік і пускае аўчарку. Яна збівае з ног апошняга, шкуматае яго рыззё; Вахонін хвошча няшчаснага бізуном і весела рагоча. Гэта была любімая забава начальніка-садыста. Казалі, што ён спрабаваў спакусіць Вольгу Рыгораўну, а ёй падабаўся прыгожы ленінградскі інжынер Паша Баярскі. Вахонін нічога не дамогся, а Баярскі загрымеў на штрафны лагпункт. Адзінага доктара адправіць на павал ён не мог. Хто б тады лячыў зняволеных і вольных? Ён лаяўся і тупаў нагамі на Вольгу Рыгораўну, што многа вызваляе ад работы лесарубаў, а зусім нямоглых адпраўляе ў слабасільную каманду. Дакторка цярпліва тлумачыла: калі будзе пасылаць у лес хворых, павялічыцца смяротнасць, а за гэта не пахваляць ні начальніка, ні санчасць.

Я ўсё яшчэ хадзіў вечарамі на санпаёк і трохі акрыяў і падужэў. Часам мілая Валянціна Міхайлаўна казала: «Зайдзіце ў амбулаторыю». Я ціха стукаўся ў дзверы. У прыёмным пакоі перад расчыненымі дзверцамі грубкі глядзела на агонь Вольга Рыгораўна. Яна распытвала, як я жыву, задавала балючае пытанне, ці пішуць з дому. Я расказваў, што ў Мінску засталася маладая жонка з хлопчыкам, народжаным пасля арышту. Ведаю, што іх выселілі з кватэры, Таню выключылі з інстытута. На першым часе прыходзілі лісты, а вось ужо другі год — ні слыху ні дыху. Дзе яны, што з імі, нічога не ведаю. А невядомасць — самая страшная пакута: ці не пасадзілі і іх, ці жывыя яны? Вольга Рыгораўна, як магла, суцяшала, а каб забыцца, прасіла чытаць вершы. Мая маладая памяць іх трымала мноства. Я чытаў Блока і Ясеніна, Багрыцкага і Пастарнака, «Про это» Маякоўскага і лірыку Пушкіна. Не называючы аўтара, я прачытаў:

Мы с тобой сидели рядом у погасшего огня,
И в тиши печальным взглядом
Ты смотрела на меня.

Было яшчэ некалькі строф у тым жа стылі. Пасля доўгай паўзы Вольга Рыгораўна спытала, ці не я гэта напісаў. Я разгубіўся і назваў прозвішча неіснуючага аўтара. На развітанне яна падала маленькую мяккую руку і сказала, што назаўтра мяне ўключыла ў спіс вызваленых ад работы. Я падзякаваў і паўтарыў вядомую прымаўку: «Дзень кантоўкі — месяц жыцця».

Зімою 1940 года нечакана Вольгу Рыгораўну выклікалі на вызваленне. Яна затрымалася на некалькі дзён, пакуль здавала санчасць фельчару з шостага лагпункта Ізоту Іванавічу Цымбалюку.

Праводзілі Вольгу Рыгораўну ўсе, хто быў у зоне. На развітанне яна мяне абнадзеіла: «Лёд крануўся. Спадзяюся сустрэцца з вамі ў Ленінградзе. Я напішу». І вызваленых на камендацкі лагпункт вялі пад канвоем. Павёў стралок і выратавальніцу многіх арыштантаў і вольных.

Ліста ад Вольгі Рыгораўны я не дачакаўся. Праз многія гады ў ленінградскім адрасным стале мне адказалі: «Такая не значыцца». Хутчэй за ўсё загінула ў блакаду, а каб засталася ў сваёй санчасці да канца тэрміну, магчыма, жыла б і цяпер. Што лепш, ніколі чалавек не ведае наперад.

Больш на волю і на перагляд спраў з адмененымі прысудамі нікога не выклікалі. Я цярпліва чакаў свае чаргі. Пілаваў дровы, хадзіў на начныя пагрузкі, кончыліся мае санпайкі і «кантоўкі», ніхто мне не пісаў. Адчуваў сябе адзінокім, пакінутым, нікому не патрэбным у свеце. Праўда, зрэдку прыходзілі пасылкі з Глуска ад дзядзькі: чорныя сухары, рукавок фасолі, кавалачак сала і пачак цукру. Гэта была адзіная ўцеха і падтрымка. А душа прагла хоць маленькага суцяшэння, аддушыны, спадзявання, забыцця. Мокры, зmoраны, хадзіў вечарамі на рэпетыцыі лаўрэнёўскага «Разлому». Іграў не нейкую там эпізадычную ролю, а рэвалюцыйнага матроса Гадуна.

Начальнік КВЧ , Пятро Іванавіч Марозаў, чалавек недалёкі, мітуслівы і спагадлівы, быў вялікі аматар самадзейнасці, рознымі праўдамі і няпраўдамі даваў палёгку ўсім удзельнікам спектакля. А ў лагеры былі людзі ўсіх спецыяльнасцяў — мастакі, сталяры, бутафоры, скульптары. Афармленне нашых спектакляў набліжалася да прафесійнага. Сцэна нагадвала палубу сапраўднага карабля. Дэкарацыя кватэры Бярсенева будзіла ўспаміны пра волю. Спектакль паўтаралі некалькі разоў, нават выязджалі з гастролямі на суседнія лагпункты. Марозаў хадзіў імяніннікам.

Аднойчы ён мяне ўгаварыў напісаць п'есу на лагерным матэрыяле, паказаць ударнікаў і прагульшчыкаў, прыдумаць вясёлыя прыпеўкі, карацей, «даць мабілізуючы матэрыял». Для гэтага паабяцаў на тыдзень вызваліць ад работы. Як тут не згодзішся? Выйдзе не выйдзе, а тыдзень пракантуешся. І я напісаў вершаваную, месцамі нават дасціпную двухактоўку з патрэбнаю начальству назваю «Лес — Родине». Яе ставілі здатныя да спеваў і танцаў драмгурткоўцы. На спектаклі аўтар падпіраў плячыма халодную грубку, і ніхто яго не заўважаў. А воплескаў было многа, некаторыя «героі» адразу пазнаваліся, а з дзесятак чатырохрадкоўяў увайшло ў лагерны фальклор.

З прадстаўлення я прыйшоў у сваю палатку спустошаны, з уражаным аўтарскім самалюбствам: ніхто мяне не заўважыў, ніхто не прывітаў. Успомнілася маё даўняе супрацоўніцтва з толькі што створаным у Мінску тэатрам юнага гледача і выдатным рэжысёрам Кавязіным. Для тэатра рабочай моладзі перакладаў драму Бурштэйн «Працяг будзе», глядзеў, як яе рэпеціруе таленавіты і палымяны Міхаіл Зораў, успаміналіся прэм'еры і радасць дачынення да зробленага сапраўднымі мастакамі.

Брыгада ўжо спала. Я падаслаў целагрэйку на голыя нары, накрыўся бушлатам і патануў у свет успамінаў, летуценняў і сноў. Аж у палатку з грукатам увайшоў дзяжурны з ліхтаром і гучна назваў маё прозвішча: «Давай на аднойназе да начальніка! » Я прахапіўся і адразу не зразумеў, чым правініўся. Ага! Дапісаўся! Начны выклік да начальніка, або «кума» — верны кандзей. Папрачыналіся і мае суседзі. Яны разумеюць, куды мяне бяруць. Вытрасаюць па каліве махорку, збіраюць на закрутку паперу, Міша Плашчынскі суе засохлы кавалачак хлеба. Мяне сякуць дрыжыкі. Па пустой зоне дзяжурны вядзе да начальніка. Свеціцца толькі адзінае акно ў яго кабінеце. Няўжо маю работу над п'есай палічыў прагулам? А можа, у ёй знайшоў палітычна шкодныя думкі, тады — цэнтральны ізалятар, новае следства, «контррэвалюцыйны рэцыдыў» і новы давесак да маіх дзесяці гадоў.

Вахонін сядзеў за сталом адзін у накінутым на плечы шынялі і ссунутай на лоб кубанцы, ружовенькі і прапахлы густым перагарам. Я спыніўся ў парозе і далажыў, што прыбыў па яго загадзе. За мною стаяў дзяжурны з ліхтаром. «Можаш ісці, Тарасаў», — буркнуў начальнік. Памаўчаў, агледзеў мяне ад лапцей да макаўкі. «Гэта ты са сваёй галавы зварганіў гэтую храновіну?» Усё ў мяне абарвалася ўсярэдзіне. «Па заданні начальніка КВЧ . Ён сам усё правяраў і ўхваліў». — «А кім быў на волі?» Я расказаў. «Хм, жур-на-ліст! Пя-са-цель. Чаго ж табе не хапала на волі? У контррэвалюцыю пацягнула? Язык доўгі ці напісаў, чаго не трэба?» Я сказаў, што ні ў чым не вінаваты. «Усе вы не вінаватыя, а чырвонец адвалілі за здарова жывеш? Усё гэта глупства. А ты, відаць, башкавіты. Складна ў цябе выходзіць. Унь як рагаталі. Адно кепска... Здагадваешся? Не? Няўжо такі тупы? А хто больш за ўсіх змагаецца за лес ро-дзі-не, га? Рукавод-ст-ва! Паняў?» — «Паняў, гражданін начальнік». — «Ты ў якой брыгадзе? Куўшынава? Та-ак. Скажы заўтра Марозаву, што я загадаў аформіць цябе днявальным у КВЧ і сачыняй так, як трэба. Ясна?» — «Ясна, гражданін начальнік». — «Ну, чашы».

Я вярнуўся на свае нары, рады, што не трэба ўставаць на развод, што хоць трошкі акрыяю ад павалу і бясконцых пагрузак. Узбуджаны нечаканым паваротам лёсу, доўга не мог заснуць, варочаўся на мулкіх нарах, засланых мокраю целагрэйкаю, на бярозавай плашцы замест падушкі.

Марыў, як «закіпіць» работа ў КВЧ , хоць і было няёмка перад сябрамі па брыгадзе, што ўбіўся ў прыдуркі. І апраўдваў сябе самога: а хіба было б лепш, каб настыраўся з самадурам, каб дагарэў у кандзеі ці «слабасілцы», каб яшчэ адным нябожчыкам стала больш? У кожнага свой лёс, свая дарога. Я яе прайшоў сумленна, каб выжыць, каб некалі расказаць праўду нашчадкам.

Брыгада «ух»

Вясна саракавога года была ранняя і дружная. У лясных лагчынах яшчэ ляжаў падталы шэры снег, прыцярушаны карою і іглічай, прыгрэтыя сонцам узгоркі папрастрыквала кволая траўка, падсохла разбітая паўсотняй фурманак возчыкаў дарога. Брыгады ўжо не хлюпалі па суцэльнай калатушы, а пераскоквалі з грудка на грудок, цалялі ў падсохлыя каляіны.

Ачапленне было кіламетраў за пяць ад зоны. Яно пачыналася штабелямі дроў, накатамі шасціметровага кругляка, ярусамі рудстойкі і пропса, дробнага падтаварніка і шпал. Склады драўніны расцягнуліся кіламетры на чатыры ўздоўж і на кіламетр углыб. Прыйшла пара вывозіць арыштанцкую прадукцыю на будоўлі, на шахты, на заводы, у нейкія далёкія гарады, дзе ніхто і не здагадаецца, што кожнае бервяно паліта слязьмі, магчыма, іх родзічаў ці знаёмых.

Каб вывозіць, трэба падвесці чыгуначную ветку, як тут яе завуць, «вус». Дзеля гэтага прыехаў прадстаўнік чыгуначнага аддзела лагера бесканвойны інжынер Сцяпан Агурцоў. Тэрмін у яго быў невялікі, і ён вольна ездзіў па ўсёй тэрыторыі лагера. Вясёлы, трошкі цынічны малады чалавек неяк разгаварыўся са мною; мы знайшлі агульную мову і пасябравалі.

Увечары мяне выклікаў начальнік і загадаў прыняць брыгаду на будаўніцтве чыгункі. Я адмаўляўся, бо ніколі чыгунак не будаваў. Агурцоў паабяцаў, што за дзень навучыць усім прамудрасцям, работаю будзе кіраваць сам. «А якую брыгаду прыняць?» — «Заўтра на разводзе ўбачыш і павядзеш», — сказаў начальнік.

Я доўга думаў пра сваю новую пасаду і не ўяўляў, з каго мне набяруць брыгаду. Ноччу прайшоў цёплы дожджык, зямля курылася блакітнаю параю. Развод закончыўся, а ніякай маёй брыгады не было.

Падышоў Агурцоў: «Ты толькі не палохайся і не лезь у бутэльку. Чыгунку мы з табою пабудуем і выратуем людзей. Слухайся толькі мяне, і ніколі не пярэч. Я з начальнікам пра ўсё дамовіўся». Браму зачынілі, а маёй брыгады няма. Аж гляджу, з ізалятара адзін за адным выпаўзаюць зацятыя «адказчыкі» з вялікім кандзейным стажам. Яны месяцамі не працавалі, даходзілі на трохсотках і рэдзенькай поліўцы. Каб вырвацца ў стацыянар, адны зашывалі сабе рот, прышывалі гузікі на голыя грудзі, рэзалі чэрава, калечылі рукі, абы толькі не хадзіць на работу.

Некаторыя мае будучыя брыгаднікі з зімы не вылазілі з кандзея, таму былі ў дзіравых целагрэйках і ватных штанах, мультановых малахаях, зарослыя і бледныя, але вясёлыя і языкатыя. «Брыгада ух, работает да двух. Начальнічак, лады, дай болей баланды». Асабліва ўсе блацякі любілі гаварыць у рыфму. Былі сярод іх «зладзеі ў законе» — ад шыі да пят у кваліфікаваных татуіроўках Колька Сцёпін і невысокі, бялявы і прыгожы Толік Кузняцоў. У яго была адзіная наколка, але на ўсю спіну — ілюстрацыя да пушкінскай «Песні аб вешчым Алегу»: коннік, кудзеснік, чэрап і змяя. Унізе чатырохрадкоўе: «Так вот где таилась погибель моя! Мне смертию кость угрожала! Из мертвой главы гробовая змея шипя между тем выползала...» Відаць, наколваў кваліфікаваны мастак. Як толькі было цярпець такую пакуту? Між іншым, надпіс для Толіка быў прарочы. Гады праз два расказвалі, што на нейкім іншым лагпункце за тое, што «ссучыўся» (здрадзіў сваім) ці прайграўся, Толіка соннага засеклі ў бараку, а вінаватага так і не знайшлі, ды і не надта шукалі.

Нарэшце маю брыгаду пастроілі. Агурцоў з усмешачкай і жарцікамі расказаў пра ўмовы працы: работа здзельная — норму схапілі і — у зону, за перавыкананне — трэці кацёл і кіло дзвесце хлеба. Пасля вячэры ўсё, што астанецца ў катлах, — чыгуначнай брыгадзе. «Ну як, лады, хлопцы?» Маўчаць, не вераць. «Вас я не пакрыўджу, але ўкалваць прыйдзецца без дурыкаў». — «А ты не цямніш, начальнічак без намордніка?» — «Што вы, хлопцы». — «А ты забажыся па-блатному». — «Бля... буду», — ляпнуў сабе ў грудзі Сцяпан і перахрысціўся пад агульны рогат. «А цяпер у сталоўку! Стоп! Стоп! Вы ж не табун, а брыгада. Строем за брыгадзірам». І мы пайшлі. У хлебарэзцы выдалі кожнаму па шасцісотцы, накармілі густою баландою і абедзеннаю кашаю.

Павесялелі мае дахадзягі. Як яны прагна ўміналі дзённую пайку, як выскрабалі і вылізвалі міскі. У інструменталцы ахвотна разбіралі рыдлёўкі, ламы і кіркі. Дарогу пачыналі весці ад канца складаў да магістралі. Капалі глыбокія кюветы, а грунт выкідалі на будучае

палатно. Хоць і худыя, знясіленыя, дахадзягі, як мурашкі, выкарчоўвалі пянькі, махалі рыдлёўкамі, варочалі ламамі і пазіралі на дзве тычкі ў канцы нашага ўчастка. Да першай — сто працэнтаў, да другой — сто пяцьдзесят. Там свяціў трэці кацёл і вялікая пайка. Акорднае заданне — найлепшы прыганяты для лагерніка. Яго найбольшая мара — хутчэй з'есці сваю порцыю і легчы на голыя нары. І мае «рабацягі» стараліся і прыспешвалі адзін аднаго. Трохі адставаў прыгожы азербайджанец Касімаў. Яго вялізныя чорныя вочы глядзелі пранізліва і сумна. З разадраных па швах некалі ватных штаноў свіцілася бруднае смуглае цела, на прапацелую майку надзета дзіравая целагрэйка. Я спытаў, ці ёсць у яго яшчэ якое-небудзь адзенне. «Есть», — і Касімаў высмыкнуў з прарэхі рубец заношаных трыкатажных трусоў: «Вот, нэ знаю, как ему фамілія». — «Трусы», — падказаў я. «Тур-русы. Забил сапсэм». — «Кім жа ты быў на волі, Касімаў?» — «Я- я? Я била лёчик». — «На якіх самалётах лятаў?» Здзіўлена глядзіць на мяне Касімаў і ўсміхаецца: «Сапсэм не летал. Я лёд возил», — рагочам удвох. Сапраўды, і смех і грэх з такога «агітатара».

Агурцоў быў асаблівым прыхільнікам маёй брыгады. Ён, відаць, хацеў выратаваць хранічных адказчыкаў, падкарміць іх, паставіць на ногі. Выкарчуем два пні, а ў рапарцічцы іх ужо чатыры, пералапачваем жоўты пясочак, а дзесятнік піша: «твердый глинистый грунт с извлечением валунов». Хто іх лічыў, хто праверыць, які там быў грунт? А гэта давала вунь які высокі працэнт!

З першых дзён мая брыгада «чыгуначнікаў» пад рогат усяго лагпункта стала ўдарнаю і стаханаўскаю. Ніхто не любіць аднастайную марудную работу ад званка да званка, асабліва калі норма вялікая, а пайка малая. А тут работа акордная — зрабіў і — на бакавую, і пайка свяціла самая важкая. Вось і стараліся з дапамогаю разумнага Сцёпкі Агурцова. Калі ён недзе ёсць і цяпер, дык не адзін чалавек абавязаны яму жыццём, і дзеці тых дахадзяг прыйшлі ў гэты свет таму, што выжылі іх бацькі.

Аднойчы мы прыйшлі на вахту, калі сонца толькі звярнула з паўдня, і трэба ж было сутыкнуцца з начальнікам. Ён як затупае, як вырачыцца: «Вы чаго гэта? Хто дазволіў? Усёй брыгадай у кандзей захацелі? Брыгадзір, далажы!» Я паказаў рапарцічку, падпісаную дзесятнікам. Сто трыццаць працэнтаў. Начальнік зірнуў на маіх абадранцаў, пакруціў галавою і засмяяўся. Стралок пацвердзіў, што працавалі без перакуру і дзесятнік дазволіў весці ў зону.

«Хрэн з ім. Наша дзела даць рабсілу, а яны няхай разлічваюцца. А вы будзеце ўкалваць — новае абмундзіраванне дадзім».

«Мы работы не баімся, на работу... сам панімаеш, гражданін начальнічак. Ударнікі, адным словам. На зіму бяры нас у прыдуркі. З мяне класны пекар будзе. Тут усе кухары, капцёры і бухгалтары. Вунь Касімаў свой лётчык», — зарагатаў і адбіў чачотку Толік Кузняцоў. «А на цябе, здаецца, нарад прыйшоў», — успомніў начальнік. «Можа, на работу ГУЛАГ запрашае? А калі на штрафняк, схаваюся, не знойдзеце. Мне цяпер і тут добра», — прызнаўся Кузняцоў.

Мы баяліся, каб начальнік не павярнуў назад на трасу. Аж не, пакруціў галавою і пайшоў праз вахту. Пусцілі ў зону і нас. Сцёпка Агурцоў шчодра нам выпісваў трэці кацёл за неіснуючыя валуны, пянькі і цвёрды грунт і паступова адносіў вешку далей і далей. Хлопцы нібыта не заўважалі і ўкалвалі не лянуючыся. Мне Агурцоў тлумачыў сваю «методу»: «Так, як цяпер, яны ніколі не працавалі і наўрад ці будуць працаваць. Ты ж ні разу не крыкнуў на іх «давай, давай». Акордная работа — найлепшы прыганяты. Беручыся за рыдлёўку, чалавек павінен ведаць, колькі ён павінен зрабіць і што за гэта будзе мець. Бачыш, як яны варушацца і слухаюцца цябе, бо вераць: ні ты, ні я не ашукалі іх ні разу. Зірні, як яны ад'еліся. Пасля галадухі чалавек становіцца як налівач, а сыты ўжо не захоча садзіцца ў кандзей на трохсотку».

Аднойчы я прыхварэў, і брыгаду павёў сам Сцёпка. Хацеў паказаць, на што здатны, і ўвечары прынёс мне падпісаць рапарцічку на сто пяцьдзесят працэнтаў. Следам за ім зайшоў Касімаў, памыты, пачышчаны, у новых картовых штанах і кашулі. Усміхаецца і маўчыць, потым працягвае з-за спіны беленькую булачку са свайго «стаханаўскага» пайка. «Кусай, биригадир. Ты балной. Кушай, пажалуста». Я паўпінаўся, потым разламалі булачку напалам і з'елі ўдвох.

Туфта была туфтой, а чыгуначны «вус» рос з кожным днём і састыкаваўся з галоўнаю магістраллю. Зажурылася мая брыгада, што кончылася «лафа» і «стаханаўскія» абеды. Пачаліся пякельныя пагрузкі. Паражняк падавалі адзін за адным пераважна ноччу. Нарадчыкі і дзяжурныя бегалі па зоне з ліхтарамі — лавілі ўцекачоў, а яны зашываліся на гарышчы, хаваліся ў моргу, толькі б не ісці на пагрузку. Загрузіўшы два эшалоны, людзі валіліся з ног, засыналі на хаду, ламаліся і падалі пад цяжарам сырых шпал, не здалелі ўскаціць даўжэзнае бервяно, яно зрывалася з пакатоў, калечыла, а то і на смерць раструшчвала не надта спрытнага грузчыка.

Пагрузка была не для маіх «стаханаўцаў». Пачаліся «мастыркі»: прыкладалі да цела пялёсткі люцікаў, а праз пару дзён з'яўлялася мокрая флегмона, набівалі тэмпературу, на вогнішчы прыпальвалі

пятку, абы толькі не ісці на пагрузку. Некаторыя зноў падаліся ў ізалятар. Аднойчы па дарозе на пагрузку прыгожы хлапчук з Магілёва Лёнька Філонаў (мабыць, мянушка стала прозвішчам) вільнуў за разлапісты выварат, затаіўся, стралок прайшоў каля яго і не заўважыў. Вопытны «кішэннік» і «дамушнік» Лёнька Філонаў бясследна знік. Відаць, недзе на перагоне зашыўся ў гружаны вагон і паехаў на волю.

Толькі пасля пагрузкі спахапіліся, што не стае чалавека. Гадзіны тры на вахце трымалі ўсе брыгады, з аўчаркамі абшасталі ўсе склады і лесасеку, у загружаныя дрыўмі вагоны паролі пікамі, а Лёньку не знайшлі. Доўга мяне цягаў упаўнаважаны чэкісцкага аддзела за «садзеянне ўцекачу». Брыгаду перавялі ў рэжымныя. Мае хлопцы дзякавалі Лёньку, што выратаваў нас ад начных пагрузак.

Смерць ангела

Пасля вызваленчага паходу Чырвонай Арміі на захад 1939 года наш лагер стаў інтэрнацыянальным. Увосень прыбыў этап з Польшчы: мужчыны ў ніколі не бачаных шыкоўных гарнітурах і палітонах, з бліщчастымі скуранымі чамаданамі і партфелямі, жанчыны ў капялюшыках, светлых пальцечках з пелярынкамі і ў лайкавых пальчатках на зграбных ручках. З Бесарабіі прыгналі дзевяноста трох малдаван у доўгіх суконных бурнусах, у кажушных камізэльках і каракулевых стаўбунаватых шапках. Быў сярод іх колішні пракурор, некалькі святароў і звычайныя сяляне — вінаградары і кукурузнікі.

У польскім этапе трымаўся незалежна паважаны ўсімі землякамі былы таварыш міністра, быў і маленькі, сівенькі і надта ж гаваркі банкір. Ён кожнаму расказваў, колькі яго мільёнаў захоўваецца ў швейцарскім і лонданскім банках. А цяпер ён працаваў «рухавіком» — увесь дзень тузаў за вяроўку прымітыўнае прыстасаванне, што шчапала дранку на дах. Перакоўваўся, вывучаў на практыцы, як дастаюцца мільёны.

Дужэйшых паслалі на павал і на пагрузку, жанчын на акорку драўніны, самую прыгожую ўзяў за прыбіральшчыцу на пякарню Коля Зотаў, колішні буйны махляр і прайдзісвет, з добра падвешаным языком і ўяўнай адукаванасцю. Начальства яму патурала ва ўсім: ён за кошт прыпёку шчодра карміў усіх вольнанаёмных.

Тыдні праз два палякі ўжо не пазнавалі адзін аднаго ў лагерных неданосках. Іх бессаромна распраналі вольныя і блатары, брыгадзіры і дзесятнікі, кухары і капцёры. Уркі на дзвярах свайго шалмана павесілі прыгожую фанерную шыльду «Ларёк». Многія палякі

пацягнуліся туды, спадзеючыся нешта купіць. Ім у дзвярах рабілі «цёмную» — на галаву накідвалі коўдру або бушлат, вытрасалі кішэні, здымалі пінжак, папярэджвалі, калі каму заікнецца, прырэжуць, давалі ў каршэнь кухталя, і небарака ляцеў з ганка, мінаючы прыступкі. Некаторыя беглі скардзіцца на вахту. «Дзе абрабавалі?» — «У ларку». Пасля аперацыі шыльда часова здымалася. Наглядчык з пацярпелым ішлі ў сапраўдны ларок і, як кажуць, цягнулі пусты нумар. Потым шыльда вывешвалася зноў для чарговага «наіўняка».

Большасць гарнітураў, чамаданаў, паліто і партфеляў пераплыла за зону, у шафы і куфры начальнікаў і стралкоў. Іх бессаромна вымяньвалі за хлеб, цукар, махорку, за невялікую плату. Пекар Коля Зотаў з дапамогаю вольных адпраўляў дадому пасылку за пасылкаю.

Менш прывабнаю была вопратка малдаван, але і іх хутка пераапранулі ў неданоскі трэцяга тэрміну. Паплыў за зону шыкоўны сурдут былога пракурора Бесарабіі Прусакова, з тонкага сукна — сутана айца Іоны. Валіць лес, грузіць вагоны, будаваць ляжнёўкі яны былі не здатныя. Пайкі не цягнулі вышэй за чатырыста-пяцьсот грамаў, рэдзенькая баланда на першы кацёл, лыжка ячменнай кашы, а часам за невыкананне нормы ўся брыгада з вахты ішла без затрымкі ў кандзей. У многіх малдаван паацякалі твары, пад вачыма пазвісалі вадзяністыя мяшэчкі, пабляклі і апусцелі вочы.

Першымі апускаліся ў лагеры не загартаваныя працаю кволыя інтэлігенты. Яны пачыналі длубацца на сметніках каля кухні, вылізваць чужыя міскі, станавіліся абыякавыя, пераставалі ўмывацца, трацілі чалавечае аблічча і годнасць, ад жывых ішоў нейкі трупны дух. Па зоне сланяліся патэнцыяльныя смертнікі. На работу ісці яны не здалелі, без тэмпературы санчасць вызвалення не давала, значыць, садзіліся ў кандзей, а там неўзабаве — дарога на вахту з біркаю на вялікім пальцы правай нагі.

Самых саслабелых пасылалі ў брыгаду лапцяплётаў. У зямлянцы з невысокаю надбудоваю бязногія і кульгавыя дзяды забяспечвалі галоўным абуткам лесарубаў — вяцкімі лапцямі на сорак вушак. Сярод лапцяплётаў былі свае стаханаўцы і ўдарнікі і, седзячы,араблялі трэці кацёл. Паслалі да іх вучыцца двух маладых польскіх дахадзяг. Колькі яны ні біліся, а цалкам лапця не сплялі: адзін неяк агораў насок, другі пятку, і панеслі здаваць у капцёрку кожны па паўлапця, каб не лічыліся прагульшчыкамі і не начаваць у кандзеі. Ну ж і парагатаў з іх капцёр Яша Смірноў, а яны, няшчасныя, стаялі і плакалі.

З польскімі і з малдаўскімі прозвішчамі сяк-так асвойталіся, а прыбыў вялікі этап з Грузіі, і пачаліся пакуты для брыгадзіраў і

работнікаў бухгалтэрыі: усе прозвішчы здаваліся на адзін капыл. Іх блыталі ў продстале, блыталі нарміроўшчыкі, блыталі рэгістратары санчасці. Пакуль было цёпла, сыны Каўказа яшчэ неяк трымаліся, а ўдарылі маразы, закруцілі завеі, дарогі і тайгу завалілі высокія сумёты, учарнелі, згорбіліся, закалаціліся ад голаду і сцюжы некалі прыгожыя і дужыя землякі «вялікага» Сасо і пасыпаліся адзін за адным, як мухі. Пакуль дойдзе да ачаплення — духі вон. Трэба ж абтаптаць, падсекчы камель. Пачнеш пілаваць, а пілу заціснула. Вопытны лесаруб ведае, як даць рады, а бедныя дзеці сонечнага поўдня выбіваюцца з сілы, пакуль зваляць адно дрэва. Ніхто іх не вучыў гэтай рабоце: пілу з сякераю — у зубы і гайда ў лес, а там хоць пуп развяжы, а норму дай. Дрэвы падалі абы-куды, і гінулі пад імі дзесяткі бездапаможных лесарубаў. Ніхто па іх не заплакаў, не паведаміў радні, як загінуў іх пакутнік.

На такіх санчасць складала на вузенькай паперцы акт: «Памёр ад запалення лёгкіх» або «ад сардэчнай недастатковасці», а дзе і калі пахаваны, засталося таямніцаю назаўсёды. За тыдзень нябожчыкаў набіраўся поўны дашчаны хляўчук, названы моргам. Укамянелую зямлю было не ўкапаць, а хаваць неяк трэба. За поўнач голыя, закасцянелыя ад марозу трупы, адных удоўж, другіх упоперак, укладаў на сані хозвозчык Мяфодзій Кастроў, вывозіў у лес за конбазу і да вясны завальваў снегам. А як растане зямля, было не да нябожчыкаў, ды і знікалі яны неяк таямніча з таго месца. Толькі часам знаходзілі косці і чарапы.

Ад сцюжы, голаду і непасільнай работы, асабліва грузіны і малдаване, падалі на хаду. Яны хутка трацілі волю, надзею і чалавечае аблічча; апускаліся маральна і фізічна, голад іх гнаў да скрынак з кухоннымі адкідамі, яны прагна грызлі салёныя галовы траскі, абпіваліся вадою, ногі, твары распухалі да шкляной празрыстасці, і людзі нячутна згасалі. Раніцай будзяць на паверку, а ён нежывы. Брыгадзір не надта спяшаўся даваць на нябожчыка весткі ў санчасць, каб яшчэ дні два мець лішнюю пайку на брыгаду. Здаралася наадварот: па зоне блукалі «жывыя нябожчыкі». Не надта пісьменныя брыгадзіры часам памыляліся: памрэ Гогіберыдзе, а ў рапарцічцы спішуць Насарыдзе. І ён з раніцы ходзіць высвятляць, чаму яму не даюць пайку. У продстале тлумачаць, што ён памёр. «Вай, слюшай, зачем умер? Я ещё живой». І тупае небарака, жывы нябожчык, у санчасць па даведку, што ён сапраўды яшчэ жывы.

Малдаване ўсё ж неяк трымаліся, лягчэй пераносілі маразы, каго не абабралі блацякі, насілі кажушныя душагрэйкі, і лесапавалам яны аваладвалі спрытней. Маладыя хлопцы стараліся зарабіць большую

пайку і давалі больш за сто працэнтаў. Але ўсе былі замкнёныя, маўклівыя і змрочныя. Толькі і пачуеш: «Буна даміняца», «буна сяра». Іх парадзелая брыгада жыла асобна, але не надта дружна, часам усчыналіся сваркі, а за што, не разбярэш. Брыгадзірам у іх быў не то малдаванін, не то ўкраінец Іон Саўчук, чалавек патрабавальны і жорсткі. Ён адразу засвоіў галоўную лагерную паганялку: «Давай! Давай! Мацъ-перамацъ!» Хто не вырабіў норму, таго з вахты здаваў у кандзей, дагаджаў начальству, каб толькі ўтрымацца ў брыгадзірах.

Неяк на пагрузцы наша брыгада стаяла побач з Саўчуковаю. Пакуль выводзілі загружаны састаў, усе разам паселі вакол вогнішча. Грузчыкам прывезлі дзежку застылай на марозе баланды з турнэпса і вотруб'я. Значыць, зноў грузіць усю ноч, а раніцай ісці на павал. Цяпер успамінаю, і не верыцца, што гэта мог вытрываць галодны чалавек, хоць і вытрымлівалі адзінкі. Мы праклiналі чыгунку, што самі пабудавалі, глядзелі на бясконцы склад — і апаноўваў жах, што ўсё гэта суджана нам перацягаць на ўласных гарбах. Звалімся, вывезуць за вахту, прыгоняць новых, і на іх долю хопіць.

Каля вогнішча побач са мною сядзеў, відаць, некалі прыгожы, з сумнымі вачыма малады малдаванін Рубежу. Сёрбаў ён баланду неяк далікатна, не хапаючы, не давячыся. Заўсёды быў маўклівы і стрыманы, нават калі яго лаялі, маўчаў і ўсміхаўся. Я пацікавіўся, чым ён займаўся на волі. «Літаратурай». Прызнаўся і я сваёй аддананасці прыгожаму пісьменству. Хутка мы разгаварыліся. Рубежу добра гаварыў па-руску і расказаў, што доўгі час збіраў матэрыялы пра службу Пушкіна ў Малдавіі, пра вытокі яго «Цыган» і вершаў, калісьці напісаных у Кішынёве. Расказваў ён павольна, узважваючы кожнае слова, успамінаў асабліва любімыя строфы і чытаў свае пераклады іх на малдаўскую мову.

Пасля гэтай пагрузкі мы ўжо не абміноўвалі адзін аднаго: затрымліваліся хоць на некалькі хвілін. Рубежу быў лепшым лесарубам і грузчыкам у брыгадзе Саўчука. Ён, мабыць, паверыў, што сапраўды «лучковая піла і канадскі тапор — карацейшы шлях да вызвалення», авалодаў лучковай пілою, спрытна валіў дрэвы з пня, раскражоўваў, калоў, словам, выкладаўся, не шкадуючы сілы, абы зарабіць большую пайку і залікі, у якія некаторыя па наіўнасці яшчэ верылі.

Напрадвесні пабольшалі дні, на ўзлобках падтаваў снег, рудзелі праталіны, на іх, як аладкі, ляжалі колцы з адмецінамі, пазразаныя з шасціметровых бярвенняў, — сляды зімовай туфты.

У многіх лагернікаў крываточылі дзёсны, выпадалі зубы, пачыналіся паносы, малдаване іх звалі «дзіарыя», а медыкі — цынга. Даўжэй за ўсіх трымаўся Рубежу.

З павалу вярталіся яшчэ завідна. Неба ачысцілася ад воблакаў, праз цёмныя верхавіны лесу мігцела, драбілася іскрамі вялікае сонца. Прадвесне радавала цяплом, зялёнаю травою, саладкаватымі дудкамі, а летам — чарнічкаю і сыраежкаю. Арыштанты, як трусы, елі ўсё, што расло ў лесе, і ратаваліся ад цынгі і страшэннай пелагры.

Наша парадзелая, абшарпаная і саслабелая брыгада ўваходзіла ў зону апошняю. Ладны, падцягнуты вахцёр у хромавых ботах, сініх брыджах, перацягнутай папругаю гімнасцёрцы, нібы лапаткаю, фанернаю дошчачкаю адграбаў пары і запісваў, колькі вярнулася з лесу. Я толькі ступіў у зону, бачу — прыткнуўшыся да сцяны вахты, сядзіць Ангел Рубежу. Каля ног — закураны кацялок. Я азваўся: «Уставай, Ангел, прастынеш». А ён маўчыць, галава звісла на грудзі. Дакрануўся да пляча, цела паволі хіліцца на правы бок. У твары — ні крывінкі, вусны пасінелі, збялеў кончык носа. Няўжо Ангел адляцеў у лепшы свет? А раптам можна яшчэ выратаваць.

Пабег у санчасць, прывёў лекпома. Той прыадкрыў павекі і спакойна сказаў: «Група «Д». Прыйшлі санітары з насілкамі, і знікла яшчэ адна добрая душа. У гэты дзень Рубежу выканаў паўтары нормы і не дайшоў да барака. Параліч сэрца. Колькі іх спынілася, колькі разарвалася ад пякельнай работы, крыўды і гора?

Група «Д» расла з кожным днём, а брыгады адпаведна радзелі. У начальства быў план, і яно патрабавала ў ГУЛАГа новай і новай рабсілы (сапраўды, сіла была рабская), ГУЛАГ даваў заяўкі аператыўным органам, значыць, зноў начамі шасталі «чорныя вораны», круціўся няспынны канвеер у следчых кабінетах, і на Поўнач ішлі эшалоны з закратаванымі люкамі, стогнамі: «Ва-а-ады-ы!» «Хле-ба!» Везлі будучых лесарубаў і кандыдатаў у групу «Д». Памятаю — у пачатку месяца на работу выходзіла каля шасцісот чалавек, а праз два месяцы — толькі шэсцьдзесят. Так з малдаўскага этапу к вясне астаўся жывы адзін брыгадзір Саўчук. І ён дайшоў: высокі, як тычка, тонкі, звонкі і празрысты, з ацёчнымі нагамі, вадзяністым тварам і патухлымі вачыма трапіў у «слабкаманду» — гэтую перасылку на той свет.

Глухата

За некалькі месяцаў у нядзелю выпаў першы выхадны дзень. Дзіўна: не падалі ніводнага паражняка. Людзі ў бараках латалі свае транты, у каго ў капцёрцы вялося нешта ў пасылцы, — у кіпяцілцы, на маленькіх вогнішчах у гліняных кар'ерах каля цагельні, у закураных кацялках варылі прасяную або панцаковую кашу, іншыя адсыпаліся за ўсе бяссонныя ночы.

На пятачку паміж баракамі з кавэчэўскага патэфона плыў хрыпаты голас Уцёсава: «Я возвращаю ваш портрет, я ни о чем вас не молю...» Гэты прымітыўны раманс вярэдзіў душу, нагадваў волю, студэнцкі інтэрнат, песні Уцёсава, Козіна, Ірмы Яўнзем.

Непадалёк ад патэфона на лавачцы сядзела прыгожая, статная, як дзяўчынка, Соф'я Іванаўна Эндэн. Яна працавала ў бухгалтэрыі. Здавалася, не сівыя, а срабрыста-белыя хвалістыя валасы аблямоўваюць ружовы твар класічнай прыгажосці. На чысты лоб спадала маленькая грыўка, светла-шэрыя з сінявою вочы іскрыліся вільготнаю цеплынёю. Сіняя ў белую крапінку сукенка аблягала яе зграбную постаць. Соф'я Іванаўна заўсёды была стрыманая, з усімі аднолькава далікатная і незалежная. Гаварылі пра яе рознае. Сядзела яна за мужа, былога начальніка штаба Ленінградскай ваеннай акругі. Пасля забойства Кірава разам з многімі ленінградцамі і яго з сям'ёю выслалі ў Саратаў на пасаду начальніка ваеннага вучылішча. За што? Нехта ўспомніў, што некалі малады Блюхер заляцаўся да Соф'і Іванаўны. У яе мужа з будучым маршалам была сутычка, якая ледзь не скончылася паядынкам, — абодва расшпільвалі кабуры. Значыць, начальнік штаба схільны да тэрору. У 1937-м мужа Соф'і Іванаўны арыштавалі і расстралялі, а ёй далі восем гадоў. Неўзабаве забілі і Блюхера.

Соф'я Іванаўна была ў нас увасабленнем чысціні, жаноцкасці і прыгажосці. У бухгалтэрыі яна сядзела каля акна, і многія па некалькі разоў праходзілі каля канторы, каб толькі паглядзець на яе. Яна гэта заўважала, чырванела і адварочвалася.

Соф'я Іванаўна заўсёды мне нагадвала волю і людзей, што засталіся там, але падысці і загаварыць не адважваўся, бо саромеўся свайго выгляду ды і не ведаў, што ёй сказаць.

У той выхадны дзень яна чытала тоненькую пажоўклую кніжачку. Я так рэдка трымаў у руках друкаванае слова, што баяўся развучыцца чытаць. А тут — кніга. Я ціха падышоў з-за спіны і ўбачыў, што Соф'я Іванаўна чытае вершы: перагарнула — «Тры пальмы», «Ветразь», «Валерык». Лермантаў! Тут, за калючым дротам, у некага пад падушкаю, хаваецца ад «шмонаў», пераходзіць з рук у рукі. Ад хвалявання ўздыхнуў. Яна азірнулася: «Вам падабаюцца вершы?» У роце перасохла, я толькі кіўнуў і нешта невыразнае мармытнуў. «Сядайце, пачытаем разам». Я прысеў на краёчку лаўкі, Соф'я Іванаўна прысунулася бліжэй і працягнула мне кніжку: «Вам падабаецца Лермантаў!» — «Калі б ён дажыў хоць бы да пушкінскага веку, гэта быў бы найвялікшы сусветны паэт. Чаго варты «И звезда с

звездою говорит», «Под ним Казбек, как грань алмаза, снегами вечными сиял».

Соф'я Іванаўна паглядзела на мяне доўгім поглядам. Раптам, бразнуўшы дзвярыма вахты, у зону беглі толькі што прысланы замест Вахоніна новы начальнік, малады і прыгожы Фамічоў, за ім ледзьве паспяваў куртаты даўганосы камандзір узвода Русакоў з пустою расшпіленаю кабурою, за ім спяшаўся белабрысы ў рагавых акулярах і блакітнай фуражцы ўпаўнаважаны оперчэкісцкага аддзела Факін, дыбаў павольны начальнік рэжыму, апошні бег начальнік КВЧ Марозаў. Божа мой, колькі іх, і ўсе начальнікі! Яны завярнулі ў кабінет Фамічова, а Марозаў падбег да стала, выключыў і забраў патэфон, а з КВЧ вынес чорную талерку рэпрадуктара і пайшоў следам за ўсімі.

У паводзінах начальнікаў адчуваліся трывога і заклапочанасць. Можа, збегла цэлая брыгада, бунт крыміналынікаў, крушэнне на чыгунцы? Што здарылася, ніхто здагадацца не мог. А мы чыталі сабе Лермантава, не думаючы ні пра што. Пры самай вялікай сакрэтнасці па лагеры напоўз страшэнны шэпт: «Вайна. Напалі немцы». Аптымісты пасмейваліся: «Слон і моська!», «Мы іх за тыдзень у парашок сатром. Колькі той Германіі?» і напявалі: «Не видать им красавицы-Волги и не пить им из Волги воды». А тым часам трывога расла: у кожнага на волі засталіся родныя, блізкія. Хоць даўно маўчала мая Таццяна, нічога не ведаў пра народжанага без мяне сына, заўсёды думаў пра іх, асабліва цяпер было боязна за іх лёс, за роднага дзядзьку, стрыечных братоў і сястру, думаў і пра бацьку, які даўно баяўся прызнавацца да мяне.

Больш за ўсё трывожыла невядомасць: змоўкла адзіная радыёкропка, зніклі газеты ў КВЧ , маўчалі вольнанаёмныя — ім забаранялася гаварыць пра вайну, спынязцца з зэкамі.

У некаторых у чэрвені і ў ліпені канчаўся тэрмін. Яны лічылі дні да вызвалення, паздавалі ў капцёрку зімовыя транты, напісалі родным, каб чакалі, а іх выклікалі ва УРЧ (уліковаразмеркавальная часць) і паведамілі, што затрыманы ў лагеры да канца ваенных дзеянняў. Адны ў шокавым стане не маглі вымавіць слова, другія істэрычна лямантавалі. Бесканвойных заканваіравалі, знялі з блатных работ і ўсіх пагналі ў лес. Толькі таму, што скончыўся тэрмін, людзі трапілі ў цяжкае становішча, як у першыя дні зняволення. Колькі было адчаю, колькі было слёз!

Многія з нас панеслі ва УРЧ заявы з просьбаю адправіць на фронт, пісалі лісты «любімаму і роднаму бацьку, правадыру і настаўніку Іосіфу Вісарыёнавічу Сталіну», пісалі Варашылаву, Калініну і Мо-

латаву, наіўна верылі, што нашы «слязніцы» дойдуць, што іх прачытаюць, паверадь нашай адданасці Радзіме, гатоўнасці абаранядь яе да апошняй кроплі крыві. Заявы прымалі, але далей упраўлення яны не ішлі. Праз паўгода прызвалі некалькі крымінальнікаў у штрафныя роты. Яны гінулі ў першых жа баях, на змену ішлі другія. А мы былі глухія і сляпыя; ніхто нічога не ведаў, што робіцца на фронце, дзе ідуць баі. Паўзлі чуткі: заняты Мінск, Орша, Смаленск. Не хацелася верыць. Новыя этапнікі шэптам расказвалі (каб не сеяць паніку), што бамбілі Маскву. Апаноўваў жах. Рэзка пагоршылася харчаванне — хлеб з вотруб'я, баланда з турнэпсу, каша — неабдзіраная пшаніца і ячмень.

Пачалі ў армію забіраць маладых стралкоў, вольнанаёмных начальнікаў розных аддзелаў. На іх месцы прысылалі пажылых белабілетнікаў, эвакуіраваных жанчын з Пскоўскай і Калінінскай абласцей. Можна было здагадацца, дзе ідуць баі, але не хацелася верыць, што немцы пад Масквою, што ўся Беларусь у акупацыі, што родныя і блізкія далёка за лініяй фронту.

Нормы адразу пабольшалі, з'явіліся заклікі: «Усё для фронту, усё для перамогі!» На кожным разводзе былы зняволены, а цяпер асабліва зацяты начальнік вытворчасці Бойчанка заклікаў ударнай працай для фронту зменшыць сваю віну перад Радзімай і папярэджваў: сістэматычнае невыкананне нормы лічыцца контррэвалюцыйным сабатажам, а сабатаж у ваенны час караецца адною караю. Кожнае выступленне Бойчанка заканчваў адным абяцаннем: «Па трупах пайду, а план выканаю». І выконваў па кубаметрах драўніны і трупаў. І прадукцыя ў нас пайшла абарончая — ружэйная балванка, авіяцыйная фанера, лафетнік для гармат, рудстойка для Кузбаса і дровы для Масквы.

Амаль усе зняволеныя, сцяўшы зубы, з апошніх сіл пілавалі, грузілі авіяфанеру і баланс на цэлюлозу, прыклады для аўтаматаў, дровы і шпальнік. Кожны адчуваў сябе змагаром у тыле, абаронцам сваёй зямлі. Брыгада мая распалася, і я зноў пайшоў на лесапавал. Ад перанапружання на гарачыні ў мяне часта ішла з носа кроў: толькі вярнуўся ў зону, падышоў да карытца-ўмывальніка, прыклаў прыгаршчы вады да твару, як цурком хлынула кроў. І ніяк яе не спыніць. Нехта паклікаў лекпома. Ён прыйшоў разам з Соф'яй Іванаўнай. Яна прыкладала мокрую хусцінку на лоб, прынесла з амбулаторыі кальцый і не адыходзіла, пакуль не спынілася кроў. Можа, яна і спынілася ад яе такога пяшчотнага дотыку.

Пасля гэтага крадком, але часта мы пачалі сустракацца, каб ніхто нас не бачыў. Соф'я Іванаўна мне расказвала пра Ленінград, пра

выдатныя спектаклі ў Марыінцы, пра дом Блока на Пражцы, а я ёй чытаў «Незнаёмку», «Равэну», «Салаўіны сад», расказваў, што ў інстытуце пісаў дыпломную работу пра творчасць Блока і бясконца чытаў яго вершы. Тады я і падумаць не мог, што некалі буду перакладаць Блока на беларускую мову і выдам томік яго вершаў і паэм. А там быў змрок, безнадзейнасць, смерць лунала над кожным з нас і бязлітасна касіла брыгаду за брыгадай — з дзвюх, з трох збіралася ледзьве адна. Увага Соф'і Іванаўны вярнула жаданне жыць, засвяціла маленечкую надзею. Развітваючыся, яна затрымала маленькую мяккую ручку ў маёй шурпатай далоні і ціха сказала: «Мне трэба з вамі пагаварыць, нават параіцца. Прыходзьце на змярканні на лавачку за санчасцю».

Я чакаў заходу сонца, як некалі першага спаткання. Рупіла, што яна мае сказаць, што ёй магу параіць? За гадзіну да змяркання тупаў каля тае лавачкі пад кашлатаю елкаю. Там мы хаваліся ад усяго і ад усіх. Нават двум мужчынам доўга затрымлівацца было рызыкоўна: абавязкова дазнаецца «кум», тады дабра не чакай.

Соф'я Іванаўна выйшла з санчасці, падала ласкавую ручку, вочы гарэлі нейкім ліхаманкавым святлом. Мы зайшлі ў ашаляваны тамбур амбулаторыі. «Тут нам ніхто не перашкодзіць». Гаворка пераскоквала з аднае дробязі на другую, зноў пачаліся ўспаміны. Мне асабліва не было чаго ўспамінаць, а яна з задавальненнем расказвала пра сваё шчаслівае мінулае, бедавала пра васемнаццацігадовую дачушку, як складзецца яе лёс, адрынутай, заплямленай ганьбай невінаватых бацькоў, а людзі бязлітасныя і жорсткія, дбаюць і калоцяцца толькі пра сябе. Потым наступіла доўгая паўза. Відаць, Соф'я Іванаўна ніяк не магла пачаць размову, вагалася, а можа, не давярала мне. Я строіў здагадкі, але не мог і падумаць пра тое, што яна мне сказала. «Я не маю з кім падзяліцца і параіцца, а калі чалавеку нясцерпна цяжка, неабходна споведзь, спагада, суцяшэнне і... парада. А вы пакляніцеся, што размова застанецца паміж намі і вы яе забудзеце за гэтым парогам». Я паспрабаваў пажартаваць, што не маю ні Евангелля, ні Бібліі, склаў рукі, як на малітву, і тройчы паўтарыў: «Клянуся, клянуся, клянуся».

«Вы ж ведаеце, што мы ў бухгалтэрыі часта заседжваемся дапазна, пакуль у кабінеце начальнік. Раптам ён мне дае тэрміновае заданне падрыхтаваць нікому не патрэбныя звесткі. Выклікае да сябе, гаворыць кампліменты, частуе смажанаю бульбай і чаем з белым хлебам. Хоць і глытаю слінкі, але настойліва адмаўляюся ад начальніцкай ласкі. А ён сыпле двухсэнсоўныя жарцікі і настойліва прапануе свае любошчы. Я кажу, што рабыня не можа палюбіць

нават Апалона, а тут гэта пагражае вялікаю караю. Ён прапануе стаць загадчыцай лазні, жыць у асобным пакойчыку. Я ад усяго адмаўляюся. Лепш загіну, а не стану палюбоўніцай свайго турэмшчыка. Парайце, што мне рабіць. Сказаць, што паскарджуся ўпаўнаважанаму, ён толькі пасмяецца, бо яны ж сябры, аднолькавыя нахабнікі і каты».

Што я мог ёй параіць, як засцерагчы ад гвалту і знявагі? Яна прытулілася да мяне, гарачыя рукі дрыжалі, шчокі палалі чырванню. Я асцярожна прытуліў яе да сябе. Яна горача загаварыла: «Лепш належаць блатняку, чым гэтаму кату з жывёльным інстынктам. Тых, каго вывозяць за вахту, губяць ён і яго апрычнікі. Як я іх ненавіджу. Адзін дотык — знявага памяці ўсяго чыстага мінулага. Не дзівіцеся, чаму даверыла вам сваю споведзь. Прачытала ў вашых вачах такі сум, такі боль і падумала, што зразумееце мяне. Дык што вы скажаце?»

Я параіў не здавацца, каб не пакутаваць усё жыццё ад знявагі і бруду, берагчы сябе. Ёй жа заставалася пакутаваць яшчэ чатыры гады, верылася, што будзе воля, усе правы і новае жыццё. Пасля гэтай сустрэчы мы часта сыходзіліся з Соф'яй Іванаўнай, перайшлі на «ты», і тайна сустрэч належала толькі нам.

Неўзабаве па загадзе Фамічова яе знялі з работы ў бухгалтэрыі і паслалі ў лес на акорку. Апрача чаравічак, сукеначкі і клятчастага паліто з волі, у яе нічога не было. А да лесасекі ісці кіламетраў пяць па гразкай ухабістай дарозе. Першы дзень яна на работу не пайшла. З паверкі яе з уркаганамі і адпетымі шалашоўкамі пагналі ў кандзей. Яна з гонарам трымала сваю прыгожую беленькую галоўку. Жанчыны з бухгалтэрыі і абслугі любілі і паважалі яе, глядзелі ўслед і выціралі слёзы. Фамічоў адваліў ёй дзесяць сутак без вываду на работу: камера, параша, голыя нары, пацукі і трыста грамаў хлеба на дзень. Загадваў кандзеем кульгавы Валодзя Лісоўскі. Ехалі мы з ім у адным этапе і сустракаліся цяпер як даўнія знаёмыя. З выгляду ён быў суровы і няўмольны, а ў душы спагадлівы і мяккі. Пры начальстве крычаў на сваіх «падапечных», а на кухні выпрошваў для іх некалькі лішніх порцый баланды не па штрафным, а па другім катле, цішком перадаваў махорку, або кавалак хлеба...

Папрасіў я Валодзю не саджаць Соф'ю Іванаўну разам з шалашоўкамі і прыняць перадачу: хлебарэз даў ладную гарбушку, кухар наклаў паўкацялка густое кашы. Аднойчы Валодзя пусціў мяне ў цёмную халодную камеру. На голых нарах, укруціўшыся ў сваё клятчастае пальцечка, ляжала Соф'я Іванаўна. Уяўляю, што яна перадумала, што ўспомніла за гэтыя дні зняволення ў зняволенні. Яна

ўзрадавалася нечаканаму прыходу, прытулілася і ціха заплакала: «Не ад крыўды плачу, ад радасці, што не забыў мяне... Усё ж я перамагла. Лепш загінуць, чым належаць нягодніку. Цяпер мне нічога не страшна».

Лісоўскі прыспешваў. Я пацалаваў маленькую халодную руку і сам ледзь стрымаў слёзы.

Пад восень у глыбіні тайгі пачалі будаваць новы, 24 лагпункт. Укапалі некалькі шулаў, ашалявалі іх аполкамі, зверху прыкідалі яловаю карою, збілі нары. Кара пакарабацілася, і над галавою было шэрае неба, закратаванае лагамі і кроквамі. Нары прыкідалі яловым лапнікам і прыгналі сюды на акорку рудстойкі непаслухмяных і зацятых манашак, свавольных шалашовак і ў лапцях на босую нагу з торбачкаю за спінай Соф'ю Іванаўну.

Пачаліся зацяжныя дажджы. У будане без падлогі ператварылася ў жудаль размешаная нагамі зямля. Зверху ліло, у шчылінах свістаў вецер, на мокрым лапніку ўлежаць было немагчыма. З-пад дажджу выганялі на дождж няшчасных пакутніц, прымушалі цяжкімі акорачнымі лапаткамі пралышваць рудстойкі. Адзіны ратунак быў каля вогнішча, ды і тое з адсырэлага ламачча не гарэла, а толькі дыміла. З выгляду далікатны, шчыгульны, наадэкалонены Фамічоў кінуў жанчын на пагібель. У іх апухлі твары і раз'едзеныя тваннаю ногі, душыў кашаль, днём і ноччу калацілі дрыжыкі.

Лагпункт ледзь чутна абураўся, але быў бяссільны перад уладаю азвярэлага самадура. Ён мог караць і мілаваць, паставіць на «блатную» работу і растаптаць кожнага бяспраўнага няволыніка. За пакутніц заступіўся колішні земскі фельчар, ціхі і мяккі Ізот Іванавіч Цымбалюк. Ён з санітарнаю сумкаю хадзіў на лесапавал, бо няшчасныя выпадкі здараліся кожны дзень; пад спіленае дрэва траплялі не надта спрытныя, нявопытныя лесарубы, некаторыя наўмысна канчалі свае пакуты пад зваленаю бярозаю ці асінаю. Скаўзнецца сякера ў кольшчыка ці ў сучкаруба і параніць нагу ці руку. Цымбалюк іх як мог ратаваў. Стаў ён у абарону загнаных на пагібель у лясную загарадку жанчын. У многіх пачалося запаленне лёгкіх, бранхіты, адкрыліся на нагах флегмоны. Стары фельчар пайшоў да начальніка патрабаваць усіх жанчын перавесці ў зону, некалькі забраў у стацыянар. Дзве маленькія палаты не маглі змясціць усіх хворых. На станцыі Лапшанга была лагерная бальніца. Яе ўзначальвала выдатны хірург, прафесар Бурцава. Хоць у яе фармуляры быў артыкул шкодніцтва, але на кансультацыі і аперацыі ехалі да яе нашы высокія начальнікі, чыны з абласных устаноў і іх родзічы.

На Лапшангу адправілі і Соф'ю Іванаўну. Яе з дзвюма жанчынамі паклалі на воз і амаль нерухомую павезлі на станцыю. Мы развіталіся каля вахты. Некалі срабрыстыя хвалістыя валасы паскручваліся і пажоўклі, прыгожы твар высах і пасінеў, патрэсканыя вусны ледзьве варушыліся. Яна прашаптала: «Прашчай. Пастарайся выжыць і расказаць праўду». Колы патарахцелі па ляжнёўцы за вахту.

Больш я ніколі не бачыў Соф'ю Іванаўну, не ведаю пра яе лёс. А ў памяці яна засталася, як пры першай сустрэчы, светлым праменьчыкам у змроку дзікунства і няволі. І гэтыя радкі — запавет вялікай пакутніцы Соф'і Іванаўны Эндэн.

«Жыццё — капейка»

Па лагпункце паўзлі трывожныя здагадкі і чуткі, што немцы занялі Маскву, адразу акупіравалі Беларусь і Украіну. Не хацелася верыць, але па злосных тварах вольнанаёмных, па лютасці канвою, па ўзмоцненым рэжыме і выцісканні апошніх сіл адчувалася нейкая вялікая бяда. Планы нарыхтоўкі і адгрузкі лесу раслі, а выконваць іх не было каму. Начамі вывозілі за вахту дзесяткі паабгрызаных пацукамі шкілетаў, абцягнутых сіняю скураю. У лесе іх збольшага прыкідвалі зямлёю на спажыву ваўкам і лісам. На тым жахлівым могільніку з зімы валяліся абглыданыя косці ды фанерныя біркі з нумарамі асабістай справы, каб і на тым свеце «контрык» меў сваё месца. Работа, харч, рэжым вынішчалі людзей у імя высокай мэты — перамогі над фашызмам.

У начальства быў адзін клопат — любою цаною выканаць план і даць прыстойную зводку. А там прыбудзе новы этап, выціснуць з яго ўсё магчымае і спісаць па групе «Д». І прыбывалі. З'явіліся першыя франтавікі ў падрэзаных шынялях, абмотках, зарослыя, брудныя акружэнцы. Расказвалі, як прабіваліся з баямі, а іх «асабісты» абвінавацілі ў здрадзе, пусцілі пад палявы трыбунал, каму далі «вышку», каму лагер, а каго не паспелі аформіць, прыслалі з паметкаю ў фармуляры «следственный». Следства ніякага не было. Праз некалькі месяцаў прыходзілі вузенькія паперкі з пастановай «тройкі» — 10 гадоў лагера.

Спачатку вельмі асцярожна франтавікі расказвалі, дзе трапілі ў акружэнне, дзе ідуць баі, якія страты нясе наша армія, як у першыя дні вайны на прыгранічных аэрадромах былі знішчаны амаль усе самалёты, як гераічна змагаліся і гінулі пагранічнікі, як лютуюць фашысты на акупіраванай зямлі.

Рэжым закручвалі ўсё тужэй і тужэй: з тэмпературай 37,5 гналі ў лес; хворых, але не вызваленых санчасцю, пад двайным канвоем выпіхвалі на лесасеку, а яны маглі толькі раскласці вогнішча і паступова даходзілі каля яго. На лагпункт з Лапшангі прыбыў граза ўсіх урак Іван Васільевіч Самойлаў. Яго жорсткасць і мянушку «Воўк» ведаў увесь лагер. Рэцыдывіст-крымінальнік у мінулым, як кажуць блатныя, «ссучаны», — здрадзіў сваім і стаў выканаўцам бязлітаснай волі начальства. Яго адразу прызначылі старшым дзяжурным па лагпункце. Сярэдняга росту мужчына ў хромавых ботах гармонікам, у кепачцы-васьміклінцы з гузікам на макаўцы, у добрым пінжаку з чужога пляча і новым бушлаце, ён адразу ўсім кінуўся ў вочы. Правільныя рысы твару, круглыя і нейкія нерухомыя вочы выдавалі яго суровасць. Ён заікаўся і не мог варочаць шыю. Калі трэба паглядзець убок, круціўся ўсім тулавам, таму і празвалі «ваўком», характар і жорсткасць у яго былі ваўчыныя. Хадзіў ён з тоўстым кіем, а ноччу яшчэ з ліхтаром «лятучая мыш». Біў без промаху і жалю, асабліва даставалася блатной шушары. Кажуць жа, што здраднік самы люты кат. За гэта блатныя помсцілі Самойлаву на ўсіх лагпунктах: у бок загналі фінку, потым яго прайграў у карты вуграсты недаростак «Хмыр». Ён падцікаваў Івана Васільевіча ў сталоўцы і, калі той нагнуўся да раздатачнага акна, секануў сякераю па шыі. Галава засталася, але не варочалася ў бакі. Кожны раз Самойлава цыравала прафесар Бурцава і апошні раз сказала: «Станавіцеся чалавекам, Самойлаў. Больш латаць не буду». А ён стаў яшчэ люцейшы. Калі злаваўся, замест слоў чулася шыпенне. На развод выганяў дрынам, кожнага абзываў «асмадзеям і ш-шш-пі-і-і-ён-сс-с-к-а-ю м-ордаю». Толькі не заікаўся на мацюках. Пасля разводу хворых, кульгавых, нядужых Самойлаў зганяў да вахты на паверку: ставіў у доўгую шарэнгу і трымаў па камандзе «смірна», пакуль вахцёр палічыць усю абслугу, бухгалтэрыю, хворых у санчасці і пасаджаных у кандзей. Толькі тады выклікалі вызваленых па хваробе, астатнія лічыліся «адказчыкамі», іх аглядаў лекпом. У каго не было высокай тэмпературы, Самойлаў гнаў у ізалятар. Там ён даваў волю дрыну і пацяшаўся ад ляманту сваіх ахвяр. Начальства было ў захапленні такім дзяжурным, а яго кантовы кій звала «выхавальнікам».

Аднойчы на паверку з шалмана не выйшлі тры крымінальнікі. Самойлаву яны прыгразілі адточанымі з напільнікаў фінкамі і жалезнаю воссю. Ён спалохаўся і пабег жаліцца на вахту. Непаслушэнства тут не даравалі. На вахце сабраліся камандзір узвода аховы, глюгасты і крываногі Русакоў, намеснік начальніка, прыгажун і весялун, садыст па натуры Караблёў, старшы наглядчык, даўгалыгі і

змрочны Дзёмін, тры вольныя ад дзяжурства стралкі і Самойлаў. Раіліся, як выгнаць з барака ўзброеных злосных адказчыкаў. Нікому не хацелася лезці на фінкі і падстаўляць галаву пад жалезны прэнт.

Мяне ў той дзень пакінуў у зоне начальнік КВЧ «сачыняць» частушкі пра ўдарнікаў і гультаёў. Іх за ноч развучваў кавэчэўскі мастак Лёшка Лапцеў і раніцай на разводзе спяваў гэты «выхаваўчы матэрыял» пад балалайку. Я толькі настроіўся на патэтычны лад, як прыбег Самойлаў: «Кідай г-г-г-эту-ю хран-н-овіну і на ад-н-н-ой назе н-н-а вахту». Значыць, трэба бегчы. Мабыць, палічылі і мяне адказчыкам і пагоняць у кандзей... А на вахце сапраўдны «апера-тыўны штаб» вырашае, як выгнаць з барака ўзброеных Плужнікава, Бойку, Электрычнага і Нефць-Маслава. І дадумаліся парламенцёрам да іх паслаць мяне. Я ж быў з імі ў адной брыгадзе, разам жыў у шалмане, расказваў ім «романы», а Бойка мой зямляк. Умовы: здаць зброю і самім прыйсці на вахту. Саджаць у кандзей іх не будуць, а выведуць за зону адграбаць пілавінне ад шпаларэзкі, абы лічыўся выхад на работу, каб не псаваць справаздачу групай «Г» (адказчыкі).

На душы трывожна, але загад ёсць загад. Спадзяюся на зямляцтва і прыязнасць Бойкі. Хоць і без белага сцяга, пайшоў выконваць волю начальства. Па прыступках ішоў павольна, ліха яго ведае, як сустрэнуць, скажуць «ссучыўся, прадаўся начальству і нас прадаеш». Самойлаў іх ужо раззлаваў, цяпер яны насцярожаныя і зацятыя. Што з таго, што некалі разам «травілі баланду», што слухалі мае пабасёнкі. Яны, відаць, надумалі паставіць на сваім, заваяваць сабе выключнае права сядзець у бараку; калі возьме іх верх, «кантоўка» забяспечана; патузаюцца, патузаюцца і адступяцца. Бывалі часам у лагеры такія «арыстакраты», блатная эліта.

У пустым бараку на верхніх нарах расцягнуўся на стракатай коўдры прыгажун усходняга тыпу Плужнікаў, побач, па-турэцку падкурчыўшы ногі, сядзіць трошкі кульгавы Нефць-Маслаў, унізе — Электрычны і мой рэчыцкі землячок Коля Бойка. На прывітанне не надта ласкава адказалі: «А ты чаго прываліў? Да гэтых сук у легашы наняўся?» — «Што вы, хлопцы, я-а...» — «Ты ж каля іх кантуешся. У артысты пагарэлага тэатра падаўся. Давай чашы, а мы тут самі разбярэмся. Скажы, няхай лепей не лезуць, пакуль галовы цэлыя. У кандзей ім нас не загнаць».

Я ўгаворваў скласці зброю, і ніхто іх не кране, пакантуюцца каля шпаларэзкі, і ўсё. Караблёў з Русаковым далі чэснае слова. Я прысеў каля Бойкі і пачаў угаворваць, што ў ваенныя часы бунтаваць небяспечна. «А ідзі ты са сваімі ўгаворамі і скажы недасечанаму Ваўку, хай і сцежку сюды забудзе, бо галаву адцяпаем і начальнічку

на сподачку прынясем. А нам што, пакантуемся ў цэнтральным ізалятары, новы чырвонец павесяць «с поглощением неотбытого срока». У мяне гэтых чырвонцаў на ўсю брыгаду хопіць...»

Пакуль я ўгаворваў, на ганку пачуўся тупат — не хапіла ў начальнікаў вытрымкі. «Ану, рві когці!» — паспеў мне крыкнуць Бойка. Я адскочыў на другі бок праходу. Хлопцы наструніліся, засунулі рукі пад коўдры. Першы ўскочыў Караблёў: «Ану, духарыкі, маць вашу ёдам мазаную, вылятай без апошняга!» — і падскочыў да нараў. Плужнікаў выхапіў з-пад коўдры жалезную вось, яе канец прасвістаў каля самага вуха Караблёва. Ён хіснуўся і прысеў да падлогі. Нефць-Маслаў і Электрычны выхапілі бліскучыя фінкі. Сасмыкнуўшы кашулю, з фінкай у зубах, ускочыў на верхнія нары Бойка.

Начальнікі пераканаліся, што голымі рукамі іх не возьмеш. Заікаючыся, пагражаў і люта мацюкаўся Самойлаў. Ён, як певень, падскокваў, замахваўся дрынам і адлятаў назад. Плужнікаў стаяў паміж нарамі і спрытна адмахваўся цяжкай воссю. Караблёў памякчэў і пачаў угаворваць скласці жалязякі і ісці на вахту. Нефць-М аслаў паматаў закасанаю да локця рукою: «А ху не хо, гражданін начальнічак? Мантуліш, мантуліш, а пайка з камарыны хрэн. Нас прыслалі кару адбываць, мы і адбываем. Ты ведаеш, у царскіх турмах арыштанты нічога не рабілі, ім давалі два фунты хлеба і фунт мяса на дзень. А нам што? Турнэпс з атрубямі. А кубікі няхай табе даюць контрыкі і рагацікі. Карацей, канайце адсюль, пакуль без дзірак у галаве».

Плужнікаў спрытна пераскочыў праход, бліжэй да начальнікаў, і, як пікаю, замахнуўся воссю. «Кінь жалязяку! — узарваўся камандзір узвода. — Здавайцеся, духарыкі, лічу да трох», — і ён расшпіліў кабуру... «Не палохай пужаных! Схавай пукалку, начальнічак, бо адбяру, бля... буду, адбяру», — спакойна сказаў Коля Бойка. Яго рукі, грудзі і спіна былі спрэс у непрыстойных наколках, і, як у кожнага уркі: «Я помню мать свою родную». Бедная пакутніца-маці, лепш бы яна не раджала сабе, яму і людзям на пакуту гэтае няшчаснае дзіця. Не злосць, а спагада і боль за гэтыя загубленыя душы і лёсы вярэдзілі мне сэрца, і загадка, як і чаму ў наш час суцэльнай пісьменнасці, няспыннага і нястомнага «выхавання» ад дзіцячага сада да выхаваўчапрацоўнага лагера, у нас столькі злачынцаў — юнакоў, падлеткаў, нават дзяўчынак з такім зламаным і горкім жыццём? Глядзеў на гэтых маладых, нечыіх сыноў, і не верылася, што гэтая сутычка праз недарэчную дробязь закончыцца так трагічна.

Русакоў падняў пісталет на плеценым раменным павадку: «Кідайце жалязякі, паразіты! Чуеце?! Р- а-а-з... д-в-а-а...» — «Хрэн з

табою, страляй. Маё жыццё — капейка, а тваё рубель». Прагучаў стрэл, разышоўся дымок, а Плужнікаў як стаяў, так і стаіць. «Пукай, пукай. Што, слабо? Сам цюрагі баішся?» — зарагатаў Плужнікаў і рвануў блакітную кашулю, прытрымаўшы пад пахай вось. Трэцяя куля збіла яго з ног. Ён паляцеў у праход паміж нарамі, але зачапіўся за нешта калашыною і павіс уніз галавою. Па загарэлых грудзях і блакітнай кашулі пабегла змейка крыві і закапала на падлогу, а поўныя нянавісці, яшчэ жывыя вочы не заплюшчваліся. Аднекуль прыбег фельчар Цымбалюк, загадаў недастрэленага Плужнікава пакласці на нары. Той сіліўся нешта сказаць, але захлынаўся пеністаю крывёю. Цымбалюк туга забінтаваў яму шыю. Праз марлю праступала і распаўзалася пунсовая пляма. Астатнія «бунтары» пакідалі жалязякі і бегма пабеглі ў ізалятар. А Лісоўскі іх без ордэра не прымае. Хлопцы напрамілы бог прасяцца схаваць іх ад Самойлава ў ізалятары.

Плужнікава не давезлі да бальніцы. Ён сканаў па дарозе. Недзе на таежным перагоне ў неглыбокай ямцы прыкідалі зямлёю прыгожага юнака з татуіроўкаю на руцэ «Я помню мать свою родную». Склалі акт: «Убит при попытке к бегству». За што загубілі жыццё на самым пачатку, ніхто не адкажа, і маці не дазнаецца, дзе яе сын. Ніхто нікому нічога не паведамляў — знікалі людзі і — канцы ў ваду.

Праз тыдзень Самойлаў зайшоў у кантору, абапёрся на невысокі бар'ерчык і раззаікаўся з рахункаводам продстала. Ззаду нячутна падкраўся недаростак, дахадзяга Карзубы, высмыкнуў з-пад бушлата сякеру, падцягнуўся на дыбачках і секануў Самойлаву па цемю, але ўдар быў слабы, рассек толькі кепку і скуру. Самойлаў ад страху заваліўся ў кут галавою і замахаў нагамі, як на веласіпедзе. Канторшчыкі выскачылі з крыкам: «Засячэ! Засячэ!» Карзубы круціў сякераю, каб пацэліць у галаву, але Іван Васільевіч так брыкаўся, што было не падступіцца. Да Карзубага ззаду падскочыў здаравенны брыгадзір Лёшка Лычагін, высмыкнуў сякеру і выспяткамі пагнаў «секача» ў ізалятар.

Самойлава зноў павезлі да прафесара Бурцавай. Больш ён на нашым лагпункце не з'явіўся. Лагерны «тэлеграф» працаваў беззаганна, пра лютасць Самойлава ведалі на кожным лагпункце. Потым расказвалі, што прыкончылі Самойлава на нейкай паўночнай падкамандзіроўцы і вінаватага не знайшлі.

Камандзір узвода Русакоў па загадзе камандавання ўзброенай аховы «За ўмелае і аператыўнае ўмацаванне дысцыпліны на лагпункце № 9» быў узнагароджаны імянным гадзіннікам. Маленькі, глюгасты, падобны на грака, здавалася, ідучы па зоне, ён выглядаў сабе новую ахвяру.

Неўзабаве пракаціліся стрэлы на вахтах амаль усіх лагерных пунктаў. Зімою 1942 года Берыя выдаў загад: «Нявыхад на работу без уважлівых прычын з'яўляецца контррэвалюцыйным сабатажам. Сабатажнікаў у ваенны час расстрэльваць на месцы». Загад трэба выконваць у «выхаваўчых мэтах», бо спытаюць: «А як у вас выконваецца загад №...?» Ад куль магла выратаваць толькі высокая тэмпература, а хворых на страўнік, з апендыцытам, сардэчным прыступам, ліхаманкаю выганялі за вахту, тройчы папярэджвалі, а небарака не тое што ісці, паўзці не здолеў. Звычайна казалі: «А, прыкідваецца, гад», — білі ногцамі і дастрэльвалі ляжачага. На маіх вачах забілі хлапчука гадоў васемнаццаці з Варонежчыны Ваню Сінякіна, дзвюх прыгожых крымінальніц Нюрку Пекараву і Надзьку Удавічанка.

Месяцы праз тры загад усё ж адмянілі, бо тупыя, лютыя, нацкаваныя на так званых «ворагаў народа» камандзіры ўзводаў маглі адстраляць больш, чым планаваў сам Лаўрэнцій Паўлавіч. Хто б тады валіў лес, часаў ружэйную балванку, грузіў эшалоны. Планы былі жалезныя, іх трэба перавыконваць, як казаў начальнік вытворчасці Бойчанка, ідучы па трупах.

Змрок

У вайну нават сонечныя дні здаваліся змрочнымі і чорнымі. На лагер навалі́ўся голад. Кармілі турнэпсам і вотруб'ем, нормы раслі, а пайка меншала, лесасекі адступалі далей і далей. Пакуль дабрыдзеш у ачапленне, не хапае сіл на работу, а варушыцца мусіш, і не абы-як. Хоць расцягніся, а норму дай.

Маім напарнікам на павале быў варонежскі калгаснік, дробненькі, заўсёды з мокрым носам Ваня Тарасенка. Хоць не надта дужы, але вельмі цягавіты і старанны мужычок.

Каб выканаць план, у канцы месяца начальнік выганяў на павал «прыдуркаў». Побач з намі пілавалі новы лекпом і кіеўскі цырульнік Пецька Самойлік. Ён звычайна праводзіў «санапрацоўку» новых этапаў і брыгад, прыгнаных у лазню, — аднолькава галіў пад пахамі і лабкі мужчынам і жанчынам. Нават такой знявагаю напаміналі, што ты не чалавек, не асоба, а толькі рабсіла.

Па выкліку начальніка Пецька бегаў да яго ў кабінет: стрыг, брыў, рабіў масаж і цешыў «кліента» непрыстойнымі анекдотамі і скаромнымі жарцікамі. За старанне яму хапала хлеба і да хлеба. Ён быў класны майстра з брытваю і зусім бездапаможны з пілою. Але калі прыгналі ў лес, хочаш не хочаш, варушыся. Пачаў ён з лекпомам

пілаваць елку, а яна крутнулася на пні і пайшла не ў той бок, прашумела калматым вецццем і завісла на гонкай бярозе. Стаяць, пазіраюць няздатныя лесарубы і не ведаюць, што рабіць. Пытаюць рады ў мяне. «А вельмі проста: спусціце асінку, яна саб'е елку, і будзе зручна пілаваць». Паслухалі, спусцілі, а яна зачапілася за яловае суччa і вісіць. Прыгнулася бяроза, патрэсквае, ад ствала на згібе адшчапіліся доўгія стрэмкі, а ўсё адно стаіць і трымае два дрэвы. «Пускайце на іх бярозку, яна, пэўна, саб'е гэты будан». Спусцілі, а бярэзіна стаіць і трымае ўсю навісь. Непадалёк пілуюць лесарубы, ды і можа падысці дзесятнік, бяроза не вытрымае і накрые яго.

Мартынюк і Самойлік просяць памагчы. Што тут зробіш? Адзіны ратунак — падсекчы бярозу і паспець адскочыць, пакуль упадуць усе счэпленыя дрэвы. А калі не паспееш? Але гэтым прыдуркам трэба паказаць, чаго варты сапраўдны лесаруб. Рызыка. Чым я, уласна кажучы, рызыкую? Жыццём? А навошта яно, каму трэба? Не сёння, дык заўтра загнешся. Сунешся, як той Ангел Рубежу каля вахты, і канцы, горай жыўцом дагніваць у пелагрозным бараку, вывезуць за конбазу з біркаю на назе, і ніхто не дазнаецца, калі ты і куды знік, бо нікому ты ўжо не патрэбен — адзіная блізкая душа выракласяя даўно, не ўберагла сына, і самую, калі жывая яшчэ, недзе закруціла вайна. Прасіўся на фронт, і там не патрэбен. Дык навошта пакутаваць і дарэмна цягнуць лямку? Усё гэта прамільгнула ў галаве, пакуль глядзеў на будан завіслых дрэў на гонкай, але трывушчай бярозе. Няўдалыя лесарубы з апаскаю пазіралі на сваё «збудаванне» і з надзеяй на мяне. Хочаш не хочаш, а зваліць трэба гэтую пастку.

Адступаць не было як. Мой напарнік спалохана буркнуў: «Не лезь, дурань, заб'е. Давай дарэжам сваю бярозу, а тая сама ўпадзе». Мяне падʼюджваў нейкі дурны азарт: калі не заб'е, дык трохі паламае рэбры, а трапіць на бальнічны ложак — мара кожнага арыштанта. «Па тры закруткі махоркі з кожнага і звалю», — прапанаваў свае ўмовы. «Валі. Дамо па чатыры».

Я ўзяў вострую сякеру і пайшоў пад навісь да сагнутай і патрэсканай бярозы. Пад цяжарам на ён паадставала бяроста, паадколваліся доўгія белыя паскі. Камель каравы і тоўсты. Яму рады не дасі. Значыць, падсякаць трэба вышэй, насупроць надлому. Пастаяў, памеркаваў, а бяроза патрэсквае, пагойдваецца разам з навіссю. Хоць ты перахрысціся. Узяўся за тапарышча, зірнуў на Ваню, Мартынюка і Самойліка, прыжмурыўся на сонца, зайшоў з другога боку, размахнуўся з усяе сілы, сакануў, а яна стаіць. Яшчэ сакануў, зарыпела, а не падае. Апанаваў страх. «Кідай! Уцякай!» — крычыць лекпом. Я прымеркаваў, калі падаць, дык побач з камлём, і

сekануў яшчэ раз. Бяроза хіснулася, затрашчала, нахілілася і пайшла, па ёй з шоргатам папаўзлі завіслыя дрэвы, я накрыў галаву рукамі і каля самага камля ўціснуўся ў мох. Мяне хвастала колкае яловае веццe, сук прыціснуў плечы. Высока падсечаная бяроза звалілася, але камлём яшчэ трымалася на пні. Яна і ўратавала мяне. Я расплюшчыў вочы. Жывы. Ные і шчыміць схвастаная спіна, і нешта трымае зверху. Мартынюк з маім напарнікам абламвалі нада мною веццe, я паварушыўся і пачаў выцярэбвацца з завалу. «Жывы! Жывы! Давай руку!» — мітусіўся каля мяне Мартынюк, а маленькі, нечым падобны на гноміка, цырульнік толькі лыпаў вачыма і шлёпаў збялелымі губамі.

Я вылез ускудлачаны і схвастаны веццем, з драпіны на вуху сачылася кроў, усё цела трымцела ад напружання і перажытага страху, а я па-дурному ўсміхаўся, нібыта ніякай небяспекі і не было. «Ну ж і напалохаў ты нас. Аж сэрца зайшлося. Думаю, за чатыры цыгаркі чалавека паслалі на смерць», — расчуліўся Пецька Самойлік і развязаў кісет. Я дрыготкімі пальцамі скруціў цыгарку і прагна курыў.

Брыгада мерцвякоў

Вайна забірала сваю даніну не толькі ў акопах, а і тут, у глыбокім тыле. Людзі знікалі непрыкметна і ціха, каб ніхто не чуў і не бачыў, не паспагадаў і не развітаўся са сваім учарашнім напарнікам. Нябожчыкаў спісвалі, як спісваюць утыль. Асабліва страшны быў 1942 год. Каля таго будана, накрытага яловай карою, дзе разам з жанчынамі гібела Соф'я Іванаўна, пачалі будаваць новы лагерны пункт. Лес адступаў усё далей і далей, дарога туды і назад займала шмат часу. План гарэў. Таму і пачалі ў вялізным масіве некранутай тайгі будаваць 24 лагпункт. Будоўля пачыналася з зоны: двайнога плота, густа заплеценага калючым дротам, забаранаванай кантрольна-следавой паласы і вышак для стралкоў. Спешна ставілі з сырога кругляка баракі, кандзей, кантору, сталоўку, пякарню і лазню. Брыгады цесляроў моклі і мерзлі, пакуль не накрылі першы барак і не склалі з сырцу грубку. Да замаразкаў і першага снегу ў новую зону прыгналі першыя брыгады. Наўкол стаяла змрочная, калматая тайга. Каля самай вахты гайдаліся векавыя елкі, сыпалі пажоўклае лісце старыя каравыя бярозы, дрыжалі скрываўленым лісцем асіны на фоне цёмнага хвойніку. Загналі на новы лагпункт і мяне.

Начамі вакол зоны палалі зыркія вогнішчы, каб часам не паўцякалі дахадзягі, а яны не толькі бегаць, хадзіць ужо не здалелі, але варушыліся, да апошняга чапляліся за жыццё — хоць дзень, ды

мой... У бараках сырыя сцены абрасталі слізкаю плесняю, печы дымілі, ад слабага цяпла ішла пара, у кожнай секцыі барака чадзіла па капцілцы, двухпавярховыя голыя нары ў пары і змроку здаваліся нейкімі пачварнымі прывідамі. Праз запацелыя шыбы, як водбліск пажараў, вакол зоны гайдалася святло вялікіх вогнішчаў. Паміж баракамі тырчалі пні, размешаная калясьмі, лапцямі і чунямі таежная твань хлюпала пад нагамі, як густая смала. Ногі прэлі, а прасушыць парцянкі не было дзе. Шанцавала тым, хто раздабыў «ЧТЗ». Вы не ведаеце, што гэта такое? З корду аўтамабільных пакрышак неяк зляплівалі вялізныя няўклюдыя чаравікі, цвёрдыя і мулкія. Яны пакідалі след, як гусенічны трактар, але ў іх было сушэй, як у лапцях.

Ад барачнага дыму, копаці і вільгаці выскакваеш за дзверы. Падсвечаныя вогнішчамі вышкі з цёмнымі сілуэтамі стралкоў у гаматных кажухах, слупы і калючы дрот, а за імі змрочная маўклівая тайга нагадваюць нейкае сярэднявечнае стойбішча. Глядзіш, і свет дваіцца на жорсткую і страшную рэальнасць і нейкую фантазію, асветленую хісткім вогнішчам. Але трэба ісці ў барак. Узлазіш на няшчыльныя голыя нары, пад галавою бярозавая плашка замяняе падушку, закручваешся ў целагрэйку, заплюшчваеш вочы, а думкі ні днём ні ноччу не даюць збыту: успамінаецца мінулае і не верыцца, што гэта было з табою, і зноў апаноўвае безнадзейнасць: і на тваіх касцях вырасце елка або горкая асіна і, як пяецца ў турэмнай песні, «и никто не узнает, где могилка твоя».

Да поўначы сноўдаюцца па бараку дахадзягі: нехта выграбае жар прыкурыць чынарык, глытае дым і заходзіцца кашлем, нехта ў сне мармыча і скрыгоча зубамі, крымскі татарын ківаецца і шэпча малітву, мой сусед гукае то маму, то Любу, то нейкага Аўдзея крые мацюкамі. А выспацца трэба. На вахце гайдаецца і трымціць ад ветру вагонны буфер. У шэсць гадзін ударыць па ім вахцёр малатком, — скочвайся з нараў, накручвай халодныя і мокрыя парцянкі, бяжы ў сталоўку, пры капцілцы нешта сёрбай і «вылятай без апошняга». Зноў ранішняя «малітва» — крок налева, крок направа, зноў пілуй, калі, складай паленніцы, спатыкайся і падай, чакай, як збавення, адбою. І так дзень у дзень. Наперадзе яшчэ чатыры гады. Хто іх вытрывае?

На новым лагпункце і новы начальнік. Ходзіць у хромавых ботах, суконнай «сталінцы» з шырокім рэменем, зялёная фуражка ссунута на вочы. Прозвішча яго Сямёнавых, а для нявольнікаў «гражданін начальнік». Ён мала гаворыць, толькі загадвае і гразіць указальным пальцам з пакалечаным пазногцем. Паглядзіш — нармальны чалавек, статны, бялявы, шэравокі, са светлым ружовым тварам, а паслухаеш — і дзівішся, адкуль столькі жорсткасці,

нянавісці да гэтых няшчасных, паабдзіраных хадзячых нябожчыкаў, сумленных і не меней за яго адданых Радзіме. Хто ж яму ўбіў у галаву чалавеканенавісніцтва, няўжо яго сэрца не ведае спагады і жалю?

Зіма ўдарыла адразу. Ледзяныя ветры пагналі шорсткі пясок, загула пад нагамі, як чыгунная, зямля, зашэрхлі каляіны, пад нагамі ламаецца лёд, ступакі ў лапцях дранцвеюць у ледзяной вадзе, а цела, як тарка, пакрываецца пупырышкамі і дробна дрыжыць. У сярэдзіне кастрычніка паваліў густы снег. Вецер з гулам пагнаў доўгія пасмы кручанай мяцеліцы, за два дні ўсё стала белым, сумёты раслі і раслі. Зімовай вопраткі не было. Лесарубам і возчыкам выдалі прастрочаныя ватныя бахілы, а лапці на іх не лезуць, не ўзбіць і «ЧТЗ». Неяк абуваліся, абмарожвалі ногі, пальцы набухалі, як слівы, і пачыналі гнісці. Да дыму і чаду ў бараку дамешваўся смурод гнілой чалавечыны. Амаль усе ходзяць накульгваючы

Пад'ём. Злажу з нараў, а сусед, мабыць, не чуе. Пачынаю катурхаць. Звальваецца і павісае ў праходзе халодная пасінелая рука. І з другога канца барака гукаюць: «Днявальны, кліч Лясэра». Лясэр, высокі, рыжы, з тоўстымі губамі аўстрыец, санітар у санчасці, укормлены на «недаедках» спісаных хворых. Яму трэба сіла ўносіць і выносіць з палат і ў палаты жывых і мёртвых. Ён пад'язджае да барака з невялікімі саначкамі, лёгка, як дзіця, здымае з нараў былога «контрыка», кладзе на саначкі і вязе ў так званы морг — невялікі дашчаны хлевушок. Мёрзлых расстаўляе каля сцен, свежых кладзе на заледзянелую зямлю. За тыдзень хлевушок набіваецца пад столь. Парадкуючы, Лясэр ходзіць па голых трупах у гумовых ботах, яны рыпяць і слізгаюць па заінелай скуры, трашчаць косці, санітар вядзе апошні перапіс былых нявольнікаў, але з яго веданнем мовы Працэнка становіцца Трацэнкам, Салавейчык — Саламейчыкам, Перцхалава — Пахалява. У Лясэравым хлеўчуку шастаюць табуны вялізных рудых пацукоў. У вайну, як ніколі, іх процьма развялася ў лагеры. Яны нікога не баяліся, пішчалі і грызліся пад баракамі, шмыгалі з-пад ног, нападалі на сонных дахадзяг. У Лясэравым хлеўчуку яны раскашаваліся як хацелі.

У так званай «слабасільнай камандзе» даходзілі такія нездалекі, што не здужаюць прыдушыць клапа: трымае, трымае пад пальцам, а ён варушыцца, тады просіць суседа: «Давай давянём разам. Што ён, бляха, жалезны?» І давяць удвух.

Смерць касіла лесарубаў спраўней, чым яны валілі лес. План трашчаў. Туфта падхарошвала зводкі, але трэба былі і кубікі. Кожны вечар на разнарадку Сямёнавых збіраў майстроў лесу, дзесятнікаў і брыгадзіраў «прамываць мазгі», «пясочыць», «даваць у косці» і «ставіць

адказныя задачы». Як і ва ўсёй краіне, і тут сядзелі далёка за поўнач, выскаквалі распараныя брыгадзіры, чухаючы патыліцы, не ведаючы, што іх чакае заўтра: праскочаць праз вахту ці ўсёю брыгадаю загрымяць у кандзей.

У канцы нарады начальніку паведамілі па сакрэце з упраўлення, каб днямі чакаў камісію з праверкаю. Тут і пачалася другая ўсяночная змена, дзяжурны зганяў да начальніка сонных начальнікаў калон, кухараў, пекараў, лекпомаў, загадваў зранку драіць баракі, у катлы закласці двайную порцыю, спячы хлеб без вотруб'я (а потым навярстаем), усім надзець чыстыя халаты, на сцежках расчысціць снег, наўтыкаць елачак, словам, навесці «па-р-р-адак». У канцы спытаў у медыкаў: «Колькі ў вас не вывезена па групе «Д»?» — «Каля трыццаці». — «Вы што, ахранавелі? Вэндзіце там іх ці марынуеце? Каб да раніцы пуста было, падмецена і прысыпана пілавіннем. Марш! Ану, за работу!» Калі ўсе разышліся, загадаў выклікаць бесканвойную возчыцу Нюрку Пінчанку.

Прывёў дзяжурняк заспаную, невялічкую, канапатую, з белым чубком пад збітай на вуха кубанкай не то дзяўчыну, не то хлапчука. Пінчанка носіць штаны з напускам на закасаныя валёнкі, камізэльку, кліфт (мужчынскі пінжак), з кішэні целяпаюцца кутасы ад кісета, слінаю цвыркае праз зубы, мацюкаецца мудрэй за нарадчыка і дзяжурнага. За вочы яе завуць «каблом», бо выконвае ролю мужчыны ў лесбійскім каханні, а яно распаўсюджана сярод крыміналыніц у жаночых бараках.

Стаіць Пінчанка, працірае вочы з белымі парасячымі вейкамі і паўтарае: «Панятна, гражданін начальнік. Бу-у ізделана. Да раніцы ўсіх жмурыкаў вывезу». Павярнулася і пайшла.

На досвітку ўсхадзілася завіруха, што свету божага не відно. Тэмпература трошкі ніжэй трыццаці, значыць, дзень заактаваць нельга. Калоцяцца, як раскудлачаныя вароны, каля вахты парадзелыя брыгады, чакаючы, калі паснедае і збярэцца канвой. Нарэшце палічылі і павялі грузаць па сумётах сяк-так апранутых у рыззё, змардаваных дахадзяг, даваць «Лес — Родине». Кожны глядзіць толькі пад ногі, каб снежныя крупы не сляпілі вочы, каб не зачапіцца і, барані божа, не ўпасці, не хіснуцца з калоны, а ступаць след у след. Ідуць панура і марудна, снег пад нагамі перасыпаецца, як пясок, раз'язджаюцца ногі, сляды замятае завіруха. На паўдарозе заскавытаў службовы сабака і пацягнуў свайго гаспадара Ташчакова са сцежкі ў поле. Кідаецца, брэша, цягне павадок.

«Ст-о-о-й, калона!» — камандуе начальнік канвою. Брыгады спыніліся, глядзяць ва ўсе бакі. Завея засціле вочы, але праз мітульгу

метраў за дзесяць ад дарогі па калені ў снезе стаяць у два рады голыя апруцянелыя людзі і адзін наперадзе. Начальнік канвою камандуе: «Усім направа глядзець! Шагам марш!» Сабачніка паслаў у зону.

Зноў прывялі заспаную Нюрку Пінчанка да начальніка. Той моўчкі глядзіць на яе з-пад насунутай на вочы шапкі. Нюрка крыва ўсміхаецца. «Што ж ты, курва, нарабіла? Га?» — і пайшоў яе касцярыць на чым свет стаіць, ды такімі мацюкамі, што ні ў адным бараку не пачуеш. Нюрка пераступае з нагі на нагу, чухаецца, пазяхае, а начальнік аж вылузваецца ад злосці. Нарэшце змогся. «Ну, чаго маўчыш, сука?» — «Вы ж не даеце слова сказаць. Вывозіла я іх двума рэйсамі. Даехала да развілкі, а кабыла села ў сумёце на хвост, і хоць ты страляй. Дай, думаю, скіну. Пакласці — снег замяце, не знойдзеш. Пачала ставіць, а яны пруткія, як калы, і звіняць, нібы шкляныя. Паглядзела — добра стаяць. Развярнулася па астатніх. Пакуль везла, бачу, хутка і пад'ём. І гэтых паставіла ў другі рад. Зірнула, ну, дальбог, брыгада. Дваццаць сёмага, таго Салавейчыка, што на балалайцы іграў, спераду за брыгадзіра паставіла. Ад'ехала, у завірусе не відаць. Думаю, пасля разводу збяру іх, давязу на тое ўзлессе, ды праспала, гражданін начальнік. Вам усё не хапае рабсілы, вось і падкінула брыгадку». — «У кандзей шкуру на дзесяць сутак», — яшчэ люцей усхадзіўся начальнік. А Нюрка ўсміхнулася сваім канапатым тварам і буркнула: «От, дзякую, хоць адасплюся, а то робіш, робіш, і ніякай спагады, ды яшчэ ў кандзей. А за што?»

Дарэмныя пошукі Галівуда

На лагпункце было некалькі «кавэжэдзінцаў». Гэтыя савецкія грамадзяне многія гады працавалі на Кітайска-ўсходняй чыгунцы, пабудаванай царскім урадам у 1897 годзе. Пасля руска-японскай вайны частку яе захапіла Японія і перадала марыянетачнаму ўраду Манчжоу-Го. З 1924 года ўсходняю часткаю чыгункі валодалі разам Савецкі Саюз і Кітай. Яе абслугоўвалі нашы спецыялісты, многія там нарадзіліся, жылі сем'ямі, прыязджалі ў адпачынак на радзіму. У 1935 годзе СССР прадаў чыгунку Манчжоу-Го, а рабочыя і служачыя адразу вярнуліся дамоў.

Занепакоіліся самыя пільныя органы. Хто яны, гэтыя кавэжэдзінцы? Каму служылі? З кім кантактавалі? Якія іх палітычныя погляды? Хто іх мог завербаваць, і, напэўна, некага завербаваў? А каго? Адразу не знойдзеш. Прасцей усіх залічыць у патэнцыяльныя шпіёны. Не маглі ж японцы не завербаваць сабе надзейную агентуру? Не маглі. Разбірацца з кожным паасобку доўга і клопатна. Усё

вырашыла «тройка» і «асобая нарада»: усіх кавэжэдзінцаў павезлі за казённы кошт у лагер і там абвясцілі аб пазбаўленні волі на дзесяць гадоў па неіснуючых у кодэксе артыкулах КР, КРД, СВЭ, СОЭ. (Контррэвалюцыянер, контррэвалюцыйная дзейнасць, сацыяльна шкодны элемент, сацыяльна небяспечны элемент).

Трапілі і да нас інтэлігентныя, далікатныя, адукаваныя людзі. Адзеннем і паводзінамі, нават дасканалаю літаратурнаю моваю яны вылучаліся сярод абшарпаных, затраўленых, замацюканых зэкаў. Самаю прыкметнаю сярод кавэжэдзінцаў была высокая з пшанічнага золата касою, вялікімі сінімі вачыма Герта Карлаўна Варламава. На ёй было шчыгульнае скуранoе паліто, з высокімі халяўкамі боцікі, на прыгожай, пародзістай галаве цёмна-сіні берэт. Яна трапіла сюды з нейкага другога свету, таму ўсе спыняліся і глядзелі ёй услед, а яна ішла, не зважаючы на страшнае наваколле, нібыта ўсё яшчэ жыла ў сваім недалёкім мінулым.

Муж яе быў буйным інжынерам, а яна выдатнаю спявачкаю. Канцэрты Варламавай слухалі ў лепшых залах свету. Прыгожае кантральта зачароўвала самыя патрабавальныя аўдыторыі. Пра яе поспехі расказвалі яе харбінскія знаёмыя, а Герта Карлаўна горка ўсміхалася, махала рукою — усё ў мінулым.

Яе ўгаварылі выступіць у лагерным канцэрце, ды і сама, мабыць, «застаялася» ў вакальным маўчанні. Ні раней, ні пасля такога артыстызму выканання я больш нідзе і ніколі не чуў. Яна пераўвасаблялася ў любой песні. Кожны нумар быў маленькім спектаклем. У рускіх і ўкраінскіх народных песнях яна ляпіла вобразы мімікай, жэстам, інтанацыяй, і ажываў то «замерзающий ямщик», то сваволіў падпіты Яўтух, то гарэтніца-салдатка. У оперных арыях адчуваліся веліч, гонар, высакародства. Яна, відаць, не магла не спяваць і ахвотна выступала ў лагерных канцэртах. Слухалі яе і забываліся, хто мы, што мы, дзе мы. Воплескам і крыкам «брава» і «біс» не было канца-краю, а вальняшкі толькі круцілі галовамі ды цмокалі языкамі. Спяваючы «Яўтушэ, мій дружэ», яна так пераўвасаблялася, што здавалася, на сцэне стаіць маленькі, няўклюды ўкраінскі дзядок: яна паменела ростам, скуколілася, міміка змяніла твар да непазнавальнасці.

Артыстку доўга не адпускалі са сцэны, і яна спявала ахвотна і натхнёна. Мабыць, песня гаіла яе спакутаваную душу, і хацелася суцешыць няшчасных, абшарпаных, з галоднымі вачыма лагернікаў. З нечыяй літасці Варламаву прызначылі разам з інвалідкамі і дзвюма манашкамі латаць старыя бушлаты, бахілы і целагрэйкі. Пра такую «блатную» работу пад дахам і ў цяпле марыла кожная жанчына.

Некаторыя зайздросніцы паролі вочы Герце Карлаўне, што «такая цяліца» прыдурваецца з інвалідкамі, а ёй бы стаўляць кубікі. Яна маўчала і толькі чырванела, баялася, каб не выперлі з цёплага закутка. А прыхільнікам яе таленту хацелася хоць чымнебудзь падтрымаць гэтую незвычайную спявачку.

Часцей за ўсіх з дробнымі патрэбамі пачаў захаджваць у майстэрню бесканвойны механік электрастанцыі Жэня Іваноў, невысокі далікатны хлопец гадоў дваццаці васьмі. З пропускам ён часта хадзіў на падсобную гаспадарку, каб разжыцца гурком, морквінаю або рэпаю. На конбазе часам перападаў кавалак пячонкі або сцегняка ад прырэзанай клячы. На пякарні ставіў разетку, і яму «абломваўся» кавалак белага хлеба з начальнікавага рэзерву. Свае набыткі ён аддаваў Герце Карлаўне, прыпраўляючы далікатнымі жарцікамі. Яна напачатку аднеквалася ад дарункаў, але голад не цётка, і яна перастала «заўважаць» Жэнькавы скрутачкі. У іх яна знаходзіла пяшчотныя запісачкі. Вольны ад дзяжурства, ён чакаў швачку і праводзіў да жаночага барака. Тады ён яшчэ не быў адгароджаны ад агульнай зоны.

Маральную прыстойнасць зняволеных ахоўваў вольнанаёмны дзяжурны, губасты, юрлівы стралок Мацвей Капітонаў. Ён некалькі разоў за ноч абыходзіў баракі, каб, барані божа, на адных нарах не тырчала чатыры нагі і не пуставала месца ў жаночым бараку. Ён не вельмі налягаў на службу. Часам на месцы жанчыны ляжала набітая трантамі лялька, а яна начавала ў «кабінцы» якога-небудзь прыдурка. Капітонаў ведаў, хто да каго ходзіць, і браў з таго «кантрыбуцыю». Сам пасля абходу тушыў ліхтар, пракрадаўся ў выгараджаны посцілкамі закутак да тэлефаністкі Марускі Мікалаевай і цешыўся да пад'ёму. Гэта ведалі ўсе, апрача начальства, а каб дазналася, Капітонаў загрымеў бы ў далёкі запалярны лагер, а Маруська — на штрафны лагпункт. За сувязь вольных з лагерніцамі належала суровая кара. Сувязей хапала, а вось пакаранняў нешта не прыпомню. Усе былі замазаныя. Канспірацыя была на вышэйшай ступені вынаходніцтва. Чаго толькі не прыдумлялі, як ні хаваліся, але нехта нешта бачыў, ведаў і маўчаў.

Чалавек, упрэжаны ў штодзённую лямку, у безнадзейным горы і бядзе, часам прагне ласкавага слова, клопату, увагі, жаночага дотыку і ласкі. І жанкі нудзіліся без апекі і падтрымкі, без заступніцтва аднаго дужага, каб не зацерціся, не размяняцца, не гібець у адзіноце. Забароненая, крадзеная любоў у лагеры часта была трывалаю. Там маглі скласціся моцныя сем'і на ўсё жыццё, каб начальнікі знарок не разганялі закаханых у розныя этапы. Колькі было слёз, і пакут, і

незваротных страт. Раскіданыя нават у адным лагеры рэдка маглі знайсці адно аднаго. Каб толькі пабыць разам, пасёрбаць з аднаго кацялка, людзі пускаліся на самыя вытанчаныя хітрыкі.

Не была выключэннем і Герта Карлаўна. Яшчэ не дабітая непасільнаю працаю, яна часам сустракалася з Жэнькам Івановым. На некага з іх Капітонаў «меў зуб», «папутаў», абаіх загнаў у кандзей і раніцай далажыў начальніку. Ён выклікаў «выгнаных з раю грэшнікаў», бессаромна смакуючы, здзекаваўся з іх і на першы раз выпісаў ордэр на пяць сутак з вывадам на работу. Без вячэры яны кожную ноч «астывалі», па формуле начальніка, на голых нарах. Толькі маглі перастуквацца праз сцяну і ганяць нахабных рудых пацукоў. Пасля другога прыводу начальнік адправіў Герту Карлаўну ў лес.

Пачалася лютая і завірушная зіма. Ні бушлата, ні целагрэйкі на Варламаву нельга было падабраць. Яна хадзіла на лесасеку ў сваім абшарпаным скураным паліце, берэт абвязвала хусткаю, на боцікі накручвала парцянкі і нацягвала лапці. Пра норму на павале не было чаго і думаць. А яна была аднолькавая на кожную адзінку спісачнага складу. Герта Карлаўна паліла сучча і часцей сядзела каля вогнішча. Іскры папрапальвалі хустку, рукі і шчокі былі ў сажы і ў попеле. Яе вялікія вочы пабляклі і яшчэ пабольшалі. Яна ўжо не іграла скуколенага Яўтуха, а сама высахла, на твары і шыі абвісла пасінелая скура, неасэнсаваны пагляд, здавалася, нічога не бачыў. Яна стала маўкліваю і абыякаваю да ўсяго. Адзіны быў клопат — есці. Іванова перакінулі на другі лагпункт, і ёй ніхто болей не прыносіў скрутачкі.

Болей чатырохсоткі, рэдзенькай баланды і лыжкі запаранага вотруб'я Герта Карлаўна не зарабляла. Даведзены да галоднага псіхозу чалавек траціць сорам і пачуццё годнасці, і пайшла выдатная спявачка Варламава збіраць у сталовай пустыя міскі і выскрабаць з іх падонкі брудным пальцам. Пасля арыштанта ў той драўлянай лаханцы і мыш наўрад ці што знайшла б. Яна хадзіла зашушканая ў нейкае рыззё, нямытая, недагледжаная, з непрыемным пахам гнілі і мёрзлай бульбы. У гэты час прыйшоў ліст ад сястры, што яе ўпарта расшуквае Галівуд для ўдзелу ў нейкім шматсерыйным фільме. Шукалі яе ў Харбіне, потым у Маскве, натрапілі на сястру. Тая паведаміла незвычайны адрас: «п/я 286, олп 24». Калі дайшоў адказ, дык і ў Галівудзе знайшліся кемлівыя людзі і не сталі больш шукаць патрэбную ім артыстку, каб яшчэ больш не нашкодзіць ёй.

Хутка зусім знясіленую Варламаву перавялі ў «слабасілку» — асобны барак для бездапаможных дахадзяг. Ад цынгі высыпаліся некалі белыя, як часнок, зубы, пасекліся густыя залацістыя валасы і тырчалі нейкімі тыфознымі касмыкамі. Яна моўчкі глядзела на сцяну

ў клапіных разводах, не скардзілася, не енчыла, не стагнала. Са «слабасілкі» яе забралі ў стацыянар. Там адбывала свае дзесяць гадоў маладая дакторка Вольга Мантэйфель, далікатная, чулая маскоўская інтэлігентка. Яна рабіла ўсё магчымае ў яе становішчы, каб выратаваць Герту Карлаўну. Паклала ў асобную баковачку, выпісала дадатковае харчаванне, але і яно было настолькі поснае і мізэрнае, што не магло вярнуць сілы змардаванаму целу і разбудзіць спакутаваную душу.

Я некалькі разоў заходзіў у тую маленькую палату. Варламава ляжала, утаропіўшыся ў шэрую сцяну адсутным поглядам. Яна баялася цемнаты. Калі тушылі святло, яна прасіла доктара хоць што засвяціць у яе палаце. Мабыць, верыла, што святло ўтрымае яе на гэтым свеце. Ад каганца ляцела сажа. Мантэйфель дастала некалькі свечак. З апошняю згасла і Герта Карлаўна.

Пра гэта я даведаўся, калі на наступную ноч яе вывезлі за зону. Аплакаў і напісаў верш на рускай мове, каб зразумелі доктар і мае сябры.

Февральские ветры свистят, как когда-то,
За стеклами бьются испуганной птицей.
На смятой постели холодной палаты,
Метаясь в бреду, умирала певица.
На стенах колеблются желтые тени,
И только слезится свеча до рассвета,
А звуки, как стебли бессильных растений,
Пробиться пытаются в марево это.
Мешаются строчки из разных поэтов,
Звучат величавые звуки сонаты,
И грезится тихое теплое лето,
Прибой и на море дорожка заката.
И падают клавиш усталые капли,
И песня дрожит в обессиленном горле,
Прозрачные руки до боли озябли,
И вспомнились полузабытые роли.
Проносятся тени оранжевым шаром,
Ключицы стучат, как стучат кастаньеты,
Волшебные звуки классических арий
Врываются в уши живого скелета, —
И музыка, музыка, музыки звуки
Безудержным вихрем гремят и стенают
О радостях встреч и о горе разлуки
И в мрачной палате опять умирают.
Не видно восторженных лиц и оваций,
И нету поклонников прежних с цветами,

А снежные хлопья, как грозди акаций,
Стучат до рассвета в оконные рамы.
Храпят санитары в прихожей больницы,
Задернуты шторы в кабинке врача.
Светает. На тумбочке бывшей певицы
Слезится и гаснет кривая свеча.
(24/11 44 г.)

Аднакласнічак

Часта ў бухгалтэрыі і ў кабінеце начальніка даводзілася чуць: «Калі ўпросім, калі ўгаворым, калі ўламаем таварыша Сушкова, будзем з вагонкаю, з абразным брусам». «Сушкоў, Сушкоў», — паўтаралася на кожнай нарадзе.

На станцыі Лапшанга, пры шаснаццатым лагпункце, была галоўная лагерная пільня, і ёю камандаваў нейкі ўсемагутны Сушкоў. Усе лагпункты залежалі ад яго. А піламатэрыялы былі патрэбны пазарэз — будаваць новыя баракі на новых лагпунктах. Лагер разрастаўся ўздоўж чыгункі і ў глыб тайгі. Ушчэнт спляжаныя тысячы дзялянак зарасталі хмызняком, дагнівала сучча, шумелі і падалі адзінокія семяннікі. На новыя, яшчэ не дабудаваныя лагпункты прыбывалі і прыбывалі свежыя этапы. Хоць якія яны там былі «свежыя»? Худыя, змардаваныя ў турмах, на следствах і ў перасылках людзі яшчэ трохі рухаліся, а без вопыту і сілы пра нормы на павале не было чаго і гаварыць.

З’явіліся «акружэнцы» ў абмотках, у пакарочаных шынялях без хлясцікаў, пятліц і папруг. Прыбывалі старасты і паліцаі з вызваленай Варонежчыны, прыгажуні з адбітых у немцаў гарадоў Крыма. Часова ставілі палаткі і неяк рассялялі новы «кантынгент», а начальства зноў стукалася да Сушкова з нарадамі і лімітамі ўпраўлення, а ён іх бязлітасна скарачаў і крэсліў. Відаць, эвакуіраваныя ўжо не месціліся ў гарадах і паселішчах вобласці. І пачалі з’яўляцца ў лагеры падлечаныя франтавікі і жанчыны з акупіраванай тэрыторыі. На першым часе яны губляліся ў незразумелых акалічнасцях, не ведалі, як з кім абыходзіцца. Часам бывалі далікатныя са старэйшымі інтэлігентнымі зэкамі. Для вольнанаёмных прыдумлялі розныя пасады, якіх раней не было. Увялі цэлы ўзвод наглядчыкаў за выкананнем унутранага рэжыму, яны па начах шасталі з барака ў барак, стаялі на варце «манастырскай» маралі, сачылі, каб пасля адбою па зоне ніхто не хадзіў, каб не было крадзяжу. Чым пільней

сачылі наглядчыкі, тым больш было парушэнняў, нават з'явіўся спартыўны інтарэс абвесці вакол пальца «вертухаяў».

За быт адказваў намеснік начальніка, малодшы лейтэнант Надзеждзін, маленькі, з выцягнутым вяснушкавым тварам і качынаю дзюбкаю чалавечак. Ён кульгаў на правую нагу і яшчэ не навучыўся лаяцца шматпавярховымі мацюкамі, але неўзабаве авалодаў і гэтаю неабходнаю ў лагеры якасцю. Асабліва ашчадна ён насіў новенькія бліщчастыя пагоны і чэкісцкую фуражку з блакітным верхам. Я доўга не мог прывыкнуць да пагонаў, бо помніў той час, калі «залатапагоннікаў» ставілі да сценкі або пагоны рассякалі шабляю разам з афіцэрскім тулавам.

Туманным адліжным надвячоркам дзяжурны прывёў мяне ў маленькі цьмяны пакойчык Надзеждзіна. Па дарозе ніяк не мог здагадацца, чым я правініўся і якая кара чакае мяне. Я зайшоў і па форме далажыў: «Па вашым выкліку зняволены такі-та з'явіўся». У кабінеціку было цёмна. Надзеждзін сядзеў на фоне акна, як заўсёды ў шапцы, за прыстаўным столікам былі відны абрысы незнаёмага. Толькі мільгала іскрынка яго цыгарэткі. Незнаёмы перапытаў: «Дык як ваша прозвішча?» Я па складах паўтараў яго. «Адкуль вы?» — і на гэта я адказаў. «У якія гады вучыліся ў школе?» Допыт і зварот на «вы» нічога добрага не абяцаў і пачынаў мяне злаваць. «А сваіх аднакласнікаў помніш?» — «А якое гэта мае дачыненне? Ды і выбілі ўсе імёны з памяці». — «Хто выбіў?» — наскочыў Надзеждзін. «Блатары і бандыты на этапе і ў шалмане», — схітраваў я.

«Успомні, Сяргей, з кім вучыўся», — здзівіў мяне такім зваротам незнаёмы. Падумалася, ці не новы «кум» з мяне нешта цягне. Нават на следстве мае школьныя сябры нікога не цікавілі. Няўжо нехта з іх засыпаўся і назваў мяне?

Незнаёмы ўстаў, пстрыкнуў выключальнікам, я зажмурыўся ад яскравага святла, прыкрыў вочы, каб агледзецца. Насупраць стаяў невысокі шыракатвары чалавек з пукатымі вачыма, у суконнай гімнасцёрцы з шырокім адкладным каўняром, глядзеў на мяне і ўсміхаўся. «Мяне ты хоць пазнаеш?» — «Здаецца, некалі бачыў, але дзе і калі, не прыпомню. Не ведаю, што ад мяне трэба». — «Тут пытанні задаём мы. А твой абавязак сумленна адказваць», — умяшаўся Надзеждзін. «Ведаю, чыстасардэчнае прызнанне і гэтак далей. У народзе гэта называюць: «кось-кось, пакуль у аглоблі». — «Эх, Сяргей, Сяргей! Як табе не сорамна? Хто цябе зацягнуў у гэтае балота контррэвалюцыі?» — «Следчыя Даўгаленка і Серашаў, а суддзя Карпік пацвердзіў і пачапіў тэрмін». — «Ну, ты даеш! Ха-ха-ха!» — зарагатаў мой субяседнік. «А Паўла Сушко помніш?» — «А як жа! Самы актывіст

быў у школе, «авангардам» яго дражнілі, і сястру яго Анюту помню». — «І цяпер не пазнаеш? Я ж — Павел. Ніколі не думаў, што трапіш сюды. Ты ж быў такі прамоўца. Усе зайздросцілі табе. Значыць, ворагі не абмінулі цябе. І ты паддаўся. Эх, Сяргей, Сяргей. Мне сорамна за цябе». — «А мне няма чаго саромецца. Я і цяпер такі, як і тады ў камсамоле, такім і памру. А следчыя на маёй бядзе выканалі план, зарабілі павышэнне, а можа, і ардзянок... Я магу ісці?» — «Пачакай». — «Калі вам, грамадзянін Сушко, захацелася пацешыцца з гора пакутніка, дык у вас на лагпункце такіх і без мяне хапае». Звярнуўся да Надзеждзіна: «Дазвольце мне ісці, грамадзянін начальнік, бо прапушчу вячэру». — «Пазнаю твой характар. Ты і ў школе быў ганарысты. Вершыкі састаўляў, на сцэне іграў, задаваўся перад намі. А цяпер памяняліся ролі». Я перабіў яго: «Вязень і — турэмшчык». — «Э-э-э, не забывайся. Я не турэмшчык. Я вольны інжынер у сістэме ГУЛАГа». — «Мяне паклёп загнаў сюды, а ты па ўласным жаданні палез за калючы дрот і кожны дзень бачыш пакуты сумленных людзей».

«Маўчаць! — гыркнуў Надзеждзін. — У ізалятар захацеў?» — «Затым і выклікалі, што там не поўны камплект?» — «Заткніся! І тут прапаганду вядзеш!» — «Не трэба, Хрысанф Міканоравіч. Як-ніяк, а мой былы аднакласнічак. Пачуў знаёмае прозвішча і вушам не павернў. Няўжо ён? І не памыліўся. Выходзіць, і ты са сваімі сцішкамі дастукаўся. Справай трэба было займацца і не думаць пра глупства. Ну што ж, ідзі, сумленна скупляй сваю віну».

Я не развітваючыся выйшаў. Сэрца закалацілася, і татахкала ў вушах. Дык вось хто той недасяжны таварыш Сушкоў? Колішні троечнік Паўлік. У школе ён хадзіў у ботах, сваёй работы суконных галіфэ і фрэнчы з накладнымі кішэнямі. На камсамольскіх сходах распінаў дзяцей «заможных бацькоў», а яго маці — Аміля Сушко была на ўвесь раён дэлегаткаю, на ўсіх мітынгах выступала. Хадзіла яна ў хромавых ботах, чырвонай касынцы, з «казлінаю ножкаю» ў зубах. Яна граміла шляхецкія засценкі, раскулачвала непаслухмяных суседзяў, на пачатку калектывізацыі ёй выдалі наган. Брахалі, што яна з ім і спала, баючыся нападу варожых элементаў. Граматы хапала на подпіс: «Суш... », а замест «ко» ставіла загагуліну. Але яна вельмі хутка засвойвала ўсе патрэбныя лозунгі і палітыку «настаяшчага мамента», ведала, хто галоўны вораг, хто падпявала, каго і як трэба знішчаць. Кожную прамову пачынала: «Таварышы, граждане і вы, несазнацельная маса! У настаяшчы мамент у кожнай шчыліне затаіўся вораг нашай савецкай улады». І ў імя сусветнай рэвалюцыі галодных жанок за жменьку каласкоў па ўказе ад сёмага жніўня 1932

года здавала на дзесяць гадоў, а іх дзетак выпраўляла жабраваць. Калектывізацыю яна праводзіла не меней як на 102 працэнты. Мужчыны цішком кпілі: «Амілька і нябожчыкаў абагуліла».

Я тады яшчэ не ведаў, што і Амілю разам з раённым начальствам пасадзілі, судзілі ў нардоме, і знікла яна разам з усімі. А Паўлік, відаць, падчысціў анкету, дадаў да прозвішча «ов» і схаваўся ў гэтай смяротнай сістэме. А сустрэцца з ім давялося яшчэ раз. Гэта ўжо на волі, пасля маёй рэабілітацыі. Вяртаўся з Дубултаў, і на Рыжскім вакзале нехта меня гукнуў. Я азіраўся на ўсе бакі і нікога не пазнаваў. Праз натоўп працiснуўся Павел Сушко, падаў руку і памкнуўся абняць, а я нагнуўся, нібыта завязаць на чаравіку шнурок, а трэба было сказаць усё, што думаў пра яго. Пашкадаваў ці пасаромеўся. Ён нібы «радаваўся» за мяне, распытваў, як жыву. «Перавыхоўваюся. Па тваёй парадзе «искупляю» віну». — «Ты, брат, не гневайся. Такі быў час. І мне было не лёгка. А стала яшчэ цяжэй: у нас цяпер адны крымінальнікі, а з імі, сам ведаеш, як упраўляцца. Чуў, што ты зноў за сцішкі ўзяўся. Брось! Прыязджай да нас, вазьму загадчыкам пілорамы. Аклад — во-о! Кватэра, харч, бясплатнае абмундзіраванне. Цяпер вашага брата бяруць». Я ўсміхнуўся: «Кажаш, бяруць? Яны бралі і раней, на пэўны тэрмін, а ты ў лагеры па прымусу ці па ўласнай волі? А як жыве твая маці?» Павел заліўся чырваннню, пазаікаўся і схлусіў: «Загінула ў часе вайны». — «О, у вайну асабліва ходка сыпаўся наш брат. Мабыць, і яна, пакутніца, недзе хвойкаю ўзышла». Ён нічога не паспеў адказаць, — за рукаў тузанула кароткая азызлая кабета: «Балбочаш тут, а там чарга падыходзіць» — і павалакла майго колішняга аднакласнічка да касы.

Праз некалькі гадоў мой зямляк расказаў, што па дарозе з санаторыя Павел Сушко раптоўна памёр на тым жа Рыжскім вакзале. Мне стала шкада гэтую невідушчую ахвяру нашага часу.

Непаўналеткі

У лагер прыгналі дзяцей. І іх папярэджвалі суровыя канваіры: «Крок улева, крок управа...» Да вахты беглі жанчыны — думалі, можа, і іх дзеткі трапілі ў гэтае пекла. Глядзелі на маленькіх спалоханых арыштантаў і выціралі слёзы. Кожнай, відаць, успаміналіся свае асірацелыя сынкі і дачушкі. А яны ў нейкіх невядомых дзіцячых дамах страцілі свае прозвішчы, забываліся аблічча бацькоў і мацярок, баяліся прызнацца, чые яны і адкуль. Так выхоўваўся страх і комплекс непаўнацэннасці. Пільныя выхавацелі ведалі іх радаслоўную, зневажалі як маглі, прыціскалі дзе толькі можна, каб сцвердзіць сваю адданасць і класавую непрымірымасць.

А гэтыя ж за што? Горкія ж дзеці, мурзатыя, стрыжаныя хлапчукі і дзяўчынкі, усе ў нейкіх трантах з чужога пляча, з палахлівымі і галоднымі поглядамі. Жанчыны дапытваліся, адкуль яны, за што іх забралі. Адказ быў адзін: «указнікі» — і ўся геаграфія цэнтральнай Расіі. І тэрміны былі дзіўныя — ад года да трох. Што ж гэта за ўказ на дзяцей выйшаў? Старэйшыя растлумачылі — за спазненне, нявыхад на работу і на заняткі ў рамеснае вучылішча. З дванаццаці гадоў — турма.

І пайшлі па турмах і лагерах «сагрэтыя клопатамі бацькі народаў» маленькія нявольнікі набываць жыццёвы вопыт і крымінальную кваліфікацыю.

А ў школах, на піянерскіх лінейках, на плошчах не змаўкалі галасы заўтрашніх маленькіх арыштантаў: «Спасибо товарищу Сталину за счастливое детство!» Праспала дзіця, спазнілася на 20 хвілін у «рамяслуху» ці на сваю скрыначку пад нагамі на заводзе і загрымела ў лагер набываць камерную і барачную адукацыю.

Новенькіх непаўналетак размясцілі ў асобным невялікім бараку і далі ім у выхавальнікі сімпатычнага сівагаловага Івана Міхайлавіча Віткова, разважлівага і стрыманага, з прэтэнзіяй на галантнасць і інтэлігентнасць у гаворцы, з вялікім крымінальным вопытам і стажам у многіх лагерах. У начальства Віткоў лічыўся цалкам «перакаваным» і палітычна надзейным. Ён дасканала валодаў дэмагагічнай тэрміналогіяй таго часу, бязлітасна пясочыў «ворагаў народа», «пресекал враждебные разговорчики», быў у пашане ў «кума», а па сутнасці застаўся схаваным «паханом» (старэйшым кіраўніком) рэцыдывістаў. Па яго загадзе і наводцы трашчалі капцёркі, куфэркі і мяшэчкі рабацяг, нават уцекачы рыхтаваліся з яго дапамогаю і кансультацыяй, — ён даваў адрасы надзейных «малін» (прытулкаў) для ўцекачоў у Маскве, Пскове і Горкім.

Не без удзелу Віткова зімою сорак другога года брыгада крымінальнікаў раззброіла стралка, брыгадзір надзеў яго шынель і шапку, а канваіра ў бушлаце і малахаі паставіў апошнім у строй і павёў брыгаду нібыта на пагрузку. Далёка ад ачаплення стралка прывязалі да асіны, а самі рассыпаліся куды каторы. Брыгадзір з трыма надзейнымі сябрамі спрабаваў прабіцца з тэрыторыі лагера. Уся лагерная ахова была кінута на ліквідацыю ўзброеных уцекачоў, і тры дні ўвесь лагер не выводзілі на работу. Арыштанты малілі бога, каб хоць яшчэ з тыдзень доўжылася гэтая пагоня. Задубелага стралка адшукалі позна ноччу. Да раніцы завея пазамятала сляды ўцекачоў, і знайсці іх было не так проста. Тых, што прыбіліся пагрэцца да вёсак, за невялікую ўзнагароду выдавалі «пільныя» калгаснікі, хітрэйшых доўга выпорвалі з стагоў і кінутых на зіму заімак. Калі напалі на след брыгадзіра, той адстрэльваўся да апошняга патрона. Як толькі змоўклі стрэлы, спусцілі зграю аўчарак. Праз некалькі хвілін пачуўся яшчэ стрэл і віск параненага сабакі. Скусаных і абадраных чатырох уцекачоў дабівалі па дарозе на лагпункт. Натоўп крыважэрных стралкоў вымяшчаў злосць на няшчасных хлопцах, што цаною жыцця рваліся на волю, а жывыя кляліся, што марылі трапіць на фронт.

Чатыры скрываўленыя да непазнавальнасці трупы кінулі каля вахты, каб астатнія глядзелі і не думалі ўцякаць. З тыдзень на марозе ляжалі апруцянелыя нябожчыкі з выклеванымі вачыма, падзёўбанымі тварамі, над імі з крыкам кружыліся і садзіліся на здабычу вялізныя крумкачы.

Пасля гэтага кожную брыгаду вадзілі не адзін, а два стралкі — адзін наперадзе, другі — ззаду. А дзе іх было браць? Маладыя пайшлі на фронт, а замест іх прысылалі перастаркаў — белабілетнікаў, кульгавых, касавокіх, задыхаватых, абы мог насіць вінтоўку. Па броні заставаліся маладыя чырванамордыя камандзіры ўзводаў ды паджарыя, спрытныя на нагу «сабачнікі». Гэта пераважна былі садысты. Калі не дастрэльвалі ўцекача адразу, дык доўга цешыліся здзекамі з яго: аўчарка па загадзе свайго гаспадара спускала да ніткі ўсю адзежу з няшчаснага, па другой камандзе магла перагрызці глотку, парваць да касцей.

Памятаю, у ліпеньскую спёку над лесасекаю пракаціліся два стрэлы. Значыць, нехта ўцёк. У той бок, сігаючы цераз ламачча, пянькі і завалы, паімчаліся сабачнік з аўчаркаю і начальнік канвою. Усіх цікавіла: «Хто?» Удасца ўцячы ці спаймаюць? Праз паўгадзіны рагатала ўсё ачапленне: праз лесасеку сабачнік вёў голага, як маці радзіла, няўклюдага, маруднага, блізарукага кіеўскага вучонага Федчанку. Ён звычайна хадзіў апошні ў брыгадзе інвалідаў, як іх тут

называлі, «хронікаў», на акорку падтаварніка, на падчыстку дзялянкі, нарыхтоўку лазы на лапці. Федчанка насіў акуляры з тоўстымі шкельцамі, праз іх вочы здаваліся вялікімі і пукатымі, а яго лічылі дзіваком, не разумелі яго разважанняў і з'едлівага, вельмі тонкага гумару. Каб хто пажартаваў: «Федчанка збіраецца ўцякаць», — ужо ўсе б рагаталі. А то вядуць голенькага, як Езуса, у жмені зацiснутыя акуляры і трымае іх ніжэй пупка. «Глядзі, глядзі, снасць паказвае праз павелічальнае шкло, гы-гы-гы», — рагочуць дасціпныя жартаўнікі. Пацяшаецца і сабачнік Ташчакоў — то адпусціць павадок, і ашчэраная аўчарка з доўгім чырвоным языком вось-вось учэпіцца ікламі ў абвіслы зад вучонага, Федчанка войкае, увесь падцінаецца, спатыкаецца аб ламачча, шчыльней прыціскае да лабка акуляры і вінавата ўсміхаецца лесарубам. Адны глядзяць спагадліва, другія пад'юджваюць і строяць кпіны.

Нават оперупаўнаважаны не надта сур'ёзна паставіўся да ўцёку Федчанкі. Загадаў апрануць у транты трэцяга тэрміну, разы два выклікаў у сваю баковачку, склаў кароценькі пратакол і адпусціў. Пакуль адправяць на новы тэрмін, Федчанка сланяўся па зоне.

Неяк мы сустрэліся з ім каля сталоўкі, і я спытаў, няўжо і праўда, што ён хацеў уцячы. «Вядома, не, — адказаў Федчанка, — ішоў на верную смерць. Больш трываць не магу. Спадзяваўся — дастрэляць, і канец маім пакутам. Аж і тут не шанцуе», — горка ўсміхнуўся гэты ціхі, сімпатычны і добры вучоны. А я спрабаваў яго суцешыць, абнадзеіць, пераконваў, што пасля вайны разбяруцца з усімі намі. Пачаўся ж перагляд у 39-м годзе, некаторым адмянілі прысуды, а цяпер не да нас. Угаворваў і сам верыў, што прыйдзе збавенне, што будзем на волі і мы. Федчанка ўсміхаўся і паблажліва ківаў галавою, паглядзеў на мяне прасветленымі вачыма. «Блажен, кто верует», — сказаў і павольна пайшоў у барак.

Неўзабаве Федчанку адвезлі на камендацкі лагпункт у цэнтральны ізалятар. Гэта лагерная турма з тоўстага бярвення за двайною высокаю агароджаю. У ёй трымаюць уцекачоў, забойцаў, рабаўнікоў капцёрак і пякарань і падапечных «кума» — «рэцыдывістаў-контрыкаў». Калі ёсць оперупаўнаважаны, дык павінна быць відна і яго работа. Перш за ўсё трэба мець у кожным бараку і ў кожнай брыгадзе па «стукачу» — добраахвотных і прымусовых даносчыкаў. А як іх навербаваць? Вельмі проста: паабяцаць за стараннасць блатную работу ў зоне, брыгадзірства, дзесятніцтва, датэрміновае вызваленне, перапіску праз «вольную» пошту — цэнзарам станавіўся сам «кум». І знаходзіліся ахвотнікі за міску баланды і кашы таварыша па нарах і брыгадзе ўпячы на новае

дзесяцігоддзе, а то і падвесці пад «вышку» як непапраўнага рэцыдывіста. А ён толькі і сказаў, што на баландзе з турнэпсу і хлебе з вотруб'я хутка ўсе пазагінаюцца. Вось табе — контррэвалюцыйная агітацыя, незадаволенасць савецкім ладам, заклік да сабатажу, падрыў дысцыпліны ў ваенны час. Хлеб і баланда савецкія, ты імі не задаволены, значыць, незадаволены савецкай уладаю. Сафістыка магла абвінаваціць каня, які не хоча есці гнілую салому, у контррэвалюцыйным сабатажы. Ты павінен быць задаволены, што пасадзілі на дзесяць гадоў, барані божа сказаць, што не вінаваты — паклёп на «святая святых» — следчыя органы і «самы справядлівы суд». Не пікай, што галодны і халодны, мусіш выраблячь нечалавечую норму на павале — тры і тры дзесятых кубаметра паўметровых дроў за шэсцьсот грамаў глёўкага хлеба, міску баланды і лыжку кашы з неабдзіранай пшаніцы або з таго ж вотруб'я.

Лічы сябе шчаслівым, што гнешся, як цюцька, на голых нарах у смуродным бараку, што лупіць цябе дрынам блатны «дзяжурняк», радуйся і крычы, што ты шчаслівы чалавек, дзякуй вялікаму і мудраму правадыру за клопат пра цябе. Найвялікшая кара для чалавека — пазбавіць яго волі. Сядзелі некалі засуджаныя ў камеры на салдацкім пайку, чыталі кніжкі, вывучалі мовы, пісалі трактаты, раманы, як Чарнышэўскі, або паэмы, як Колас — «Новую зямлю». Марозаў і Засуліч пісалі ўспаміны і філасофскія даследаванні. Дабрачынныя таварыствы пасылалі ім перадачы і грошы, ніхто не меў права іх абразіць, пакрыўдзіць, назваць па «ты».

Мала што лагернік пазбаўлены волі, дык ёнператвораны ў бяспраўную і бязмоўную рабсілу, у звычайнае цягло, у якога няма нават арыштанцкіх правоў, кінутае на здзек і пагібель. У гэтае пекла загналі і дзяцей, забраных ад мацярок, ад родных, з-пад бацькоўскага даху. Калі не на пагібель, дык на маральнае растленне кінулі іх. За паўгода, за год з хлапчукоў выходзілі кваліфікаваныя зладзеі і жорсткія бандыты, з непаўналетніх дзяўчынак — разбэшчаныя прастытуткі за міску баланды. З «школы Віткова» ўсе яны выйшлі «адукаванымі» кішэннікамі, скокарамі, майданнікамі, фармазонамі, а дзяўчынкі прымітыўнымі «начнымі матылькамі». Я памятаю прозвішчы і імёны многіх дзетак з паламанымі на ўсё астатняе жыццё лёсамі. Многія з іх праз некалькі месяцаў пасля вызвалення зноў вярталіся ў зону маўчання, дзе нема крычалі душы SOS, якога ніхто не чуў і не мог пачуць, дзе начамі плакалі і кусалі губы, стагналі «мама, мамачка» дзеці, у якіх не было дзяцінства, якія не ўмелі смяяцца і спагадаць бліжняму.

Дзе яшчэ гінула і гіне столькі дзяцей, як у турмах і лагерах, дзе так калечацца душы і норавы, як у нашых «папраўчых установах»? А яны ж ледзь не з пялёнак крычалі: «Заўжды гатоў!», «Дзякуй вялікаму Сталіну за шчаслівае дзяцінства!» І верылі, бо не ведалі іншага, на ўвесь голас гарлалі: «Ура-а-а!» — і да знямогі пляскалі ў ладкі.

Этапы, этапы, этапы...

Колькі іх прыбывала на маёй памяці! Вялікія і малыя, грузінскія і малдаўскія, польскія і ўкраінскія, беларускія і маскоўскія, вайсковыя і цывільныя знікалі, як дым, як снег пад дажджом. Прыходзілі сваімі нагамі, — вывозілі патаемна начамі шкілеты былых вучоных, чыгуначнікаў, ветэрынараў, паэтаў, карабелаў, непісьменных у зрэбніках «тракцыстаў», жонак «ворагаў народа». Ніхто іх не палічыў і наўрад ці палічыць, а сосны, што выраслі на касцях пакутнікаў, састарэлі і ціха шумяць адвечную песню тугі і жалобы.

А план патрабаваў новых і новых ахвяр. З начальнікаў спаганялі «кубікі», гналі састаў за саставам пад пагрузку, а грузіць не было каму. Пасля разводу ў зоне заставалася болей, чым выходзіла за вахту. Паміж баракамі, на сметніках за сталоваю і пякарняю сланяліся абшарпаныя, з азызлымі шэраблакітнымі тварамі і спустошанымі поглядамі смертнікі. У многіх пачынаўся галодны псіхоз.

Начальства лютавала і звярэла: патрабавалі з яго, а яно з нас выціскала апошнія сілы. Кароткія зімовыя дні дабівалі бязлітасна: пілуем, колем, складаем і з туфтою не дацягваем да нормы на шасцісотку. Менее пайка — знікае сіла, а начальства замест харчу гоніць у кандзей, карае за сабатаж. Вечарэе, дагараюць вогнішчы, марым дапаўзці да барака, але дудкі! Недзе паблізу падае гудкі паравоз — на чыгуначную ветку ўпаўзае даўжэзны састаў пульманаўскіх вагонаў, платформаў, вуглянак. Усіх здымаюць з лесасекі і — на ўсю ноч на пагрузку. Штабелі з кожным днём адыходзяць далей і далей — падноска за трыста метраў. Каля вагонаў раскладаем вогнішча, каб бачыць, куды ісці, у які вагон грузіць.

Ад штабеля да вагона — суцэльныя пянькі. Ідзеш, спатыкаешся, падаеш, зноў узвальваеш на плячо лясіну, шпалу, падтаварыну, клянеш усё на свеце і свой дзень нараджэння, але трэба несці, грузіць пад свіст бізуна: «Давай! Давай!» Начальнік канвою, майстры лесу, дзесятнікі паганяюць такімі мудрагелістымі мацюкамі. што пудзяцца коні. А мы снуёмся, як механічныя здані. Знясіленыя падаюць і не здалеюць устаць, іх прыводзяць у прытомнасць дрынам і выспяткамі.

На золку канчаем пагрузку. Адзіная мара — пасёрбаць гарачай баланды і зваліцца на нары, але начальнік канвою доўгім жалезным прэнтам пора кожную шчыліну ў загружаных вагонах, каб часам не заклалі дрыўмі ўцекача. Бывае, парне, а за папярэднюю клеткаю пуста. Разумны змаўчыць, а дурань усчынае вэрхал, прымушае дагружаць, а потым усю брыгаду гоніць у кандзей. Калі ўсё абыдзецца, вядуць у зону. Ідзеш і на хаду спіш, сусед пільнуе, каб толькі не хіснуўся ўлева або ўправа. З вахты вядуць у сталоўку; даклыпаеш да барака, ускараскаешся на нары і правальваешся ў цяжкі пакутлівы сон.

Гадзіны праз тры дзяжурны грукае кіем па нарах і зычна крычыць: «Па-а-д’-ём! Канчай начаваць!» Расплюшчваеш нібыта засыпаныя пяском вочы, марудна ўстаеш і адразу не разумееш, дзе ты, працінаюць дрыжыкі, і ўсё цела, як тарка, укрываецца пупышкамі. Зноў на вахту, пілы ў зубы — і на лесасеку, а ўвечары, як бязлітасны ўдар, зноў гудзе паравоз і суне цёмныя прывіды вагонаў.

Пасля разводу ўсіх жывых выганяюць да вахты. Начальнік сам правярае інвалідаў, хворых, слабасільных, лапцяплётаў і прыдуркаў, не зважае на заключэнні медыкаў, хто стаіць на сваіх нагах, даводам гоняць у лес, абы падняць у справаздачы выхад на работу па групе «А». Выгналі за вахту вызваленага доктарам высокага чарнявага хлопца з Магілёўшчыны Лявона Гарэлага. Ён паказвае абмарожаныя, як слівы, пальцы, але ніхто не зважае. Мароз градусаў на трыццаць, курыцца густы туман, над лесам выпаўзае зласесна-чырвонае сонца. Лявона цягнуць у строй. Ён кінуў на зямлю шапку, бушлат, целагрэйку, сасмыкнуў кашулю, бахілы і штаны. Стаіць босы на заледзянелай да бляску дарозе ў адных споднiках. Падскаквае раз’юшаны камандзір узвода аховы, хвошча дубчыкам пачырванелую на марозе спіну. Гарэлы стаіць нерухома. Нарэшце не вытрываў: «Калі ў цябе ёсць маці, няхай бы паглядзела, якога яна выкарміла звера».

Раззлаваныя канваіры скруцілі Гарэлага, кінулі на заледзянелы палок саней, накрылі прыцярушанымі трантамі, прывязалі вяроўкаю, і стралок павёз яго ў лес.

Да арышту я верыў кожнаму лозунгу, кожнаму друкаванаму і афіцыйнаму слову, быў узорам бяздумнага «патрыятызму», згаджаўся, што ў нас усё перадавое, разумнае і неабходнае. «Перавыхаванне» ў лагеры мне расплюшчыла вочы, вучыла самастойна думаць, сумнявацца, пратэставаць у душы, але зацята маўчаць.

На пачатку 1942 года пайшлі этап за этапам мужчыны ў шынялях, без папруг і пятліц. Прыбывалі салдаты, камандзіры, штабныя работнікі — прадстаўнікі ўсіх родаў войск з Варонежскага і

Калінінскага франтоў. Віна іх была ў тым, што трапілі ў акружэнне, з баямі прабіліся да сваіх, а каб не трапілі ворагам дакументы, частку іх знішчылі або закапалі, многія выйшлі без партыйных білетаў. «Ага, значыць, былі паражэнчыя настроі, не спадзяваліся выйсці з акружэння, а можа, і знарок хацелі здацца», — разважалі «асабісты» і «смершаўцы». А ў іх размова кароткая: «Рукі назад!» — і ў турму, а там, як прусакоў у шчылінах, поўна цывільных «шпіёнаў» і «ворагаў». Стаяць стаяком, на нары кладуцца па чарзе. Людзі падаюць у непрытомнасці. Без затрымак пачыналіся разгрузкі турмаў, падаваліся закратаваныя цялятнікі, і паехала на ўсход свежая рабсіла, і гэтых рабоў ехала мільёны.

Разам з вайскоўцамі прыбывалі жанчыны за тое, што асталіся пад акупацыяй, перахопленыя на дарогах на ўсход, пакінутыя начальствам у тыле ворага. Ніхто ніякага следства не вёў. Паспявалі толькі запоўніць фармуляры. У графе «артыкул і тэрмін» было напісана «следственный». I так у кожнага. Спадзяваліся — прыедуць следчыя і будуць разбірацца на месцы. Але ніхто так і не прыехаў.

У вачах учарашніх воінаў былі разгубленасць і адчай, на злінялых гімнасцёрках — цьмяныя сляды павыдзіраных ордэнаў і камандзірскіх адзнак, пілоткі без зорачак, і на гэтых былі шынялі да калень. У зоне стаяў шэры маўклівы натоўп былых акружэнцаў. Нядаўнія баявыя камандзіры і салдаты глядзелі на падвойны плот з калючага дроту, на вышкі, на змрочныя баракі, на лагернікаў у абшарпаных, прасмоленых на павале трантах, на схуднелыя, задубелыя на сцюжах, пад ветрам і дымам твары мужчын і на жанчын, якія даўно страцілі адзнакі хоць прыблізнай жаноцкасці. Старажылы лагера ўяўляліся ім страшэннымі злачынцамі, рэцыдывістамі, бандытамі і забойцамі, а да вахты цягнуліся былыя партыйныя работнікі, лётчыкі, настаўнікі, сяляне — «злосныя нядоімшчыкі, нехацімцы і сабатажнікі», каб пабачыць «новеньких», распытаць, што на волі. на фронце, а можа, і сустрэць знаёмых. Этапнікі трымаліся насцярожана і маўкліва.

За натоўпам ваяк чуліся мілыя жаночыя галасы. I пайшлі ў зону ў прыгожых сукеначках, жакеціках і чаравічках пераважна маладыя, яшчэ не злінялыя ў камерах прывабныя маладзіцы і зусім юныя дзяўчаты. Начальнік УРЧ выклікаў прозвішчы: Коласава, Кальцова, Фокіна, Каравашкіна, Зяленіна, Гаўрылава, Волкава Зінаіда і Волкава Антаніна, Сальнікава, Андрэева. На пытанне «Артыкул і тэрмін?» адказ быў адзін — «следственная». Гэта быў сапраўдны парад прыгажунь з волжскіх узбярэжжаў. Прайшла з высока паднятаю галавою срэбравалосая чарнабровая жанчына, і я адразу ў ёй пазнаў былую

настаўніцу і не памыліўся. Яна пяшчотна суцяшала разгубленых і заплаканых дзяўчат. Многія былі яе колішнімі вучаніцамі.

У шэрую і змрочную зону, з якое патыхала трупным тленам, уварваўся свежы, шматкалёрны промень жыцця. Нехта з начальніцкіх падбрэхічаў кінуў: «нямецкія падсцілкі», другі ўдакладніў: «аўчаркі». А яны, прыгнечаныя прадчуваннем свайго трагічнага будучага, моўчкі выціралі слёзы.

Мне, недасведчанаму ў юрыспрудэнцыі, нельга было зразумець і пагадзіцца, чаму гэтых няшчасных, над якімі нават не пачалося так званае следства, прыгналі ў лагер, а заўтра гэтым кволым дзяўчатам дадуць пілы і канадскія тапары і пагоняць у лес ставіць кубікі, выконваць нечалавечую норму, а начамі грузіць пульманаўскія вагоны. Я глядзеў на іх, і не верылася, што яны здатныя хоць на маленечкае злачынства ці здраду. Магчыма, нехта з іх і стаў ахвяраю гвалту нямецкага салдата ці афіцэра, але не больш.

Пакуль выклікалі астатніх, я ўгледзеў каля ганка страшнай баковачкі оперупаўнаважанага маленькую, як падлетак, зусім беленькую, у сіняй сукеначцы ў крапінку, дзяўчынку. Па шчоках каціліся буйныя слёзы. Мне яе зрабілася асабліва шкода. Яна здавалася бездапаможнаю і адзінокаю, нечым вылучалася з натоўпу кідкіх прыгажунь, запомнілася мне адразу і запала ў душу.

Этап развялі па бараках. Пра пасцелі не было чаго і думаць. Калі ёсць што, падсцілай, а няма — курчыся на голых нарах.

Прыгажуні з калінінскага этапу занялі палову барака. З клуначкаў, сабраных у дарогу сплаканымі мамамі, даставалі нейкія посцілачкі, фіраначкі, запіналі імі свае закутачкі, торбачкі набівалі стружкамі каля сталяркі, каб было на што прыхінуць галаву. Старастам барака абралі вядомую калінінскую настаўніцу Анастасію Рыгораўну Андрэеву. Яна была дэпутатам гарсавета, дырэктарам школы. У акупіраваным горадзе Андрэева берагла былых вучаніц. Каб не пагналі іх у Нямеччыну, яна ўсіх сабрала ў школу і адкрыла кравецкую майстэрню. Калі не было чаго шыць, латалі старое, даводзілася падкарочваць і расточваць афіцэрскія і салдацкія мундзіры і шынялі, абшываць дзяцей.

Як толькі вызвалілі горад, за «супрацоўніцтва з ворагам» уся майстэрня апынулася ў турме. Пасядзелі два тыдні, і пачалася разгрузка камер, яны спатрэбіліся для новых «пасобнікаў». Так цэлы этап «следственных» апынуўся ў лагеры. Усе дзяўчаты паважалі і слухаліся сваю колішнюю настаўніцу. Ад фашысцкага рабства яна іх уратавала, а тут не дала рады. Андрэева супакойвала і суцяшала дзяўчат, што вось-вось прыедзе следчая камісія, разбярэцца і

адпусціць дадому. Амаль усе дзяўчаты збераглі свае камсамольскія білеты і нідзе сябе нічым не заплямілі.

Акружэнцаў разбілі на тры лесапавальныя брыгады, жанчын прызначылі ў калону грузчыкаў. Вагоны падавалі пераважна ноччу, а ночы з дня на дзень станавіліся ядраней і сцюдзёней. У сонны жаночы барак, грукаючы па стойках нараў, з ліхтарамі «лятучая мыш» урываюцца дзяжурнякі: «Пад'ём, бабы. Дзесяць хвілін на зборы. Андрэева, давай стопрацэнтны вывад на пагрузку! » Неапрытомненыя, спрасоння ўскакваюць жанчыны, адразу не ўцяміць, дзе яны і што з імі. Сарамяжа прыкрываюць ногі, грудзі і плечы, а нахабныя дзяжурнякі лыпаюць вачыма, прыспешваюць і адпускаюць цынічныя жарцікі.

Андрэева абураецца: «Выйдзіце, дайце апрануцца дзяўчатам. Не бойцеся, усе будуць на вахце». Жарабцы з дрынамі і ліхтарамі агрызаюцца: «Фрыцаў не саромеліся, а тут цыпачак з сябе строяць». Калоцячыся ад холаду, нервовага напружання, нявыспаныя і галодныя жанчыны цягнуцца на вахту. Пры цьмяным святле ліхтароў яны зрабіліся непазнавальнымі зданямі з чорнымі праваламі вачніц. Доўга дрыжаць на вахце, пакуль прыйдуць не вельмі таропкія стралкі. Нарэшце ідуць, грукаючы абцасамі і прыкладамі, канваіры, адчыняецца брама, пры святле ліхтароў вахцёр уголас лічыць нявольніц і адзначае колькасць на доўгай і вузкай фанерцы.

Я ўсё часцей думаю пра тую кволенькую, у сіняй сукеначчы, дзяўчынку. З многімі я ўжо гаварыў, распытваў пра жыццё на волі, пра акупацыю; да яе падысці ніяк не адважваўся. Некаторыя яе сяброўкі ўжо круцілі з дзесятнікамі і брыгадзірамі, а яна, як бездапаможнае птушаня, што выпала з гнязда, цуралася людзей, хадзіла адна і блізкіх сябровак не мела.

Лагернай вопраткі на ўсіх не хапала, таму новенькія дадзіралі на пагрузцы свае сукенкі, жакецікі і чаравікі. У канцы жніўня раздажджылася. Твань на дарогах і ў зоне была непралазная, ліпкая і чорная, як каламазь, а нудны і сцюдзёны дождж ліў удзень і ўначы. Коўзаючыся па гразі, мокрыя, панурыя ішлі ў сталоўку дзяўчаты, а яна паўзла, як на лыжах, у вялікіх лапцях на босых маленькіх ножках. Мне здалося, што яна ўжо на мяжы пагібелі, і захацелася хоць чым-небудзь ёй дапамагчы.

Я быў лагерным старажылам, каб мы не выручалі адзін аднаго, пазагіналіся б усе. Кухарам рабіў мінскі зямляк Андрэй Андросік, хлебарэзам — друг па самадзейнасці Ванька Воранаў, пякарняй загадваў ленінградскі караблебудаўнік Васіль Краўцоў, капцёркаю — Якаў Міхайлавіч Смірноў. Мы з ім разам вандравалі з лагпункта на

лагпункт і даўно папрыціраліся. Шаўцом стаў колішні днявальны на дзевятым лагпункце, што некалі лічыў мяне блацяком, а цяпер стаў лепшым другам. Ды і я ўжо круціўся каля прыдуркаў, то пры КВЧ , то начальнік, ведаючы мае філалагічныя схільнасці, часта выклікаў перапісваць справаздачы і «састаўляць» даклады для вольнанаёмных.

Здаровых лагерных служачых праглынула вайна, а да нас зноў прыбывалі эвакуіраваныя з Пскоўшчыны, з Тарапца і займалі вызваленыя пасады ў КВЧ, УРЧ , бухгалтэрыі, планавым аддзеле. Спецыфікі лагернага ўліку, жыцця і ўзаемаадносін яны не ведалі і не адразу асвойталіся, таму было шмат блытаніны і недакладнасцяў. Начальнік выклікаў мяне і загадаў весці ўлік рабсілы, усю справаздачнасць, а «бабы няхай падпісваюць». Я разгубіўся і напомніў, што ў мяне пяцьдзесят восьмы артыкул. «А ты не высоўвайся, а там неяк адбрэшамся». І я шчыраваў ад пад'ёму да поўначы. Тады ж уся краіна працавала начамі, пакуль пакутаваў ад бяссоння крамлёўскі гаспадар. А раптам аднекуль пазвоняць, некаму спатрэбіцца нейкая лічба. І так не драмаў увесь ланцужок ад Масквы да самых да ўскраін. Такі быў стыль — «гарэць на рабоце». Гарэлі і дагаралі і ў лагеры.

Увечары ў цьмяным калідорчыку канторы разам з брыгадзіркаю нечага чакала тая маленькая адзінокая дзяўчынка з апошняга этапу. Здаецца, звалі яе Аляю. Я папрасіў яе затрымацца, пакуль закончу зводку. Праз вузкае акенца сваёй канторкі бачыў, як яна прытулілася да сцяны ў вялізных лапцях на босую нагу. Праз паўгадзіны я папрасіў Алю прайсці са мною. Яна паслухмяна выйшла, а па дарозе спынілася і спалохана спытала, куды мы ідзём. Я супакоіў, што ідзём у капцёрку па важнай справе. Там нас чакаў Яша Смірноў, вясёлы, гаваркі валжанін. Ён паставіў на прылавак даволі зграбныя, адрамантаваныя Макравусавым чаравічкі. «Памерайце». Аля лыпала вачыма і не рухалася. Не ведаю, пераканаўча я хлусіў ці не, гаворачы, што яе прэміравалі за старанную работу на пагрузцы і... па разутасці. Удвух мы ўгаварылі яе ўзяць абнову і распісацца ў ведамасці, а яна ўсё даводзіла, што многія дзяўчаты працуюць куды лепш.

Назаўтра яна ўжо хадзіла хоць і не надта ў прыгожых, але ўсё ж чаравіках. Сяброўкі на яе глядзелі падазрона і недвухсэнсоўна перашэптваліся. А мы з ёю яшчэ ні разу не пагаварылі. Неўзабаве Аліну брыгадзірку ўзялі загадваць лазняю, а я дамовіўся з майстрам лесу Інакенціем Талакновым, каб ён брыгаду перадаў Алі. Звычайна брыгадзір расстаўляе брыгаду на падноску і пагрузку, улічвае аб'ём работы, запаўняе рапарцічку і, пакуль ідзе пагрузка, сядзіць каля вогнішча, счышчае шкельцам з фанернай дошчачкі ўчарашнія

паказчыкі, каб запісаць новыя. З усіх брыгадзіраў адна Аля ўкалвала мудрэй за іншых сваіх грузчыц.

На яе брыгаду кухар падкідаў лішнія дзве-тры порцыі, хлебарэз «памыляўся» на пару паек. Яна іх вяртала назад. Андросік і Воранаў пыталіся ў мяне: «Яна што, чокнутая?» — «Проста яшчэ не навучылася жыць у лагеры», — адказваў я, а яе папярэдзіць не адважваўся, каб не падумала чаго благога. Увосень пачалі прыходзіць вузенькія паперкі на ўсіх «следственных», хоць ніякага следства яны не дачакаліся. Усім акружэнцам «тройка» па артыкуле 196 «прыпаяла» каму пяць, каму дзесяць гадоў, а дзяўчатам па артыкуле 7-35 (парушэнне пашпартнага рэжыму) — ад пяці да васьмі гадоў лагера. «За што?» — галасілі нядаўнія прыгажуні, ледзьве падобныя на саміх сябе. «Мы ж чакалі следства, верылі, што разбяруцца і адпусцяць нас. Якое парушэнне рэжыму? Мяне ж забралі з дому з пашпартам і прапіскай у бацькоўскай хаце». Яны хадзілі да начальніка УРЧ, да ўпаўнаважанага оперчэкісцкага аддзела. Тыя толькі разводзілі рукамі і раілі: «Пішыце. Разбяруцца. Але ж вы ведаеце, што ў нас невінаватых не саджаюць».

Па тым жа артыкуле Аля распісалася за пяць гадоў. Адразу замкнулася, як закамянела. Яна ведала, што ніхто не будзе пераглядаць і чытаць іх скаргі. Калі не было паражняка, і яе брыгаду ставілі на павал, а нанач — на пагрузку. У зону вярталіся ледзь жывыя, мокрыя, заляпаныя граззю — ні памыцца, ні абсушыцца. У бараку дымілі каганцы, са столі і шчылін у нарах сыпалася і паўзла плойма клапоў і секла схуднелыя дзявочыя целы.

З акружэнцаў стварылі брыгаду лесарубаў. Брыгадзірам яны абралі свайго камбата Папова і доўгі час трымаліся вайсковага статута: «Дазвольце звярнуцца, таварыш капітан. Дазвольце адлучыцца». Знясіленыя ў акружэнні, у камерах і на этапах, з восені яны яшчэ неяк трымаліся, а ўдарылі маразы, закруцілі завеі, многія паадразалі полы раней пакарочаных шынялёў на парцянкі і ў выцертых вайсковых неданосках калаціліся на марозе і сіверным ветры. І пасыпаліся адзін за адным нядаўна маладыя і здаровыя салдаты, якіх так не хапала на фронце. Адных з лесасекі везлі проста ў морг да Лясэра, іншыя гэты шлях праходзілі праз «слабасілку». Брыгада раставала на вачах. Яна ўжо не выходзіла на развод, яе паступова начамі вывозіў за вахту бесканвойны возчык Кастроў, складаючы ўдоўж і ўпоперак на санях рэшткі былых воінаў.

Трымаліся яшчэ трохі жанчыны. Яны заўсёды былі трывалейшыя. Але голад і катаржная работа выкруцілі іх так, што не пазнавалі сябе: ад ветру, сцюжы і дыму вогнішчаў шчокі задубелі і

пасiвералi, пад вачыма навiслi вадзянiстыя мяшэчкi, пасеклiся даўно не мытыя валасы. Каб не пладзiлiся паразiты, многiя паабстрыгалiся, i ўсё ж ратунку ад iх не было. У лазню ганялi раз на месяц. Змылачкам i галаву не памыеш, i вады было скупа. Жанчыны паступова прывыклi i сталi абыякавыя да зняважлiвых «санапрацовак» Пецькi Самойлiка. Спачатку ён цынiчна жартаваў, а потым саромеўся непрыстойнай работы. Толькi некалькi манашак супрацiўлялiся знявазе. Яны адбiвалiся, плакалi, малiлi лiтасцi, а iх валаклi сiлком i нахабна ржалi: «Мы вас, бабанькi, хутка разманашым», а тыя толькi хрысцiлiся i шапталi: «Свят! Свят! Iзыдзi, сатана — нячыстая сiла. Госпадзi, памажы i ўкрапi!»

Лагер не разлiчваў на такую колькасць жаночага «кантынгенту» i не меў адпаведнай бялiзны, таму выдавалi мужчынскiя кашулi i споднiкi з матузкамi. У iх патаналi худзенькiя, змiзарнелыя дзяўчаты.

Зноў на развод выходзiла ўсё меней i меней людзей, а план не скарачаўся, вагоны падавалi кожны вечар. На пагрузку выганялi ўсё жывое: на кухнi i ў пякарнi пакiдалi па два чалавекi, i тыя ўпраўлялiся з дапамогаю дахадзяг, у бухгалтэрыi пайкi налiчваў аднаногi iнвалiд, астатнiя пры святле вогнiшчаў i смаляных квачоў грузiлi дровы, пiловачнiк, рудстойку i шпалы.

Два баракi цалкам занялi пелагрознiкi i цынготнiкi, выпаласканыя няспыннымi паносамi. Каля гэтых баракаў усе затыкалi насы. Саладкаваты трупны дух стаяў над зонаю. На лагпункт пачалося нашэсце велiзарных рудых пацукоў. Яны, нiкога не баючыся, шасталi каля ног, нападалi на саслабелых, праточвалiся ў хлевушок Лясэра. Аднойчы ён заўважыў, што не толькi там харчуюцца пацукi, а нехта паабразаў ягадзiцы ў нябожчыкаў. Гэта было ўжо зусiм страшна, сакрэт перастаў быць сакрэтам, а людзi сябе адчувалi кiнутымi на пагiбель: «Сягоння ты, а заўтра я». Каб вырвацца ў цэнтральны iзалятар на шасцiсотграмовую пайку, рэцыдывiст Генка Серабракоў без дай прычыны разваляў сякераю чэрап брыгадзiру будаўнiкоў, цiхаму i далiкатнаму пскавiчу Андрэю Iванову. Акрываўленую сякеру прынёс на вахту, кiнуў на стол: «Я там кокнуў нейкага чорта. Завiце кума, няхай афармляе новы «строк» (так яны вымаўлялi тэрмiн).

На Лапшанцы прафесар Бурцава выратавала Андрэя, але вярнуўся ён без памяцi, бездапаможны, як малое дзiця. Яго камiсавалi па iнвалiднасцi, але выпусцiць не адважылiся, каб часам «не вёў агiтацыю». Свае спагадалi Андрэю, а блацякi кпiлi з яго. Серабракоў тры месяцы пракантаваўся на турэмным пайку. Лагерны суд накiнуў яму пяць гадоў «за хулиганство с нанесением телесных повреждений осужденному по ст. 58 заключенному Иванову». З дзесятай судзiмасцi

Серабракоў праседзеў паўтара года, яны касаваліся, і пачынаўся тэрмін па новым прысудзе. Ён ведаў, што вайна рана ці позна скончыцца і надзейныя «сябры народа» атрымаюць амністыю, і не памыліўся, так яно і было.

Каб неяк зацыраваць прарэху ў рабсіле, з бальніцы, з іншых лагпунктаў прыбывалі невялічкія этапы. Але хто адправіць добрага рабацягу? Сплаўлялі дахадзяг або рэцыдывістаў. Колькасць павялічвалася, а рабацяг не прыбаўлялася. У этапе з бальніцы кінуўся ў вочы высокі мужчына ў некалі белым бушлаце і дзіравых бахілах на тоненькіх, як цурачкі, нагах. У вялікіх сумных вачах свіціліся іронія і розум. «Апарын Сяргей Дзмітравіч. Артыкул 58, пункт 10, тэрмін 10 і 5 пазбаўлення правоў». Каля яго круціўся невялічкі чалавечак у навейшым бушлаце, пацёртай цыгейкавай кубанцы з габардзінавым верхам. Такія зімою насілі следчыя Наркамата ўнутраных спраў. Няўжо каторы з іх? Прыбыла і куртатая чарнявая Марыя Дарошка, вясёлая сакатушка, з усімі загаворвае, бядуе, што разлучылі з добрым чалавекам Лёшкам Філатавым. Ён хоць аднарукі, але больш грознага кандзейшчыка на лагпункце не было, а ў любошчах і рукаты не дакажа. Яна балбоча адкрыта і бессаромна. А адбывала яна свае дзесяць гадоў за... нават пісаць гідка і страшна. За людаедства. Маленькая, куртатая, гаваркая — канібал новай фармацыі.

Калі ў 1933 годзе галодная смерць выкошвала ўкраінскія сёлы і ўжо не было каму хаваць нябожчыкаў, Марыя засекла і з'ела сваё дзіцятка. Потым бажылася, што ў яе адняло розум: «Тількі адно було в голові — ісьты, ісьты і ісьты. А воно вжэ ходыть не здоліло, хоч і годувала його як могла. Як цэ було, хоч забі, не пам'ятаю». Марыя Дарошка была не адна. Трапляліся з такою ж віною, як яна, прыстойныя з выгляду кабеты, але з імі нават за адным сталом было сядзець гідка: кусае хлеб, а вярзецца — грызе чалавечыну. Хто ж вінаваты ў гэтай бядзе? Хто давёў жанчыну, маці да канібалізму, да страты памяці, да такога падзення? На Украіне, у Паволжы ў 1932-1933 гадах памерла ад голаду каля дзесяці мільёнаў няшчасных, дзяржава ў той жа неўрадлівы год прадала за мяжу 12 мільёнаў цэнтнераў збожжа, а дарошкі елі сваіх дзяцей.

У гэтым этапе больш за ўсіх мяне зацікавіў Апарын. У яго доўгім аблічча і ў выразе вачэй было нешта трагічнае і глыбакадумнае. Мы разгаварыліся. Ён — буйны інжынер-энергетык. Дайшоў на павале і, на мяжы пелагры, трапіў у бальніцу, а выйшаў адтуль інвалідам. Што ж, будзе мець гарантаваную чатырохсотку, пойдзе на кухню абіраць мёрзлую бульбу, збіраць у сталоўцы слізкія драўляныя міскі за порцыю баланды. Мы з ім зайшлі ў мой закутак у бараку, каб спакойна

пагаварыць. Частаваць не было чым. На тумбачцы стаяла поўная сальнічка. Апарын угледзеўся, і ў яго прагна захадзілі жалвакі. «Дазвольце мне трошкі солі». Я прапанаваў адсыпаць колькі трэба, а ён дрыжачаю рукою сыпаў буйныя драбкі ў рот, сквапна перамолваў доўгімі пачарнелымі зубамі і глытаў як найлепшы ласунак. Потым растлумачыў, што ў яго пачынаўся псіхоз ад недастачы солі. Мы сталі з ім сябрамі. Яго забралі з арміі «за вальнадумства». Ён і тут абураўся, што бяздарныя камандзіры губяць цэлыя дывізіі, а лепшыя палкаводцы вынішчаны напярэдадні вайны. Я яго перапыняў, мігамі паказваў на баковачку «кума», казаў, што тут і сцены маюць вушы, а ён не зважаў і гаварыў сваё.

Перад Новым годам на лагпунктаўскай электрастанцыі згарэў генератар. Усё патанула ў змроку. Як у першыя дні, вакол зоны палалі вогнішчы, чорныя цені баракаў гайдаліся на паружавелым снезе, у канторы, санчасці і сталоўцы мільгалі каганцы. Генератар трэба было везці на завод, чакаць, пакуль прымуць, а рамонт зойме не меней як тры месяцы. Цяжка было жыць упоцемку. Аднойчы Апарын без энтузіязму сказаў, што можна адрамантаваць генератар на месцы. Патрэбен толькі ізаляцыйны матэрыял і два абмотчыкі. Я пабег да начальніка. Той з недаверам выслухаў мяне і ўсё ж паклікаў Апарына. Глядзеў на яго скептычна, відаць, падумаў — захацеў дахадзяга пакантавацца на ўзмоцненым пайку, але довады Сяргея Дзмітравіча былі пераканаўчыя, ды ён не вельмі і набіваўся з паслугамі. Паслаў начальнік экспедытара за патрэбнымі матэрыяламі, даў на выбар абмотчыкаў з непаўналетак, і закруцілася работа: пры газніцах працавалі да поўначы. Праз тыдзень на лагпункце загарэлася святло. Начальнік, відаць, стрымліваў эмоцыі, калі дзякаваў Апарыну, загадаў карміць па трэцім катле, апрануць ва ўсё новае і прызначыў загадваць усёй энергетыкай.

Запыніў мяне неяк каля сталоўкі сціплы панылы чалавечак, што запомніўся мне ў апошнім этапе па энкавэдысцкай кубаначцы. «Землячок, вы тут даўно, усіх ведаеце, калі можаце, ратуйце мяне. Маё прозвішча Лукашонак. Можа, чулі?» — «А як жа, чуў, калі з мяне на «канвееры» выцягвалі жылы, каб далажыць таварышу Лукашонку». — «Мы ведалі, што вы ні ў чым не вінаваты. Але што маглі зрабіць? З нас патрабавалі... і мы мусілі». — «Ратавалі свой дабрабыт крывёю і жыццём тысяч невінаватых. А вы як сюды трапілі? Што ўзарвалі? На каго рыхтавалі замах?» — «Хутчэй за верную службу. Спачатку ўсіх узнагародзілі ордэнамі, урачыста іх уручалі, а потым загналі ў «амерыканку». Кунцэвіча, Лаймана, Карэліна расстралялі, Басянкевіча, Шліфенсона і ўсіх астатніх адправілі на Калыму, а мне ўшпілілі

чырвонец. Блатары лаюць «лягавым», заганяюць пад нары... Не дайце загінуць, землячок». — «Перш за ўсё спаліце сваю чэкісцкую «камілаўку». Хіба не разумееце, што яна вас здалёку выдае. Я вас яшчэ за вахтаю пазнаў».

Па брудных, даўно не мытых запалых шчоках Лукашонка беглі два светлыя струменьчыкі слёз. Ён іх выціраў закарэлым рукавом целагрэйкі. «Схадзілі б да «кума», можа б, памог свайму аднакроўніку». — «Хадзіў, і слухаць не хоча. Усе ацураліся, і жонка выраклася...»

Мабыць, у мяне нешта было ад талстоўства — караць дабратою. Для тых, у каго хоць трошачкі асталося сумлення, — найбольшая кара, а нягоднік нягоднікам і памрэ. Я папрасіў нашага земляка Андрэя Андросіка, каб узяў Лукашонка на кухню абіраць мёрзлую бульбу і качаць ваду. Няхай жыве і адпакутуе свой чырвонец. Ён здалёк мне лісліва кланяўся і здымаў прапалены малахай. Уім стаў падобен да звычайнага чалавека. Як яго склаўся лёс, не ведаю, бо ў лютым 1943 года тэрмінова расфарміравалі лагпункт і вызвалілі зону для немак з Паволжа.

Пачалася паніка: разлучаліся сябры, напарнікі; сувязі ўзаемнай дапамогі і выручкі рваліся назаўсёды, расставаліся звязаныя патаемным каханнем блізкія людзі. Многія з плачам упрошвалі начальніка, каб адправіў разам, а ён рабіў усё наадварот. Такая была ўстаноўка чэкісцкага аддзела, каб людзі не прыціраліся адзін да аднаго, рабіць усё як найгорш для зняволеных. Жанчын пераважна адпраўлялі на трэці асобны лагерны пункт. Туды ў пачатку вайны эвакуіравалі швейную фабрыку. Яна выпускала вопратку для арміі і для лагернікаў, а матарыстак бракавала, вось і павезлі змізарнелых на пагрузцы і павале дзяўчат у швачкі. Адпраўлялі і маю «падшэфную» Алю.

Пераводзілі на трэці лагпункт інспектара УРЧ Ліду Сярову. Яе бацька служыў у лагеры вольнанаёмных дзесятнікам. Хударлявы з чорнаю бародкаю дзядок хадзіў з метроваю меркаю і заўсёды на сярэднім падпітку. Ні шкоды, ні карысці ад яго нікому не было, але трымалі дзеля «аб'ектыўнага» кантролю. Лідка была яго малодшая дачка. Я яе помніў дванаццацігадоваю дзяўчынкаю. Ці не ў шаснаццаць гадоў яна выскачыла замуж за стралка Арэшнікава, яго адразу забралі на фронт, азваўся адным лістом і кануў без следу. А «саламяная» ўдава стала інспектарам УРЧ , строіла з сябе начальніцу. У асноўным яна падпісвала гатовыя зводкі, а я іх складаў, як трэба было начальству. З маім артыкулам да ўліку нельга было і блізка падпускаць, але Лідка мяне ратавала кожны раз. Бывала, выганяць у грузчыкі, а яна тыдні праз два-тры верне зноў. Угаварыла Ліда адправіць і мяне на трэці лагпункт, баючыся, што там не адразу

знойдзе сабе парабка. Парабкавалі ў бухгалтэрыі, у планавай часці, у КВЧ , а начальнікі камандавалі, пакрыквалі і палучалі зарплату. І я марыў трапіць на адзіны, «нелесапавальны» лагпункт, ды і баяўся страціць сімпатычную мне Алю.

Да цяплушкі на станцыю Лапшанга вялі нас блакітнаю месячнаю ноччу. Паперадзе на развалках ехала Ліда з двума чамаданчыкамі. Часам падсаджвала на сані каго-небудзь з саслабелых дзяўчат. Над конікам курыўся парок, рыпелі палазы па ўкатанай дарозе. Свяціў вялікі месяц на ўсыпаным зоркамі небе, паблісквалі вострыя кончыкі штыхоў на вінтоўках нашых канваіраў. Яны ведалі амаль усіх нас і не надта былі лютыя ў дарозе.

Апошні лагпункт

Пасля лесапавальных трэці лагпункт здаваўся курортам. У лес хадзіла толькі адна брыгада рэзаць дровы для зоны, фабрыкі, электрастанцыі і цэхаў шырпатрэба. Ад вахты да сталоўкі вяла шырокая бярозавая алея, з-пад снегу тырчала сухое бадылле леташніх кветак, баракі атынкаваныя і пабеленыя. Да жылой зоны прымыкае вялікі сталярны цэх, некалькі сушылак драўніны, кухня, склад піламатэрыялаў і гатовай прадукцыі, наступныя — зона швейнай фабрыкі. У сталярні чырванадрэўшчыкі і мастакі-рэзчыкі па спецзаказах робяць паліраваную, з прыгожымі інкрустацыямі мэблю, плінтусы, панелі для кабінетаў ГУЛА Га, выразаюць шахматныя фігуры, лыжкі, точаць гузікі. І ўсё пад дахам, у адносным цяпле. Вырвацца з лесу — мара кожнага зэка. У механічным цэху звіняць цыркуляркі і фугавальныя станкі, на двары — горы пілавіння, валіць дым з сушылак.

Швейная фабрыка працуе ў тры змены. Тут шыюць ватнае адзенне, гімнасцёркі, плашч-палаткі і маскхалаты, рукавіцы для арміі, бушлаты і целагрэйкі — для лагернікаў.

Тут смертнасць значна меншая, але ўсё роўна цэлы барак займае «слабасільная каманда», каля хлебных кропак сланяюцца з закуранымі кацялкамі, нешта вараць у кар’еры каля цагельні і ўсё каштуюць сваё варыва з падабраных каля сталоўкі адкідаў. Харчы тут, як і скрозь, — памерзлая бульба, турнэпс (дзе яго столькі бралі?), вотруб’е, праўда, трошкі лепшы хлеб. Аля пайшла матарысткаю на фабрыку, а мяне Ліда пакуль што ўсватала брыгадзірам на пагрузку. На чыгуначную ветку прыбывалі вагоны з «метражом», цюкамі ваты, скрынкамі нітак. Усё гэта мы згружалі ў склад, а паражняк напакоўвалі гатовай прадукцыяй фабрыкі. Гэта ўсё ж не бярвенні качаць, не шпалы і

дровы цягаць за трыста метраў. Вагоны пераважна падавалі ноччу. Стралкоў не хапала, і начальнік вырашыў сабраць брыгаду з бесканвойных. Я адбыў тры чвэрткі свайго «чырвонца», у фармуляры амаль не было спагнанняў, ды і Ліда, пэўна, закінула слова, спадзеючыся ўзяць у памочнікі, а самой біць лынды. І мне выдалі пропуск бесканвойнага. О- о, гэта ўжо нешта значыла. Я мог хадзіць па тэрыторыі лагпункта і нават ездзіць у цяплушцы з дазволам начальніка.

Адчуваю, нехта з вас папракне: «Э-э, браце, дык табе шанцавала, умеў прыстасоўвацца, не столькі рваўся на рабоце, колькі прыдурваўся». А няўжо, каб не вылазіў з лесу і загнуўся, было б лепш? Ведаю па ўласным вопыце — ніводзін самы дужы ўвесь тэрмін, нават палову не вытрываў на павале і пагрузцы. «Стаханаўскія» брыгады Ложкіна, Карагодзіна, Яфанава заносілі на чырвоныя дошкі, кармілі на сцэне, каб усе бачылі, давалі па малюсенькай белай булачцы. І ніхто з гэтых «стаханаўцаў» не дацягнуў да канца тэрміну. Усіх павывозіў Кастроў за вахту з фанернымі біркамі на назе. Выжылі толькі тыя, каму хоць трохі пашанцавала пракантавацца на лёгкіх работах. Некаторыя дацягнулі да нашых дзён. Ці не лёс іх абраў сведкамі народнай трагедыі?

І мне наканавана было выжыць, каб хоць збольшага расказаць пра пакуты маіх «аднабарачнікаў» і «аднабаландлнікаў», пра сваю няволю і неадольную прагу жыць, бо не ведаў, якія выпрабаванні яшчэ чакаюць мяне, але, каб і прадбачыў, усё адно чапляўся б за жыццё: ніводная ж фантазія не магла ўявіць усяго, што мне давялося перажыць, пабачыць на сваім вяку і стаць сведкам, калі праўда стала Праўдаю. Дзеля гэтага трэба было жыць.

А тады я быў шчаслівы, атрымаўшы пропуск бесканвойнага. Гэта ўжо невялічкая палёгка: можна праскочыць у ягады, на падсобнай гаспадарцы высмыкнуць морквіну, выпрасіць агурок. Пасля пагрузкі я забягаў хоць трохі адвесці душу да вусатага, суровага з выгляду агранома Бахціна, хваліў яго парнікі і грады, а ён на развітанне што-небудзь соваў мне ў кішэню. Я свой вітамінны набытак заўсёды адносіў Алі. Яна аднеквалася і дзяліла ўсё пароўну. Я ўжо да драбніц ведаў яе кароткае жыццё ў невялічкім рабочым пасёлку ў сям'і гутніка. Правучылася два гады ў педінстытуце, а калі ў 1939 годзе ўвялі плату за вучэнне, вымушана была паехаць настаўнічаць у вясковую школу непадалёк ад свайго пасёлка. На пачатку вайны капала акопы і супрацьтанкавыя траншэі, а калі да сяла падышлі немцы, пад абстрэлам і бамбёжкаю знаёмымі ляснымі сцежкамі прабілася дадому. Праз некалькі дзён пайшла ў міліцыю

аформіць прапіску ў кватэры бацькоў. Пайшла і не вярнулася. Пад канвоем адправілі ў набітую да самых дзвярэй камеру абласной турмы. Следства ні пачаць, ні скончыць не ўправіліся, і пагналі яшчэ адну «следственную» ў лагер. Добра, што далі бытавы артыкул, а маглі ж прыпісаць шпіянаж, здраду радзіме, дыверсію, хоць немцаў яна і ў вочы не бачыла.

Чыстая, светлая, шчырая дзяўчынка стала мне самаю неабходнаю. Я ўжо ведаў, што раннюю сям'ю страціў назаўсёды. У пару маёй маладосці было неабавязковым афармляць шлюб у цесным катушку райвыканкама з шыльдаю «ЗАГС». Лічылася нават абразлівым — нібыта не давяраем адно аднаму і павінны замацаваць адносіны паперкаю. І мой шлюб не быў зарэгістраваны, але гэта не зменшыла пакуты няшчаснай жонкі. Яна з'ехала з Мінска і недзе звязала свой лёс з больш надзейным чалавекам. У мяне нікога блізкага на свеце не засталося: маці памерла за год да майго няшчасця, хоць бацька не напісаў мне ніводнага ліста, забралі і яго за «сувязь з беларускім нацыяналістам». Знік і ён назаўсёды. А чалавеку без спагады, без блізкай душы жыць проста немагчыма. Кароткія сустрэчы з Аляю ратавалі ад безнадзейнай адзіноты, хацелася верыць, што не страцім адно аднаго. І яна са мною не была такою безабароннаю і безнадзейнаю.

Я часам прысвячаў ёй чуллівыя, сентыментальныя вершы, яна іх перапісвала ў самаробны блакноцік і зберагла да гэтай пары. Пісаў я тое-сёе і для КВЧ — пра пакуты акупіраванай Беларусі, пра гераізм воінаў і партызан. Пасля перамогі пад Сталінградам у нас уключылі радыё, часам траплялі газеты, і мы прагна лавілі кожнае слова з волі, з вайны, з родных мясцін.

Начальнікам КВЧ у нас быў светлы, кучаравы Веня Камракоў — сын начальніка суседняга лагпункта, белабілетнік па блізарукасці. Не надта адукаваны, але начытаны і ўлюбёны ў паэзію і сам пісаў неблагія вершы то пад Лугаўскога, пад Карнілава, то пад Багрыцкага. Нас збілізіла паэзія. Веня ўцягнуў мяне ў самадзейнасць. Пачаліся патрыятычныя мітынгі, нас заклікалі працаваць для фронту, для перамогі. І працавалі, не шкадуючы сіл. Некаторыя матарысткі на фабрыцы самі заставаліся на другую змену: садзіліся за незаняты матор, але, знясіленыя, здаралася, засыналі на канвееры, прышывалі пальцы, у трансмісію траплялі валасы. Слабых і сонных выпраўлялі ў барак, а яны хаваліся за цюкамі ваты, каб зноў заняць вольнае месца. Тамара Сахарава, нікога не баючыся, крычала дырэктару фабрыкі: «Вы тут хаваецеся, тылавыя пацукі, а мой бацька і брат замярзаюць пад Ленінградам, я хачу, каб гэтыя целагрэйкі сагрэлі іх». Некаторыя

матарысткі на падкладцы целагрэек пісалі: «Дарагі воін, бі фашыстаў! Няхай табе будзе цёпла. Прывет ад Олі Громавай».

Часта Камракоў угаворваў мяне прачытаць вершы на мітынгу або вечары самадзейнасці. Пісаў паспешліва, але шчыра, бо душа балела за родны край, бо сам колькі разоў прасіўся на фронт.

Самадзейнасць на лагпункце была амаль прафесійнай. Кіраваў ёю былы галоўны рэжысёр Сімферопальскага тэатра, былы вучань Станіслаўскага Амар Галімавіч Дзевішаў, пры ім быў некалі прафесійны балетмайстар, стары ўжо чалавек, з апухлымі нагамі, але пластычнымі рухамі, Уладзіслаў Станкевіч, музычную частку ўзначаліла дацэнт Маскоўскай кансерваторыі Вера Туроўская, быў і таленавіты піяніст-імправізатар Яўген Бродскі. Ён адбываў свой не надта вялікі тэрмін на пасадзе інспектара КВЧ. Трымалі і такую адзінку, бо зняволеных было больш за дзве тысячы чалавек. Камракоў меў добры густ і не замінаў Дзевішаву і Бродскаму. А яны, фанатыкі тэатра, знаходзілі адзінае адхланне ў лагерных спектаклях і канцэртах. Пры клубе былі два мастакі — крымінальнік Іван Ціханаў і былы дэкаратар нашага беларускага тэатра оперы і балета Віктар Шэйно. Любіў і падтрымліваў самадзейнасць начальнік лагпункта лейтэнант Сцяпан Гаўрылавіч Цокур. Сярэдняга росту, крутаплечы, кучаравы, губасты, суровы з выгляду, у блакітнай, ссунутай на вочы чэкісцкай фуражцы, ён быў ці не найлепшы з усіх папярэдніх начальнікаў. Нездарма многія яго звалі «Баця». Ён мог накрычаць, аблаяць, загадаць пасадзіць на дзесяць сутак, а цішком буркнуць дзяжурнаму: «Адвядзі гэтага дахадзягу ў сталоўку, накармі, турні ў барак і скажы, каб болей не рыпаўся».

Зімою Цокур надумаўся ўпрыгожыць зону снежнымі скульптурамі. Знайшоўся і майстра — цыбаты, у драцяных акулярах, заўсёды з кропляю пад носам Коля Лейзераў. Сын дыпламата, студэнт ІФЛІ , кволы і непрактычны хлопец трапіў у лагер за тое, што ён сын «шпіёна і ворага народа». Яму Цокур загадаў каля сталовай зляпіць са снегу двух сланоў у поўны рост. Чаму сланоў, мабыць, не адказаў бы і сам начальнік.

Вечна прастуджаны Коля на сцюжы ставіў каркасы, вёдрамі цягаў снег, ляпіў, шліфаваў лапаткаю, выгладжваў і выштукоўваў вушы, хобат, біўні. Паглядзеў Цокур на гатовую работу і загадаў дарабіць дэталі, якія звычайна закрываюцца фігавым лістком. Потым па загадзе начальніка Лейзераў і Шэйно зляпілі з гліны, апалілі ў ганчарнай печы паменшаную копію скульптуры Мухінай. Рабочы і калгасніца павінны былі натхняць арыштантаў на ўдарную працу.

У маладосці ў родным украінскім сяле Цокур быў настаўнікам пачатковай школы. У арміі трапіў ва ўнутраныя войскі, потым камандаваў узводам аховы лагера на будаўніцтве магістралі Мінск — Масква. За нейкае парушэнне пратрымалі яго некалькі месяцаў у вяземскай турме, а калі выкруціўся, «сістэма» ўжо не адпускала свае кадры. Душа ў яго была спагадлівая і добрая, а абавязкі суровыя, планы жорсткія, рэжым і вышэйшае начальства — бязлітасныя. Цокур навучыўся круціцца ў няспынным коле патрабаванняў, абавязкаў, прымусу і спагады. Мастацтва ён любіў з маладосці. Для спектакляў на дэкарацыі і касцюмы адпускаў з фабрыкі ўпаковачную марлю, а Дзевішаў і мастакі рабілі выдатныя заднікі, шылі фракі і старажытныя камзолы для спектакляў класічнага рэпертуару. Ставіліся п'есы Гальдоні, Мальера, Астроўскага, «Разлом» Лаўранёва, «Слава» Гусева і пушкінская «Русалка». Калі нельга было дастаць п'есу, Дзевішаў дакладна ўспамінаў свае колішнія спектаклі, перапісваў тэксты, узгадняў з Туроўскаю і Станкевічам і пачынаў рэпетыцыі.

Людзі на спектаклях і канцэртах хоць на некалькі гадзін забываліся пра сваё гора. Ахвотна ігралі і самадзейныя артысты, каб не толькі думаць адно і тое ж, каб хоць на сцэне адчуць сябе чалавекам. Пасля прадстаўлення з дазволу начальніка нас карміў дадатковаю вячэраю загадчык сталоўкі Лазар Самуілавіч Гільман. Мы з ім былі землякі — абодва з Магілёўшчыны. Гільман у мінулым — чэкіст з вялікім стажам і вопытам, а да арышту працаваў наркамам унутраных спраў Казахстана і, вядома, з абавязкамі спраўляўся паспяхова. У канцы 1937 года яго выклікаў сам Яжоў. Гільман прыбыў у Маскву ў службовым вагоне і адразу з'явіўся да «гаспадара». Наркам спадзяваўся на павышэнне або на перавод у якую-небудзь бліжэйшую да цэнтра рэспубліку, а пра спагнанні і думкі не было: арышты казахскіх «нацыяналістаў» ішлі поўным ходам, турмы былі забітыя поўнасцю, тройкі працавалі як трэба.

Прыёму гаспадара ён прачакаў гадзін да пяці вечара. Патрымаў Яжоў яго некалькі хвілін па стойцы «смірна», папракнуў, што слаба працуе, мала выявіў ворагаў, загадаў актывізаваць аператыўную работу і зараз жа ехаць у Алма-Ату. Ноччу Гільман вяртаўся ў сталіцу Казахстана, па дарозе прыкідваў, каго яшчэ з «кітоў» можна ўзяць. Праз некалькі станцый ад Масквы ў купэ ўвайшлі тры малайцы ў цывільным, раззброілі казахстанскага наркама, прад'явілі ордэр на арышт, падпісаны Яжовым два тыдні назад, перасадзілі ў машыну і прывезлі на Лубянку ў адзіночку. Далі яму не многа, усяго пяць гадоў. Быў ён у лагеры бесканвойным начальнікам пагрузачнай калоны, загадваў прадуктовай капцёркаю і вось цяпер — сталоваю. Былы

наркам цягнуўся перад лейтэнантам Цокурам і яго намеснікам, маладзенькім параненым франтавіком Лацьковым.

А начальнікам усяго лагера быў палкоўнік Пачтароў. Улада яго тут была неабмежаваная. Сто кіламетраў чыгункі, трыццаць лагпунктаў, дзесятак падкамандзіровак, сотні тысяч зняволеных, больш за тысячу вольных, уласны самалёт, салон-вагон. Лепшыя мастакі з усяго лагера распісвалі казачнымі сюжэтамі пакоі яго сына, чырванадрэўцы-разьбяры рабілі унікальную мэблю, былыя мадэльеры сталічных салонаў абшывалі яго сям'ю, начальнікі лагпунктаў даведваліся пра яго гастранамічныя густы і дагаджалі, як толькі маглі. Да яго прыезду ў зоне дарожкі пасыпалі жоўтым пясочкам, варылі гусцейшую баланду. Абходы Пачтароў часта пачынаў з кухні. Гільман перад ім цягнуўся ў струнку, хоць і вытыркалася чэрава, і звычна рапартаваў: «Гражданін начальнік, на катлавым давольствіі...» Пачтароў ляпаў яго па плячы: «Брось, старик. Как поживаешь? Не горюй. Скоро мы тебя определим». Пачтароў некалі быў у Гільмана ад'ютантам і цяпер спрыяў яму.

Увечары для Пачтарова давалі спецыяльна падрыхтаваны канцэрт. Выступалі некалі прафесійныя спявачкі Галя Істратава, Клава Крылова і выцягнуты з дахадзяг былы саліст маскоўскай аперэты Косця Штурм. Акрыялы і прыстойна апрануты, з добра пастаўленым голасам, ён зачараваў усіх рамансамі і франтавымі песнямі. А трапіў ён да нас з нейкай франтавой канцэртнай брыгады, за анекдот. Пакуль яго не падабраў Камракоў, Штурм у асноўным штурмаваў сметнікі і скрынкі з кухоннымі адкідамі. Лепшых салістаў Пачтароў загадаў прэміраваць картовымі касцюмамі па мерцы. Стрымаў ён і абяцанне свайму быламу начальніку Гільману. Яго вызвалілі без права выезду з лагера і прызначылі намеснікам начальніка інваліднага лагпункта. Там адкрылі гадзіннікавую майстэрню — зборку з гатовых дэталяў. З трафейнага плексігласу дахадзягі выпілоўвалі і шліфавалі пісьмовыя прыборы з выявай Спаскай вежы і гадзіннікам у цэнтры. І пасля вайны гэтых «шэдэўраў» лагернага мастацтва было поўна ў магазінах Масквы, Горкага, Калініна, і ніхто не здагадваўся, чыімі рукамі яны выпакутаваны.

Гільман на новай пасадзе выпрастаўся, у голасе пачуўся метал і інтанацыі загаду. Добра толькі, што не азвярэў, а некаторыя начальнікі з былых нявольнікаў, каб утрымацца на службе, станавіліся асабліва лютымі і няўмольнымі.

Сыны Элады

За зонаю прайшло і спынілася чалавек сорак вайскоўцаў без зброі, з рэчавымі мяшкамі, у многіх на злінялых прапацелых гімнасцёрках — ордэны.

Зморанымя няблізкай дарогай, запыленыя і няголеныя, яны паселі на траве каля інструменталкі, здзіўлена і са страхам глядзелі на дзве рэдзі калючага дроту, на вышкі з вартавымі і пацiху перагаворваліся на незнаёмай пявучай мове. Прывёў іх лейтэнант унутраных войск. Ён з вялікім партфелем прайшоў да начальніка лагпункта, праз некалькі хвілін туды ж паспяшаліся камандзір узвода аховы Грыгарэнка і «кум» Марозкін. Пакуль яны нешта вырашалі, салдаты прынеслі пайкі хлеба і два бачкі з баландою і кашаю. Агаладалыя вайскоўцы прагна елі арыштанцкую страву.

Неўзабаве да іх выйшлі Марозкін з Грыгарэнкам, нешта даволі ціха пагаварылі, падвялі да інструменталкі, салдаты пабралі пілы, сякеры і рыдлёўкі і з двума стралкамі без вінтовак пайшлі ў лес па дарозе на вёску Пруды.

Што за вайскоўцы, адкуль яны, навошта прыгналі сюды, ніхто не ведаў. Але і ў лагеры сакрэты трымаюцца не больш двухтрох дзён: гэта на фронце знялі з перадавой крымскіх грэкаў, пагрузілі ў вагоны і прывезлі сюды, але не загналі ў зону: яны ж не асуджаныя, амаль усе з ордэнамі, гвардзейскімі значкамі і нашыўкамі раненняў, многія члены партыі. Завялі іх у гушчар каля вёскі Пруды, загадалі ставіць сабе буданы, капаць зямлянкі і валіць лес «на патрэбы фронту».

У некага «наверсе» ўзнік недавер не толькі да крымскіх татар, але і да грэкаў. Усе яны нарадзіліся, выхаваліся на савецкай зямлі, прынялі і засвоілі патрэбную ідэалогію, сталі камуністамі, адважна ваявалі на перадавой, а ім не верылі толькі таму, што яны грэкі.

Праз пару дзён захмарыла, грымнула, рассекла небасхіл бліскавіца, з ветрам лупянуў дождж і не сціхаў двое сутак. Мы былі ў бараках, а нядаўнія воіны моклі і курчыліся ад холаду на голай зямлі ў буданах з яловага лапніку.

Іх экспедытар часам прыходзіў у лагер па прадукты. Ад вахты па зоне яго вёў стралок, каб «не ўступаў у кантакт з лагернікамі». Бесканвойныя з конбазы трапляй ў «Лясную Эладу», гаварылі з пакутнікамі-ардэнаносцамі і камуністамі без дакументаў. Іх партбілеты і вайсковыя кніжкі ляжалі ў сейфе Грыгарэнкі.

Новыя лесарубы ледзьве авалодвалі чужою для іх спецыяльнасцю. Днём іх заядалі авадні і сляпні, ноччу даймала плойма камароў, твары і рукі распухалі, гнаіліся пухіры. Жылі яны ў трохі

лепш дагледжаных буданах, прыкіданых ссохлаю яловаю карою, страву варылі на вогнішчы ў вялікім казане, ваду насілі з копанкі, хадзілі зарослыя і брудныя. Але вольныя іх называлі «таварышамі», камуністаў запрашалі на партыйныя сходы ў чырвоны куток ваенізаванай аховы, а «вольныя» грэкі зайздросцілі нам, што жывём і працуем пад дахам.

Аднойчы мне давялося пабачыць іх лагер. А было гэта так: начальнік гаспадарчай часці, звольнены па раненні Шылаў, загадаў мне раніцай падаць да вахты асядланых коней начальніка, упаўнаважанага і загадчыка конбазы і самому сабрацца ў дарогу на ўвесь дзень. Куды, дзеля чаго ехаць, пытаць не дазволена.

Толькі я пад'ехаў да канавязі, з вахты выйшлі з цяжкімі партфелямі ўпаўнаважаны оперчэкісцкага аддзела Марозкін і Шылаў, селі ў сёдлы і загадалі ехаць следам. Марозкін хвастануў буланага стаенніка, закурыў пыл, і ён знік у гушчары лясной дарогі. Мы ехалі павальней. Відаць, Шылаву раненне давала сябе знаць на сядле.

Хутка пачуліся ў лесе галасы, гул і трэск спіленых сосен, пахла дымам лаўжоў. Налева ад дарогі была дзялянка «вольных» грэкаў.

Мы прыехалі ў кержацкую вёску Пруды. Марозкін ужо рассядлаў каня і чакаў нас каля вялікага, на два паверхі, дома. Унізе былі стайня, катухі для свіней, курэй і авечак, свіронак і кладоўка. Некалькі прыступак вялі ў хату. Сцены з чэсаных векавых соснаў адлівалі бурштынаваю жаўцізною, вышараваная да бляску падлога, пабеленая печ з умазаным люстэркам, мноства вазонаў здзівілі мяне чысцінёю і акуратнасцю.

Мае начальнікі пабралі партфелі, і мы пайшлі праз сталочаны кароўмі і коньмі выган. Быў пачатак верасня, дзьмуў сіверны вецер, неба засцілалі нізкія хмары, часам паміж іх бліскала і знікала сонца. Перад намі была шырокая з крутымі берагамі лясная рака Кержанец. Вада здавалася свінцова-сіняю, узвіхраныя хвалі біліся ў глеістыя берагі. За ракою стаялі скіты і каплічкі колішніх раскольнікаў. Вось чаму многіх старавераў завуць «кержакамі». Яны гэтую назву прынеслі і ў Сібір.

Марозкін загадаў мне распранацца. Дзеля чаго, я адразу не мог уцяміць. «Казалі, што ты добра плаваеш, вось і паплавай на агульную карысць. Цяпер закурвай». Закурылі і яны, дасталі з партфеля тры пляшкі з нейкім жаўтаватым парашком і правадкамі, уткнутымі ў рыльцы. Адну пляшку далі і мне. «Як толькі загарыцца шнур, кідай далей пляшку ў ваду». Папяросамі падпалілі запалы, і паляцелі пляшкі ў рэчку. Над хвалямі пагайдаліся тры дымкі, магутны выбух скалануў берагі, пасярэдзіне ўзняўся высокі фантан мутнай вады, і хвалі

ўкрыліся белымі чэравамі вялізных ляшчоў, лінёў і акунёў. «Хутчэй плыві і выкідай на бераг!» Я кінуўся ў сцюдзёную ваду, хапаў коўзкія рыбіны, а яны, недаглушаныя, выкоўзваліся з рук. Штук пяцьшэсць паспяваў выкінуць на бераг, астатніх зносіла хуткая плынь.

Дрыжучы, выбіраўся з ракі, браў прыкураную папяросу, і зноў ляцелі ў ваду пляшкі з толам. Вада пакрывалася глушанаю рыбаю, я стараўся вылавіць як мага больш, але набытак быў невялікі. Больш ішло ў глум. Марозкін мацюкаўся і камандаваў: «Хапай вунь тую! Пад жабры яе! Ты што як нежывы паварочваешся?! Трымай шчупака!» Пасля апошняй закідкі я ледзьве выпаўз на бераг — біла ліхаманка, з рота лілася вада, ссінелае цела ўкрылася пупышкамі.

Невялікі набытак склалі ў дзве торбы. Прадзьмутыя ветрам, дрыжалі і мае начальнікі. Подбежкам выправіліся ў вёску.

Марозкін загадаў гаспадыні смажыць рыбу, кінуў на стол некалькі рублёў, каб дзе хоча дастала гарэлкі. «На чем-то жарить, начальник? Жиров нетути никаких. На сметане разве?» — «Давай на чем хошь!» Самагонку гаспадыня прынесла ў паўлітровым слоіку. На прыпечку на трынозе з трэскам смажылася рыба. Я ўсё яшчэ калаціўся пасля прымусовага купання. Марозкін разліў самагонку ў кантовыя шклянкі, адну падсунуў мне: «Погрейся и не дрожи, как шелудивый щенок, да не вякни, что уполномоченный подносил».

З непрывычкі хата і мае начальнікі паплылі кругам. Калі даелі рыбу, Марозкін захапіў свой партфель, спрытна ўскочыў у сядло і паехаў наперад. Мы з мокрымі торбамі рыбы ехалі павольна.

Я пацікавіўся ў Шылава, куды столькі рыбы. Ён змоўчаў. «Можа, ударніцам на прэмблюда?» — «Бач, чаго захацеў. Пачтароў прыязджае з праверкаю. Ён, кажуць, вельмі любіць свежую рыбу. Я сыду каля дома, а ты торбы занясеш начальніку».

Далей ехалі моўчкі. Шылаў звярнуў на разбітую лясную дарогу, і мы прыехалі да грэкаў. У іх ужо было некалькі зямлянак і шчыльных буданоў, пад стрэшкаю — кухня і сталоўка з двума доўгімі сталамі і лавамі.

Гэтыя напалову вольныя лесарубы лічыліся атрадам, а брыгадзір — камандзірам. Да нас падышоў невысокі, ладны, зарослы густою шчэццю капітан з многімі баявымі ўзнагародамі. З Шылавым ён гаварыў неахвотна, на пытанні адказваў абыякава, ды і не было ім пра што гаварыць. «А жывецца нармальна. Усім задаволены, толькі з богам не ў ладах — часта нас палівае, а мы не расцём, больш згінаемся». Гукнуў некага з лесарубаў, казырнуў і пайшоў на лесасеку.

Салдаты ў прасмоленых да хрусту гімнасцёрках, падраных на каленях штанах і брыджах, зарослыя і змрочныя, валілі векавыя

сосны, церабілі іх і скочвалі ў штабелі піловачнік. Пайкі ім давалі трохі большыя, чым нам, у лазню прыводзілі два разы на месяц, але ніхто з іх не хацеў галіцца.

Канвою ў іх не было, але не было і ніякіх дакументаў. Хадзіць ім дазвалялася не далей вахты і вёскі Пруды. Прадукцыю іх прымаў вольнанаёмны дзесятнік, пайкі налічала лагерная бухгалтэрыя, хворых стралок прыводзіў у нашу санчасць. Так яны пакутавалі, пакуль не ўдарылі маразы і не закруцілі мяцеліцы. І зніклі сыны Элады гэтак жа нечакана, як і з’явіліся. А куды, ніхто не чуў і не ведаў.

Федзя Беляноў

Прыбыў вялікі этап з варонежскай турмы. Пераважна былыя старасты і паліцаі. Адносіны ў нас да іх былі аднолькавыя — пагарда і нянавісць. Лёсы нашых родных на акупіраванай тэрыторыі былі трагічныя, таму фашысцкіх паслугачоў ніхто не хацеў прымаць у сваю брыгаду, не хацелі з імі жыць у адным бараку, паселеных сілком заганялі пад нары, не адказвалі на пытанні.

Было ў этапе некалькі вайскоўцаў. Хто трапіў за непаслушэнства, хто за неабачліва сказанае слова, за празмерна праўдзівы ліст. Працавалі яны на шырпатрэбе і трымаліся ад аронежцаў асобна. Былы капітан, малады, інтэлігентны Федзя Беляноў на цыркулярцы раскройваў дошкі на плінтусы, на карнізы і вузенькія рэйкі. Аднойчы піла выбіла брусок, левая рука сарвалася і... далонь звалілася на станіну. У дваццаць пяць гадоў Федзя стаў інвалідам. Пасля бальніцы паставілі днявальным у сталоўцы. Ён па чарзе запускаў брыгады, сачыў, каб не выносілі міскі, потым іх збіраў на лано і адносіў мыць. Ганяў «шакалаў», каб не шасталі сярод рабацяг, не кралі пайкі і прэмблюды. Асабліва нахабны быў малы, гугнявы, з тварам, як цвікамі, пабітым чорнымі вуграмі Пеця Петухоў, Федзя быў старанны і сумленны днявальны. Рабацягі яго слухаліся і паважалі, а «шакалы» баяліся і ненавідзелі. Пры сталоўцы Федзя добра ад’еўся, пакруглеў, пачырванеў. Убачыў яго на абходзе начальнік і загадаў адправіць на шырпатрэб у сушылку. Работа там не цяжкая: падкінуў у печ абрэзкаў і пілавіння, сядзі і грэйся, пакуль не прагарыць.

Зменшчыкам у Белянова быў той самы «шакал» Петухоў. Гаварыць ім не прыходзілася: адзін здаў, другі прыняў змену, і разышліся. Трэцім сушыльшчыкам быў стары, з губернатарскаю, расчэсанаю на два бакі, сіваю барадою Віктар Шахаўцоў. Ён сябраваў

з Беляновым, калі той яшчэ стаяў пры дзвярах, а Віктар качаў ваду і насіў дровы на кухню.

Аднаго разу пасля разводу мне сустрэўся спалоханы і задыханы Шахаўцоў. Я пацікавіўся, куды ён так ляціць. «На вахту, на вахту. Бяда ў нас у сушылцы». І стары расказаў: прыйшоў ён змяніць Петухова, а той не ідзе з сушылкі, нешта цягне, марудзіць, загаворвае зубы, а далей і кажа, каб не браў пілавіння з вялікай кучы, бо... там ляжыць... забіты Белявоў. Ноччу, кажа, прыйдзе на змену і да раніцы спаліць Федзю. Старому прыгразіў качаргою, а калі пікне, і ён будзе ў кучы пілавіння. Шахаўцоў думаў, што жартуе Пеця, грабянуў пілавінне, аж і праўда — тырчыць закручаная ў брудны бінт Федзева кукса. Кінуў сушылку і пабег на вахту. Я аслупянеў ад такой навіны. Здаецца, пара была прывыкнуць да смярцей, забойстваў, самарубаў, а тут страшнае было наперадзе.

Калі разгрэблі пілавінне, мяккія месцы на Белянове былі паабразаны, а каля печы валяўся тоўсты дрот і з загнутым канцом. На ім Петухоў смажыў шашлык са свайго зменшчыка. Божа, да чаго мы дажылі, што зрабілася з людзьмі? Дый ці людзі гэта? Петухова забралі ў цэнтральны ізалятар. Ён нічога не адмаўляў, прызнаўся, што даўно хацеў адпомсціць Белянову за тое, што ганяў яго ад сталоўкі, а сам быў сыты. Далі Петухову дзесяць гадоў «с поглощением неотбытого срока». Фактычна ён страціў адзін адбыты год. Чаму б не забіваць пасля такога пакарання адзін аднаго на шашлыкі?

Праз месяц насупраць вахты спынілася маладая жанчына ў зграбным шынялі з лейтэнанцкімі пагонамі, у хромавых ботах і берэце з зорачкаю. Ад станцыі яна ішла пехатою з ладным чамаданчыкам. Зазірнула ў адчыненую інструменталку і пачала распытваць у пілаправаў, ці не ведаюць яе брата. Тыя адварочваліся, глядзелі ў дол і казалі, што не чулі такога. Побач з інструменталкаю быў ларок для вольных. Пайшлі па хлеб жонкі стралкоў. Убачылі маладзічку ў вайсковым, загаварылі, узяліся распытваць, што чуваць на волі, ці хутка даб'юць немцаў, ці не да мужа прыехала. «Не, — кажа, — да брата. Ён адважна ваяваў, быў узнагароджаны, ды нейкі стукач загнаў за гэты калючы дрот. Можа, чулі, Федзя Беляноў?» Жанчыны змоўклі, а самая гаваркая ляснула рукамі і завойкала: «Спазнілася, маладзічка...» У гэты час з вахты выйшаў начальнік. Франтавічка падышла да яго, прадставілася па ўсёй форме, падала дазвол на асабістае спатканне з братам. Начальнік доўга ўчытваўся ў вузенькую паперку, кусаў губы, нарэшце прамармытаў: «Няма на лагпункце вашага брата. Адправілі яго па спецнарадзе, а ў другім аддзеле, відаць, не паспелі адзначыць. Прабачце. Спяшаюся», — і пабег у бок

казармы ўзброенай аховы. А тая языкатая не ўтрымалася і расказала ўсю праўду пра гібель яе брата. Жанчына захлыналася слязьмі і істэрычным крыкам кляла ўсіх і ўсё на свеце: «Звяры, звяры! Гэта вас трэба трымаць за калючым дротам замест сумленных людзей. Фашысцкая куля абмінула майго братачку, дык тут паліцаі даканалі!»

Жанкі суцяшалі яе, угаворвалі як умелі. Але хіба можна суцешыць у такім горы? Начальнік загадаў адвезці на яго стаенніку сястру Белянова на станцыю, а сам так і не адважыўся падысці да яе.

Тры палкоўнікі і ўзвод баптыстаў

Чаго толькі не было на трэцім лагпункце! Апрача цэхаў шырпатрэбу і швейнай фабрыкі была даволі вялікая цагельня, падсобная гаспадарка з цяпліцаю і парнікамі, бульбяным і капусным полем, конбаза, а за ёю гарбарня. Засуджаны на восем гадоў за забойства жонкі (за анекдот давалі дзесяць), высокі, прыгожы і шчыгульны Дзмітрый Белакапытаў вырабляў хром і шаўро на паліто для начальнікаў і іх жонак. Іх абшывалі лепшыя ленінградскія майстры Саша Крылоў і Вася Рамашкін. Побач з гарбарняю была адзіная ў лагеры ветэрынарная лячэбніца і біялагічная лабараторыя. Іх узначальваў мой аднакамернік па магілёўскай турме, былы дацэнт Віцебскага ветінстытута Міхаіл Васільевіч Капітанакі. Некалі ў камеры ўсе паўтаралі яго вершык: «Паечка, паечка, как же ты мила, паечка, паечка, как же ты мала».

Пасля многіх гадоў разлукі мы з Мішам сустракаліся як браты, асабліва калі я атрымаў пропуск. У лабараторыю часта прывозілі на аналізы вантробы, мяса выбракаваных коней і кароў. Пасля даследавання Капітанакі варыў іх і рабіў катлеты, часта дзяліўся і са мною. На палявыя работы, на конбазу і цагельню трэба былі людзі, кожны дзень выгружалі метраж і загружалі вагоны прадукцыяй фабрыкі.

Пад весну з невялікім этапам прыбылі тры палкоўнікі — былы начальнік аддзела бронетанкавага ўпраўлення Генеральнага штаба Іосіф Аляксандравіч Матуль, палкоўнік хімічных войск Герман Пятровіч Арцем’еў і інжынер-палкоўнік Георгій Іванавіч Гускін.

Удзельнік грамадзянскай вайны Матульданошваў зліня́лую гімнасцёрку з цьмянымі слядамі садраных ордэнаў. Высокі, статны, са светлымі вусікамі і выразным шырокім тварам, вабіў стрыманасцю і сапраўднай інтэлігентнасцю. Гускіна паслалі на шырпатрэб нешта будаваць, хіміка Арцем’ева — з капытоў варыць сталярны клей.

Праз некалькі тыдняў пасля палкоўнікаў прыбыў цэлы вагон салдат у кароткіх шынялях, абмотках, з паадрыванымі гузікамі і хлясцікамі. Гаварылі яны на заходнеўкраінскім дыялекце, былі палахліва інертныя, ціхія і паслухмяныя. Звярталіся адзін да аднаго: «Брат Іван, брат Грыцко». Артыкул у іх быў адзін — 196 і тэрмін — 10 гадоў. Адразу яны не маглі ўцяміць, куды трапілі. Як толькі наша армія вызваліла Ровеншчыну, дужых мужчын прызвалі ў войска. Яны прайшлі камісію, прыбылі ў часць, абмундзіраваліся, а зброю браць адмовіліся. Як ні ўгаворвалі, як ні загадвалі, нічога зрабіць не змаглі. Служыць яны не адмаўляліся ў абозе, на кухні, у лазарэце, толькі не страляць. Ім тлумачылі, што трэба біць ворага. «Всэ одно — люды, а людыну вбіваты грых». На вайне цацкацца з баптыстамі не было калі, сказалі: «Паедзеце ў часць, дзе не трэба страляць», пагрузілі ў вагоны таварняка, прыставілі некалькі канваіраў і прыгналі на наш лагпункт. Быў з імі і прэсвітэр Анікей Парчук. Паколькі іх не арыштоўвалі і не абшуквалі, амаль у кожнага былі Біблія, малітоўнік, рукапісныя кніжачкі самадзейных псалмоў.

Пасялілі іх у асобным бараку, каб «не распаўсюджвалі рэлігійны опіум». Да разводу і перад адбоем Парчук тварыў кароткія малітвы, заклікаў да паслушэнства і цярплівасці, бо ўсе пакуты ад Бога, за грахі малыя і вялікія, свае і людскія. Ціха спявалі два-тры псалмы на палескай мове і строем ішлі ў сталоўку, а потым на развод. За брыгадзіра ім далі палкоўніка Матуля. Грузілі і разгружалі яны без перакураў, старанна і акуратна. Зводдаль брыгада баптыстаў нагадвала нейкае абшчыпанае войска або атрад палонных. Брыгадзір з імі быў уважлівы, усіх называў на «вы», хоць не ўсё разумеў, што казалі яго рабацягі.

Неяк на вахце начальнік пажартаваў: «Ну, як справы, палкоўнік?» — «Выдатна, гражданін начальнік, пайшоў на павышэнне: камандаваў палком, а цяпер вось брыгадай». Не адразу да Цокура дайшоў змрочны гумар, толькі праз некалькі хвілін ён зарагатаў.

На нашу чыгуначную ветку падалі вагон. З яго вылезлі мужчына і жанчына, замкнулі вагон і прыйшлі да начальніка прасіць фурманку. Прадстаўнікі ровенскай абшчыны евангельскіх хрысціян у разгар вайны, калі кожны вагон быў на ўліку, усё ж нанялі адзін з іх, сабралі прадукты і прывезлі ўсім «братам» па мяху пытляванкі і па торбачцы сала. Некалькі фурманак прывезлі «падаянне» на вахту. Пасланцы з Ровеншчыны выклікалі адзінаверцаў па спісе і мех з торбаю аддавалі кожнаму з нізкім паклонам, а «браты» адказвалі: «Хвала Госпаду Богу» і ўціралі слёзы.

Брыгада палкоўніка Матуля павесялела, падужэла на харчах, што прывезлі ім незнаёмыя «брат і сястра». Пасля работы кулеш варылі на невялічкіх вогнішчах каля цагельні і шчыльным заслонам баранілі кухара дужыя і ціхія «браты» ад нападу «шакалаў».

Іосіфа Аляксандравіча ўсе шчыра паважалі: ніхто ад яго не чуў крыку і грубага слова, а ўсе брыгаднікі звярталіся павайсковаму: «Таварыш палкоўнік», ён пярэчыў, але так нічога і не дамогся.

Летам брыгада касіла сена для конбазы, ставіла стагі на ўзбярэжжы ціхай лясной ракі Керженец. На другім беразе дажывалі свой век счарнелыя скіты раскольнікаў. Адсюль і пайшла секта кержакоў. На сенажаці баптысты шчыравалі з асаблівай ахвотаю — выкошвалі кожны лапік, стагі стаўлялі, як лялькі.

Пад восень начальнік прыдумаў Матулю пасаду памочніка па быту. Ён правяраў чысціню ў бараках, кіпяцілцы, у лазні, камандаваў днявальнымі. Перасялілі яго з барака ў невялічкую мазанку каля вахты. Разам з ім жыў экспедытар, дасціпны і вясёлы сухумец Ніязі Байрамаў. Да вайны ён вучыўся ў Маскоўскім медінстытуце. Летам студэнты выехалі ў ваенныя лагеры. Аднойчы сусед па палатцы спытаў у Байрамава, ці можа Савецкі Саюз заключыць пагадненне аб дружбе з Германіяй. Байрамаў у той дзень газет не бачыў і, як сапраўдны патрыёт, абурыўся: «Толькі вар'ят можа заключыць такі дагавор з фашыстамі». На другі дзень следчы дамагаўся, каго Байрамаў лічыць вар'ятам, а неўзабаве тройка паслала яго перавыхоўвацца на восем гадоў у папраўча-працоўны лагер. Цокур яго прызначыў экспедытарам. Ніязі дастаўляў на лагпункт прадукты, суправаджаў па тэрыторыі лагера вагоны гатовай прадукцыі фабрыкі. Было ў яго шмат накладных, актаў, справаздач. У бараку іх трымаць нельга, бо скурацьь, таму і адсялілі яго з Матулем у мазанку, а яны ў падсуседзі ўзялі мяне. Матуль часта расказваў пра сваё ранейшае жыццё ў Маскве ў вышэйшых вайсковых сферах, пра пачатак вайны, пра разгубленасць многіх бездапаможных камандзіраў. Ён добра ведаў і любіў літаратуру, быў знаёмы з некалькімі вядомымі пісьменнікамі.

Перад канцом работы, недзе каля поўначы, Іосіфа Аляксандравіча выклікаў начальнік, і яны разам па невыразных газетных інфармацыях разбіралі ваенныя дзеянні, строілі прагнозы, і Матуль вельмі рэдка памыляўся.

Днявальным у нас быў самастрэл, дробненькі, хітранькі разанскі мужычок Грышка Сяргунін. Пра свае «подзвігі» на фронце расказваў коратка: «Ляжу сабе ў акопе, зажмуруся і пастрэльваю, а куды, Бог яго ведае, а ўсё наўкол грыміць, гарыць і калоціцца. Заб'юць, думаю,

а паміраць не хочацца, от стральнуў у руку, і сам не ведаю як. Далі чырвонец, але ж жывы, на павал не пагоняць — інвалід. Кончыцца вайна, можа, і дадому пусцяць». Ён уважліва слухаў зводкі Саўінфармбюро, складаў нашы і нямецкія страты разам і дакладваў палкоўніку: «Люду-то, люду, Ляксандрыч, сколь пабілі» — і называў вялізную лічбу. Калі Матуль яму тлумачыў, што больш паклалі фашыстаў, Грышка стаяў на сваім: «Усё адно — людзі. Нас і іх жывасілам на смертачку пагналі. Усіх шкода».

Этап з таго свету

З усіх начальнікаў Цокур заставаўся чалавекам. Ён перажываў за кожную смерць, а трагедыя з Федзем Беляновым прыбавіла сівізны ў яго кудлатай галаве. Брыгады лесарубаў і грузчыкаў карміў толькі па трэцім катле, увесь ураджай немалой падсобнай гаспадаркі ішоў у кацёл, тушы выбракаваных коней траплялі на кухню. Нехта калі не скажа, дык падумае: «Хто ўлез у прыдуркі, той хваліць начальніка». Цокура даўно няма на свеце, але я ўпэўнены, што ніхто з лагернікаў трэцяга лагпункта яго не папракне і не пракляне. Суровы з выгляду Цокур быў спагадлівы і нават чулы. Можа, не ўсё, як і мы, разумеў, але пра многае здагадваўся і часам гаварыў мне або Матулю: «Якія ж вы ворагі? Калі людзі так працуюць на абарону, не хочацца верыць, што яны злачынцы, антысаветчыкі».

Не так даўно я дазнаўся, што пасля дваццатага з'езда Цокур звольніўся з гэтай сістэмы, пайшоў у гаспадарнікі, паціху з гора спіўся і дачасна памёр. Відаць, замучыла сумленне, што і ён удзельнічаў у страшнай трагедыі. Прыкладна гэтак жа склаўся лёс здольнага і начытанага былога начальніка КВЧ Вені Камракова. Пасля лагера ён працаваў у раённай газеце недзе ў Кастрамской вобласці. Пасля маёй рэабілітацыі сустрэў у друку маё імя, адшукаў, і ў нас завязалася перапіска. У кожным лісце былі жаль, адчай, расчараванасць. Аднойчы паведаміў, што кладуць яго ў наркалагічны дыспансер. Дачка з пераломам нагі трапіла ў бальніцу. Дома яшчэ двое дзяцей і ні капейкі грошай. Я ведаў сумленную і прыгожую эвакуіраваную з Тарапца Лізу. Яна выйшла замуж за Камракова. Былі шчаслівыя, але нядоўга. Спагадаючы ёй, я пабег на пошту і тэлеграфам паслаў дзвесце рублёў. Дзякуючы за грошы і ўвагу, расчуленая Ліза пісала, што Веню замучылі кашмары, бяссонне і галюцынацыі, ён запіў, некалькі разоў зрываўся з работы, сям'я трапіла ў вельмі цяжкае становішча.

Так канчалі сумленныя людзі, якіх зацягнула ў сваё жэрла страшэнная машына тэрору, зрабіла ўдзельнікамі крывавых злачынстваў. Адны співаліся, некаторыя канчалі самагубствам. А грыгарэнкі, русаковы, фамічовы жывуць на добрых пенсіях, і не мучыць іх сумленне, бо чаго няма, таго няма, не сняцца ім Плужнікавы, Сінякіны, Пекаравы і Удавічанкі — пастраляныя на вахце за «контррэвалюцыйны сабатаж», сотні замардаваных імі невінаватых і таленавітых людзей. Яны жывуць і ганарацца, што служылі ў «органах», стаялі на варце «дзяржаўнага спакою і бяспекі».

Можа, гэтае адступленне здасца лішнім і нясвоечасовым, а мне думаецца — неабходным у гэтым невялічкім раздзеле.

Летам сорак чацвёртага года загадалі з упраўлення падаць на станцыю Пруды дзесяць фурманак пад этап. Што за важны «кантынгент» прыбывае, не здагадваўся ніхто. Фабрыцы трэба былі матарысткі, і чакалі жанчын. Пасля паўдня на вахце ссаджвалі з фурманак нейкіх шэрых, з пасінелымі тварамі і вялікімі вачыма жанчын невядомага ўзросту. Апранутыя ў пажоўклыя ад пражарак транты, усе стрыжаныя, прыбылі блакадныя ленінградкі. У іх поглядах былі абяссэнсеная абыякавасць і нявыплаканая туга. Вялі іх усяго тры канваіры, яны і без канвою лішняга кроку зрабіць не маглі.

Мы чулі пра блакаду Ленінграда, ведалі, што тры гады, кінуты на пагібель, з голаду выміраў вялізны горад. Калі гэтыя, яшчэ жывыя, падобныя на шкілеты, дык якія ж назаўсёды засталіся там, якіх ужо не суцешаць шчырыя словы вялікай пакутніцы Вольгі Бергольц: «Нішто не забыта, ніхто не забыты». Гэта для жывых, а што для тых, замучаных па волі ап’янелых ад крыві катаў? Мільёны таленавітых, магчыма, геніяльных, так і не ашчаслівілі чалавецтва сваімі адкрыццямі і сілаю светлага духу.

За што ж трапілі ў лагер гэтыя пакутніцы? Артыкулы ў іх былі самыя розныя: ашуканства, падробка дакументаў, растрата, крадзеж і нават марадзёрства. Хадзячых адпраўляюць у барак. З фурманак каго вядуць, каго нясуць. Разам з начальнікамі этап прымае зняволеная доктарка Міна Сіманаўна Галаўчынер. Нямоглых забірае ў стацыянар, рухомых — у слабасілку. Аглядае, распытвае, а сама ледзьве стрымлівае слёзы: у Ленінградзе засталіся яе блізкія. Дзе яны, што з імі, — нічога не ведае. Па гэтых шкілетах відно, што перажылі людзі халоднага і галоднага горада. У давяршэнне пакут гэтыя няшчасныя трапілі яшчэ і ў няволю. А за што? Гэтае пытанне штодзённа муляе кожнага з нас. Што ж зрабілі гэтыя вялікія пакутніцы? У аднае памерла сястра, а яна яшчэ тры дні па яе картцы атрымлівала сто пяцьдзесят грамаў эрзац-хлеба, другая падрабіла

талон, трэцяя выцягнула картку з кішэні мёртвага. А за гэта — турма, лагер, тэрмін — пяць, восем і дзесяць гадоў.

У некаторых нашых ленінградак пачаўся галодны псіхоз: яны забываліся сваё імя, выскаквалі з барака голыя і ноччу беглі ў сталовую, у іх не заставалася адзнак жаноцкасці — здавалася, ледзь перастаўляе ножкі-цырубалкі стрыжаны, бязгруды падлетак. Ім усе спагадалі. Міна Сіманаўна дамаглася, каб іх кармілі патрошку чатыры разы на дзень, у санчасці варылі хвойны настой і кожнай давалі кубачак горкага зеленаватага пітва, Цокур загадаў даваць ленінградкам сырую гародніну. Яны пакрысе ажывалі, цверазелі, а маглі толькі есці, і то пад наглядам доктара, каб не душыліся, не глыталі непажаванае. Але парадак ёсць парадак: прыбыў этап, павялічваецца і план. Начальнік вытаргаваў для ленінградак два тыдні на папраўку.

Агаладалыя людзі папраўляюцца на вачах, ружавеюць, ажываюць вочы, паступова вяртаецца сіла. Папаўзлі і ленінградкі на фабрыку насцілаць вату, падбіраць абрэзкі ў закройным цэху, а потым садзіліся і за матор. Спачатку шылі рукавіцы, бялізну, маскхалаты, а там узяліся і за целагрэйкі. Што выжылі, што ажылі, яны былі абавязаны Цокуру, Міне Сіманаўне і аграному Бахціну. Этап з таго свету ўсё ж вярнуўся на зямлю.

Праз пару месяцаў яны ўжо не пазнавалі адна адну, з «гідкіх качанят» выпрасталіся прывабныя жанчыны і ўжо некаторыя цішком прашмыгвалі ў мужчынскія баракі. Інтымныя адносіны ў лагеры катэгарычна забараняліся. Начамі па ўсіх закутках шасталі з ліхтарамі дзяжурнякі і вылоўлівалі «парушальнікаў рэжыму». Калі прывялі да начальніка першую ленінградку, ён разрагатаўся і пахваліў: «Ну, малайчына. Значыць, будзеш жыць. А каб іншыя не бегалі, астынь да раніцы ў ізалятары».

Жан і Жора

Падстрыгаць і галіць начальніка прыходзіў у кабінет цырульнік Жора Слушнік, адэсіт, засуджаны за дробны крадзеж на чатыры гады. Майстра ён быў здатны: нажнічкі вакол калматай Цокуравай галавы звонка цокалі і ляскалі, як ластаўчын хвост, брытваю, здавалася, не дакранецца да шчакі. А як ён выстрыгаў валасінкі з вушэй і ноздраў, як падбрываў шыю! Ад масажу спрытнымі далонямі начальнік жмурыўся, як сонны кот. Паслугамі ў кабінеце яшчэ карыстаўся начальнік оперчэкісцкага аддзела, невысокі, рыхлаваты лейтэнант у рагавых акулярах, і нават у пакоі — у блакітнай фуражцы.

Цырульня была пры лазні. Жора старанна стрыг брыгады, далікатна брыў патаемныя мясціны пры санапрацоўцы жанчын, не дазваляў лішняга дотыку і руху. Некаторыя свавольныя блатнячкі гаварылі пры ім непрыстойнасці, спакушалі яго, а Жора толькі мыкаў, круціў галавою і часам чырванеў. І начальнік пры ім гаварыў па тэлефоне або падначаленым тое, чаго зэкі ведаць і чуць не павінны. Жора быў глухі як пень і без'языкі. Казалі — на павале яго накрыла елка, пахвастала веццем спіну, сучком параніла патыліцу, з тае пары ён страціў слых і мову, разумеў толькі на мігах або па запісках. На пытанне, якая спецыяльнасць, адпісаў «палікмахер». Так ён і трапіў на трэці лагпункт.

Выклікаў яго да начальніка звычайна высокі статны румын Траян Унгурану. У яго была паралізавана левая рука, а праваю ён спрытна скручваў цыгарку, чыркаў запалку, запальваў ліхтар. Па фармулярах ён быў Траян, а звалі яго прасцей — Жанам. У вайну ён трапіў у Бесарабію, затрымаўся там, а прыйшлі нашы, западозрылі ў шпіянажы, засудзілі на восем гадоў, і Жан апынуўся ў лагеры. Але які з яго рабоцька з адною рукою? Вось і далі ліхтар «лятучая мыш», абавязалі будзіць і выводзіць на вахту брыгады, сачыць, каб парадкам ішлі ў сталовую, каб пасля адбою не цягаліся па зоне, не цурчэлі з ганкаў сонныя рабацягі, каб у мужчынскія баракі не забягалі жанкі. Не чапаў ён толькі капцёраў, кухараў, пекараў і хлебарэза, не заўважаў, калі бегалі да сваіх хахаляў фабрычныя брыгадзіркі і кладаўшчыцы.

Начамі для большай пільнасці і адказнасці разам з Жанам дзяжурыла вольнанаёмная Дуська. Шчыгаляла яна ў зграбным шыняльку, хромавых ботах і ссунутай на правае вуха пілотцы. Звечара яны паганяюць распусніц, каго-небудзь замкнуць у кандзей, а самі з пачуццём выкананага абавязку па ўмацаванні маралі зняволеных заваляцца ў баковачцы пры ізалятары і спакойна спяць у абдымку да пад'ёму.

Ад брыгадзірак Жану перападалі катушкі нітак, ад кладаўшчыцы ладныя кавалкі тканіны. Усё гэта Дуська заганяла за зонаю, мела сабе капейку і Жану прыносіла кавалак скароміны, а часам і пляшку самагону.

Цырульнік жыў пры лазні, вечарамі ён не замыкаў дзверы. Тады пракрадаліся ў прылазнік Жан з Дуськаю, ведаючы, што пра іх нямы Жора нікому нічога не скажа. Пры ім гаварылі ўсё, што хацелі, кпілі з яго, а ён і вухам не вёў. Калі Жан прыводзіў Жору да начальніка, той жартаваў: «Тры рукі і адзін язык на дваіх».

Тэрмін у Жоры набліжаўся «да званка». Ён старанна збіраўся на волю: выменяў у некага з навенькіх зграбныя карычневыя штонікі, цёмна-сіні пінжак, рабенькую кепачку-васьміклінку. Ён ведаў, што яго не затрымаюць да асобага распараджэння, як «контрыкаў», артыкул і тэрмін у яго быў «дзіцячы», да волі заставаліся лічаныя дні. Ужо загадалі здаць цырульню, афармлялі дакументы на вызваленне, выпішуць на камендацкім лагпункце пашпарт з мінусамі, і — каці Жора на Чорнае мора.

Без выкліку Жора сам прыйшоў у кантору і пастукаўся ў кабінет начальніка, увайшоў і выразна, трохі асіплым голасам павітаўся. Цокур ускочыў з крэсла, залыпаў вачыма і пасля паўзы прамовіў: «А ядры тваю качалку, дык ты гаварыць навучыўся, га?» — «Не, грамадзянін начальнік, ледзь не развучыўся за тры гады, але затое жыццё выратаваў. На павале даўно б загнуўся. Унь колькі маіх карашкоў вывезлі за вахту. А цяпер даёш Адэсумаму, а не пусцяць, усё адно на поўдзень махну. Намёрзся, аж душа да рабрын прыстыла». — «Як жа ты тры гады цярпеў і не сказаў ні слова?» — «Думаеце, лёгка было, калі вы пацяшаліся і мужыкі кпілі, а шалашоўкі на нос вешаліся. Аднаго баяўся — загаварыць спрасоння. Калі жыў у бараку, нанач, нібы зубы баляць, ручніком сківіцы падвязваў. Ох і напакутаваўся ж, сам з сабою загаварыць баяўся, язык да крыві прыкусваў, а гэта пакута; але лепш, чым пілаваць табе-сабе-начальніку. Вам вялікі дзякуй — трымалі і падкармлівалі, і што пры вас брыцьстрыгчы налаўчыўся». — «Ну ж і сучы сын! Колькі ж ты нас, дурняў, за нос вадзіў?» Цокур націснуў кнопку званка. У кабінет увайшла дзябёлая сакратарка з эвакуіраваных. «Палюбуйся, Аня, на гэтага мазурыка. Ён не толькі гаварыць, спяваць умее. Ну, урэж, Жора, «С одесского кичмана бежали два уркана». А ў Адэсу цябе не пусцяць. Горад рэжымны». — «Нічога, Крым вялікі, аднаму чалавеку заўсёды месца знойдзецца. Пастараюся сюды болей не залятаць, таварыш начальнік. Цяпер так можна?» Начальнік паляпаў яго па плячы: «Ну, артыст! Давай чашы, як некалі казалі, з Богам». — «А ведаеце, як вас некаторыя завуць? Бацця». — «Гэта не падымае мой аўтарытэт. От і ты мяне ашукаў. Ну, давай», — і Цокур падаў яму руку.

Мы развіталіся з Жорам каля вахты. Ён ніяк не мог нагаварыцца, вочы засвяціліся розумам і весялосцю, калі падрабязна расказваў пра сваё развітанне з Цокурам.

Я ішоў у кантору каля акна начальніка, ён пастукаў у шыбу і загадаў тэрмінова прыслаць да яго Унгурану. Я ведаў, што Жан дзяжурыў ноч і, напэўна, моцна спіць. Дзверы ў яго кабінку адчынены і завешаны ад мух і камароў рудаватаю ўпаковачнаю

марляю. На тапчане ў адных споднiках спаў Жан. У пакоi звiнелi мухi, бiлiся ў шыбу, поўзалi па недаедках на стале, а вялiкая сiняя гула над змакрэлым iлбом. Як толькi яна садзiлася, Жан спрытна леваю рукою зганяў яе. Я глядзеў i не верыў сваiм вачам. Гэта ж трэба: толькi што загаварыў глуханямы Жора, а тут паралiзаваная рука спрытна зганяе мух.

Я ведаў, як прыдзiрлiва дактары правяралi Жана, пакуль прызналi iнвалiдам, — калолi iголкамi, прыпальвалi: не здрыгануўся нiводзiн мускул. От гэта вытрымка, каб толькi выжыць. Я разбудзiў яго. Ён пры мне апрануўся адною рукою, а левая зноў целяпалася, як вераўчаная. Я глядзеў i ўсмiхаўся. «Ты чаго лыбiшся?» — «Кладзешся спаць, прывязвай руку да нагi. Я нiчога не бачыў, а ты маю параду запомнi». Жан пачырванеў, пацiснуў мяне за локаць i хуценька пабег да начальнiка.

Трывогi i надзеi

Вайна адкочвалася на захад, i ў бараках ад падЁму да адбою не выключалiся чорныя талеркi рэпрадуктараў. Радаваў кожны загад пра вызваленыя гарады, водгулле салютаў хвалявала i абнадзейвала. Мы ж чыталi i чулi толькi пра поспехi i перамогi, пра ахвяры фашыстаў i нiчога не ведалi, колькi пралiлося i яшчэ пральецца крывi лепшых людзей нашай зямлi.

У зводках мiльгалi знаёмыя гарады i паселiшчы. Калi назвалi мой Глуск, я не мог стрымаць слёз, нават не ўяўляў, што некалi зноў прайдуся па яго вулачках, паплавах i ўзбярэжжах Пцiчы. Самым найвялiкшым жаданнем кожнага з нас было заканчэнне вайны: перамога абяцала i нам свабоду. Усiх асуджаных па 58 артыкуле затрымлiвалi да «заканчэння вайсковых дзеянняў», а потым «да асобага распараджэння». Затрыманы быў i мой даўнi друг Алесь Пальчэўскi. Нас разлучылi да вайны на шостым лагпункце. Доўга мы нiчога не ведалi адзiн пра аднаго. Выпадкова ад экспедытара даведаўся, што Алесь загадвае iнструменталкаю на васемнаццатым лагпункце, i пераслаў яму кароценькую пiсульку. Месяцы праз два той жа экспедытар прывёз адказ. Пальчэўскi пiсаў, што адбыў свае восем гадоў, затрыманы да канца вайны, заканваiраваны i адпраўлены зноў на павал. От табе i адбыў пакаранне! От табе i в-о-л-я! «Калi зможаш перацягнуць на свой нелесапавальны лагпункт, — прасiў Алесь, — дапамажы i выратуй».

А мне ж так заўсёды яго не хапала, самага надзейнага, шчырага i разумнага старэйшага таварыша. Падцiкаваў добры настрой у

начальніка і пайшоў упрошваць паслаць нарад на спецыяліста на ўсе рукі Алеся Пальчэўскага. «Ты як той цыган, каня прадаеш. Скажы, што дружка хочаш выручыць». — «Угадалі, грамадзянін начальнік. Чалавек адбыў тэрмін, і на табе, заканваіравалі, пілу — у зубы і пагналі на павал». Цокур памаўчаў, ссунуў з ілба шапку на патыліцу і буркнуў: «Ладна. Прыдумай паперу ў другі аддзел. Падпішу». У той жа дзень заяўка на «выдатнага інструментальшчыка» пайшла ва ўпраўленне.

Тыдні праз два па гразкай, размытай дажджамі дарозе канвой прывёў некалькі чалавек з бальніцы і з імі худога і цыбатага, у кароткім бушлаце, з фанерным чамаданам за плячыма Алеся Пальчэўскага. Мы абняліся і доўга не маглі нагаварыцца, а ўспомніць было што: думалі, што Мяжэвіч з Такарчуком даўно на волі, можа, недзе ваююць, шкадавалі, што не паспелі выклікаць на перасьледства нас, бо нічога не ведалі пра трагічны лёс нашых сяброў, якіх заспела вайна ў мінскай турме.

Алеся ўладкавалі на самую блатную работу — кантралёрам па якасці шавецкай шпількі. Яе з бярозавых цурачак стругалі сцізорыкамі інваліды і здавалі ў канцы дня кантралёру. Мы з Алесем адводзілі душу гаворкамі па-беларуску, успаміналі даўніх сяброў, Дом пісьменніка і не ўяўлялі, хто там астаўся, здавалася, выкарчавалі ўсіх да аднаго.

Пад восень прыбыў этап маладзенькіх дзяўчат з Беларусі. Амаль усе ў зграбных ботах на высокіх абцасіках, у клятчастых хустачках стаўбункамі. Пераважна з мясцін, якія пры нас былі за мяжою: з Баранавіч, Слоніма, Альберціна, Наваградка і Вілейкі. Хлапчукі былі ў аднолькавых шэра-зялёных парцяных фрэнчыках. Пытаюся: «За што вас, дзеткі?» Адказваюць: «СБМ». — «А што гэта такое?» — «Саюз беларускай моладзі. Хто запісаўся, не гналі ў Нямеччыну. А каму ахвота ехаць з дому парабкаваць на немцаў. Вось і пісаліся. А што рабілі? Збіраліся, маршыравалі, спявалі беларускія песні». Расказваў мне прыгожы Лёня Леванчук. Ён быў салістам у хоры Шырмы і ў лагеры стаў любімцам усіх аматараў песні. Асабліва Лёню ўпадабала новая начальніца КВЧ Таццяна Мяркулава, тоўстая, белая, як сыр, і да анекдатычнасці прымітыўная жанчына. Яна часта Леванчука выклікала позна ноччу «на рэпетыцыі і складанне канцэртных праграм». «Рэпеціравалі» яны, пакуль не зацікавіўся оперупаўнаважаны. Мяркулавай далі суровае партыйнае спагнанне, а Лёньку ўпяклі на штрафны лагпункт. Там гэты ласкавы і далікатны сын віленскага святара звязаўся з блатнымі і пайшоў вандраваць з

рэжымнымі этапамі з штрафнога на штрафны лагпункт. Чуў я, што трапіў ён у Казахстан і быў «сваім» сярод крымінальнікаў.

Нечакана ў беларускім этапе сустрэлася сястра даўняга друга. Я ведаў яе маленькай беленькай дзяўчынкай, а цяпер пазнаў толькі па прозвішчы. Гэта была прыгнечаная горам, змардаваная астрогамі і этапам жанчына. Адзіны яе брат, апякун і выхавацель, да вайны быў недзе ў Сіблагу. Больш яна нічога не ведала пра яго, а цяпер і яе не абмінуў гэты горкі лёс. У першыя дні вайны яна пехатою па палаючай зямлі з Віцебска дабралася да роднага гарадка, на папялішча бацькоўскай хаты, прытулілася ў стрыечнай сястры, пагаладала без работы і нарэшце пайшла прыбіральшчыцай у кантору «Віршафткаманды». Мыла падлогі, паліла печы, хадзіла замурзаная ў сажу, у кірзавых ботах і старызне, каб нікому не кідацца ў вочы. А дачакалася вызвалення, арыштавалі за «супрацоўніцтва» і прыслалі ў лагер з адзнакаю «следственная». Праз восем месяцаў абвясцілі пастанову тройкі: «Па артыкуле 7-35 за парушэнне пашпартнага рэжыму засудзіць на восем месяцаў і семнаццаць дзён», — роўна столькі, колькі яна адбыла з дня арышту, каб лічылася судзімаю і не плаціць кампенсацыю за вымушаны «прагул». Такіх пастаноў прыходзіла шмат, так «правасуддзе» ахоўвала інтарэсы дзяржавы.

Астатніх дзяўчат з беларускага этапу паслалі на швейную фабрыку, хлопцаў растыкалі па цэхах шырпатрэбу, яны за свае «эсбээмства» атрымалі па пяць-восем гадоў, а потым яшчэ і высылку ў Казахстан і Сібір.

Летам 1944 года расканваіравалі Алю. Яна вяла ўлік тканіны і гатовай прадукцыі на складзе пры выгрузцы і адгрузцы, а вольнаю часінаю мы рознымі сцежкамі сыходзіліся на некалі высечанай дзялянцы. Бярозавыя пні паабрасталі парасткамі, хваёвыя — пакрыліся burштынаваю смалою, у высокай траве, як жар, чырванелі суніцы. Іх тут не было каму збіраць. Мы лажыліся на траву, перапаўзалі ад куста да куста і губамі лавілі даспелыя салодкія ягады. Над намі было сіняе-сіняе, без адзінай хмурынкі неба, паволі гайдаліся задуменныя сосны, зялёная яшчарка грэлася на пяньку, цішыня, смольны водар і дух разнатраўя вярталі на некалькі гадзін на далёкую і амаль забытую волю. Якое шчасце пабыць сам-насам пасля камернага і барачнага шматлюддзя. Як агідна, нібы пад рэнтгенам, гадамі быць навідавоку соцень чужых людзей.

Часам забягалі на падсобную гаспадарку змрочнага, але шчодрага Бахціна. Ён нам паказваў шматгадовы дзённік надвор’я і амаль дакладна ставіў прагнозы на тыдзень наперад. Развітваючыся, ён ухмыляўся: «Ведаю, ведаю, не пагода вас цікавіць. Есці хочаце» — і

засоўваў у кішэню пару гуркоў, пабурэлую памідорыну, некалькі морквін і жменю цыбульнага пер'я.

Бесканвойным часам дазвалялася схадзіць у суседнюю вёску Пруды. Там жылі так званыя кержакі, нашчадкі прыхільнікаў старой веры, уцекачоў ад гневу патрыярха Нікана. Яны сяліліся ў лясных нетрах, па берагах павольнага і паўнаводнага Кержанца. Будаваліся на стагоддзі. Усцяж вуліцы стаялі прасторныя двухпавярховыя дамы з чэсанага смольнага бруса. На першым паверсе былі хлеў і гумно, склеп і кладоўка, некалькі прыступак вялі наверх, у чыстую палавіну. Яна сапраўды была чыстая: неатынкаваныя сцены, як жаўток, зіхацелі смольнымі пражылкамі, вышараваная тоўчанаю цэглаю падлога вабіла свежаю прахалодаю, на шырокіх лавах лапушыліся фікусы, герані і сталетнікі. І людзі жылі тут спагадлівыя і шчырыя, гатовыя падзяліцца з арыштантам апошнім. Бачылі навылёт «варнакоў» і замыкалі ад іх хаты і душы.

На лагпункце была свая невялікая пасека для вышэйшага і тутэйшага начальства. Невялікая хатка і амшанік стаялі на лясной палянцы, зарослай кіпрэем, мядункамі, рамонкамі і густым шыпшыннікам. Гаспадарыў тут патомны пчаляр з 58 артыкулам, з чырвонцам і «наморднікам» (пазбаўленнем правоў) за плячыма, высокі, сухі, як жардзіна, дзед Самсонаў. Раз на тыдзень ён прыходзіў у зону па сухі паёк і адзначацца на вахце. Таму быў рады кожнай жывой душы. Мы з Аляю часам забягалі да яго. На стале з'яўлялся скрыль сотавага мёду і кубачак салодкай медавухі. Самсонаў любіў пагаварыць пра вайну, верыў, што перамога адкрые вароты ўсіх лагераў і змые з нас дзікія абвінавачванні і плямы недаверу.

Лагернікі жылі тым, што ў нешта верылі, суцяшалі адзін аднаго хуткімі амністыямі, прыдумлялі неіснуючыя камісіі па пераглядзе спраў. Гэтыя чуткі чамусьці называлі «парашамі», і яны падтрымлівалі веру і дух знясіленых і змардаваных.

На вахту мы вярталіся паасобку рознымі сцежкамі, вахцёры часам адпускалі непрыстойныя жарцікі, а мы цярпелі і малілі Бога, каб не заканваіравалі і не адправілі на этап. Мне да канца тэрміну заставалася два, а Алі тры гады. Што будзе з намі, ніхто не ведаў. Асабліва «кум» любіў разганяць блізкіх людзей, каб яны ніколі не сустрэліся. Колькі разоў яму хацелася скруціць мяне ў барані рог. Вельмі ж яго цікавіла наша сяброўства з Пальчэўскім. За намі сачылі сексоты, нанятыя за міску баланды, мы іх пазнавалі адразу і асцерагаліся даўгавухіх «прыяцеляў». Мяне заўсёды ратаваў Цокур. Кожная перамога на фронце адзначалася «мабілізуючым» на вытворчыя поспехі мітынгам на лагпункце і ў чырвоным кутку

вольнанаёмных. З натхнёнымі прамовамі любіў выступаць начальнік. Ён выклікаў мяне ў кабінет, замыкаў дзверы, клаў пачак «Беламора» і падшыўкі газет, я іх праглядаў і кампіліраваў з артыкулаў Эрэнбурга, Сіманава, Гарбатава ўзнёслыя прамовы для Цокура. У канцы ставіліся задачы лепш працаваць для фронту, для перамогі. Мяне ратаваў мой колішні журналісцкі вопыт адразу дыктаваць на машынку пустапарожнія патэтычныя перадавіцы і артыкулы. Цокура слухалі ўважліва і апладзіравалі дружна.

У яго недзе на Урале жыла даўняя каханая Галя. Яны некалі працавалі ў адной школе, але лёс чамусьці разлучыў іх. Аднойчы Цокур папрасіў мяне напісаць ёй прачулы лірычны ліст у «сьціхах». Такі-сякі вопыт рыфмавання ў мяне быў, і я даволі хутка «накатаў» пасланне ў стылі: «Ты помнишь наши встречи и вечер над рекой». Я стаў неафіцыйным сачыніцелем дакладаў, прамоў і лірычных лістоў пры начальніку. З павагаю ён ставіўся да палкоўніка Матуля, часта раіўся з ім, прыслухоўваўся да яго парад, і кожны вечар удвох разбіралі ваенныя зводкі. Не крыўдзіў Цокур Гускіна і Арцем’ева, шанаваў адукаваных і таленавітых людзей. Цокур быў выключэннем, рэдкасцю сярод мноства лагерных вурдалакаў у блакітных фуражках і лейтэнанцкіх пагонах.

Пасля вызвалення Матуль узначаліў авіяцыйны завод на Урале.

Калі скончылася вайна, па амністыі вызвалілі вайскоўцаў і ровенскіх баптыстаў. Але да Перамогі было яшчэ далёка, і ўсе цягнулі лямку, не ведаючы, што іх чакае заўтра.

Старонкі з дзённіка

Нашу мазанку ўпадабаў начальнік рэжыму Гарбушын і загадаў «аслабаніць памяшчэнне». Я знайшоў прытулак у катушку дзесятніка па будаўніцтве, былога начальніка пагранзаставы Сцёпы Падгурскага. З намі разам жыў бухгалтар і днявальны ўчастка, былы протаіерэй з вёскі Істок на Разаншчыне, зямляк і колішні таварыш славутых народных артыстаў, братоў Піраговых. Калі яны спявалі па радыё, айцец Іосіф станавіўся на табурэтку, прыкладаў вуха да чорнай талеркі рэпрадуктара, яго вузенькая казліная бародка трэслася ў такт песні, а па шчоках спаўзалі слёзы.

Палкоўнік Матуль пасяліўся ў кабінцы бухгалтэрыі, Байрамаў недзе на каменданцкім лагпункце прымаў прадукты для нашай капцёркі і «вольнага» ларка. Да прыезду пасцель яго і скрутачак з рэчамі закінулі на гарышча мазанкі. Прыехаў ён ноччу, прайшоў праз вахту, разгрузіўся і некуды знік. Вахцёры і наглядчыкі асабліва пільна

цікавалі яго: у экспедытара можна было здабыць пачак «Беламора», а то і чацвярцінку са скрынкі, прывезенай у іх ларок. Кінуліся шукаць — нідзе няма. Думалі, заскочыў у жаночы барак да сваёй Лідкі Нікалаевай, аж — ні яго, ні яе. Правялі аператыўную нараду ў сваім новым «штабе», дзе шукаць парушальнікаў маралі, абшасталі ўсю зону, нават праверылі астылыя печы цагельні і нідзе не знайшлі.

Пасля паверкі Байрамаў ішоў з накладнымі ў «вольны» ларок. Наглядчыкі ўчынілі яму сапраўдны допыт: «Дзе быў?» — «Спаў у бараку. Вы ж нас выселілі, вось і бадзяюся абы-дзе». — «А дзе была Нікалаева?» — «Гэта вы спытайце ў яе». Як толькі ноччу прыязджаў Байрамаў, наглядчыкі кідаліся шукаць яго і Лідку, і ўсё дарэмна. Каго яны толькі не распытвалі, дзе ні шукалі, ніхто не ведаў. Яны доўга раіліся ў мазанцы, намячалі маршруты, бралі ліхтары і зноў шасталі па ўсіх закутках.

Насталі халады. Наглядчыкі ў мазанцы распрацоўвалі чарговы план пошукаў экспедытара. Іх нараду перабіў стук у дзверы. На парозе стаяў Байрамаў з пляскатым матрацам і коўдраю пад пахаю. «Грамадзянін начальнік, дзякую вам за кватэру, — ён ткнуў пальцам у столь. — Цяпер там холадна. З'язджаю ў барак. Я чуў усе вашы аператыўныя нарады і ледзьве стрымліваў смех. Хіба ж можна было траціць такую мансарду? Дзякую вам». Гарбушын і яго наглядчыкі толькі лыпалі вачыма і непрыстойна лаяліся, а з іх доўга кпілі сстралкі: «Ну як, паймалі Байрамава?»

Пасля рэабілітацыі ў 1956 годзе я ўпершыню трапіў у Гагру, паехаў на экскурсію ў Сухумі. Дай, думаю, зайду ў адрасны стол, можа, знайду свайго лагернага друга. Толькі назваў яго прозвішча, як, нічога не гаворачы, жанчына вывела мяне на ганак, рукою паказала на беленькі домік на ўзгорку: «Вот в этом доме и живет Хума». — «Не, мне патрэбен Байрамаў». — «Вай, он и есть Байрамов, а весь Сухум его с детства называет Хума — черненький». У лагеры ўсе яго звалі Коля замест непрывычнага Ніязі. Мы сустрэліся з ім, як родныя браты. Байрамаў ужо быў членам партыі, узначальваў курортгандаль у Новым Афоне, а потым буйнейшы рэстаран «Амра». Мы аж да світання ўспаміналі нашы лагерныя прыгоды і рагаталі з пошукаў Гарбушына. Я ў яго доме ўбачыў і адчуў сапраўдную каўказскую гасціннасць, шчодрасць і непадробную шырыню душы; калі мы хадзілі і ездзілі па горадзе, я пераканаўся, што яго ведае кожны сухумец, і не толькі ведае, а шчыра паважае. Мы з ім часам перапісваліся, у святы абменьваліся віншаваннямі, перазвоньваліся па тэлефоне. У наш век перапіска — з'ява рэдкая, і нікога не здзіўляе доўгае маўчанне.

Неяк у Кактэбелі я разгаварыўся з пісьменнікам Фазілем Іскандэрам. Ён сухумец, а ў Сухумі адзін аднаго ведаюць амаль усе. На ўсякі выпадак спытаўся пра Байрамава. «Ён быў маім дальнім родзічам». — «Чаму быў?» — здзівіўся я. «Летась ён памёр ад невылечнай хваробы. Яго праводзіў увесь горад», — з сумам і шкадаваннем сказаў Іскандэр. «У доме жыве яго сын Джамал. Ён стаў у Сухумі вядомым санітарным урачом». Так я страціў яшчэ аднаго добрага друга: удары трыццаць сёмага дабівалі і ў сямідзесятыя гады.

А ў той час, калі мы з Байрамавым сёрбалі баланду з аднаго кацялка, мне заставалася сядзець больш за два гады, ды яшчэ ў дадатак было пяць гадоў пазбаўлення правоў. Гэта як таўро на лбе колішняга катаржніка. З ім не сунешся нікуды на людскую работу, не паселішся там, дзе захочаш, і чакае цябе лёс адрынутага ад людзей, загнанага, нікому не патрэбнага бадзягі. Куды паткнешся з часовым «воўчым пашпартам»? З ім затрымае кожны міліцыянер. Расла трывога не толькі за сябе, а і за Алю, за будучае нашага нашчадка, а ён, яшчэ не вядомы, але ўжо любімы існаваў зусім побач і ўсё часцей і настойлівей напамінаў пра сябе. Яго чакалі і Аліны сяброўкі па фабрыцы: прыносілі абрэзкі мультану і паркалю, бязі і ўпаковачнай марлі. Старая мілая латышка Ганна Янаўна Балодзіс шыла распашонкі, з каляровых абрэзкаў — коўдрачку і чэпчыкі.

Настала снежная марозная зіма. Печы ў бараках ледзьве грэлі, і Аля часта прыбягала ў нашу будаўнічую канторку да грубкі, добра напаленай «айцом Іосіфам», перад адбоем павольна вярталася ў свой халодны барак.

Звечара круціла і грукала завея, а ў поўнач пастукаўся бальнічны санітар, марудны, сівавусы дзед Пашчанка: «Доктор просыла сказаты, що у вас вжэ е донька, щоб вранці відвідалы іх». Да раніцы я не заснуў, а як толькі развіднела, пабег у стацыянар. Міна Сіманаўна павіншавала мяне і сказала, што пасля цяжкай ночы яны спяць. Праз гадзіну я трымаў чырвоненькі, кірпаты, вільготны і цёплы камячок, — роднае дзіця, народжанае ў няволі. На нас глядзела і ўсміхалася бледная і змізарнелая Аля. Усе стараліся ёй памагчы: пекар Сярчук засоўваў мне пад бушлат кавалак цёплага хлеба, нешта ў кішэню запіхвалі кухары і капцёр Коля Болаў, Бахцін прыслаў два свежыя гурочкі з цяпліцы. Мяне кранала ўвага людзей, на чыю ласку я не спадзяваўся. Часам кавалак хлеба прыносіў з пякарні дрэвакол Хведар Жылуновіч, родны пляменнік Цішкі Гартнага, засуджаны за сувязь з «ворагам народа», хоць бачыўся з тым некалі славутым дзядзькам лічаныя разы. Мудры тбіліскі шавец Грыша Сіхуралідзе з

кажушных рукавоў пашыў Алі зграбныя і цёплыя бурачкі, каб не мерзла ў дарозе. І ўсё гэта без просьбаў, усё ад шчырага сэрца.

Праз тыдзень ледзь акрыялую Алю з дзіцём адпраўлялі на бальнічны лагпункт № 2. Там, за зонаю, былі яслі для арыштанцкіх дзяцей (яшчэ вольных), а ў зоне — спецыяльны барак для «мамак». Яны бачылі сваіх дзетак толькі некалькі разоў на дзень на кармленні. Па сігналу ў рэйку лётам ляцелі мамкі на вахту, каб не спазніцца і не адстаць. Канваір іх прыспешваў: «Бабы, не мешкать. Пятнадцать минут, и вылетай строиться. Неча искать своё. Талкай сиську первому попавшему. Все оне общие». А кожная ж шукала сваё, і адразу не знойдзеш, калі яны ўсе ў аднолькавых каравых анучках і аднолькава галосяць, як шпачаняты, раскрытымі ратамі. Мамы за пазухаю прыносілі цёпленькія пялёначкі і не заўсёды паспявалі перапавіць і накарміць. І тут дзейнічала нязменнае: «Давай! Давай!»

Лёс народжаных у лагеры быў просты і часам трагічны. Дзіця ў яслях трымалі да трох гадоў. Калі маці яшчэ не вызвалялася і ніхто з радні не забіраў нашчадка арыштанткі, яго пад любым прозвішчам адпраўлялі ў невядомы дзіцячы дом. Як казаў той стралок, яно станавілася «общим».

Нашай дачушцы гэта не пагражала. У мяне тэрмін канчаўся праз паўтара года, у Алі — праз два. Мы ўсё прадумалі і разлічылі, спадзеючыся, што нас усё ж выпусцяць.

І вось настала пара развітання ўжо не з адною, а з дзвюма дарагімі істотамі. А калі давядзецца сустрэцца? Калі дзіця адымалі ад грудзей, маці звычайна засылалі на нейкі далёкі лагпункт, каб бацькі не сустрэліся ніколі. Так нас перавыхоўвалі «гуманісты». На вахту вывелі чалавек восем: каго адпраўлялі на каменданцкі, каго ў бальніцу. Аля стаяла паперадзе з дачушкаю на руках. Свяціла зыркае сонца, лясы зіхацелі ружовым інеем, слаўся лёгкі марозны туманок. Да станцыі Пастой кіламетраў пяць па лясной дарозе, а колькі там чакаць цяплушку, ніхто не ведаў: чыгунка лагерная, дакладнага раскладу не было, цягнікі хадзілі рэдка і стаялі, пакуль разгрузяць або загрузяць таварныя вагоны. Невялічкі этап прынялі два немаладыя канваіры Ягор Смірноў і маўклівы і змрочны Плятнёў. Я напярэдадні папрасіў у начальніка дазволу праводзіць Алю да станцыі. Як толькі іх вывелі за браму, я дачушку захутаў у свой бушлат і панёс да Пастоя.

Пакуль ішлі, добра прыгрэла сонца, з веццяз шоргатам асыпаўся іней, да рэзі ў вачах іскрыўся снег, патыхала хуткаю вясною, а дарогаю ішлі няшчасныя, спакутаваныя, ні ў чым не вінаватыя сумленныя людзі. Іх падганялі, абражалі і лаялі пажылыя

вясковыя дзядзькі, якім загадалі пільнаваць і ненавідзець, а калі спатрэбіцца, — страляць. Таму іх і звалі стралкамі.

Збіты з дошак вакзальчык не апальваўся. Настылыя сцены ўкрыліся белаю шчэццю шэрані. Побач з вакзалам была перавалачная база нашага лагпункта і хатка вартаўніка. У ёй спыняліся вольныя і экспедытары ў чаканні цяплушкі. Гаспадарыў тут акуратны і разважлівы бесканвойны Торшын. З халадэчы вакзала я панёс сваё дзіцятка ў цёплую старожку. Пры адпраўцы Алін пропуск застаўся на вахце, і яна апынулася пад канвоем. Колькі я ні ўпрошваў і ні ўгаворваў пусціць у старожку маці, чуў адно: «Не положено».

Праз паўгадзіны галоднае дзіця ўсчало страшэнны плач, ніякія суслы і калыханні не памагалі. Я пабег у халодны вакзал упрошваць, каб пусцілі Алю пакарміць дачку. У настылым, забруджаным пакоі нельга было нават бушлат расшпіліць, не тое што... Смірноў згаджаўся, што Аля была бесканвойная, і схіляўся пусціць яе на маю адказнасць, а бязбровы, пабіты рабацiннем Плятнёў гугнявіў адно: «Не положено». Я вярнуўся ні з чым, а дзіця заходзілася да сінявы. Якраз на лёгкіх саначках пад'ехаў Цокур, пачуў плач і зайшоў у хату. Я расказаў, чаго плача дзіця. Ён моўчкі выйшаў і неўзабаве прывёў Алю. Яна калацілася ад холаду, а як толькі ўзяла на рукі дачушку, тая сціхла і зацмокала губкамі. Да адыходу цяплушкі мы былі разам, а пры развітанні абаіх душылі слёзы.

Маркотныя дні цягнуліся марудна. Часам з экспедытарамі удавалася перадаць маім дзяўчатам на плёнкі кавалак упаковачнай марлі або якую злыбеду, каб не прапала малако.

У канцы сакавіка пацяплела. Асядалі сумёты, па ўгноенай фурманкамі дарозе беглі ручаінкі, пад нагамі хрумсталі шыбкі беленькіх ільдзінак. Пабольшалі дні, запахла вясною, я марыў як-небудзь праскочыць да сваёй маленькай «нелегальнай» сямейкі, але мара заставалася мараю. Аднойчы ўвечары рахункавод Марфа Карчынская паклікала да тэлефона. Я захваляваўся, бо нічога добрага не чакаў ад начнога званка. У трубцы пачуў Алін плач. Падумалася самае горшае. Я алёкаў з дрыжачаю трубкаю ў руцэ. «Кажы хутчэй, што з Таняю (у яе ўжо было імя)?» — «Мяне... выз-ва-ляюць», — пачулася скрозь плач. «Дык чаго ж ты, дурнічка, плачаш? Радавацца трэба. Калі адпраўляюць?.. Пытаюся, адпраўляюць калі?» — «Праз тры дні. А як жа ты застанешся?» — «Я з вамі на ўсё жыццё... ту-ту-ту…»

Спагадлівы Цокур дазволіў мне паехаць развітацца з Аляю і дачкою. Між іншым буркнуў: «Не ўздумай пакрыўдзіць ці пакінуць іх. Тваё шчасце, што сустрэў такую жанчыну. Схадзі да Болава, скажы ад майго імя, каб што-небудзь даў ім на дарогу».

У доўгім вузкім бараку жыло каля дваццаці мамак з розных лагпунктаў. Усе нешта шылі, латалі, распускалі, вязалі і чакалі сігналу на кармленне дзяцей. Я баяўся, каб часам іх не пераблыталі ў яслях. Супакойвала Аля: «Нашу я па плачу здалёк пазнаю». Увесь дзень мы былі разам. Аля расказвала, што яе бацька, патомны рабочы, бясконца пісаў заявы, абіваў парогі, збіраў подпісы, стукаўся ва ўсе дзверы. І вось яе вызвалілі «за отсутствием состава преступления». Я радаваўся, што яна едзе дадому, і непакоіўся, як жа сустрэнуць бацькі, якімі плёткамі забрудзяць свярбячыя языкі недаткнёную некалі, чыстую і сумленную дзяўчыну, ці не ўзненавідзяць бацькі «агіднага спакусніка». Супакоіла Аля: бацькі ўсё ведаюць, рады прынясць унучку і яе бацьку.

Мы развітваліся каля вахты позна ўвечары і ніяк не маглі развітацца: разыходзіліся і вярталіся зноў, баяліся страціць адно аднаго назаўсёды. Наўкол слаўся вільготны туман, асядаў і спаўзаў з дахаў і стрэшак на вышках мокры снег, кроплі вільгаці дрыжалі на калючках туга нацягнутых дратоў вакол зоны, праз шэрую вату аблокаў часам прабіваўся і знікаў месяц. Я выйшаў за вахту, а маленькая постаць яшчэ доўга стаяла каля брамы.

У яслях чамусьці не гарэла электрычнасць. У калідорах і ў пакоях мільгалі капцілкі. Мяне спыніла немаладая, відаць, вечна заспаная нянька. На маю просьбу адказала, як ім загадана: «Ваабчэ-то не палажана!» А я не адступаў, гразіўся, што не выйду да раніцы. І ўсё ж, бурчучы, вынесла загорнутае ў шэрую мокрую пялёначку дзіцятка. Маё ці не маё? Прыгледзеўся — адкапылена верхняя губка. Яна. У яслях было холадна, з маленькага роціка пыхкалі струменьчыкі пары. Я прытуліў дачушку да ледзь цёплай грубкі, хукаў, цалаваў лобік, нешта шаптаў пяшчотнае, а слёзы самі каціліся па шчоках за каўнер. «Калі ж я пабачу цябе, дачушка, ці дажыву да тваё сталасці?»

«Досыць тут вільгаць разводзіць. Іншыя кабялі сюды і носа не кажуць, а гэты распусціў нюні. Давай чашы, а то запаздаеш», — забрала нянька дачушку, і я пахлюпаў па гразкай дарозе да станцыі.

Ехаў на тармазной пляцоўцы ў вільготную цемень ночы, толькі ўдоўж дарогі цямнелі верхавіны хвояў і елак. На стыку з веткаю да нашых складаў цягнік запаволіў хаду, я саскочыў з падножкі і плюхнуўся ў падталы снег. На лагпункт прыйшоў позна. На вышках паблісквалі цыгарэткі вартавых, у бараках мільгалі газнічкі, бо электрычнасць выключалі з адбоем. І такім сумам, такой тугою сустрэла мяне маўклівая зона...

Пасля развітання

Я лічыў тыдні ад ліста да ліста. Ішлі яны марудна, некім прачытаныя і затрыманыя. Аля жыла ў бацькоў на невялічкай станцыі паміж Масквою і Ленінградам. Лісты супакойвалі і суцяшалі, хоць і адчувалася, як нялёгка жывецца на нішчымным бацькоўскім пайку. А вайна ўжо грымела на подступах да Берліна. З Глуска мне паведамілі — разбамбілі дзядзькава селішча, а ён сканаў у чужой хаце. Абарвалася апошняя сувязь з роднымі мясцінамі.

Затрыманыя да канца вайны чакалі Перамогі і свайго вызвалення. Не ведалі, што яшчэ некаторых пакінуць у зоне «до особого распоряжения». Без асаблівых спадзяванняў збіраўся ў дарогу Алесь Пальчэўскі, бо і яго ніхто не чакаў на волі: жонка ад страху выраклася яго, а потым адцураўся сын, пакінуўшы незагойную рану і скараціўшы бацьку век. І ўсё ж я зайздросціў свайму другу, што ён выйдзе з гэтага пекла на паўтара года раней за мяне.

Надышоў май. Вецер часам прыносіў чаромхавы пах з недалёкіх нізін і зараснікаў. Позна ноччу з восьмага на дзевятае я пачуў урачыстыя пазыўныя Масквы. Лагер спаў, а мяне затрымала дзённая зводка да поўначы. Голас Левітана абвясціў пра Перамогу Савецкага Саюза над фашысцкай Германіяй і безагаворачную капітуляцыю нямецкага камандавання. Радасць перахапіла дыханне, я кінуў усё і пабег з барака ў барак з адным словам: «Пера-мо-га!» Людзі спрасоння абдымаліся, цалаваліся, крычалі «ўра!» і ўжо не спалі да раніцы. І ў нас у гонар Перамогі быў абвешчаны выхадны дзень. Пасля абеду правялі мітынг, і начальства пераканалася, якіх патрыётаў яно трымала і мардавала за калючым дротам. Пра гэта мне прызнаўся Цокур, а Грыгарэнка і «кум», відаць, думалі іначай. Затрыманыя да канца вайны збіраліся ў дарогу. Была абвешчана амністыя вайскоўцам, вызвалялі евангелістаў і трох палкоўнікаў. Матуль мне пакінуў свой маскоўскі адрас, а самога яго загналі аж за Урал. З Пальчэўскім развіталіся на вахце, і адразу зрабілася пуста і маркотна, не было з кім перамовіцца словам, а мне ж яшчэ сядзець да кастрычніка наступнага года. Заўсёды апошні год, апошнія месяцы і дні цягнуцца асабліва марудна. Я закрэсліваў рысачкі, а іх заставалася яшчэ шмат.

Праз пару месяцаў мяне парадаваў Алесеў ліст: яго ўзялі на выкладчыцкую работу ў Рудзенскую школу. Гэта абнадзейвала і мяне, і я часцей задумваўся, куды мяне закіне лёс, дзе тая хата, што прытуліць мяне, дзе тыя людзі, што падтрымаюць або адштурхнуць назаўсёды: у мяне ж яшчэ пяць гадоў пазбаўлення грамадзянскіх правоў. Хто адважыцца ўзяць на работу з такою анкетаю? Усё было

ненадзейна і няпэўна. Маглі ж мяне пакінуць «до особого распоряжения», вызваліць без права выезду з лагера, мог «кум» па любым даносе стукача навесіць новы тэрмін, трэба ж было яму адрабляць сваю зарплату. Ніхто з нас не ведаў, што яго чакае заўтра, думалася самае горшае.

У ліпені 1946 года маёй дачушцы быў год і пяць месяцаў, і Аля адважылася прывезці яе на знаёмства з бацькам. Дабіраліся яны доўга, у брудных перапоўненых вагонах, з перасадкамі, валяліся на заплёваных вакзалах, але неяк даехалі. Аля дамаглася дазволу толькі на «асабістую перадачу» — на вахце аддаць з рук у рукі сухары, махорку і развітацца. Але ж я быў бесканвойны. Са згоды начальніка пасяліў сваіх дзяўчат у пакойчыку Мішы Капітанакі пры ветлячэбніцы і патаемна, каб не ведаў камандзір узвода і ўпаўнаважаны оперчэкісцкага аддзела, наведваў іх кожны дзень. Беленькая чарнавокая дачушка на першым часе цуралася мяне, не ішла на рукі, не хацела ніяк называць, а я так марыў пачуць з яе вуснаў «тата». Яна яшчэ доўга дзічылася і не прызнавала мяне. Каб ніхто не бачыў, мы ўтраіх хадзілі ў лес збіраць суніцы, пару разоў наведвалі на пасецы суровага з выгляду і добрага душою Самсонава. Я рабіў вялікі крук і ў зону вяртаўся з другога боку, бо маглі ж мне навесіць новы тэрмін за парушэнне рэжыму і сувязь з вольнымі, але мы былі навучаныя горкім вопытам, і добрыя людзі ахоўвалі ад турэмшчыкаў наша маленькае крадзенае шчасце. Развітваючыся, я ўпершыню пачуў «папа», зайшлося ад радасці сэрца, горла перахапіў даўкі камяк.

Як жа мне было горка і цяжка без іх аднаму аставацца, не ведаючы, што мяне чакае ў будучым. Пасля амністыі паменела людзей, заставаліся «эсбээмаўцы», былыя старасты і паліцаі, дабывалі свае дзесяцігодкі «контрыкі» пяцьдзесят восьмай пробы, узору 1937 года. У маім самаробным календары ўсё менеей і менеей заставалася рысачак да запаветнай даты — 19 кастрычніка 1946 года.

Ад'езд

Дачакаўся! Еду на камендацкі лагпункт афармляць дакументы на вызваленне. Тут сказалі, што часовы пашпарт і даведка пра адбыццё тэрміну будуць гатовы толькі праз тыдзень. Чакаю ў палатцы разам з амнісціраванымі, вызваленымі, «абмежаванцамі», з крымінальнікамі і нашым братам — «палітыкамі».

На камендацкім лагпункце база лагернай агітбрыгады. Ёю кіруе напалову вызвалены мой даўні прыяцель Амар Галімавіч Дзевішаў. Брыгада дае канцэрты, ставіць спектаклі і аперэты.

Таленавітыя аматары і прафесійныя артысты — эстонская спявачка Элен Рэйнап, колішнія салісты Беларускага радыё Вастокаў і Швайко, драматычны акцёр Курбатаў сталі любімцамі зняволеных і вольных.

Агітбрыгада рыхтавалася да свята Кастрычніка і рэпецціравала «Любоў Яравую» Транёва. Амар Галімавіч запрасіў мяне на рэпетыцыю ў клуб вольнанаёмных. Рэжысёр і акцёры выкладаліся з апошніх сіл, праганялі па некалькі разоў кожны эпізод, бясконца паўтаралі поўныя рэвалюцыйнага пафасу маналогі, а за кулісамі стралкі з вінтоўкамі пільна ахоўвалі герояў аднае з рэвалюцыйнейшых п'ес.

Туляцца ў тлумнай палатцы мне надакучыла, і я з пропускам вярнуўся на свой лагпункт да айца Іосіфа. Праз два дні мяне ў зоне «засёк» камандзір узвода Грыгарэнка і загадаў, каб і духу тут майго не было. «Ты ж вольны ўжо і не маеш права знаходзіцца ў месцы зняволення!» Выручыў Цокур: дазволіў пабыць, пакуль афармяць дакументы.

Кухары далі мне пакунак залітых лоем нырак, капцёр — пару рыбін, пекары — буханку хлеба, каб на першым часе не галадаць у дарозе. Я развітаўся з усімі знаёмымі і зайшоў да начальніка. Ён пацiснуў руку і шчыра пажадаў дабра.

З блакітнаю паперкаю — гадзічным пашпартам і даведкаю аб вызваленні — ледзьве ўдалося ўзяць білет на цягнік да Масквы. На вакзале і вакол яго людзей процьма. Цягнікі дальняга следавання спыняюцца толькі на хвіліну. Увесь апантаны натоўп рынуўся да вагонаў, а дзверы не адчыняюцца, хапаюцца за парэнчы, паказваюць білеты, грукаюць, мацюкаюцца, крычаць, праз брудныя шыбы ў дзвярах пазіраюць і круцяць галовамі абыякавыя правадніцы. Перада мною расчыніліся дзверы, і нехта сышоў з прыступак. Я ўхапіўся за парэнчу, другою рукою прасунуў на пляцоўку фанерны чамадан, цягнік крануўся, а тоўстая, рудая, як сланечнік, правадніца спіхвае мяне на хаду. Мільганула думка: вось і «вызваліўся», зараз бразнуся пад колы — і канцы, ніхто і не дазнаецца, дзе дзеўся, Аля падумае — збег, нягоднік. Я з апошніх сіл адштурхнуў правадніцу рубам чамадана і ўціснуўся ў тамбур, нагою прыкрыў за сабою дзверы, каб не выштурхнула. Правадніца падняла лямант. З вагона выйшаў малодшы лейтэнант унутраных войск. «Ты што хуліганіш? Не паспеў выскачыць з лагера, зноў захацеў за калючы дрот?» Запыханы, знерваваны, я слова сказаць не магу, а ён мяне ўсё бярэ на цыгундар, пагражае ссадзіць на бліжэйшай станцыі. Я паказваю білет, але не даю ў рукі, каб не парвалі.

У тамбур выйшаў босы, у кароткіх спадніках, патлаты, з татуіроўкамі на грудзіне мужчына. «Ша! Чаго шуміш, халява? Чалавек на

волю едзе, а ты яго пад колы піхаеш. Давай валі да нас». І павёў мяне ў сваё купэ. «Каб яна яшчэ вякнула, я б ёй сапатку збіў на патыліцу». З верхніх паліц пазіралі галодныя вочы мазурыкаў, вызваленых з Бура-палому. Паёк свой яны даўно з'елі, пажывіцца ў вагоне не было чым. Я добра ведаў, як трымацца ў такіх выпадках, для прыліку спытаў, куды едуць, колькі «кавалкаў адцягнулі». Усе ехалі да Масквы, а там — куды каторы. «Хаваць хочаце?» — «А ў цябе ёсць?» Я раскрыў чамадан. «Ё-ё-о маё! Жывём, гаўрыкі. Стоп. Колькі нам дзён засталося? Дзелім на кожны дзень пароўну», — саскочыў з верхняй паліцы мой выратавальнік — «пахан». «Выдаваць буду я. Хто ўздумае шопнуць, раздзяру да кутніцы». Ён востраю фінкаю з наборнаю тронкаю ўсё парэзаў на роўныя порцыі і сумленна дзяліў усю дарогу. Пацяробкі даелі ў Маскве.

Мы сталі лепшымі сябрамі. З вагона выйшлі разам. Я хацеў развітацца. «Не, мы цябе даставім на Ленінградскі вакзал». Данеслі мой пусты чамадан і не адыходзілі, пакуль не пасадзілі ў вагон. Увесь час міліцыя з нас не спускала вачэй. На развітанне «пахан» сказаў правадніцы: «Ты, чортава лялька, глядзі, не забіжай чалавека. А то магём сутыкнуцца ў в-у-у-зенькім праходзе, тады маліся Богу». На развітанне паляпаў мяне па плячы, падаў руку, кіўнуў сваім: «Гайда, мазурыкі!»

І я паехаў у невядомасць.

Цягнік ішоў у цемень кастрычніцкай ночы. З кожным паўстанкам усё часцей білася сэрца. Я ведаў, што Аля чакае мяне, а як паглядзяць, што скажуць яе бацькі? Наўрад ці каго ўзрадуе такі «зяцёк». З мае ласкі ўжо другі год Аля з дачушкаю жывуць на пенсіі бацькі і маленькай матчынай зарплаце. Ці не праклінаюць мяне, што звязаў жыццё іх дачкі са сваім пакутніцкім лёсам. Яна ж магла быць шчасліваю з нармальным добрым мужам. Не давалі збыту адны і тыя ж трывогі.

Што нас чакае наперадзе? Хто адважыцца ўзяць на работу ўчарашняга лагерніка, на пяць гадоў пазбаўленага грамадзянскіх правоў? А чаго варты бяспраўны чалавек?

Галава трашчала ад горкіх дум. Зліпаліся вочы, і нешта вярзлося неверагоднае. Цягнік запаволіў хаду. Правадніца папярэдзіла: «Паварачвайся. Стаім адну хвіліну». З душнага вагона я вываліўся ў вільготную цемень ночы. На пероне стаяў адзіны дзяжурны ў чырвонай шапцы з заплямленым жоўтым сцяжком. Я паставіў свой нязграбны фанерны чамадан і спытаў, як адшукаць патрэбную вуліцу. Ён паказаў мне кірунак.

Вяла мяне ў змрок шырокая гразкая вуліца. Пасёлак спаў: нідзе — ні агеньчыка, ні жывога голасу, толькі надта далёка, падвываючы, лена брахаў адзінокі сабака. На Заводскай вуліцы ў мезаніне прысадзістага дома слаба свяцілася адно акно. Тут! — ёкнула сэрца. Мабыць, прачнулася дзіця або некаму не спіцца. Я дрыжачымі рукамі чыркаў запалкі, пакуль разгледзеў нумар дома. Ён! Увайшоў у пад'езд без дзвярэй і вобмацкам па рыплівай драўлянай лесвіцы падняўся наверх, намацаў абабітыя цыратаю дзверы. Аддыхаўся, пастаяў і ціха пастукаў. Пратупалі босыя ногі. «Хто там?» А я загадзя і не падумаў, як сябе назваць. Хто я ім такі? Кім даводжуся? Пamармытаў нейкія прабачэнні і нясмела сказаў: «Я Танін бацька». Бразнула клямка, каля парога ў халаціку стаяла яшчэ даволі маладая Аліна мама. У адказ на прывітанне яна нахінула маю галаву і пацалавала ў шчаку. З баковачкі выскачыла заспаная Аля і павісла ў мяне на шыі. Таня, цмокаючы адкапыленаю губкаю, соладка спала.

З Аляю і яе мілаю мамаю мы прагаварылі аж да світання. Некалькі разоў я падыходзіў на дыбачках, каб паглядзець на сонную дачушку. Раптам Аліна мама засмяялася і весела сказала: «Нарэшце супакоілася, што Таня наша». — «А чыя ж яшчэ, мама?» — «Хіба ж не маглі пераблытаць у яслях? Ты ж яе і бачыла, толькі калі карміла. Цяпер пазнала — губы і шчыліна між зубоў бацькавы, а то ўсё нейкая трывога тачыла».

Раніцай Таня зноў не прызнала — адварочвалася і цуралася. Як ні паддобрываўся, як пяшчотна ні называў, хавалася за маму. Толькі ўвечары зліталася і павяла мяне на вуліцу. Суседкі глядзелі на нас праз вокны, азіраліся ўслед, бо чаго яны толькі не плявузгалі, калі вярнулася Аля з дзіцём. Таня бегла паперадзе, а на рукі не ішла. Калі трохі прывыкла, перадражняла мяне: «Дачушка, дачушка».

Звычайна на трэці дзень госць адчувае сябе ўжо лішнім. А я і Кастрычніцкія святы правёў у Алінай сям'і, хадзілі часта з гасцей у госці па яе радні. А мне карцела хутчэй ехаць, знайсці нейкае месца ў жыцці, забраць сям'ю, так-сяк стаць на ногі. А куды ехаць? Толькі ў Беларусь. Раднейшай, даражэйшай мне зямлі не было і няма.

Аля ўгаворвала ўстрымацца: там жа ўсё спалена і зруйнавана, ды і ўсе мае няшчасці пачаліся там, можа, і людзі, што паламалі жыццё, пазнаюць. А я не ўяўляў свайго існавання без Беларусі. Там, за калючым дротам, бясконца сніліся родныя краявіды, а цяпер неадольная сіла цягнула туды, дзе росы цяплейшыя, сонца ласкавейшае, паветра напоена водарам, а кожнае слова цешыць і лечыць спакутаваную душу.

Толькі ў Беларусь!

Неяк Алінай маме ўдалося дастаць мне білет да Мінска. З лагерным фанерным чамаданам я чакаў цягніка на пустым пероне. Прыпынак тут толькі на адну хвіліну. Дзверы майго вагона не адчыніліся. Добра, што на тых вагонах звісалі прыступкі з парэнчамі. Я паставіў чамадан каля дзвярэй, ухапіўся за настылыя парэнчы і паехаў. Пакуль цягнік набіраў хаду, спадзяваўся, што правадніца ўпусціць мяне, а яна толькі зірне праз закопчанае шкло, пагрозіць кулаком і знікне. Што за насланнё? Другі раз рызыкую жыццём.

Вецер свідруе навылёт, рукі дранцвеюць ад напружання і сцюжы, на закругленнях чамадан б'е па каленях і вось-вось спіхне пад колы. «От, — думаю, — і пагібель мая прыйшла. Дзесяць гадоў пакутаваў, каб так па-дурному загінуць». Адчуваю — яшчэ некалькі хвілін, і рукі адарвуцца ад парэнчаў, і не дазнаюцца, хто і чаму загінуў пад коламі цягніка. А ён тым часам запаволіў хаду, замільгалі агеньчыкі на стрэлках і станцыйныя ліхтары. Напружваю апошнія сілы і волю, каб не зваліцца. Няўжо выратуюся?

Цягнік стаў. Адчыніліся дзверы. Здаравенная з васпаватым тварам правадніца вылаялася, хацела спіхнуць з прыступак. А ў мяне ад холаду закляклі сківіцы і вусны, што і слова не прамовіць. Так-сяк дастаў і паказаў білет. З лаянкаю: «Местов нетути, а они по блату обилечиваются, и вези где хошь» — усё ж пусціла ў вагон.

Дзякаваць богу, уратаваўся. Еду ў Беларусь.

А што далей?

Былі невялікія радасці, вялікія пакуты і... такія сінія снягі.

ВЕЧНАЯ ПАМЯЦЬ

Паспавядайся,
І стала лягчэй,
Не перад Богам,
А прад ЧАЛАВЕКАМ,
Каб зніклі
Кашмары трывожных начэй
І страх перад нашым
Заблытаным векам.

ГІСТОРЫЯ

Прыйдзе новы —
а мудры — гісторык...
Я. Купала

Ламаем галаву: як і чаму
У нас ускрэслі Грозны і Скуратаў
І за турмою ставілі турму,
Каб людзі неба бачылі з-за кратаў.

На дыбу Грозны ворагаў валок,
Баярам сек свавольныя галовы,
Саджаў сваіх халопаў на калок
І падкарочваў языкі за слова.

Цераз стагоддзі ў грыдніцу ўступіў
Люцейшы кат у мяккіх ботах
І ціха і таемна затапіў
Крывёй сумленных тундру і балота.

Адданыя заплечнікі яго
Лічылі геніем, надзеяй свету,
Ды ўсе пападалі да аднаго
Над кулямі аслеплых пісталетаў.

А мы маўчалі...
Не маўчалі, не —
Спявалі гімны ў будзень і у святы
І гінулі ў калымскай старане,
Не ведаючы ўсе злачынствы ката.

Цвярозым розумам ніяк не зразумець,
Навошта і ў каго была патрэба
Мільёны лепшых выпраўляць на смерць,
Што аж стагналі і Зямля і Неба.

Свяціліся палацы на касцях,
На вечнай мерзлаце раслі кварталы,
Нявольнікі вялі на Поўнач шлях,
А іх сляды завея замятала.

Знікалі за адваламі яны,
Хоць і не быў ніводзін вінаваты,
Затое атрымалі ардэны
«За поспехі» бязлітасныя каты.

Што ж адбывалася? — Ніяк не зразумець.
Радзіма — гонар наш і гора наша.
А як нам жыць? Пра што нам пець?
Сумленная Гісторыя адкажа.

ВЕЧНАЯ ПАМЯЦЬ

Сябрам-паэтам

Мы як умелі, так хлусілі
Пра новы ўзлёт увышыню
І па рэдакцыях насілі
Сваю дзяжурную хлусню.

Нягоднікам складалі гімны,
Зладзеяў славілі ў свой час,
А шлях ужо крывава-дымны
Быў накановані для нас.

Сурова дом глядзеў пахмуры,
І енкі чуліся часцей,
А ўверсе маці на скульптуры
Пяшчотна гладзіла дзяцей.

І нас сяржанты абдымалі,
Заткнуўшы кляпамі раты,
Наводліў білі і ламалі
Суставы, рэбры і хрыбты.

І кідалі ізноў за краты,
Саджалі голых на калкі,
А ноччу везлі ў Курапаты
Трэніраваныя стралкі.

Тупыя каты толькі ноччу
Жыццё укарачалі нам...

А як цяпер глядзяць у вочы
Яны і дочкам, і сынам?

З нас мала хто прыйшоў дадому
З бясконцай лютае зімы,
І не адзін паэт вядомы
Замоўк на трасах Калымы.

Ад крыўды я дасюль нямею,
Што не гудуць па іх званы
І што сказаць пра ўсё не ўмею
Так, як сказаць маглі яны.

Данос дарэмна нехта строчыць,
Каб зноў заткнулі кляпам рот.
Не-е! Праўда нам адкрыла вочы
І выпрастала ў поўны рост.

Звароту больш ужо не будзе
У той, даўно праклятны год,
Калі людзьмі пастануць людзі,
Народам стане наш народ,

Калі замучаных мільёнаў,
Што толькі вызваліла смерць,
На чорным мармуры імёны
І ў сэрцах будуць палымнець.

МАЙМУ СУДДЗЮ

Васіль Сымоныч Карпік,
Ну, як жывецца вам?
Ці атрымалі карпа
І балычка з тых крам,
Што ў тупіках схаваны,
Без шыльдаў і вітрын
Для важных і абраных
Чыноў і велічынь?
Вас кормяць за заслугі,
За тое, што з турмы

Загналі нават друга
У шахты Калымы.
Наркома і салдата,
Мужчын, дзяцей і баб,
Ні ў чым не вінаватых,
Пагналі на этап.
Яны з апошпяй сілы,
Дзе толькі мох расце,
Дайшлі ўсе да магілы
У вечнай мерзлаце.
Акружаных «увагай»
У той пякельны год
Заместа саркафагаў
Скаваў крыштальны лёд.
А вы ізноў судзілі
Сумленных без віны,—
Начальству дагадзілі,
Каб гінулі яны
У сцюжу на навале,
У змроку нематы,
На Волга-Дон канале,
У шахтах Варкуты.
А вы, нічым не мечаны,
Звычайны едачок,
Скажыце, чалавечынай
Не пахне балычок?
І не хавайце вочы,
Відаць, хто вы такі...
Скажыце, вас уночы
Не будзяць мерцвякі?

КОЛІШНІ СТРАХ

Уранні, ўдзень і па начах
На люднай вуліцы і дома
Нязводны страх, някучы страх
У скронях б'еццa метраномам,

Да долу хіліць галаву,
Душу, як смоўж, зацята смокча.

Дзіўлюся, як яшчэ жыву,
І кожны дзень бяду прарочу,

Лаўлю уважлівы пагляд
Знаёмых мне і незнаемых,
Адказваю ўсё неўпапад,
Раблю за промахамі промах.

Начамі абмінае сон,
Дрыжу, калі рыпіць масніца,
Здаецца, ціха ходзіць Ён
І зноў пад раніцу прысніцца.

Машына недзе загудзе,
Магчыма, «хуткай дапамогі»,
Дрыжу, хоць і ніхто не йдзе,
Апроч нязводнае трывогі.

Хоць зроду не было віны,
Малю, каб і мяне забралі,
Паставілі хоць да сцяны,
Абы вар'яцтвам не каралі.

Дрыжалі ўсе да аднаго,
Пакуль вялікім Ён здаваўся,
Бо ўсе баяліся Яго,
А Ён адзін усіх баяўся.

ПРА НЭП І ПРА ХЛЕБ

(Успаміны сведкі)

Я добра памятаю нэп.
Відаць, у ім была патрэба,
Бо кожны еў уласны хлеб
І сёе-тое меў да хлеба.

Трызніў зямлёю з веку ў век
Змарнелы, стузаны галечай,
Абрабаваны чалавек,
Што марна гнуў худыя плечы.

І вось, з вінтоўкаю ў руках
Ён біўся за «Зямлю сялянам».
Нарэшце пры бальшавіках
Ён сам сабе зрабіўся панам:

Меў па гектару на душу
І шчыраваў зімой і летам,
А ў вольны час масціў шашу,
Каб толькі дагадзіць Саветам.

За тыдзень сена стагаваў,
За тыдзень зжаў авёс і жыта,
Бацькам і цешчы памагаў,
Бо столькі гора пражыта,

Бо ўвесну сам з усімі пух.
Цяпер быў хлеб і скварка ў хаце,
Зямля дагледжана, як пух,
Ні купіны — на сенажаці.

З тых пор усё пайшло на лад
І на сяле, і ў цэлым свеце.
І збожжа на казённы склад
Ішло па ленінскім дэкрэце.

Дабро уласным мазалём
За тры гады было нажыта,
І з рымарам, і з кавалём
Расплачваўся араты жытам.

А што на рынку ўтаргаваў,
З гасцінцамі прывозіў жонцы,
З зямлі работай вымагаў
Хлеб і надзейныя чырвонцы.

Суседзі ў складчыну купіць
Сабе наважылі жняярку,
Бо не адважваліся піць
З вяселля да хаўтураў чарку.

Ніхто не раіў, не вучыў,

Калі і як араць і сеяць,
Бо сам быў здатны і ўначы
Усё намалаціць і звеяць.

Ён зроду золку не праспаў,
Як прасыпалі недарэкі,
І чыстым зернем засыпаў
Дзяржавы і свае засекі.

Купляў у краме пакрысе
Паркаль, і хамуты, і ўтулкі,
І елі ў горадзе усе
Тварог, скароміну і булкі.

Ды гром ударыў над сялом,
Хоць кідайся жыўцом у пельку:
Настаў «Вялікі пералом» —
І абагулілі зямельку.

Як жыць, загадваў правадыр,
І пры яго падтрымцы
Бясплатна ехалі ў Сібір
Навечна «нехацімцы».

Яны усё жыццё ў даўгу
З апошняй будуць сілы
Валіць і карчаваць тайгу
Да самае магілы.

Усё і з хаты, і з двара
Абагульнялі цугам,
А ў голага гаспадара
Застаўся цэп ды пуга.

Цапільна шашаль патачыў,
Няма ў хляве нічога,
А пугай брыгадзір вучыў
І паганяў самога.

Чыталі лекцыі штодня
Пра догляд гаспадаркі,

А брыгадзір і старшыня
Часцей глядзелі ў чаркі.

На іх раўняліся касцы,
Камбайнеры, шафёры,
І аграномы, і пісцы
Глушылі горкай гора.

Хто мужыком ні кіраваў
Без жаднае патрэбы?
Хто для сябе ні вырываў
І хлеба, і да хлеба?

Сябе калгаснік дакараў,
Што не хапала сродак,
Хоць ён і сеяў, і араў,
А сам карміўся з сотак.

Ніхто не зразумее з нас,
Ні сейбіт, ні араты,
Чаму каторы год калгас
Дзяржаве вінаваты,

Чаму разбегліся сыны
З сяла ад маці з татам
І абыходзяцца яны
Мізэрнаю зарплатай?

А бацька, скручаны, стары,
Больш не прыпнуты страхам,
Есць хлеб да гэтае пары
Свой, ды з заморскім пахам.

Магчыма, трэба новы нэп
Па мудрых запаветах,
Каб есці свой уласны хлеб
І зноў карміць паўсвета.

А ЁН ЯШЧЭ ЖЫВЫ

Яго аж двойчы пахавалі,
Яго мільёны праклялі
І ўсе сумленныя назвалі
Страшнейшым катам на зямлі.

А Ён хітруе, што нябожчык,
Прыкінуўся, што нежывы,
Яго жалезных крокаў пошчак
Скаваў і волю, і правы.

Крадком Ён запаўзае ў душы
І непрыкметна ў іх жыве,
Усе жывыя думкі душыць
У петрывалай галаве.

Ён бліскае крывавым вокам,
І пасміхаецца, і рад,
Што нехта не зусім далёкі
Яго выкопвае загад

І так, як ён, жывое душыць,
Слабейшых кідае па дол,
Святы агонь у сэрцах тушыць,
Бо сняцца «ворагі» наўкол.

З запырсканых крывёю кратаў,
З прабітай кожнай галавы
Ад Калымы да Курапатаў
Гучыць, што ён яшчэ жывы.

Каб толькі не зрабіць праліку,
Каб болей не было пагроз,
Каб у маленькім і ў вялікім
Ён больш ніколі не ўваскрос.

Пільнуйцеся, адзінаверцы,
І выкрасліце назаўжды
З душы, свядомасці і сэрца
Яго крывавыя сляды,

Бо дзень яго яшчэ не сцёрты
І шлях дыміцца крыжавы,
Таму трывожна, што і мёртвы
Ён недзе, ў некага жывы.

УВАГА

Што ж, адмантуліў дваццадь год,
І ўсе знялі артыкулы,
Ды не растаў пагарды лёд,
І ў вочы пальцам тыкалі,

Сцвярджалі голасна адны,
Другія ціха трэнькалі:
«Не, не саджалі без віны,
Была, хоць і маленькая.
Мяне ж, напрыклад, не ўзялі,
Бо быў, як шкельца, чысценькі,
А іх адразу замялі,
Бо на-цыя-на-ліс-ці-кі.
Не, не мацёрыя няхай,
Ды не заплюшчвай вока,
На іх прэтэнзіі начхай
І не пускай высока.
Рэа-білі-тацы-ю сваю
Хай берагуць на памяць,
А што ім спуску не даю,
Як след няхай уцямяць.
Ні граматы, ні ардэны
Няхай ім і не сняцца,
Не дачакаюцца яны
Салідных публікацый.
Мы ж, як і дваццаць год назад,
Праверaныя змалку,
Калі хто вякне неўпапад,
Ізноў накінем чалку».

Так «прывучалі» часам нас,
Як пасынкаў адпетых,
І душы бэсцілі не раз

У гулкіх кабінетах.

Ківалі стрымана сябры,
Заўсёды асцярожныя,
А ты, нібыта конь стары,
Быў путамі стрыножаны

І асцярожненька ступаў
Сярод найбольш увішных,
Усім дарогу саступаў
І заставаўся ў «іншых».

Я нешта ўсё ж паспеў зрабіць,
Прыйшоўшы з дзікай замеці,
Мне ўзнагарод не зарабіць...
Застацца б толькі ў памяці.

ВЯРТАННЕ

Сталі прахам, і пылам, і тленам
Невядома за што і калі,
І да трэцяга, мабыць, калена
Іх радню і нашчадкаў звялі,

І таўром, як адзнакай праказы,
Закляймілі на гібель і звод
Кар'ерысты, злачынцы, пралазы
Паслухмяны бяззбройны народ.

Страшным выракам «вораг народа»
Казыралі ў сваей «барацьбе»,
Вынішчалі народ без звароту,
А народам лічылі сябе.

За цвярозыя думкі і словы,
За сумленне без жаднай віны
Навылёт прабівалі галовы,
Каб не думалі болей яны.

Прамаўчалі мы больш паўстагоддзя,

Хоць і бачылі ўсё навылёт.
І парэшце ў маўклівым народзе
Свет убачыў вялікі Народ.

Не маўчым, а гаворым, гаворым
І з патрэбаю, і без патрэб
І прызналіся: есці нам сорам
З кукурузай заморскаю хлеб.

О, каб столькі дабра, як Герояў,
На зямлі нашай шчодрай было,
Не прыпомнілі б сёння старое
З пахам рошчыны наша сяло.

Зразумелі сумленныя людзі
У адкрытым, галосным жыцці,
Што ахвяры — сапраўдныя суддзі,
А злачынцаў пакуль не знайсці.

СВЕЧКА

Завея пазрывала правады,
Скавала сцюжа лужыны і рэчку.
У хаце змрок, але такой бяды,
Магу нарэшце запаліць і свечку.

І запаліў.
Яна трашчыць паволі,
Дрыжыць на шыбе і сцяне прамень,
І чорным прывідам гайдаецца на столі
Мой адзінокі і зламаны цень.

І раптам наплываюць успаміны:
У нашым непрыкметным гарадку
Раса з пялёсткаў хмельнага язміну
Асыпалася на тваю шчаку.

Калі ты помніш першую сустрэчу,
Напэўна, ўспамінаеш і мяне,
Калі здалося, што ружовы вечар

Для нас ужо ніколі не міне.

Быў і працяг:
                    патухла свечка ў змроку,
Я на плячы адчуў тваю руку,
Але ўначы бяда таемным крокам
Прайшлася і па пашым гарадку.

Палалі шчокі, на губах гарчыла,
Дрыжала свечка у тваёй руцэ,
Калі з табою гора разлучыла,
Скацілася расінка па шчацэ.

Не верыла ты ў тую пагалоску,
Што загула ў вушах і ў правадах.
І доўга не сцірала кроплі воску,
Што застывалі на маіх слядах.

Век дажываем з незагойным болем,
Спазнаўшы столькі гора на вяку,
І ведаем, што больш ужо ніколі
Нам не сустрэцца ў ціхім гарадку.

Завея замятае ўсе дарогі.
Няма з кім сумаваць і гаварыць...
Усё міне, і радасць, і трывогі,
Як толькі паша свечка дагарыць.

РЭТРАГРАДЫ

І сягоння дужа рады
Маладыя рэтраграды,
Паўтараючы азы,
Націскаць на тармазы.

Час застольны,
                    час застойны
І спакойны,
                    і прыстойны,
Бо выгодамі багаты,—

Ўспамінаюць бюракраты.

«Дэмакратыя ж — разлад!
Лепш за ўсё вярнуць назад
Незабыўныя парадкі,
Калі, пляскаючы ў ладкі,
Набівалі мазалі
Чытачы «Малой зямлі».
Усё цяпер ідзе не ў лад —
Не выконваюць загад».

Кіньце вы свае загады,
Маладыя рэтраграды,
Бо працуе не на вас
І народ, і новы час.

ПРАРОЧЫЯ СНЫ

Не обратил ли Бог мудрость
мира сего в безумие?
Первое послание корин-
фянам святого апостола
Павла. Гл. 1, ст. 20

Прыходзяць сны, пачварныя, як здані,
То падаю, то на крыжы вішу,
А як у вокнах засінее ранне,
Што значыць гэты сон, я варажу.

І нарастае з кожным днём трывога,
А часам на сябе самога злосць,
Што не лічыў ніколі Богам Бога,
А ён усё ж, магчыма, недзе ёсць.

Не Саваоф з сівою барадою
І не Ілля, разгневаны прарок,
А нехта ж правіць шчасцем і бядою,
Узносіць
і карае незнарок.

Ён даў усё, што трэба чалавеку,—

Жыццё, і мудрасць,
і любоў навек,
Вёў праведнікаў у Карынф і ў Мекку,
Пакуль не збіўся з тропу чалавек

І, вырваўшыся з боскае улады,
Цягнуў пакуты на сваім гарбе,
А хіжы кат
спакойны быў і рады,
Што мог караць мудрэйшых за сябе.

Штодня таемна гінулі ахвяры,
Жывых паскручвалі ў барані рог,
А праведнікаў
ад крывавай кары
Не ўратавалі ні Закон,
ні Бог.

За мной ўслед хадзіла пакаранне,
Знаходзіла і гнула ўсё часцей.
Мне лёс наканаваў выпрабаванне,
Каб стаць пасля чысцілішча
чысцей.

У сны прарочыя я веру і не веру,
Але ратунку мне ад іх няма.
Я не баюся ні агню, ні звера —
Каб толькі
не прысніласа турма.

ТАКІЯ СІНІЯ СНЯГІ

Успаміны майго двайніка

Ну ж і трывушчы мы народ.
За што? За нейчую памылку
Адгаравалі дзесяцъ год
І трапілі навечна ў ссылку.

* * *

У густых параспелых таежных малінніках трапіў мядзведзь у біду. Прыкручаная ланцугом да асіны пастка прышчаміла пярэднюю нагу. Ён роў ад болю, грыз ланцуг, цягаў вакол камля вялізную пастку, а вылузацца — аніяк. Знясілены мядзведзь узяўся грызці зашчэмленую лапу.

Ён цярпеў боль, душыўся густою ўласнаю крывёю, крышыліся клыкі аб цвёрдую костку, а ён цярпеў і грыз, грыз і цярпеў. Паднімаў і трос двухпудовую пастку, каб хутчэй адвалілася недагрызеная лапа. Ён грыз зноў, пакуль не зваліўся на бок і не адчуў, што вольны. Адлежаўся, адстагнаўся, адгаласіў свой боль, толькі рэха жудаснага адчаю перакочвалася ў змроку тайгі. Мядзведзь ляжаў і доўга залізваў скрываўленую куксу, ад смагі зашэрхлым языком хапаў спелыя маліны, абвостраным слыхам лавіў кожны шэлест і рып, трапяткімі ноздрамі трывожна ўцягваў паветра.

Адлежаўся, устаў і пайшоў на задніх лапах, матляючы, як паходняю, ружоваю косткаю. Ён працерабіў у гушчары цэлую прасеку і сышоў на волю ў недасяжныя нетры тайгі, далей ад людзей і небяспекі, бо даражэй за волю нічога на свеце няма.

Хто не трапляў у пастку, хто не глядзеў на неба, сонца і зоры праз краты і калючы дрот, той не ведае, што такое ВОЛЯ.

Крыжавы шлях

Нават воўк, выпушчаны з клеткі, адразу не можа адважыцца пабегчы. І я доўга хадзіў, азіраючыся: дзесяць гадоў за калючым дротам і пад канвоем пакідаюць след не толькі ў сэрцы, а і ў характары.

Пасля дзесяці гадоў няволі я хадзіў і не мог нахадзіцца, надыхацца воляю, налюбавацца небам і зялёнымі прасторамі, не мог не адчуць сябе шчаслівым на адзіноце. Шчасце і радасці былі адносныя, бо жыў яшчэ з «намордлікам» — пяць гадоў пазбаўлення

грамадзянскіх правоў усё яшчэ трымалі на прывязі. Але мне шанцавала на добрых людзей. Яны памаглі мне аднавіць дыплом, дазволілі выкладаць рускую (толькі рускую) мову і літаратуру ў сярэдняй школе невялічкага, пакалечанага вайною мястэчка Урэчча на Случчыне.

Цяжка, беспрытульна, галадна і холадна было на тым часе нанава пачынаць жыццё на голым месцы сярод чужых, але спагадлівых людзей. Затое я быў вольны, захоплены працаю ў школе, сагрэты ўвагаю маіх вучняў. Побач была маленькая, дружная і цярплівая сям'я.

А як я акрыяў, калі ў 1947 годзе Прэзідыум Вярхоўнага Савета Беларусі зняў з мяне судзімасць, як захацелася жыць, натхнёна працаваць, верылася, што будзе ўсё лепш і лепш. Я быў класным кіраўніком дзесятага класа, сябраваў са сваімі вучнямі-падросткамі і іх бацькамі.

І ўсё ж трывога не пакідала ні на дзень. Адчуваў, што мною вельмі цікавяцца «камандзіровачныя» з раёна ў хромавых ботах, у цывільных паліто і кепках. Брат маёй вучаніцы працаваў на нафтабазе і надта ж цікавіўся, як я жыву, спагадаў нашай беднасці, нібы распытваў пра сястру і нечакана задаваў правакацыйныя пытанні, заўсёды ветліва ўсміхаўся мне, загаварваў, набіваўся на паслугі. А я здагадваўся, што яму ад мяне трэба.

У снежні 1948 года кватэрная гаспадыня Пальчэўскага прыслала мне з Рудзенска некалькі трывожных радкоў: «Ваш друг Алесь арыштаваны і адпраўлены ў Мінск». У студзені арыштавалі нашага выдатнага выкладчыка-эрудыта Рыгора Мазавецкага. Да гэтага ён адбыў 10 гадоў у Нарыльску. Сям'я жыла ў Маскве, а ён знайшоў прытулак у сястры і ў нашай школе. Увесь час я перапісваўся з Барысам Мікулічам. У красавіку не прыйшло ніводнага ліста. І яго забралі ў Мінск.

Кола звужалася, работа валілася з рук, ад гулу кожнай машыны ўздрыгваў, і шчымела сэрца. Адчуваў, што прыйдуць і па мяне. Хацеў, каб хутчэй, бо самае страшнае — чакаць немінучай бяды, тыднямі не спаць, баючыся звар'яцець. Да нас пераехалі Аліны бацькі. Радавацца б, але трывога расла і расла. Кажуць жа, што бяда не ходзіць адна: 9 мая раптоўна памерла зусім яшчэ маладая жончына мама. Яе пахавалі на могілках каля самае нашае хаты.

19 мая свяціла сонца, у гародчыку на кустах бэзу гулі чмялі, а я пісаў прыклады для граматычнага разбору на выпускным экзамене і збіраўся ісці на кансультацыю да сваіх вучняў. Але так яны кансультацыі і не дачакаліся. На парозе мяне запынілі маёр Ушакоў і

капітан Шаўцоў. Прад'явілі ордэр на «обыск и арест» і ўзяліся перабіраць мае кніжкі, сшыткі і планы ўрокаў. Але нечага не знаходзілі. Нарэшце спыталі: «Где вы прячете белорусские книги?» — «А хіба беларуская літаратура забаронена, што яе трэба хаваць? Яе ў мяне няма, бо выкладаю рускую мову». — «Нам известно. Не притворяйтесь». Можа, каб знайшлі Купалу ці Коласа, падабралі б для мяне больш грозны артыкул у кодэксе.

Пад вечар мяне вывелі з хаты. Маю арыштанцкую торбу ўзяў на плячо цесць, Аля вяла заплаканую дачушку. Я спыніўся каля могілак і пайшоў развітацца з магілаю цешчы. Шаўцоў памкнуўся затрымаць, але на нас глядзела многа людзей з адчыненых вокан, праз брамкі і веснічкі. Мы ішлі доўгаю мястэчковаю вуліцаю да сельсавета пад поглядамі здзіўленых суседзяў. Што яны думалі? Якім злачынцам лічылі мяне?

Да сельсавета збегліся вучні, спыняліся мястэчкоўцы, выбягалі з крамы і сталоўкі цікаўныя паглядзець на арыштантанастаўніка. Я развітаўся са сваімі і гучна сказаў: «Я ніколі ні ў чым не быў вінаваты». — «Прекратите агитацию!» — перабіў капітан у блакітнай фуражцы і зачыніў за мною борт грузавіка. Увесь натоўп махаў мне рукамі. Праз многа гадоў у тым жа Урэччы мне расказвалі, што хадзілі чуткі, нібыта ў школе працаваў шпіён, закінуты варожаю разведкаю.

Я ў кузаве трохтонкі ехаў у Мінск. Зноў — даўно знаёмая «амерыканка», доўгія калідоры і — дзверы, дзверы кабінетаў следчых, зноў рукі назад і перасвіст «вывадных». Маладзенькі лейтэнант Пронін (?) гартае маю справу 1937 года з грыфам «Хранить вечно». Ну як тут не заганарыцца? Такая важная справа, што будуць захоўваць вечна! Гаварыць нам не было пра што: малапісьменныя «даясенні» ўрэцкага сексота скампраметаваць мяне не маглі, даўнейшыя абвінавачванні я адмёў адразу. Гэта зразумеў і следчы. А мяне ўсё ж трымалі. Пераводзілі з турмы ў турму, з камеры ў камеру, трымалі разам з былымі паліцаямі і старастамі, за «непаслушэнства» кідалі ў карцэр.

Пад восень «следства» закончылася суцяшэннем: «Судзіць вас няма за што і судзіць не будзем, толькі прыйдзецца перамяніць месца жыхарства».

Я абурыўся, што мяне ашальмавалі перад вучнямі, іх бацькамі, перад людзьмі, якія ведалі і верылі мне. Пытаўся: дзе, калі, у якой краіне, па якому заканадаўству двойчы караюць за адно і тое ж? А я ж не зрабіў ніякага злачынства, з мяне ж знятая судзімасць. Са мною згаджалася прадстаўнік пракуратуры, сама запалоханая жанчына, па

прозвішчы Мультан і спасылалася на нейкую дырэктыву зверху пра ізаляцыю ўсіх раней засуджаных па палітычных абвінавачваннях.

Мне абвясцілі рашэнне «Особого совещания НКВД СССР» аб высылцы ў Новасібірскую вобласць. І я другім наваратам пайшоў асвойваць нары, падлогі пад імі, дэзакамеры, карцэры мінскіх, маскоўскай, куйбышаўскай, чэлябінскай і новасібірскай турмаў. Асабліва запомніліся чэлябінская і новасібірская сваёй незвычайнасцю: прыгожыя і светлыя новыя будыніны, з высокімі закратаванымі вокнамі з «наморднікамі», шырокімі калідорамі. Хутка мы даведаліся, што будавалі інстытуты, але новая хваля берыеўскіх злачынстваў прымусіла іх перарабіць у турмы. Потым я часам на пытанне пра адукацыю жартам адказваў, што прайшоў мінскі, чэлябінскі і новасібірскі інстытуты. Гэта нават былі не інстытуты, а пакутніцкія універсітэты і акадэміі. Яны адкрылі такое, што ў самым кашмарным сне не пабачыш, навучылі таму, чаго сам не спасцігнеш ніколі, і аднялі два дзесяцігоддзі маладосці і сталасці.

Мне ўспамінаюцца этапы сцюдзёнымі начамі пад сіверным ветрам і калючымі зорамі, брэх і цяжкі дух псіны службовых аўчарак, бессаромная лаянка і крыкі канвойных, аблічча пакутнікаў і пакутніц, абсурдныя абвінавачванні ні ў чым не вінаватых моладзі і нямоглых старых, падлеткаў, «паўторнікаў» і так званых «указнікаў». Колькі чалавечых лёсаў прайшло побач, колькі людскіх трагедый давялося пачуць і пабачыць, колькі перадумана і выпакутавана!

Успамінаецца: з чэлябінскай перасылкі шэрым асеннім днём вывелі нас чалавек трыста. Папераздзе ішлі тры маладзенькія маці з немаўляткамі на руках. Уся доўгая калона зацята маўчала. Чуўся толькі шоргат ног, вурчанне аўчарак і каманды начальніка канвою. Выгляд наш мог напалохаць кожнага: блакітна-празрыстыя, даўно не голеныя твары, самая розная зваляная вопратка, за плячыма брудныя мяшэчкі з арыштанцкім скарбам.

Каля хлебнага магазіна стаяла доўгая чарга. Яе адціснулі да плота. Жанкі ў чарзе ўбачылі маладзенькіх маці ў галаве нашай калоны і заплакалі. На нас глядзелі спалоханыя сумныя-сумныя вочы спагадлівых людзей, некаторыя ківалі галовамі, боязна памахвалі ледзь паднятымі рукамі.

Пасля Чэлябінска больш за месяц у новасібірскім «інстытуце» чакалі, калі нас адправяць на месца ссылкі. Там усё ж нас чакала адносная воля: свежае паветра, магчымасць звязацца з домам, невядомая работа і існаванне. Нашу затрымку начальства тлумачыла вялікімі маразамі, а мы гатовы былі ісці пешкі, абы вырвацца з-за кратаў, з душных камер са «шмонамі» і парашамі.

Нарэшце ў канцы снежня перад адбоем скамандавалі: «Усе на выхад з вяшчамі!» Запомнілася тая настылая, як жалеза, цёмна-сіняя ноч. Вялікія колкія зоры ўсыпалі бездань таямнічага неба. Цяжка было дыхаць сцюдзёным і рэдкім паветрам. Праціналі дрыжыкі. Над доўгаю калонаю цёмных постацяў пыхкалі аблачынкі белае пары. З торбачкамі за плячыма стаялі, як некалі казалі, людзі розных званняў, саслоўяў і прафесій. Былі ленінградскія партыйныя работнікі высокага рангу і караблебудаўнікі, два свяшчэннікі — адзін з Малдавіі, другі з Разані, васьмідзесяцігадовы аптыміст гаварыў: «Я чалавек дысцыплінаваны, без дазволу начальства не памру».

Аж з Масквы разам са мною вандруе дасціпны краматорскі сталяр Зміцер Сцяпанавіч Кінаш. З дому яго завезлі ў горад Сталіна (цяперашні Данецк), і ён дапякаў начальніку турмы адным пытаннем: «Скажыць, будзь ласка, чы довго мы будэмо сэдіти у сталінскай тюрмі?» Той тупаў нагамі, пагражаў карцэрам, загадваў так больш ніколі не гаварыць. А Кінаш спакойна тлумачыў: «А що я таке сказав? Колі сэдів у Киіве, спытав бы про кіевську чи краматорську, а ў...» — «Цыц!» — крычаў начальнік, баючыся, што Кінаш зноў спытае тое ж. Пра жонку звычайна Зміцер Сцяпанавіч казаў, што яна «пануе в колгоспі».

Хто ж мы такія, адкуль і куды нас гоняць? Неафіцыйна называюць нас «паўторнікі». Гэта людзі, якія гадоў па дзесяць адседзелі ў лагерах, вызваліліся, пабылі трохі дома, з некаторых паздымалі судзімасці, ды раптам Берыя спахапіўся, што выжыла і вярнулася на волю больш як трэба, лазяць скрозь, нечага дамагаюцца, патрабуюць аднаўлення ў грамадзянскіх правах і нават у партыі. Загадаў сабраць усіх за краты, правесці следства, калі знойдзецца хоць маленькая зачэпка, адправіць у лагер, а не — у ссылку ў паўночныя раёны Сібіры і Казахстана. Нам выпала Новасібірская вобласць. І вось вязуць у невядомы раён, у невядомае сяло. Усё засакрэчана. Куды б ні завезлі, абы хутчэй вырвацца на свежае паветра, каб прайсці без аўчаркі і канвою.

Нас вядуць па апусцелых вуліцах на вакзал. Як алебастра, рыпіць пад нагамі зляжалы снег, ад інею зліпаюцца вейкі, качанеюць рукі і ногі. Амаль усе апрануты дэмісезонна: забіралі ж вясною і летам.

Рыпіць снег, грукае мноства ног, чуецца нягучная каманда начальніка канвою: «Подтянись! Не отставай!» Лічаць і грузяць у звычайныя вагоны. Дзіўна — вядуць пад канвоем, а называюць таварышамі. Вось дык таварышы! Аказваецца, мы не асуджаныя, а толькі адміністрацыйна высланыя. Мы маем права выбіраць і... быць

абранымі (юрыдычна, вядома). Весела было б, каб каго з нас абралі хоць бы дэпутатам сельсавета.

У вагоне цёпла і цесна. Усе адразу адышлі, выпрасталіся, паружавелі. А канваіры дрыжаць у тамбурах. Шкода іх. Як ні дапытваемся, куды вязуць, адказ адзін: «Не положено».

Досвітак халодны і туманна-сіні. На ўсходзе — задымленая злавесна кармазынавая палоска. З цяпла зноў высыпаемся на мароз, а на світанні ён асабліва люты. Над намі воблака пары. На доўгім аднапавярховым вакзале — заінелая шыльда, але можна разабраць: «Ст. Барабинск. Зап.-Сиб. Ж. Д.». А куды далей? Тут жа нас не пакінуць.

На прывакзальнай плошчы доўгая калона грузавікоў з белымі ад інею кузавамі. Маторы не глушаць, бо пасля не завядзеш. Шафёры ў кажухах, валёнках і калматых шапках пазіраюць на нас і толькі круцяць галовамі. Мы пакуляліся ў кузавы, а ў іх усё пхалі і пхалі, што не паварушыцца. Канваіры паселі ў кабіны. Колы грузавікоў правальваліся ў глыбокія выбоіны; каб не выкуліцца, мы хапаліся за барты і адзін за аднаго. Неўзабаве пачалася маўклівая, калматая ад іскрыстага інею тайга. Пры дарозе віднеліся вываратні, зламаныя сосны, дугою пазгінаныя пад цяжарам снегу тонкія бярозкі. Вандраванню нашаму, здавалася, не відаць канца. Наўкол тайга і тайга, ні прагаліны, ні сцежкі, ні аднае жывое душы, ні дымка, ні жывога гуку, толькі сям-там дарогу перакрыжавалі ласіныя сляды ды заечыя сцяжынкі.

Мабыць, кіламетраў праз трыццаць душа пачала прымярзаць да рэбраў. Мы з суседам па кузаве, а потым на ўсё жыццё верным другам Вацлавам Іванавічам з галавою ўкрыліся нейкаю дзяружкаю і, пакуль не задыхаліся, не вытыркалі носа. Выблісне сонца, тайга здаецца празрыста-ружоваю, нібыта адлітаю з хаатычна застылага срэбра.

Неспадзеўна над заінелымі верхавінамі тайгі ў чыстым небе ўзняўся блакітны слупок дыму і доўга не раставаў у вышыні. Усе адразу павесялелі, заварушыліся, пачалі выпростваць здранцвелыя ногі, здзіраць з павекаў іней і наледзь. Значыць — блізка прывал.

Машыны ўехалі ў доўгую, без адзінага дрэўца сумную вёску Пацюканава і, не глушачы матораў, спыніліся каля «Пельменной-чайной». Доўгая, прыземістая, з пабялелага ад часу кругляка хата ўрасла ў зямлю. Прыцярушаны снегам дах, як шчацінаю, зарос сухім бадыллем, каля коміна звесіў счарнелую галаву і лапушыстае лісце апруцянелы ад марозу сланечнік. Такія дахі — на кожнай хаце. Я дзівіўся, а шафёр растлумачыў: «Кровли-то земляные. В тайге живут,

а избы берестой да дерном, по-здешнему пластом, кроют. Сказывают, теплее, ни дождь, ни гроза не пробьет». Тут я толькі зразумеў, чаму пашахонцы ў Салтыкова-Шчадрына цягнулі на страху карову пасвіць.

У чайной — воблакі пары. На куце кіпіць вялізны кацёл пельменяў. Іх, мёрзлыя і грымучыя, як каменьчыкі, засыпаюць у кіпецень з вялікага палатнянага меха. На сталах у сподках — чорны перац, у кантовых шклянках — закарэлая гарчыца. Разапрэлая буфетчыца, з тварам, як аблузаны бурак, налівае шафёрам гарэлку і накладае па сотні гарачых пельменяў. А мы туляемся па кутах, глытаем слінку і абдымаем закляклымі рукамі абабітую бляхаю грубку. Некаторыя прыбераглі рэшткі сухога пайка, разаграюць аж пабялелыя недаедкі пайкі хлеба, нехта просіць шклянку незаваранага і несаладжанага кіпетню.

Перадыхнулі, адышлі трохі ад холаду і зноў у дарогу. Цяпер пэўна ведаем — вязуць у Паўночны раён: болей па гэтай дарозе аж да самых Васюганскіх балотаў ніводнага раёна няма — адны вёсачкі ды заімкі.

Там нам і жыць. Колькі? Год, два, пяць, дзесяць? Ніхто не ведае, а начальства не кажа... У тайзе дарога асабліва траская. Па ёй ад першых маразоў да вясны шнуруюць сотні грузавікоў. Вывозяць збожжа «з глыбінкі». Летам па гэтых дарогах нават пасля дробнага дажджу не праехаць: колы грузнуць у чарназёмным жужалі па ступіцы, коням пад капыты набіваюцца слупы спрасаванага глею, што нельга ступіць. Каменя ў гэтых таежных мясцінах і знаку няма, брукаванкі і не сніліся нікому. Каб праехаць у бездараж, на дарогу валяць лясіны, выбоіны замошчваюць хлудам, і ўсё гэта патанае ў твані праз два-тры рэйсы. Цяпер маразы ўкавалі дарогу, вось і спяшаюцца вывезці ўсё з далёкіх сёл на элеватары. Машыны ідуць толькі калонамі. Адзін шафёр ніколі не рызыкне ехаць у завею або ў лютую сцюжу: перамяце дарогу ці сапсуецца машына — верная пагібель у бязлюднай тайзе.

Павольна, але ўсё ж мы калываемся да свайго загадкавага, невядомага прыстанку. Зноў шчыльна сядзім у кузавах. Холад працінае ад пятаў да цемя, дранцвеюць скурчаныя і некім прыціснутыя ногі. Выехалі досвіткам, ужо надвячорак, а нашага прыстанку яшчэ не відно і не чутно — тайзе і дарозе няма канца-краю. І чаго толькі не перадумалася на гэтым пакутніцкім гасцінцы: усё невыноснае, поўнае зняваг і пакут жыццё выгнанніка прайшло перад вачыма. А што чакае наперадзе? Адно нязбытнае пытанне не дае ніколі спакою: за што, чаму, навошта цябе, як быдла, як злодзея або забойцу, столькі гадоў запар некуды гоняць, вязуць, кідаюць з турмы ў турму, з этапу

на этап, з адзіночкі ў карцэр? З карцэра — у людскі мурашнік перасылкі. Ты ж нікому і вока не запарушыў, дзіцяці не пакрыўдзіў, з маленства ведаў толькі адзін наш лад, толькі наш народ і хоць цяпер гатовы за яго сумленна аддаць жыццё, толькі без агіднай плямы, якою цябе знявечылі не абаронцы, а сапраўдныя ворагі народа. Ты ў іх руках і не давядзеш, што зусім не вінаваты. Ніхто не слухае, ніхто не верыць. Здзічэлыя апрычнікі праўдаю лічаць хлусню і паклёпы, а за чыстую праўду ставяць да сценкі або мардуюць па некалькі сутак. На каго яны працуюць да знямогі, да поту, каму трэба ахвяры самых сумленных і адданых людзей? Не знайсці ні логікі, ні адказу. Гэтыя пытанні не пакідаюць каторы год. Некаму было мала дзесяцігоддзя пакут, дык зноў ашальмавалі цябе і тваіх блізкіх, адарвалі ад дому, ад сям'і, ад родных сцежак і гоняць па гэтай маўклівай ледзяной тайзе ў невядомасць. Хочацца крычаць: «Людзі! Апамятайцеся! За што такія пакуты?» Не мне аднаму. І столькі нас на гэтай дарозе, а колькі ў гэтую хвіліну сядзіць у турмах, на перасылках, едзе ў таварняках і «сталыпінскіх» вагонах, ідзе пад канвоем у сваю невядомасць. І за што? Што там чакае, дзе прыхінеш галаву, што будзеш рабіць, каму ты патрэбен, падобны пракажонаму са званочкам, якога староняцца і цураюцца людзі. Ад думак можна звар'яцець. Адганяеш іх, хочаш узбіцца на іншае, а свідруе адно: як там сям'я, чым пакаралі яе, куды выселілі з казённай хаты, як там маленькая дачушка, што так і не зразумела, куды забралі і павезлі тату тым цёплым водарным майскім надвячоркам?

А мяне ж тады чакалі мае вучні на кансультацыю перад першым экзаменам на атэстат сталасці. Яны ведалі, што я ніколі не пазніўся, а тут так доўга не было. Яны сядзелі ў расчыненых вокнах, а калі зразумелі, што я не сам іду, а мяне вядуць капітан і маёр у блакітных фуражках, выбеглі насустрач, разгубіліся ў недаўменні. Я ім паспеў кіўнуць і ўсміхнуцца. А калі адвозілі, яны доўга махалі рукамі, а дзяўчынкі плакалі. Праз многія гады мне расказвалі, як іх прапрацоўвалі па ўсіх лініях за «дэманстрацыю спачування ворагу народа». Дасужыя языкі зрабілі мяне шпіёнам, закінутым з самалёта, царскім афіцэрам, а пры цару мне было чатыры гады. Так прыкладна дзейнічалі і абвінавачвалі ўвішныя следчыя. І ўсё ж цвярозыя і сумленныя людзі не верылі паклёпам, але маўчалі.

То ўспамінаеш, то думаеш, то дрэмлеш, пакуль не тузане і не хіснецца наш раскалываны рыпучы грузавік. Пракінешся, зірнеш з-пад дзяружкі, над галавою пашарэлае неба, наўкол у густым інеі тайга, наперадзе — дарога ў невядомасць.

Калі добра змеркла, з пярэдніх машын пачуліся галасы і вясёлая гамана. Як гусакі з кораба, і мы павытыркаліся паглядзець, што там наперадзе. У змрочнае неба ўзнімаліся стаўбуны светлаблакітнага дыму, бялелі стрэхі, сям-там мільгалі слабенькія агеньчыкі. Ці не наш гэта прыстанак? Які б ён ні быў, хутчэй бы толькі вылезці, выпрастаць ногі, адагрэць душу пад чужою страхою, дзе ніхто цябе не чакае, дзе ты нікому не патрэбен.

Сяло доўгае, раскіданае, з шырокімі пустымі вуліцамі. І тут — ні садоў, ні прысад. Куды ні глянеш — платы і платы, няроўныя, абы-як скіданыя. Хаты пад землянымі стрэхамі, з маленькімі вокнамі. Спыніліся каля клуба, і ўсіх запусцілі ў доўгую цёмную будыніну. Чыркаем запалкі, каб агледзецца. На сценах суцэльныя плакаты з чырванатварымі і белазубымі даяркамі і трактарыстамі. У цэнтры вялікая карціна «Утро нашей Родины»: на фоне світальнага жытнёвага поля ласкавы задуменны генералісімус з перакінутым цераз руку плашчом. Столькі ў ім ласкі і дабраты, што адразу ўзнікае думка: каб ён ведаў пра наша гора, паспагадаў бы і адразу вызваліў бы.

Усе этапнікі шнуравалі па клубным калідоры — разміналі здранцвелыя ногі, панура маўчалі. У турме ў гэтую пару разносілі чай, а цяпер мы, знятыя з казённага харчавання, павінны дбаць самі пра сябе: самыя ашчадныя дагрызалі мёрзлыя скарынкі, у каго не засталося, прагна курылі. У баковачку малады хлопец панёс пад пахаю чырвоны абрус, а ў руцэ трымаў лямпу з закураным шклом. Неўзабаве за ім пайшлі мужчыны ў пімах, унтах, белых фетравых бурках, кажушках і кароткіх дохах. Зміцер Сцяпанавіч адразу здагадаўся: «Вось і купцы ідуць». А калі прайшоў з вялікім партфелем капітан у белым казённым кажушку, Кінаш кіўнуў яму ўслед галавою: «І пастух у нас ужо ёсць».

Мы з гэтым змрочным гумарыстам з Краматорска каторы месяц вандруем з турмы ў турму, прыцерліся, прывыклі, і ўжо не хочацца разлучацца. Ён у мяне пытае, якую я прафесію назаву. «Настаўнік», — адказваю я. «Ну і пойдзеш на ферму быкам хвасты круціць ды вазіць сілас. Толькі кажы — сталяр. Мы з Вацлавам падвучым і дзе трэба выручым. Галоўнае — будзем разам, пад дахам і ў цяпле». Неўзабаве пачалі выклікаць... З баковачкі выскаквалі даволі хутка панурыя і разгубленыя: караблебудаўнікоў і святароў, энергетыкаў і партыйных работнікаў адпраўлялі ў калгасы. Нічога іншага ў раёне не было — ні пільні, ні цагельні, ні млына, ні самай прымітыўнай электрастанцыі.

Зміцер Сцяпанавіч з Вацлавам выйшлі са «споведзі» ўсцешаныя: іх узяў старшыня арцелі «Прагрэс» у сталярку. Прыняў і валагодскага

ганчара Мартынава і вельмі ўзрадаваўся, што адкрые ганчарны цэх, бо ў раёне ні гаршка, ні міскі, ні кубачка ні за якія грошы не знойдзеш. Выклікалі і мяне. За сталом трымаецца гаспадаром падкрэслена грэблівы і цынічна развязны даволі малады капітан дзяржбяспекі Сокаў, на лавах уздоўж сцен сядзяць з абветранымі задубелымі тварамі старшыні калгасаў. Бяруць яны нашага брата без энтузіязму. Пачынаецца ўжо не допыт, а «собеседование»: прозвішча, імя, па бацьку, год нараджэння, спецыяльнасць. Адказваю — сталяр. «Дзе працаваў?» — «На Бабруйскім дрэваапрацоўчым камбінаце». — «Разрад?» Хлушу: «Пяты». — «Ну, хто бярэ?» Маўчанне. «Што-та ты больна тащой: рот раскроешь, наскрозь виден», — пацяшаецца Сокаў, і рагочуць усе «купцы», лісліва пазіраючы на начальніка. Але ніхто не хапае мяне. «Ну-у?» — прыспешвае Сокаў. Нарэшце добра паголены светлатвары мужчына пытаецца, ці ўмею рабіць крэслы. Я абнаглеў: «Плёвае дзела. Любое зраблю». І мяне бярэ старшыня арцелі «Прагрэс» Васіль Іванавіч Паўлік. Я рады, што не разлучылі з маімі турэмнымі сябрамі. Памкнуўся ісці. Спыняе Сокаў, запаўняе невялічкі бланк, прамакае чарніла і аддае мне: «Гэта твой адзіны дакумент. Кожныя дзесяць дзён будзеш адзначацца ў сельсавеце. Самавольная адлучка з месца жыхарства лічыцца ўцёкам, а за ўцёкі — 25 гадоў катаргі. Зразумела? Ну, калі зразумела, распішыся». Я ўзяў свой «дакумент», але не выходжу. «Што яшчэ не ясна?» — раздражняецца начальнік. «Хачу спытаць, які ў мяне тэрмін». — «Ніякага тэрміну няма. Тут вам і паміраць. Можаце будавацца, забіраць сям'ю, калі ёй патрэбен, а не — у нас удоў хапае на любы густ», — рагатнуў Сокаў, і я выйшаў.

У калідоры, усцешаны, што будзем разам, Кінаш чыркнуў запалку, і я прачытаў свой «воўчы пашпарт»: «Пасведчанне. Дадзена ссыльнаму (прозвішча, імя, па бацьку) у тым, што ён абмежаваны правам перамяшчэння толькі ў межах сяла Біяза. Начальнік райаддзела НКУС капітан Сокаў».

Прачытаў і адразу адчуў, на які кароценькі павадок мяне прыпнулі.

Былі ў нашым этапе чатыры жанчыны: бальшавічка з дарэвалюцыйным стажам, іванава-вазнясенская ткачыха Алена Андрэеўна Гусева. Пры цару яна прайшла этапам ад Бутыркі да Туруханска, а з трыццаць сёмага асвоіла Лубянку, Калыму і Караганду, але засталася аптымісткай, упэўненай, што хутка ўсё высветліцца і стане на сваё месца.

Крышку асобна трымалася Алена Хрысціянаўна Ракоўская — дачка некалі вядомага партыйнага і дзяржаўнага дзеяча. Была яна прыгожая, высакародная, яшчэ неабшорханая ў этапах, адукаваная і

далікатная. На падлозе сядзела з маленечкім клуначкам на руках даволі маладая манашка ў чорнай хустцы, завязанай па самыя вочы, з адсутным выразам твару, нібыта нічога не бачыць і не чуе. Яна маўчала з намі, маўчала і з начальствам, нікуды не прасілася. Куды паехала, невядома. Зграбную і эмацыянальную Фаіну Лушыну адправілі ў Нова-Троіцк на ферму. «Я выкладала ў інстытуце, але ніколі не даіла кароў», — запярэчыла яна. «Вось адкрыем інстытут, тады калі ласка, — пакпіў Сокаў, — а цяпер самой прыйдзецца падвучыцца. Яшчэ знатнаю даяркай станеш».

Усе начавалі покатам у клубе на бруднай падлозе. Заўтра нас разбяруць новыя гаспадары. На досвітку нехта выйшаў на двор і прыбег узрадаваны: «Хлопцы, а канвою няма!» Павыскаквалі і мы. Калі доўга ходзіш пад канвоем, выпрацоўваецца ўнутраны тормаз: спыніўся канваір, стаіш і ты, каб не палічылі ўцекачом і не спісалі па акце. Калі першы раз вызваліўся, доўга хадзіў азіраючыся, — дзе ж мой канваір? А тут хоць і адносная, усё ж воля.

Уставалі ўсе памятыя, з азызлымі шэрымі тварамі, зарослыя і даўно не мытыя. У клубе нават вядра з вадою няма. Каля сталоўкі знайшлі студню з цяжкім абледзянелым вядром, але як мыцца, калі мароз пад трыццаць. Неба паружавела і ачысцілася, усход злавесна малінавы, над высокімі сумётамі сцелецца туман. Павыходзілі на двор, праціраем рукі і твары шорсткім снегам. Ён зашклёны тоўстым настам, прабіваем яго нагамі і выграбаем сыпкі, колкі снег.

Учора даелі сухі паёк — паўгарбушкі і салёную рыбіну. На гэтым дзяржаўнае ўтрыманне кончылася; ты ж «вольны» чалавек, сам думай, дзе жыць, на чым спаць, што есці. Гэта заўтра, пазаўтра, а цяпер жа трэба нечага ўкусіць. Амаль ні ў кога грошай няма. Іх забралі ў турме, выдалі квіткі і сказалі, што атрымаем на месцы. Але ніхто на нашы квіткі не паглядзеў і слухаць не стаў пра грошы. «Прыйдуць, атрымаеце». Толькі ніхто і не дачакаўся тых слёзных рублёў, што адрывалі ад дзяцей і пасылалі нам у турму.

А я сябе адчуваў багацеем: яшчэ ў Мінску жонцы ўдалося праз нейкага спагадлівага наглядчыка перадаць мне вялікую сторублёвую купюру з малюнкам Крамля пасярэдзіне. Цяпер гэта дзесяць рублёў, а тады здавалася унь якім багаццем. Мне ўдалося іх пранесці праз самыя прыдзірлівыя «шмоны». Дапамог шматгадовы вопыт. Цяпер яны, як ніколі, спатрэбіліся. У Біязу нас прызначылі чатырох, і я сваіх будучых аднавяскоўцаў запрасіў у сталоўку. «Ё-о-о... ма-ё-о!» — усклікнуў Кінаш, угледзеўшы туга скручаную сторублёўку. Я ўсім заказаў па гуляшу пад слізкаю белаю падліўкаю, хлеб і чай. Мы нарэшце адчулі пах і смак «вольнага» харчу. Рэшту грошай па

агульнай згодзе пакінулі да месца, каб было за што тэлеграмаю паведаміць свой адрас. За суседнім сталом малдаўскі свяшчэннік шчодра частаваў сваіх спадарожнікаў. Ад яго пасля было даволі многа клопату калгасу: неўзабаве яму пачало прыходзіць мноства пасылак, і старшыня вымушаны быў кожны тыдзень пасылаць на пошту фурманку. Прыходзілі і грашовыя пераводы на буйныя сумы. Не заўсёды на пошце хапала наяўнасці, каб аплаціць іх. Завялі ашчадную кніжку. Здаралася — калгасу тэрмінова трэба былі грошы, і старшыня мусіў пазычаць іх у ссыльнага папа. Ён рабіў далікатныя, прыгожыя і звонкія дзежачкі, даёнкі, ражкі і кадушкі ў абсталяванай для калгаса бандарні, пасылкамі і грашыма дзяліўся з бяднейшымі ссыльнымі, не пісаў ніколі скаргаў і хадайніцтваў, суцяшаў сябе і знаёмых: «Да будет на земле мир и в человецех благоволение». Мабыць, ён быў шчаслівы чалавек, бо цвёрда верыў у нейкую вышэйшую ісціну і ўсіх суцяшаў, што няма нічога вечнага на зямлі і нашы пакуты не вечныя. Без веры нельга жыць. Верылі і мы ў лепшае, таму і выжылі.

Многія з ранку раз’ехаліся, а нас забіраць не спяшаліся. Сланяліся мы па раскіданым, нейкім пустынным раённым сяле. Непадалёк ад клуба стаяў двухпавярховы драўляны «дом урада». Я зайшоў, убачыў шыльдачку райана і вырашыў папытаць шчасця. У маленькім пакойчыку сядзеў чарнявы малады загадчык па прозвішчы Смык. Я спытаў, ці не трэба ім выкладчыкі мовы і літаратуры. Яшчэ як патрэбны: ніводная школа не ўкамплектавана настаўнікамі з вышэйшай адукацыяй. А як толькі даведаўся, як я трапіў у іх раён, адразу спахмурнеў і пачаў выкручвацца, што трэба параіцца, і тыцнуў пальцам у столь. Мы зразумелі адзін аднаго і ветліва рассталіся. Толькі ў нашым этапе было чалавек пятнаццаць настаўнікаў з вышэйшаю адукацыяй і вялікім вопытам, але ўсе яны раз’ехаліся на калгасныя фермы і лесанарыхтоўкі. Там яны былі неабходней, чым у школах.

Дзень раз’ясніўся. Пранізліва-сіняе неба аж зіхаціць халоднаю эмаллю. Абапал сонца ў брыжастым арэоле стаялі размытыя вясёлкавыя слупы. Снег аж слепіць вочы. Над комінамі плывуць белыя дымы, а ўдалечыні — застыла заінелая тайга. Па нас прыехаў прыгожы хлопец у рудой з сабачага футра дасе і вялікай калматай шапцы. Мы радыя, што нарэшце будзем мець нейкі пэўны прыстанак і зможам паслаць вестачку сям’і.

Зірнуў фурман на нашу «экіпіроўку», пакруціў галавою. Я спытаў, колькі кіламетраў ехаць. «Мне трыццаць, а вам... самі пабачыце. Умошчвайцеся, мужыкі». Мы паглядзелі адзін на аднаго — сапраўды,

наш гардэроб быў не па сезоне. Маё пальцечка працерлася на сіта, з пальчатак тырчалі пальцы, Кінаш з Мартынавым дрыжалі ў дзіравых цэлагрэйках. Трохі спраўней быў апрануты Вацлаў Іванавіч. Мы шчыльна ўселіся на сані, прыцярушаныя аўсянаю саломаю, фурман сцебануў ляйчынаю калматага заінелага коніка, і ён патрусіў па зіхатлівай раскатанай дарозе.

Узʼехалі на дрыготкі мост цераз раку Тартас, і з усіх бакоў адкрылася бясконцая тайга. Пакуль ехалі сялом, наш фурман маўчаў, а тут разгаварыўся:

«Нейкія вы, мужыкі, больна рахманыя. А я думаў: о-го-го адпетыя арыштанты, а гляджу — нейкія зачуханыя ворагі народа. Няўжо і праўда ворагі?»

«Хто табе сказаў, што мы ворагі? Ты — народ, а мы, выходзіць, не народ, а ворагі народа? Га?» — спытаў Кінаш.

«Упаўнаважаны з раёна сказаў. Сабраў усіх у клуб і дакладваў: так, мол, і так. У сяло прыбудуць ссыльныя ворагі народа. Што за яны? Шпіёны, кажа, шкоднікі, контррэвалюцыйныя агітатары. Гэта яны забілі Кірава, атруцілі Горкага, узрывалі масты. Кватараваць будуць у вас, але каб дружбы і спагады — ніякай, а калі пачуеце варожыя разгаворчыкі, нямедля саабшчаць куды следвае. За неданасіцельства — стацця гласіць ад трох да пяці. От так наказваў. А нашы не пудкія, яшчэ за царом тут ссыльных перабывала цьма. Многія абжыліся і ўнукаў даўно пагадавалі. Усялякі народ быў. Так што не дзівіцеся, калі каторы нешта вякне. Гэта ён — для палітыкі».

Стала сумна, што нас так атэставалі. У лагеры ўсе былі аднолькавыя, а тут хто захоча плюне ў вочы, утрэшся і змоўчыш. Цябе ж і за чалавека не лічаць. Змрочныя думы ніяк не пасавалі да бясхмарнага сіняга неба, да прыбранай у зіхоткія каралі тайгі, халоднага, але яснага сонца. А мароз смаліў бязлітасна: дзеравянелі шчокі, заходзіліся рукі ў дзіравых пальчатках. Мы прыхінуліся адзін да аднаго, а спіна ўсё адно дранцвела ад напружання. Конік бег спорна, сані віхляліся на раскатах, падскоквалі на глызах і выбоінах.

Наш вазак строс з рукі вялікую калматую рукавіцу, дастаў з-за пазухі «чакушку» гарэлкі, зубамі выцяг і сплюнуў кардонны корак і працягнуў пляшку старэйшаму з нас — Вацлаву Іванавічу: «Каўтні, баця, для сугрэву і перадай другому». Мы па чарзе пацягнулі па добрым глытку, і з непрывычкі закружыліся ўваччу калматыя елкі і прыдарожныя хмызнякі, нейкае імгненне здавалася, едзем на парцы коней. «Дасмоктвайце», — буркнуў Вася, так яго звалі, потым выцяг з-за пазухі другі «чакан» і адным махам уліў у сябе, уцёрся, хвастануў каня, і сані памчаліся спарней. Пасля таго глытка нібыта пацяплела і

напала дрымота. Сані пераскочылі невялічкі масток, матануліся на раскаце, і я ўбачыў, што пераехалі вузкую, пакручастую, ледзь прыхопленую на закрайках рачулку. Дзіўна: трыццаціградусны мароз, а рэчка цячэ. «От і наша Біязінка, — паведаміў Вася, — уся на крыніцах. Ніякі мароз не бярэ».

Дарога выскачыла на гала. Непадалёк віднеліся хаты, стаялі дымы над камінамі, а наўкол срабрылася тайга. Вось і наш прыстанак. Усюды — снежны прастор і глухая да звону ў вушах цішыня. Усё сяло абнесена высокім плотам. Пры ўездзе ледзь ліпяць на адной закрутцы вароты. Уехалі ў вуліцу. Абапал нізкія хаты з маленькімі вокнамі, відаць, каб трымалася цяпло, ні дрэўца, ні студні не відно. Я даймаю Васю пытаннямі. Ён ахвотна тлумачыць: сяло абнесена паскоцінай — улетку з пашы прыганяюць скаціну, зачыняюць вароты, каб не ўбілася ў шкоду, і яна ўсю ноч дапасваецца на мураве вакол сяла. А студні не патрэбны — круглы год бяруць чыстую крынічную ваду з Біязінкі.

Мы спыніліся каля канторы арцелі «Прагрэс». Ну і кантора! Цесны закураны катух вясковай хаты з бляшанаю печкаю пасярэдзіне і двума пашарпанымі сталамі. Прыняў нас прысадзісты шыракатвары тэхнарук Проня Красцянаў, у ватніках, целагрэйцы і закасаных катанках, за другім сталом сядзеў сухі, з тварам праведніка, даўно не голены бухгалтар Ціхан Каргаполаў. Проня пацікавіўся, адкуль мы, што ўмеем рабіць, дзе працавалі. Майстры расказалі пра сваю кваліфікацыю, а мне, як таму самазванцу, стала горача і брыдка. Нешта прамармытаў пра камбінат, а сам падумаў, што ўжо не адрозню адборнік ад шаршэбкі. Проня з Каргаполавым узрадаваліся ганчару Мартынаву. У «Прагрэса» адкрываліся новыя магчымасці і перспектывы. «Але куды вас прыстроіць, мужыкі?» — пачухаў патыліцу тэхнарук. «Пакліч Варку, Настассю, Хімку і Мінадору. Удовы яны спраўныя, а мужыкі каму не трэба?» — параіў бухгалтар.

Праз паўгадзіны нас аглядалі чатыры кабеты ў цёплых хустках, хто ў плюшаўцы, хто ў кажушку, хто ў целагрэйцы. Шыракаклубая, зіркатая і гаваркая Настасся Яроміна адразу ўхапіла і павяла Мартынава. Вацлава выбрала сабе драбнатварая, з мышынымі вочкамі Керпіха. Мяне і Кінаша спагадліва агледзелі, паківалі галовамі дзве кабеты і падаліся да дзвярэй. «Куды ж вы, бабанькі?» — спахапіўся Проня. «Людскіх мужыкоў Настасся з Варкаю ўхапілі, а нам дахадзяг пакінулі. Хіба ты іх будзеш на палаці падсаджваць? Адны штаны невядома на чым целяпаюцца», — адсекла маладзейшая, і абедзве шаснулі з канторы.

А мы, забракаваныя і збянтэжаныя, пазіралі на разгубленага Проню. Ён толькі развёў рукамі. «Відаць, гэтым ласіцам не кватаранты, а добрыя стаднікі трэба?» — запытаў Зміцер Сцяпанавіч. Проня адказаў спагадліва на поўным сур'ёзе: «Засухастоіліся бабы. Часам падлеткамі не грэбуюць. А вы і праўда ташчыя, як веснавыя прусакі... Куды ж вас дзець, мужыкі?» — «Да панядзелка няхай у мяне перабудуць, — згадзіўся бухгалтар, — а там, можа, Кузьміча ці Мітрафанавіча ўгаворым». Ён вылез з-за стала і, накульгваючы, зняў са сцяны паўкажушак, уздзеў старую салдацкую шапку, буркнуў: «Хадзем» і павёў доўгаю вуліцаю аж у канец сяла.

На задах агародаў дыміліся лазні, пахла дымам, вільготнаю сажаю і распаранымі венікамі. Мы аж спыніліся, угледзеўшы на заснежанай сцежцы некалькі кабет у споднiх кашулях, проставалосых, у атопках на босую нагу. Яны паволі ішлі, жартавалі, абсыпаліся снегам, а над расчырванелымі целамі струменіла пара. А пажылі — і не да таго прывыклі.

Сонца зайшло, заліўшы край неба густым журавінавым сокам. Сустрэчныя віталіся з Каргаполавым і пыталіся, каго гэта ён вядзе. «Ссыльных у арцель прыгналі. Вяду на начлег». Пра нас, як пра глуханямых, гаварылі ў трэцяй асобе.

У чыстай, з вышараванай, як жаўток, падлогай хаце было ціха, утульна і цёпла. У кухні нас сустрэла высокая даўгатварая ў кажушнай безрукаўцы гаспадыня. «Прымай гасцей, Аляксееўна», — неяк вінавата прамовіў гаспадар. «Нешта не прыпомню, каб каго клікалі, — не надта ветліва, але і не злосна адказала Аляксееўна. — А калі прывёў, за парог не выправіш, абы не наслядзілі. Адкуль жа Бог прынёс?» — «З Расеі яны (у сібіракоў усё, што за Уралам, — Расея), ссыльных у арцель прыгналі, а нанач ніхто не ўзяў. Няхай у нас да панядзелка пабудуць». — «А ў Проні хіба хата малая?» Гаспадар вінавата лыпаў вачыма, а мне хацелася выскачыць за парог, ісці куды вочы глядзяць. Каб летам — пад кустом ці пад стогам прытулак знайшоў бы, а ў сцюжу куды дзенешся? Цярпі: удовы забракавалі, і тут не надта радыя нашаму прыходу. Лішнія, нікому не патрэбныя. Паселі на краёчку ўслона і маўчым: ад стомы і бяссоння ў халодным клубе ні рукі, ні ногі, ні язык не варочаюцца. Хацелася абы-дзе зваліцца і заснуць, а нам прапанавалі ісці ў лазню. Успомніліся санпрапускнікі, вашабойкі, дэзакамеры, апрацоўка брытваю кожнае валасінкі на ссохлым целе. Відаць, для большай зняваги мужчын галілі жанчыны, жанчын — мужчыны. Выходзіць, і тут перш за ўсё вырашылі памыць пастаяльцаў. Гаспадар распрануўся да споднікаў і

нам прапанаваў «разбалакацца». Мы пасаромеліся і пайшлі за ім апранутыя ў канец двара.

Замест сенечак да страхі лазні прыстаўлена некалькі жэрдак, прыкіданых бульбоўнікам. Пад нагамі пачарнелы снег. Тут мы і распрануліся, праціснуліся праз нізкія дзверы і апынуліся ў гарачай і парнай цеснаце. Гаспадар засвяціў газнічку і падкінуў пары. Хвастаўся ён доўга, стогнучы і прыгаворваючы: «Ой, баска, ая-яй!» А мы баяліся выпрастацца, каб не паапякаць вушы. Пакруціліся каля палка, сяк-так апаласнуліся і выскачылі ў «прылазнік». Ледзьве нацягнулі на мокрае цела амаль бляшаную ад пражарак бялізну, а рукі і локці былі ў плямах сажы ад закураных сцен і вушакоў.

Калі вярнуўся і адстагнаўся гаспадар, пасадзілі за стол і нас. Дымілася міса бульбы, падрумяненая бурачковым квасам шаткаванка і вялікія хрусткія грузды дражнілі і выглядам, і пахам, аж захадзілі нашы кадыкі. З вялікай бутлі ў рубчастыя шклянкі гаспадыня разліла густую жаўтаватую бражку. Саладкаватая, з дражджавым і хмельным духам, яна пілася, як бяскрыўдны квас. Пасля дзвюх шклянак галава была ясная, а ногі не слухаліся, нібы кудзельныя. Гаспадыня толькі пасміхалася з нас. Пасля лазні і вячэры ўсе неяк памякчэлі, адталі і падабрэлі. На падлозе нам паслалі вялікую кашму, далі дзве падушкі, накрыцца — сабачую даху. Толькі леглі — і праваліліся ў глыбокі сон.

У панядзелак нас усваталі на «фацеру» да рыжабародага бондара і німаката Архіпа Лаўрова. Месца нам адвялі каля самых дзвярэй пад палацямі. Мы збілі козлы і з аполкаў — шчыток, вялікі мех набілі свежымі стружкамі, «Вось і маем баярскую пасцель». Раніцай увесь гэты спальны агрэгат выкідалі ў сенцы. За дзень усё прамярзала, і мы да паўночы не маглі сагрэцца.

Арцель была накшталт славутых «рагоў і капытоў». У ёй хаваліся ад калгаснай работы здаровыя мужчыны, жанкі лічыліся ў калгасе, мелі вялікія прысядзібныя надзелы і карысталіся ўсімі калгаснымі выгодамі. Аднаго яны былі пазбаўлены — купляць у магазіне хлеб, прадавалі яго толькі рабочым і служачым. Такая была пастанова мясцовага сельпо. Затое хлеб бралі арцельшчыкі-мужы.

Калі чарга была вялікая, а хлеба прывозілі мала, член праўлення сельпо настаўніца Наталля Іванаўна загадвала прадаўшчыцы: «Уля, ссыльным хлеба не даваць». Мы моўчкі пакідалі чаргу, спадзеючыся на заўтра.

Ідучы ў краму, кожны раз цікавалі, каб зноў не трапіць пад забарону. Станавіліся апошнімі, прапускалі наперад пайшчыкаў і, як жабракі, цярпліва чакалі, перападзе сёння «паўцагліны» хлеба ці не.

Калі заставаліся адны, прадаўшчыца спагадліва ўздыхала, азіралася і разразала кулідку на двух.

На работу мы прыходзілі зацемна і, пакуль добра не развіднее, сядзелі на варштатах, курылі, «травілі» анекдоты, на невялічкай пліце разагравалі закарэлую кляянку. Святло праз маленькія заледзянелыя шыбы прабівалася недзе гадзінам к дзесяці, тады толькі і пачыналі варушыцца работнікі — тры падлеткі і глухаваты, з так-сяк залатаным няўмекам-хірургам страшным сінім носам Лёва Астанін. А жонка ў яго была прыгажуня Каця. Тонкая, як чарацінка, з анёльскім тварыкам і крышачку мангольскімі, як чорныя вугалькі, вочкамі. Яна ў бабкі расла сіратою ў суседняй вёсачцы. Прыехаў да яе ў сваты прыгажун і балбатун Гошка разам з гарманістам Лёвам Астаніным. Самі падпілі і спаілі семнаццацігадовую Кацю. А прачнулася яна жонкаю ў абдымках Лёвы. Паплакала і паехала ў яго хату, нарадзіла чацвёра хлопцаў, была добраю гаспадыняю, клапатліваю жонкаю, а туга і боль не сыходзілі з яе твару. Лёва лічыўся майстрам. У арцелі не было людскага інструменту: шыпы на царгах заразалі не стамескамі, а кухоннымі нажамі. З майстэрні выходзілі табурэткі і нязграбныя канцылярскія крэслы. Старыя майстры з асінавых камлёў выдзёўбвалі, распарвалі, расцягвалі лёгкія рыбацкія чаўны, жанкі рабілі кадушкі, дзежачкі і ражкі. Гэта былі ўдовы, і за работаю яны спявалі невядома дзе пачутыя, а можа, і самімі складзеныя, такія шчымлівыя і трагічныя песні, што ў мяне стаяў у горле ком і самі сабою каціліся слёзы.

Зміцер Сцяпанавіч і Вацлаў адразу ўзяліся рабіць інструмент і праз тыдзень ужо мелі выдатныя рубанкі, фуганкі, шаршэбкі, адборнікі і вострыя стамескі. Мартынаў абсталёўваў ганчарню, на закінутым гліншчы ломам длубаў прамёрзлую гліну, часам заходзіў да нас пакурыць. Сваім становішчам ён быў задаволены: абедзве Настассіны дочкі спалі на печы, а ён з гаспадыняю раскашаваўся на ложку, бо другога не было. Да ложка прывязвалі маленькае цялятка, каб не змерзла ў прыгоне, яму падсцілалі саломку і адпойвалі малачком аж да цяпла. Зімою цяляты стаялі ў кожнай хаце. «Толькі часам, — скардзіўся Васіль Іванавіч, — ноччу смокча вялікі палец нагі».

Аднойчы Мартынаў да нас зайшоў зажураны і спалоханы. Памыліўся трохі і расказаў сваю бяду: «Панімаяш, такая незадача — павесіў я гэта свае ватнікі на біла ложка і заснуў, а раніцай гляджу, штаны пад нагамі ў цяляці, падняў, а кішэня ўся зжаваная. Няйначай некалі былі крошкі, дык яно і жвакала ўсю ноч». Мы яго супакоілі, што Настасся ўшые новую кішэню. «Кішэню-то яна ўшые, а дзе я вазьму свой «воўчы пашпарт»? Ад яго і знаку не засталося. Што цяпер

будзе?» На мяне напаў дурны смех: успомнілася гогалеўская свіння, што ўкрала прашэнне ў судзе, а тут разумнае цяля пазбавіла чалавека ад абразлівай паперкі, якою і нас прыпнулі, як тое цяля да біла.

Неўзабаве з раёна прыехаў наш упаўнаважаны правярацъ падначаленае яму пагалоўе. Днём ён адпачываў, некага выклікаў у свой катушок пры сельсавеце, а гадзін у адзінаццаць ночы вуліцаю ішла дзяжурная па сельсавеце, грукала ў вокны і загадвала: «Ссыльныя, на адметку!» Уставалі, апраналіся на скорую руку і спяшаліся ў сельсавет. Наш начальнік быў строгі і не цярпеў спазнення. Самазадаволены малодшы лейтэнант распытваў і гаварыў розныя непрыстойнасці прыгнечаным і змардаваным людзям. У сяле было некалькі інтэлігентных жанчын, і з імі ён не цырымоніўся. Апрача двухсэнсоўных жарцікаў, ён часта пытаўся, ці выбралі мы месца на могілках, бо тут нам і паміраць. Нацешыўшыся, ставіў штампік, распісваўся на нашым адзіным дакуменце, на які сорамна было самому глядзець, не тое што людзям паказваць.

Мартынаў да каменданта пасунуўся, ледзь перастаўляючы ногі. Нехта пажартаваў: «Бач, як выкруціла Настасся». — «Не так Настасся, як цялё», — удакладніў Кінаш. Усе прыціхлі. За дзвярыма грымеў шматпавярховы мат, грукат кулакоў, а потым раскацісты рогат. Ледзь чутна апраўдваўся Мартынаў. Выйшаў ён, выціраючы шапкаю змакрэлы лоб, у руцэ дрыжаў аркушок чыстай паперы. Ганчар звярнуўся да мяне: «Ты граматнейшы. Састаў, пажалуста, аб'ясненне нашчот цяляці і майго дакумента». Мужчыны хіхікалі і бессаромна кпілі, а мне падумалася: ці не разумнейшае Насціна цяля за тых, хто прыдумаў гэты «пашпарт»?

Калі мы выйшлі з сельсавета, сяло даўно спала. Вялікі круглы месяц заліў блакітным святлом хаты і снягі. Здалося, сапраўды з поўні глядзіць на нас спакутаванае аблічча біблейскага Авеля. Чамусьці ўспомнілася, што і Енукідзе звалі Авелем, дзіўнае, рэдкае імя. Няўжо і тады, у той дагістарычны час, брат караў брата? А колькі іх, пакараных, пасля? Лепей не думаць. За нас думала начальства.

Па рыпучай, раскатанай палазамі дарозе, як чорныя гракі, да наступнай рэгістрацыі разыходзіліся ссыльныя. Колькі яшчэ будзе такіх начных выклікаў, ніхто не ведаў.

Мусіш ісці

У арцелі было хранічнае безграшоўе. Нам выдавалі «аванец» — пяць рублёў і пуд бульбы на два тыдні. Добра, што родныя часам прысылалі некалькі чырвонцаў, а то і пасылачку. Мае напарнікі былі

майстрамі высокай кваліфікацыі. Вацлаў за доўгія гады выгнання зрабіў тры выдатныя скрыпкі, а тут недзе агораў мандаліну і часам вярэдзіў душу шчымлівымі мелодыямі: то ўзыходзіла «Зорка Венера» над полем, то плакала ў жыце «Перапёлачка», то кружылася віхурная «Лявоніха». У Кінаша з-пад фуганка выходзілі рэчы, як лялькі, а попыт на іх быў невялікі. Часам за калысачку або аконную раму перападала гладышка малака або кавалак убоіны.

У хаце Архіпа Лаўрова свайго кутка ў нас не было. Вечарамі вакол стала рассаджвалася вялікая сям'я німаката: канапаты рудзенькі Пецька рашаў задачкі, Паранька сукала ніткі, Моцька скубла пер'е, наша «планавая» гаспадыня Дзяменцьеўна смаліла на прыпечку толькі што скатаныя на продаж пімы. Іх далёка за поўнач у лазні валяў гаспадар. Пасля работы з грукатам абіваў ад снегу на ганку ногі, уваходзіў у хату ў воблаку халоднага паветра, доўга тупаў, шаргатаў лыжкаю па дне чыгунка, курыў, кашляў, мы прачыналіся. І завязвалася гамонка, так, ні пра што.

Часам у хату ўвальваліся пагрэцца падпітыя падарожнікі. Хатняе цяпло і хмель штурхалі іх на наш тапчан пры дзвярах, і ўжо на крайнім, а то на абодвух нехта сядзеў і не мог уцяміць, што гэта мяккае і цёплае пад ім варушыцца, ды яшчэ і спіхне.

Уся гаспадарская сям'я спала ў суседнім пакоі покатам на разасланай на падлозе кашме, каб цяплей было, накрываліся дохамі з сабачых шкур. Іх будзілі прыезджыя, запальвалі лямпу, з'яўлялася пляшка або бражка, і ледзь не да раніцы гула хата галасамі. Тут у наваколлі кіламетраў на паўсотню было трычатыры вёскі, і ўсе добра ведалі адзін аднаго. Дзверы звычайна ні ў кога на ноч не зашчапляліся, і калі трэба ў любую хату заходзілі, як у сваю.

Відаць, не соладка жылося і Вацлаву ў Керпіхі. Ён усё часцей падбіваў нас шукаць асобны пакойчык на траіх. Гэты клопат мы даручылі яму. Ён вельмі хутка асвойтаўся ў сяле: то шыбы шкліў, то дзверы падганяў, то папраўляў шырокія раззьбаныя ложкі. Расплочваліся хто чым мог. Яму і дамовіцца было лягчэй.

Нарэшце парадаваў: «Знайшоў». Мы гатовы былі адразу перайсці на новую кватэру, але ў нашым будучым пакоі яшчэ стаялі авечкі з ягняткамі. Трэба было ў прыгоне для іх адгарадзіць катушок, выкінуць угноеную салому, адмыць падлогу, пачакаць, пакуль вычхаецца авечы дух.

Дачакаліся. Пярэбары былі — як у таго жабрака: падперазаўся і пайшоў. Занялі мы маленькі пакойчык з дзіраваю плітою і замураваным наледдзю акенцам. Замазалі пліту, пабялілі закураную столь, разжыліся лямпаю і зажылі ў самай беднай і самай добрай у сяле

ўдавы Палагеі Цімошыхі. Гаспадар загінуў на самым пачатку вайны, а яна неяк выкідалася з чатырма дзецьмі і кароўкаю да мірных гадоў. Большанькія, Тайка з Марыйкаю, памагалі маме на «фірме», а Ванька з Толікам у адных апорках пазменна бегалі ў школу. Большы прыбягаў з першае змены, страсаў у парозе «абуўку», меншы ўскокваў у мокрыя апоркі і ляцеў на ўрок.

Пасярод недагледжанай, заваленай нейкім ламаччам і старызнаю кухні з рання да ночы гула бляшаная печка, у засеку каля дзвярэй пускала белыя парасткі бульба. Кожны, хто прыбягаў з фермы або школы, набіраў яе, рэзаў тонкімі скрылёчкамі і налепліваў на гарачую бляху печкі. Падсмажаныя, яны адскаквалі, на іх фукалі і адразу адпраўлялі ў рот. Такое было снеданне і абед.

Хлеба ў гаспадыні не было: кілаграмы, атрыманыя з восені, даўно былі скручаны на жорнах і з'едзены. У магазіне калгасніку хлеба не выпрасіць. Так і жылі на бульбяных «пяцімінутках» ды на шклянцы малака. Калі нам у краме перападаў глёўкі «кірпіч» і мы садзіліся вячэраць, нячутна ў наш пакойчык пракрадаўся Толік. Ён моўчкі стаяў каля стала, глядзеў чыстымі і прагнымі вочкамі. Мы налівалі яму кубачак фруктовага чаю, адразалі па лустачцы хлеба і глядзелі, як прагна ён разам з намі вячэраў. Нам успаміналіся свае дзеці і думалася: можа, нехта пачастуе і іх.

Толя вельмі любіў маляваць. Яму даручалі пісаць лозунгі, і ён старанна на вялікім кавалку шпалераў разведзенай парцяною фарбаю выводзіў: «Спасибо Великому Сталину за наше счастливое детство».

Так мы жылі сваёю дружнаю арцеллю. Ідучы з работы, у торбачках з майстэрні прыносілі сухія смольныя абрэзкі і стружкі, весела гула наша пліта, булькатаў чайнік, пасля вячэры Вацлаў лажыўся на тапчан, клаў на грудзі мандаліну і паціху вярэдзіў нашы душы.

Субота ў кожным сібірскім сяле — асаблівы дзень: усе паляць лазні. Ні сходаў, ні палітзаняткаў, ні педсаветаў у суботу не бывае. Над сялом плыве бярозавы дым, а потым, калі напаленая дачырвана каменка дасць добры дух, у старых вушанках і рукавіцах хвошчуцца да ачмурэння, качаюцца ў сумёце і зноў — на палок. З лазні ідуць дамоў у адным споднім, а сустрэнецца сусед, можна пастаяць і пагаварыць. Наша змардаваная сухенькая гаспадыня парылася гадзіны па дзве. У хату ўпаўзала рачкі, клалася на падлогу, вохкала, стагнала, паўтарала: «Ой, баска!» Мы яе запрашалі на чай. Адказ быў аднолькавы: «Ох-ти, не смогаю, мужики». Так яна адлежвалася да ночы. Любыя хваробы ў Сібіры лечыць лазня. Трохмесячнае дзіцятка, загорнутае ў пялёначку, па сумётах бабка нясе ў напаленую лазню і хвошча да знямогі.

Вечарамі пад гул завірухі і пяшчотнае трэньканне мандаліны мы з Кінашом пісалі дадому лісты. Ішлі яны доўга, і далёка не ўсе даходзілі. Па дарозе з майстэрні мы заўсёды спыняліся каля пошты, спадзеючыся, што ў акно пастукае добры паштавік Мікалай Рэдзькін. Спыняў ён нас радзей, чым нам хацелася. Затое кожны ліст быў нашай агульнай радасцю. Мы яго чыталі і перачытвалі разам.

Доўга я не ведаў, што пасля майго арышту жонку звольнілі з пасады завуча «па скарачэнні штату». Загадчык райана Агееў патрабаваў афіцыйна адмовіцца ад «ворага народа», угаворваў забыць яго і не падтрымліваць ніякай сувязі, тады можна падумаць пра работу ў іншай школе. А мая Аля заўпарцілася і засталася без работы з маленькаю дачушкаю і старым бацькам сярод чужых людзей і без усякіх сродкаў. Іх перасялілі з кватэры ў кладовачку пры кухні, настаўнікі пераходзілі на другі бок вуліцы. І пайшла мая няскораная просьбітка абіваць парогі ў пошуках працы. Ёй спагадалі некаторыя суседзі і часам дапамагалі сесці ў цягнік ці аўтобус мае былыя вучні па вячэрняй школе — афіцэры мясцовага невялічкага гарнізона.

Нарэшце злітаваўся загадчык Бабруйскага аблана Зайцаў і адважыўся паслаць жонку «ворага народа» выкладаць матэматыку ў Пагосцкую сярэднюю школу. Аклад — 600 (дарэформенных рублёў). Аля дзяліла на тры роўныя часткі — бацьку з дачкою, мне і сабе па 200 рублёў. Пасля заняткаў кожную суботу яна выпраўлялася пехатой за 20 кіламетраў ва Урэчча да дачушкі з бацькам, а ў нядзелю пад вечар вярталася назад. А мне пісала бадзёрыя пісьмы. Я іх чакаў, як свята, так хацелася верыць, што дома ўсё добра. Нарэшце я атрымаў аматарскі здымак жонкі з дачкою. Зірнуў і ледзь не заплакаў. На мяне глядзелі поўныя адчаю тужлівыя вочы на спакутаваных запалых абліччах. Хацелася ўкленчыць перад імі, маліцца за іх цярпенне, трываласць і веру.

Тады ж падумалася: колькі нас тысяч і тысяч пакутнікаў гібее ў турмах, лагерах, на этапах і ў ссылцы ні за што ні пра што. А ў кожнага недзе гаруюць бацькі, жонкі і дзеці, пад вечным страхам перад анкетамі, аддзеламі кадраў, перад непрыкметнымі вачыма, што сочаць за іх кожным словам і крокам. Яны скрозь адчуваюць сваё бяспраўе — іх у першую чаргу звальняюць, высяляюць з кватэр, папракаюць без дай прычыны, нават дзяцей не бяруць у дзіцячы сад, не прымаюць у піянеры: а раптам прынясе варожую ідэалогію. Так комплексам непаўнацэннасці калечылі кволыя душы на ўсё жыццё, выхоўвалі новых Паўлікаў Марозавых.

На людской бядзе звышпільныя нажываюць асаблівы давер, аўтарытэт, заслугі, пасады і трывалае становішча. Чым гучней кры-

чаць пра класавую непрымірымасць, пра пільнасць, чым нахабней плююць у вочы запалоханым, спакутаваным страхам без віны вінаватым, тым надзейней іх грунт пад нагамі. Так прайшоў нябачаны падзел на «чыстых» і «нячыстых». «Чысты» ў любую хвіліну мог апынуцца за кратамі, а «нячысты» да канца дзён заставаўся «нячыстым». Ад такіх думак самому рабілася страшна.

Успомнілася, як аднойчы ва Урэччы знаёмая буфетчыца сталоўкі пад вялікім сакрэтам аддала мне аркушок паперы з даносам на мяне. Даносіць, уласна, не было чаго. Прыстаўлены да мяне «стукач» падрабязна запісваў, куды я хадзіў, з кім і калі сустракаўся, хто бывае ў мяне. Дакладна ставіў даты, гадзіны і хвіліны. Хто ж за мною сачыў? Мілы, далікатны, заўсёды ўдзячны за ўвагу мне той самы брат маёй вучаніцы. А тут не пашанцавала — перапіў у сталоўцы і згубіў сваю «дакладную». Хацелася яе аддаць яму, але пашкадаваў, няхай думае, што ўсё абышлося, а я ўжо ведаў свайго «шэфа». Колькі такіх вольных і нявольных наглядчыкаў і даносчыкаў сачыла адзін за адным? Былі яны ў кожнай установе, у цэху, брыгадзе, нават у камеры і бараку. За пайку хлеба і міску баланды прадавалі такіх жа пакутнікаў, як і самі. Напэўна, яны ёсць і сярод нас, у гэтай агульнай бядзе. Ходзяць жа націянькі нейкія шэрыя постаці начамі ў баковачку да нашага ўпаўнаважанага гражданіна Траццякова. Чаго? Што іх вядзе туды? Значыць, трымай язык за зубамі, а думкі на замку. Лепш не думаць, каб не звар'яцець.

Часам хочацца верыць, што не толькі тутэйшыя людзі, а і нашы начальнікі павінны зразумець, што мы ніякія не ворагі, не дыверсанты і не шкоднікі. Можа, і разумеюць, але мусяць спраўляць сваю не надта далікатную службу, бо нічога іншага рабіць не ўмеюць, а пуп ірваць не вельмі хочацца. Куды прыемней хадзіць у начальніках, крычаць, зневажаць, здалёк палохаць блакітнаю фуражкаю і пагражаць за парушэнне саслаць за Палярны круг. Так і жывуць на высокіх акладах, кормяць сям'ю асобымі пайкамі, і разыходзяцца ад іх, як магнітнае поле, нябачныя стрэлы страху.

Ох, як развярэдзіў душу, як расцвяліў думкі маленькі аматарскі здымак з жалобнымі паглядамі маіх самых дарагіх і любых пакутніц.

Поўнач. У наледзянелыя шыбы б'ецца завея. Сон змыкае павекі. Грукат у раму: «Ссыльныя, на адметку!» Не, гэта не сон. Мусіш ісці.

Новая «спецыяльнасць»

Жыць станавілася немагчыма на «прагрэсаўскія» авансы. Хоць і сталяраванне маё наўрад ці каштавала больш. З горам папалам ляпіў

крэслы, на якія і сам не адважваўся садзіцца. Цягнуць з мізэрнага жончынага бюджэту не дазваляла сумленне. Ведаў, як там туга і цесна. Завіхацца ў арцелі не было сэнсу, колькі б ні зрабіў — плата адна. Ды і работа валілася з рук ад непраходных змрочных думак, тугі па родных, незагойнае крыўды і болю, ад змрочных перспектыў. Адно слова «навечна» наганяла жах.

Члены арцелі мелі заработкі намнога большыя за нас: яны былі гаспадары. А хто мы? З ласкі нанятыя работнікі, бяспраўныя ссыльныя. Хто прыслухаецца да нашых скаргаў і крыўдаў? Вацлава і Змітра Сцяпанавіча, сапраўдных майстроў, так-сяк падтрымлівалі, а я адчуваў сябе абузаю, ад якое хацелі пазбавіцца. Варта было вякнуць, быў адзін адказ:«Не глянецца, ідзі ў калгас». А там цэлы дзень на марозе вазі сена, выкідай з кароўніка змерзлыя глызы за палачку ў ведамасці. На першым часе калгас ссыльнаму выдаваў на дзень кілаграм хлеба і літр малака, роўна на два рублі, а на працадзень налічалі 10 капеек. За дзень работнік з’ядаў 20 працадзён. Самы лепшы ў калгасе цясляр, касец і стагавальнік Міша Цэсарук за сем гадоў не мог адрабіць свайго доўгу. Калі прыйшла пара вызваляцца, Цэсарук быў вінен калгасу чатырыста рублёў. Даведку яму на атрыманне пашпарта выдалі толькі тады, як жонка з Украіны прыслала грошы на выкуп мужа. Становішча ссыльных у калгасе было самае цяжкае.

Напачатку мы ўтрох сёрбалі з аднаго кацялка, але хутка ў мяне задрыжала рука, перш чым узяцца за лыжку. Мае сябры да арцельных авансаў нешта прызараблялі ў агульны кацёл. А чым яго мог закрасіць я? Тут нават грузчыкі не патрэбны. Таму чужы кавалак рубам станавіўся ў горле. Нічога не кажучы сваім сябрам, я пачаў шукаць работу.

У канцы сяла быў вялікі дзіцячы дом. Тут знайшлі прытулак сіроты франтавікоў, бежанскія дзеці, падабраныя каля разбітых бамбёжкаю саставаў, хлопчыкі і дзяўчынкі з колішняй аўтаномнай рэспублікі немцаў Паволжа і ціхія, маўклівыя і асцярожныя дзеці «ворагаў народа». Яны трымаліся асобна, вучыліся старанна, гаворкаю нагадвалі то Украіну, то Беларусь.

Дырэктар гэтага дома, высокі, кучаравы, у драцяных акулярах, апрануты пад Макаранку, Сцяпан Васільевіч Кемелеў быў самы аўтарытэтны чалавек у сяле. Да яго я і падаўся. Прыняў мяне адразу ў прасторным, добра напаленым кабінеце. Прапанаваў сесці і далікатна пачаў распытваць, хто я, дзе працаваў, што скончыў, чаму трапіў сюды. Я адразу адчуў давер і сімпатыю да яго і шчыра пачаў

расказваць сваю драматычную біяграфію. Ён слухаў уважліва, пазіраючы ў акно. Здавалася, верыць, бо такое прыдумаць і нахлусіць нельга. Ён спрабаваў суцешыць, што разбяруцца і, калі дапушчана памылка, выправяць. Але не па спагаду я прыйшоў да яго.

Сцяпан Васільевіч прызнаўся, што такі работнік во-о як яму спатрэбіўся б, але... Ён шырока развёў рукамі: «Зразумейце, не ад мяне гэта залежыць. — Уздыхнуўшы, сказаў: — У нашай школе толькі дырэктар з вышэйшаю адукацыяй, астатнія — педкурсы, педтэхнікум, ёсць і «практыкі» — пасля 10 класаў». Відаць, каб зусім не пазбавіць надзеі, абяцаў параіцца, можа, што і выйдзе. Развітваючыся, успомніў, што ў школе патрэбен загадчык гаспадаркі, і параіў зайсці да Яўгена Паўлавіча Пуціна.

Школа была па дарозе, і я вырашыў за адным разам атрымаць усе аплявухі і супакоіцца. Болей не было куды ісці... Вось і школа. Адна толькі назва. На пукатым, агароджаным жэрдкамі голым дзядзінцы — доўгі «асноўны корпус» з пачарнелага бярвення і вялікімі вокнамі, побач дзве хаты, на два класы кожная. Гаспадарчы хляўчук, а ў канцы двара прыгон для каня і двух быкоў. Вось і ўся гаспадарка.

Я доўга не мог зразумець, чаму ў Сібіры, дзе столькі лесу, ні ў адным двары няма добрага цёплага хлява. Скрозь толькі прыгоны — скіданыя з жэрдак загарадкі, абы не ўцякла скаціна. Без падсцілкі каровы ляжаць на заледзянелых глызах, часта прымарожваюць хвасты і вымі. Скаціна за зіму абрастае нейкім дзікім мохам і, як бразголкамі, прымерзлымі камякамі гною.

Увайшоў у школу, і ў гэтым убогім «храме навукі» да болю зайшлося сэрца. Я да самазабыцця любіў школу, дзяцей, натхнёныя ўрокі, калі іх слухалі, не варушачыся, вечары, спектаклі, паходы, віктарыны, спрэчкі па сачыненнях. І тут пахла крэйдаю, недзе разлітым чарнілам, на нізкіх вешалках віселі кажушкі, целагрэйкі, пафарбаваныя, сваёй работы пальцечкі, з класаў даносіліся павышаныя галасы настаўніц. Як я ім зайздросціў, як хацелася ўвайсці ў клас, сказаць: «Добры, дзень, дзеці. Тэма сённяшняга ўрока...» І спазма раптам перахапіла горла. Пастаяў перад настаўніцкай, супакоіўся, пастукаўся і ўвайшоў у прасторны пакой. Пасярэдзіне — доўгі стол, засланы чырвоным, у чарнільных плямах, абрусам, на ім — сшыткі, падручнікі, чарніліцы-невылівайкі. За прыстаўным столікам сядзеў дробненькі мужчына ў танным шэрым пінжаку, сіняй касаваротцы, з бледным стомленым тварам, шэрыя вочы глядзелі здзіўлена, светлыя негустыя валасы спадалі на лоб.

І гэты дырэктар сустрэў мяне па-людску, падаў руку, пасадзіў побач. Пашкадаваў, што не мае права скарыстаць мяне па

спецыяльнасці, а школе так патрэбен добры «славеснік». І ён, як і Кемелеў, бездапаможна развёў рукамі. Пасаду заўхоза амаль пэўна дакляраваў, як толькі разлічыцца цяперашні. Як-ніяк, а загадчык гаспадаркі ўсё ж гучыць.

Што гэта за месца і што за работа, я расшалопаў, толькі як упогся ў яе, і лішні раз пераканаўся, што мой бутэрброд заўсёды падае толькі маслам на падлогу, а ўсе няшчасці мяне знаходзяць першага, а пакідаюць апошняга.

Адзіны быў ратунак і надзея на добрых людзей, што былі побач, на шчырае і бескарыслівае братэрства ссыльных, гатовых падтрымаць, выручыць з бяды, суцешыць парадай, падзяліцца з таварышам агульнага лёсу.

Мы ўсе перазнаёміліся ў вузенькім калідорчыку сельсавета, чакаючы выкліку на адметку. Нас было дваццаць мужчын і чатыры жанчыны. Паволжскія немцы і эстонцы былі на іншым уліку, на лягчэйшым рэжыме і трымаліся асобна ад нас.

У сяле быў фельчарскі пункт з амбулаторыяй і дзвюма палатамі для цяжкахворых. Загадвала медыцынаю сельсавета вопытны маскоўскі ўрач, абаяльны і дабрэйшай душы чалавек Эла Рыгораўна Брускіна. Яна ў складчыну з інтэлігентнаю ленінградкаю Ганнай Якаўлеўнай купіла маленечкую хатку якраз насупраць амбулаторыі. Дагледзелі яе так, што яна стала самым утульным і цёплым прытулкам большасці ссыльных. У цесным пакойчыку ўсім хапала месца. Апрача нас траіх часта заходзіў колішні прафсаюзны дзеяч Іван Міхайлавіч Ермакоў. Тут ён латаў боты і шыў са старых халяў чыркі. Ён любіў весці «філасофскія» размовы «ваабчэ». Успамінаючы жыццё на волі, расказваў: «Я ў сваё ўрэмя говорил лексии по общым вапросам исполнения часа по два, нащот Антанты и дурмана религии. И вот на тебе! За мою приверженность и кристальную преданность и меня туда же, со всем раенным руководством. Я чист, клянусь вам. Хоть сейчас гожусь на любой ответственный участок. Тридцать шесть жалоб только товарищу Сталину атправил. И молчок. Перехватывают, ироды. Кабы дошли, Иосиф Виссарионович вмиг бы освободил и должностишку предоставил. Я еще до-о-бьюсь. Мотивировочки есть, будьте уверены».

Разумная, ужо не маладая і заўсёды стомленая Эла Рыгораўна спагадліва глядзела праз пукатыя шкельцы акуляраў і на поўным сур'ёзе падтаквала Івану Міхайлавічу. Тут ніхто не быў лішні. Доўгімі зімовымі вечарамі пад гул завірухі і патрэскванне марозу ў гэтай утульнай хацінцы мы пілі гарачы чай, гулялі ў карты, уголас чыталі «Огонек» і газеты двухтыднёвай даўнасці, жартавалі, успаміналі

любімыя творы і спектаклі, ніхто нікому не вярэдзіў душу сваімі болькамі і душэўнымі пакутамі, дамовіліся ніколі не гаварыць пра палітыку.

У Новы год у гэтай хацінцы ставілася ёлка з самаробнымі цацкамі, таннымі цукеркамі, пячэннем з маскоўскіх і ленінградскіх пасылак. Днём і ўвечары сюды прыходзілі суседскія дзеці і дзеці эстонцаў і немцаў. Яны спявалі і скакалі, расказвалі вершы на трох мовах і разыходзіліся з маленькімі падарункамі. Ганна Якаўлеўна ўспаміналa сваіх унукаў, выцірала слёзы, не спадзеючыся іх убачыць.

Хатка насупраць бальніцы стала эпіцэнтрам усіх біязінскіх ссыльных. Тут пра кожнага зацікаўлена і шчыра дбалі абедзве мілыя жанчыны. Ганна Якаўлеўна з-за ўзросту і калецтва нагі не працавала нідзе. Жыла на ўтрыманні дзяцей і сястры. З Элаю Рыгораўнаю яны былі як родныя. Тэрыторыя нашага Паўночнага раёна была роўная невялікай аўтаномнай рэспубліцы. Толькі тут была бясконцая тайга, так дакладна названая ўрманам, бездараж, саракаградусныя маразы і двухметровыя сумёты, а паселішча ад паселішча за многія дзесяткі кіламетраў.

Зімою дарогі замяталі завеі, з вясны і да замаразкаў яны патаналі ў чорнай, як густая мазута, твані. Калі падсыхалі, клейкая, як асфальт, гразь наліпала на колы, яны пераставалі круціцца, сунуліся з выбоіны ў выбоіну, гразь набівалася слупкамі на капыты, і конь не мог ступаць. А доктар у самую дзікую завею і мароз, у залеву, а ў летнюю спёку праз хмары аваднёў мусіць ехаць у самыя далёкія сёлы да хворых.

У бальніцы трымалі маленькага мангольскага коніка. На ім Эла Рыгораўна абслугоўвала свой участак. У далёкай Мядзвежанцы хлапчук гуляў з бацькаваю дубальтоўкаю, спусціў курок і параніў на печы маленькую сястрычку. Доктарка кінула ўсё і адна ноччу паехала ратаваць дзіця. На паўдарозе каляныя ад марозу гужы саслізнулі з абледзянелых аглабель, сані сталі, мангол ступіў некалькі крокаў і спыніўся. Цемень, гудзе ад завеі тайга, на дзесяткі кіламетраў — ні жывое душы. Як ні старалася Эла Рыгораўна запрэгчы каня, нічога не выходзіла. Зачапіла лейцы за сані, легла на салому, гатовая загінуць. Зліпаліся ад сну вейкі: так засне і не прачнецца. Але да апошняга ў чалавека жыве надзея: мабыць, у сне пачуўся тупат і рып саней, галасы і выразнае «Тп-р-р-у!».

Спынілася фурманка. Не дачакаўшыся доктара, бацька вёз так-сяк забінтаваную дзяўчынку ў Біязу. Сустрэча ў тайзе выратавала доктара. Эла Рыгораўна некалькі сутак не адыходзіла ад параненай. Паставіла яе на ногі і адправіла далечвацца ў раённую бальніцу.

У ссылцы былі калгаснікі, кравец, ганчар, сталяры, інжынеры, настаўнікі, колішнія партыйныя работнікі. Агульны лёс зраўняў усіх. Мы трымаліся адзін аднаго, дапамагалі як маглі і чым маглі, дзяліліся апошнім. Мясцовыя людзі пыталіся, ці не родныя мы ўсе. Мы жылі па няпісаным законе пакутніцкага братэрства, таму і выжылі, таму і зберaглі чалавечую годнасць, дабрату і спагаду.

Як толькі вызвалілася пасада і наша начальства дало згоду, дырэктар школы ўзяў мяне заўхозам. Гучыць. Не абы-хто, а загадчык. Што гэта такое, я ўцяміў за два дні. Але не шкадаваў: мяне вабіла школа і цвёрды аклад — 300 рублёў (цяперашніх 30). Можна адмовіцца ад жончынай дапамогі, не быць нахлебнікам у сваіх сяброў. Мне пашанцавала, што заўхозства прыпала на канец зімы: амаль усё сена і дровы вывез мой папярэднік, у тайзе заставалася два стажкі і кубаметраў трыццаць леташняга беразаку.

Мне перадалі па акце пудкага, некалі абгарэлага на пажары каня, празванага Смажаным, двух быкоў, трое саней і тры дабітыя вазы, хамут, два ярмы, вераўчаныя лейцы, нажоўку, малаток і дзве жмені ржавых цвікоў. Я павінен досвіткам накарміць і напаіць сваё цягло, запрэгчы і цугам ехаць у лес, прабіваць дарогу да паленніцы, накласці дроў на тры фурманкі і везці ў школу за сем кіламетраў. Хоць быў сакавік, а яшчэ маразы даходзілі да трыццаці градусаў, бушавалі завеі і секлі сіверныя ветры. Ногі правальваліся ў сумётах, шчокі апякала сцюжа. На змярканні ўязджаў у сяло, складаў дровы, даглядаў сваю скаціну і ледзь плёўся ў настаўніцкую па заданне на заўтра. У школьных вокнах дрыжалі слабыя агеньчыкі — гарэлі лямпы без шкла. Нехта дадумаўся, што так меней згарае газы. Столі былі закураны, у канцы ўрокаў настаўнікам і вучням прыходзілася адмывацца ад сажы.

Дырэктар, далікатны і ціхі Яўген Паўлавіч, зацемна прыходзіў у школу і позна ўвечары яе замыкаў. У тыя гады ўся краіна ад Масквы да самых да ўскраін працавала начамі. Якая там была праца? Чыноўнікі травілі непрыстойныя анекдоты, гулялі ў даміно і карты, рангам вышэй — у більярд, абы не спаць, пакуль не спалася «вялікаму і мудраму гаспадару». А раптам некаму спатрэбяцца нейкія весткі. Так і сядзелі або драмалі ад Крамля да Біязінскага сельсавета.

Толькі кіпела работа да самага рання ў закратаваных кабінетах. У воблаках дыму і густога мату дзяўблі адно і тое ж: «Прызнавайся! Гавары праўду!» А праўдаю лічылі самапаклёпы і абгаворы, фантастычную хлусню і «працавалі», пакуль не зламаюць знясіленую здзекамі сумленную ахвяру, каб не прастойвалі «сталыпінскія» вагоны, каб ішлі і ішлі этапы на ўсход, здабываць золата, вугаль, валіць лес і...

паміраць, задоўга да вызвалення. Усё гэта было мне знаёма і ўспаміналася, як кашмарны сон.

Камендант адзначацца выклікаў толькі апоўначы, цешачыся сваім красамоўствам, уладаю і нецэнзурнымі жарцікамі.

Мокры, настылы і галодны, у свой катушок я прыходзіў позна. Зміцер Сцяпанавіч курыў каля пліты, Вацлаў трэнькаў на мандаліне або драмаў. Мяне чакалі кацялок гарачай бульбы, місачка гаспадынінай капусты і пахкі фруктовы чай. Я прагна вячэраў, у цяпле гарэлі шчокі, у скронях татахкалі звонкія малаточкі. Каб трохі адышлі ногі, клаўся на тапчан і засынаў цяжкім, з трывожнымі прывідамі сном. А заўтра зноў трэба ўставаць цёмначы, ехаць у лес па завеянай за ноч дарозе, каб прывезці дроў Самушкінай. Выкладала яна мову і літаратуру, хоць сама скончыла ледзьве-ледзьве дзевяць класаў. Пісала: «Томара», бо пад націскам Тома, «лошедь», «актевист», але няшчадна цягала неслухаў за валасы, давала кухталя ў спіну і крычала: «Язви тя в душу, аглаед!»

Прывёз ёй неяк дровы, падважыў калком сані, зваліў звонкі беразак каля плота. Гаспадыня выскачыла на ганак: «Хазяйственник, ах ты, гультай! Хто ж будзе складаць?» Я ледзь стрымаўся, але перасіліў сябе: «Вам, Еўдакія Прахораўна, пасля напружанай інтэлектуальнай працы карысна заняцца фізічнаю». Яна нібы сарвалася з ланцуга: «Я табе паабражаю... ак-ту-альная! Панаганялі сюды контрыкаў з намордлнікамі ды яшчэ вякаюць. У-у-у, вражына!» Я развярнуўся, хвастануў ляйчынаю Смажанага і выехаў з двара. А яна крычала ўслед: «Ну, змей, хоць бы вароты зачыніў».

Горла сціснуў даўкі камяк крыўды і болю, вочы засціла сляза.

Некаторыя настаўніцы глядзелі на мяне падазрона і варожа. Яны ведалі, што я выкладчык з вышэйшаю адукацыяй, і пабойваліся, каб не падрываў іх аўтарытэт, не вельмі паказваў сваю эрудыцыю. Я часам затрымліваўся ў школьным калідоры, чуў натацыі, лаянку, пагрозу, стук кулаком або бездапаможныя тлумачэнні. Было сорамна за настаўнікаў і шкода дзяцей, а яны былі дапытлівыя і таленавітыя. Ніхто з іх яшчэ не бачыў электрычнасці, хоць ведалі законы Ампера і Ома, некаторыя сур'ёзна пыталіся: «А калі пройдзе цягнік, за ім палатно скручваюць у трубку?» Большасць настаўнікаў і вучняў не ўмелі скланяць лічэбнікаў у давальным, творным і месным склонах, у сшытках кішэлі нявыпраўленыя памылкі. А працэнт паспяховасці ў справаздачах быў высокі. Гэта падабалася начальству.

Больш дасведчаныя дзетдомаўцы, якія пабачылі свет, забягалі да мяне ў завозню і, не саромеючыся, дапытваліся: «Дзядзька, праўда, што вы настаўнік? За што вас сюды прыгналі? У Маскве вы былі? І на

Краснай плошчы? А ў Маўзалеі? Можа, і Сталіна бачылі?» Што я мог ім сказаць, як растлумачыць, чаму апынуўся тут? Сказаць — нізашто, будзе «паклёп» на органы следства і суда, «варожае ўздзеянне на падрастаючае пакаленне». І кляпаць на сябе не мог. Выкручваўся: «Адбылася памылка. Хутка разбяруцца і выправяць. Вы ж дапускаеце памылкі, а настаўніца іх выпраўляе», хоць бачыў, як Самушкіна піша «кометет» і «гінерал».

У мяне часам шукалі справядлівасці гэтыя маленькія бунтары з абвостраным пачуццём годнасці, нецярплівыя да няшчырасці і падману, чэрствасці і грубасці, згаладалыя па ласцы і ўвазе. Настаўніцы іх не любілі і пабойваліся, бо яны не ўмелі крывіць душою, падхалімнічаць і гаварылі ў вочы тое, што думаюць, а іх адвучалі ад гэтай «шкоднай» звычкі з маленства і самі ад яе адвыклі даўно.

Хлапчукі з дзіцячага дома ўнадзіліся да мяне з нявырашанымі пытаннямі, а то проста лавілі наравістага Смажанага, верхам ездзілі на ім на пашу, памагалі мне ўпраўляцца, прыносілі свае сачыненні. А настаўніцам здавалася, што я іх знарок кампраметую, і папярэджвалі не хадзіць да мяне і не гаварыць з «ворагам народа», бо ён такому навучыць, што самі загрыміце за краты. Я ведаў пра гэтыя папярэджанні і часта думаў, што прамяняў бы ссылку на лагер. Там быў роўны з усімі, меў месца на нарах, пайку хлеба, міску баланды і чарпачок кашы і ні пра што не думаў, а тут ламай галаву, як перабіцца з ранку да вечара: прыйдзеш у краму, а там загад: «Ссыльным хлеба не даваць», любы гаспадар скажа: «Паря, аслабані фацеру», — і нічога не зробіш, забірай сваю торбу і шукай прытулак, і ўсё ж, што ні кажы, і на кароценькім павадку, але ты нібыта вольны: ідзі на ціхую задуменную Тару, дыхай кедрачамі і піхтоўнікам, можаш паслаць і атрымаць тэлеграму. Хто не быў у няволі, той не ведае, якое гэта шчасце. А цярпець навучаныя: такія прайшлі «універсітэты»!

Павольна, нясмела надыходзіла вясна. Уначы яшчэ задыхаліся ад сцюжы, а ўдзень сляпіла вочы зыркае сонца, звінелі капяжы, з-пад сумётаў выбіваліся каламутныя раўчукі. Біязінка злізвала апошнія ледзяныя закрайкі і набухала празрыстай крынічнаю вадою. З дарог і калгасных стайняў цягнула аміячным духам адталага гною. Яго звычайна вясною спальвалі — тыднямі сяло задыхалася ад дыму. Чарназёму гной быў не патрэбен, ад яго толькі ўсё буяла.

Да адлігі я вывез усё сена і дровы, пасля заняткаў да партаў прыбіваў адарваныя вечкі, падцягваў зваленыя вароты ў хляве, дагледаў каня і быкоў, быў рымарам і стальмахом, сталяром і ўсеагульным папіхачом, хоць і лічыўся загадчыкам. Чаго? Ніхто не

ведаў. У адным возе зламалася драўляная вось. Я сказаў Яўгену Паўлавічу: «А вы зрабіце новую». — «Я ніколі нічога падобнага не рабіў. Трэба заказаць у майстэрні». — «Вы гаспадарнік. Гэта ваш клопат».

Куды дзенешся? Мусіў рабіць. Праўда, дзіркі для загваздак прадзяўбаў наўкасы, а вось гадоў з дзесяць служыла.

Дамоў я пісаў бадзёрыя ўсцешныя лісты, адмовіўся ад грашовых пераводаў, урэзаў свой бюджэт, каб пасылаць сям'і якую капейчыну. Пасылкі часам прыходзілі ад стрыечнага брата, хірурга Мікалая Бобрыка. Ён мне быў за бацьку ў студэнцкія гады і на ўсіх маіх пакутніцкіх дарогах. Пасля вайны ён дэмабілізаваўся 390 Сяргей Грахоўскі ў званні падпалкоўніка медыцынскай службы і прыслаў мне свае боты, гімнасцёрку, брыджы і амаль новы шынель. Пасля сваіх вышмуляваных у камерах і на этапах неданоскаў у новым абмундзіраванні я выглядаў больш салідна. На мяне пачалі скоса глядзець занадта пільныя настаўніцы, а камендант, угледзеўшы такога ссыльнага, сур'ёзна сказаў: «Вы не маеце права насіць камсастаўскае абмундзіраванне. Ці не ўцякаць сабраліся?» — «Ад вас не ўцячэш. Мы ж вечныя. Я не пазбаўлены выбарчых правоў. Магу выбіраць, а значыць, і быць выбраным. Што скажаце, калі абяруць старшынёй ну хоць бы сельсавета? Га? Тым больш маю права насіць усё, апрача пагонаў і блакітнай фуражкі». Ён пачырванеў, сцяў зубы і прасіпеў: «Трэба болей слухацца і меней пярэчыць, а то надта разумны і лезеце не ў свае справы. Сігналы ў нас ёсць... не забывайцеся. Ха-ха-ха. Стар-шыня! Чаго захацеў!» — «Нічога асаблівага. Ссыльны Салтыкоў-Шчадрын быў вяцкім віцэ-губернатарам і пакінуў па сабе добрую памяць». Ён гэта, відаць, чуў упершыню і паглядзеў на мяне, як на вар'ята. «Ідзіце! Бяда з гэтымі вучанымі».

Сібірская вясна бурная, іскрыстая, сонечная, з шумнымі і віратлівымі паводкамі. Лажкі і нізіны становяцца азярынамі. Біязінка вырываецца з берагоў, а шырокая, зарослая чаромхаю, тальніком і глогам Тара ломіць пабурэлы лёд, крышыць крыгі і залівае па самыя макаўкі ўсё наваколле. Мясцовыя рыбакі спускаюць на ваду лёгкія асінавыя чаўны, з дарожкамі, восцямі, «павукамі», плывуць па разводдзі і вяртаюцца з чырванапёрымі акунямі, даўгарылымі шчупакамі і мноствам срабрыстых чабакоў. У затопленых кустах плёскаецца, гукае, крычыць і свішча ашалелае ад цяпла, вясны і шчасця мноства пералётнага птаства. А мне ўспамінаюцца вясна на Пцічы, набухлыя кусты бэзу, бухматыя жоўтыя коцікі на вербах, качыны гон над разводдзем і шчаслівыя, поўныя спадзяванняў гады майго юнацтва. І такі агортвае сум, такі боль гняце сэрца, што і выказаць

нельга нікому. У кожнага сваё гора, свой сум. Чакаю лета і спадзяюся пабачыцца з жонкаю. У лагеры чакаў яе на «свіданку», а тут у адведзіны.

Сышлі снягі, апалі паводкі, падсохлі груды, пацвярдзела густая, як асфальт, гразь на дарогах. Тайгу завалакла шыза-зеленаватая смуга. Пакуль не ўзняліся хмары гнусу, усе спяшаюцца на лясныя дзялянкі рэзаць на зіму «веснадзельныя» дровы. За лета яны высыхаюць, як звон, і загараюцца ад аднае запалкі. Усе вялікія работы тут робяць талакою, як тут кажуць, «помачамі». Збіраюцца сваякі, бліжэйшыя суседзі, сёння паставяць шуркі аднаму, заўтра другому, пазаўтра трэцяму. Глядзіш, за некалькі дзён усе з дрывамі на ўсю даўжэзную зіму. Так косяць і стагуюць сена, ставяць дамы, садзяць і выбіраюць бульбу. Гэта спрадвечныя самыя працавітыя кааператывы, таварыствы ўзаемнай дапамогі. Ад помачаў ніхто ніколі не адмовіцца і не адмаўляецца. Ідуць мужчыны, жанкі, старыя і дзеці, і работа кіпіць, пакуль не будзе ўсё зроблена. Суровая Сібір прадыктавала свае мудрыя законы.

Адразу я не паверыў вачам. На пустым пляцы раніцаю былі выкапаны ямкі пад штандары з лістоўніц, а ўвечары на гэтым месцы стаяў ладны дом, толькі без печы і зашклёных вокан, у ім заліваўся гармонік, грукалі ў скоках, сакаталі прыпеўкі, да раніцы ішла гулянка. Вось і ўся плата за работу. Неверагодна. Праўда? А ўсё проста: зруб паставілі ў лесе, размецілі, падагналі кроквы і тоўстыя латы, накалолі плашак на столь, загадзя акасячылі вокны і дзверы, надралі на дах бяросты. Раніцай усё перавезлі на пляц і накінуліся, як мурашы, складаць, насцілаць мох, наворваць удзірванелы дзёран на дах. Увечары стаяў накрыты, як лялька, новы дом. А плата? Бітон густое салодкае бражкі і чыгун бараніны.

А колькі ж трэба дроў на зіму школе і кожнаму настаўніку, з разліку дванаццаць кубаметраў на душу? Вось думай і старайся, заўхоз. Толькі падсохла тайга і не падняўся гнус, тры старэйшыя класы — пяты, шосты і сёмы — разам з настаўнікамі ў лесе. Тут кожны з маленства прывучаны валіць з пня, пілаваць, калоць самыя кручаныя камлі, складаць роўныя паленніцы. Ішло нас на лесасеку душ каля ста, з песнямі, жартамі, штурхатнёй, кепікамі.

Лесапавал — работа небяспечная, а ў мяне дзесяцігадовы вопыт лесаруба, і я расстаўляю настаўнікаў і вучняў так, каб нікога і сучок не драпнуў, і сам завіхаюся з пілою і сякераю. Абедаць садзіліся ўсе разам: раскладалі жытнія шаньгі, адвараную бульбу, пірагі з тварагом і чаромхаю, запівалі малаком. Я са сваім акрайчыкам хаваўся за

кучаю ламачча, каб ніхто не зжаліўся і не частаваў мяне сваімі шаньгамі.

За два тыдні мы справіліся з дрыўмі. Наперадзе была вялікая работа — накасіць і застагаваць на тры галавы сена. А зіма доўгая — з кастрычніка да мая. Вакол сяла ніякіх сенажацяў не было. Касілі ў тайзе на колішніх дзялянках, пакуль яны не пазарасталі хмызам і падлескам. У гушчары ўрмана, куды і сонца не заўсёды прабівалася, школа мела свае «надзелы». Калі мне іх перадавалі, я не ўяўляў, як тут касіць па пнях, па ламаччы, сярод няспаленых лаўжоў. Успаміналіся нашы надрэчныя заліўныя лугі, нават балоты здаваліся раем. Але нікуды не дзенешся — трэба адрабляць свае трыста рублёў. А тайга гудзе і звініць хмарамі вялізных ааднёў, ліпкіх сляпнёў і плоймаю камарэчы. Толькі і робіш, што хвошчашся веццем, а заедзь сячэ спіну, рукі, твар, працінае шапку. Як тут касіць, калі дыхаць ад камароў немагчыма? Старыя сібіракі расказвалі, што некалі селавы сход вялікаму злачынцу выносіў самы страшны прысуд: на суткі пакінуць прывязанага ў тайзе. На тым месцы знаходзілі непазнавальны труп, як кажухом укрыты гнусам.

Мне рабілася страшна, але трэба было касіць. Пад маім началам было пяць тэхнічак. У нас — касавіца мужчынская работа, а ў Сібіры — асноўныя касцы жанчыны, ды яшчэ якія касцы! Мы выехалі на сваім транспарце. Дзялянка наша была кіламетраў за сем ад сяла. Распрэжаныя конь і быкі адразу рванулі ў хмызнякі, каб хоць трохі ацярэбвацца ад заедзі. Пакуль здымаў косы, падбіваў клінкі і мацаваў ручкі, мае жанкі ва ўсім белым, у тоўстых шарсцяных панчохах і мяккіх чырках нацягалі ламачча і яловага лапніку, развялі куродым, палеглі на траву і пачалі качацца ў дыме. Я не разумеў, дзеля чаго яны вэндзяцца: грэцца няма патрэбы — дзень ясны, сонечны і гарачы. Гукнулі мне: «Иди, окурись». Я адмахнуўся: «Лепш закуру». Жанчыны з крынічкі прынеслі гладышку сцюдзёнай вады, напіліся і ўзяліся за косы. Я пайшоў паперадзе, але на сярэдзіне пракоса мне пачалі падразаць пяты. Спыніўся, нібы памянташыць касу, яны, смеючыся, пайшлі наперад, а мяне апанавала цёмная хмара заедзі. На тэхнічках не было ніводнага аваднял ні сляпня. Чаму? У мяне пад тонкаю кашуляю з сіняга штапелю не было ніводнага жывога месца, на шчоках і руках пухлі цвёрдыя белыя пухіры, камары лезлі ў вочы і ў рот. Я махаў касою, а мяне секла і секла заедзь, нібы таго асуджанага на кару. Здавалася, яшчэ трохі — і можна звар'яцець ад укусаў, гулу, звону і невыноснага свербу.

Бязмужняя, чорная, як цыганка, Мінадора, усміхаючыся, пакрыквала на мяне: «Варушыся, хадзяйсцвеннік, бо з'ядуць, а нам

атвячаць. З такім касцом да снегу не адкосімся!» Я ў той дзень быў самы няшчасны: ссечаны заеддзю, знясілены, прыгнечаны сваім становішчам і здзеклівымі кепікамі маіх падначаленых. Хацелася ўсё кінуць-рынуць і некуды бегчы. Але куды пабяжыш у наморднiку з кароткаю шворкаю? Нават гнус апанаваў мяне аднаго, а жанкі косяць спакойна, глядзяць на мае пакуты і толькі пасміхаюцца. Высокая, касцістая, з мужчынскім тварам і буйным васпаватым носам Дуся Груенка падышла да мяне і спагадліва сказала: «Трэба ж было надзець белую кашулю, акурыцца разам з намі, а так з'ядуць».

Я дацярпеў да абеду. Жанкі паселі на траве палуднаваць, а я не мог спыніцца ні на хвіліну, нарэшце ўзяў сваю торбачку з хлебам і двума драбкамі цукру і палез на высокую разлапістую асіну і з палёгкаю ўздыхнуў. Жанкі мае качаліся ад рогату. А мне было добра — авадні так высока не ўзляталі. Я выціраў гарачы пот, змешаны з крывёю ад укусаў. Злазіць было страшна, але трэба зноў ісці на пакуты. Гэта быў дзень кары. Успомню цяпер, і працінае боль і сверб. Потым апранаўся ў светлае, акурваўся, мазаў рукі дзёгцем, і мы даволі хутка дакасілі свае дзялянкі. Калі пачалі звозіць на валакушах сена да стога, зноў з мяне пакпіла Мінадора: «Хадзяйсцвеннік, давай баганы». Я пацiснуў плячыма і развёў рукамі: што такое баганы, пачуў упершыню. «Навошта ж наймаўся, калі і баганоў не ведаеш?» Выручала тая ж добрая і спагадлівая Дуся: узяла сякеру, паказала тры рагатыя асінкі, мы ссеклі іх, паставілі казялкамі і на іх пачалі накладаць сена, каб з сярэдзіны яго прадзімала ветрыкам. Работа ў нас ішла спорна: у тайзе, як вялікія шаломы, стаялі школьныя стагі, жанкі больш не кпілі з мяне, нават палагаднела злосная на ўсіх Мінадора.

Адкасіўшыся, я сядзеў у завозні — перацягваў хамут, ушываў старыя аброці. Хоць было і лета, дырэктар сабраў усіх настаўнікаў. На канікулы ніхто не раз'язджаўся, бо не пускала гаспадарка: соткі, гароды, дровы, сена. Я здзівіўся. Відаць, нешта тэрміновае. Праз паўгадзіны Яўген Паўлавіч зайшоў да мяне. Патаптаўся, паглядзеў на маю работу і неяк збянтэжана загаварыў: «Ведаеце, толькі што ў газетах апублікавана выдатная праца таварыша Сталіна: «Марксізм і пытанні мовазнаўства», і ёсць загад раёна тэрмінова вывучыць яе і прымяняць пры выкладанні ўсіх прадметаў. Мы чыталі, чыталі і заблыталіся ў гэтых індаеўрапейскіх мовах, у тэорыі Мара. Я — гісторык. Гэтага мы не праходзілі. Можа, вы дапаможаце разабрацца ў гэтых прамудрасцях? Хадзем. Там ужо чакаюць настаўнікі». Я паглядзеў на разгубленага дырэктара і з усмешкаю спытаў: «Не

баіцеся, што саб’ю вас з марксісцкіх пазіцый? Я якраз вывучаў мовазнаўства па Мару». — «Не ўдасца, — усміхнуўся Яўген Паўлавіч, — марксізм я ведаю добра. Калі трэба, падпраўлю».

Я прызнаўся, што працу Сталіна прачытаў уважліва і самае істотнае падкрэсліў. З-пад бэлькі дастаў газету, і мы пайшлі ў настаўніцкую спасцігаць глыбіні новых адкрыццяў у мовазнаўстве. Нават Наталля Іванаўна глядзела на мяне не так пагардліва і калюча. Усе слухалі ўважліва мае каментарыі, але ніхто не ўяўляў, як увязаць мовазнаўства з батанікай, фізікай, хіміяй, з табліцай множання. А інструкцыя патрабавала безагаворачных увязак.

Не ведаю, правільна ці не я сказаў, што сувязь мовазнаўства з любым прадметам вымагае высокай культуры мовы кожнага настаўніка, а значыць, і вучня, шырокага мыслення, дасканалага валодання прадметам, агульнага моўнага і арфаграфічнага рэжыму.

Чатыры слупы да сустрэчы

Лісты з дому прыходзіді даволі часта. Хоць дзе той быў дом? Дачка з дзедам гаравалі ў катушку, выгараджаным на кухні колішняй нашай кватэры, жонка за дваццаць кіламетраў ад іх кватаравала ў бурклівай адзінокай бабулькі, таксама ўдавы 37-га года.

Не дом быў, а сапраўднае раскіданае гняздо.

Жонка суцяшала і абяцала ў канцы ліпеня ці пачатку жніўня адведаць мяне. Я лічыў дні. Паштоўкаю паведаміў адрас у райцэнтры, дзе яна можа знайсці прытулак і ўвагу. Паштоўкі ішлі хутчэй і меней цікавілі нашых шэфаў.

Дні складаліся ў тыдні, але не было ні маёй госці, ні вестак з дарогі. Бяссонныя ночы высушвалі душу і мазгі. Якія жахі толькі не вярзліся! Колькі бясследна знікала людзей у дарозе? Успомнілася, як Алю ледзь не скінулі бандыты з цягніка, калі ехала пасля вайны да мяне ў лагер. Таму ні спаць, ні піць, ні есці не мог. Ад пакутлівых думак можна рэхнуцца. Кожную раніцу глядзеў на неба і маліў у яго літасці, бо, як толькі задажджыць, раскіснуць таежныя дарогі, у наш бярлог ніякімі сіламі не прабіцца.

Пакуль стаяла пагода, яшчэ верылася ў сустрэчу. На тыдзень згадзіў пакойчык у ветлівай і ласкавай бабкі Вяткінай, а яна кожны дзень дапытвалася: «Какие новостя-то есть, сказывай. Матри, паря, поди, увел твою беленькую какой ни на есть чорный кабказец». І падкідала мне новую пакуту: пасля Айчыннай вайны па амністыі распаўзліся па краіне крымінальнікі, шасталі па цягніках, рабавалі, забівалі, скідалі з падножак.

А як задажджыла, я ўпаў духам зусім. Напаўзлі нізкія цёмнашэрыя хмары з раскалмачанымі закрайкамі. Бясконца цадзіў і цадзіў нудны і спорны дождж. Ён заліў маю апошнюю надзею.

Знясілены ад дум і трывог, коўзаючыся нібы па намыленай сцежцы, я ішоў у сваю завозню. Нечакана нехта моцна пастукаў у раму. Праз адчыненую фортачку гукнуў паштавік Мікалай Рэдзькін: «Толькі што з райцэнтра званіла ваша жонка. Яна там чакае на пошце». Я аслупянеў. Як у такую залеву і бездараж яна магла дабрацца? Доўга не думаючы, пайшоў ёй насустрач. Я не ішоў, а бег па калюжынах і выбоінах гразкай і ліпкай дарогі. Абапал пад дажджом шапацела намоклае лісце, ігліца лістоўніц і елак іскрылася дробнымі каралямі дажджынак. У скронях татахкала ад хвалявання і шпаркай хады, думкі круціліся, як на калаўроце, не верылася, што сёння сустрэну сваю «дзекабрыстку», думаў, як дабярэмся да Біязы. Трывогі змянілі ўспаміны — перад вачыма праходзіла маё кароткае, такое заблытанае і цяжкае жыццё. Не пакідала адна думка: за што? Няўжо да скону гараваць у гэтай глушэчы з кляймом палітычнага злачынцы пад пільным наглядам жорсткасці і недаверу?

Самае крыўднае — адчуваць бездапаможнасць, пераканаць людзей, знаёмых, якія цябе ведалі і верылі табе, што ты ні ў чым не вінаваты.

Следчыя, пракуроры, суддзі даўно ўпэўніліся ў гэтым, але страх за сваю шкуру штурхае на злачынства, на здзекі, на знішчэнне сумленных людзей. У нашай планавай гаспадарцы і яны маюць свой план, і выконваюць яго сабе на радасць, людзям на гора.

На дарозе — ніводнай жывой душы. Гарланяць на дождж вялізныя мокрыя вароны, часам прашалясціць у траве змяя. Гэта ж непадалёк адсюль, у даспелых малінніках, мядзведзь адгрыз сабе лапу. А чалавек здольны на такое? І ўспомніўся наш даваенны лясны лагер: дзень на павале, ноч грузім пульманаўскія вагоны шпаламі і дрыўмі, сёрбаем баланду з атрубей і турнэпсу, дахадзягі б'юцца каля памыйніц за гнілыя галовы траскі. Над варотамі лозунг: «Лучковая пила и канадский топор — кратчайший путь к освобождению!» Пад ім праходзяць змардаваныя панурыя брыгады з піламі і сякерамі. Да агароджы ступіў яшчэ дужы бялявы і ціхі Вася Буянаў, паклаў левую далонь на слупок і з усяе сілы сekанууў вострым тапаром. Кісць адскочыла на мокры пясок, і пальцы сціснуліся ў кулак. Буянава забралі ў санчасць, а потым у цэнтральны ізалятар, судзілі за «членовредительство» і да неадбытага тэрміну дадалі яшчэ дзесяць гадоў. Ён страціў руку, але затое выжыў, адседзеў да «званка», вызваліўся і быў рэабілітаваны не пасмяротна.

Я не магу адкараскацца ад страшных успамінаў. Хоць бы дзе жывая душа, хоць бы фурманка ўслед або насустрач. У такую нягоду ніхто не паедзе: на колы наліпае столькі чарназёму, што яны перастаюць круціцца, конь ідзе, як на катурнах, і можа скруціць нагу. А я іду подбежкам і сам дзіўлюся, як хутка мінаю і мінаю прыдарожныя слупы. Наперадзе іх застаецца чатыры. Чатыры слупы да сустрэчы.

Нейкі тупат насцярожыў. Азірнуўся і ледзь не ўмлеў: па ўтравянелай абочыне ў лёгкім вазку на знаёмым рыжым стаенніку ехалі двое ў зялёных плашч-палатках з нізка насунутымі капюшонамі. Першая думка — скокнуць у лес, але позна: мяне ўжо ўбачылі. Так, гэта мае гаспадары. Пазнаю нашага ранейшага ўпаўнаважанага лейтэнанта Траццякова і маладзенькага Пушыкава. Сэрца збіваецца з рытму. «Тп-рр-у!» Параўняліся. Стаю, хачу прывітацца, а язык шорсткі, як суконка, не слухаецца. Усё ж нешта прамармытаў. Замест адказу Траццякоў пытаецца: «Куды спяшаемся?» Я лепячу, што прыехала жонка і недзе чакае пад дажджом. «А хто дазволіў?» Уключаецца Пушыкаў: «Вам вядома, што самавольная адлучка з месца пасялення лічыцца ўцёкамі, а за гэта... вас папярэджвалі?.. Правільна, 25 гадоў катаргі. Спяшаецеся за калючы дрот? Што будзем рабіць, таварыш лейтэнант?» Дзе мая была душа і ці была наогул, не памятаю, а Пушыкаў усё насядаў: «Ну што жа, вернемся, яго — у КПЗ і аформім справу, каб іншыя не бегалі».

Доўгае маўчанне. Стаю, як над прорваю. Спіхнуць ці ўтрымаюся? «Так і быць, — марудна цэдзіць Траццякоў, — ідзіце. Толькі адразу — у райаддзел да дзяжурнага. Скажаце, я дазволіў. Хай зробіць адзнаку ў дакуменце. Запомніце, гэта першы і апошні раз. Но-о-о!» — хвастануў каня ляйчынаю, і каламажка пакацілася па ўтравянелай абочыне.

Я адразу не мог сысці з месца. Глядзеў ім услед, і не верылася, што бяда мінавала і я вось-вось убачу сваю Алю.

Тайга парадзела. Абапал дарогі густыя зараснікі тальніку, ракітніку і глогу. Вось ужо відны нізкія берагі і павольная плынь шырокай ракі. Дарога крута ўзнімаецца на доўгі драўляны мост з пазелянелымі ад моху парэнчамі. Прыбаўляю хаду, амаль бягу, у мітульзе стаіць нейкая маленькая постаць. Ці не прывід? Яна! Яна! Вось ужо ўсміхаецца і бяжыць мне насустрач. Падхапіў яе на рукі, маленькую, лёгенькую, як дзіця. Мы плачам абое, тулячыся мокрымі халоднымі шчокамі, і вусны адразу не знаходзяць вуснаў. Яна ад валасоў да падэшваў мокрая і настылая, рукі дрыжаць, а пабляклыя вусны шэпчуць нешта блытанае і пяшчотнае. Я расшпіліў сваю мокрую

целагрэйку, з яе ідзе пара, і затуляю вузкія плечы, каб хоць трошкі іх адагрэць.

«Чаму ж ты не ў Лідзіі Яўсееўны?» — «Я не ведаю ніякай Лідзіі». Так і ёсць, паштоўка мая не дайшла. «Як жа ты дабралася ў такую нягоду? Дзе спынілася?» — «Доўга расказваць. Хадзем. Можа, хто пусціць у хату». Мы сыходзім з моста і ідзём гразкаю селавою вуліцаю. «Дзе твае рэчы?» — «Вось, — яна падняла маленькую сумачку. — Чамадан застаўся на машыне, а машына застрала недзе пасярод тайгі. Яе доўга пхалі, падмошчвалі ламачча і паленне, а грузавік садзіўся ўсё глыбей і глыбей. Шафёр цябе ведае. Ён з вашага калгаса, Іван Макараў». — «Як жа ты дабралася?» — «Так і дабралася. Пехатою. Пагрэлася каля вогнішча, спытала дарогу. Тут яна адна. З тайгі нікуды не звернеш. Узяла сваю сумачку і патупала. Дождж, тайга, камарэча, гразь. Чаравікі, поўныя слізкай твані, распаўзаюцца. Дайду да мастка цераз канаўку, накрыюся плашчом ад камарынага звону, адпачну і — далей. Так ноч і дзень. Часам апаноўваў страх: то застогне сава, то зваліцца з дрэва сухая галіна, то закрычыць драч. Хоць бы дзе вёсачка, хутар, хацінка. Нідзе жывое душы. Наўкол тайга».

Мы прыпыніліся каля райаддзела НКУС. Дождж сціх. Зайшлі ў вузкі калідорчык. У пакой дзяжурнага я шчыльна зачыніў дзверы, каб Аля не пачула, як ён будзе зняважліва са мною гаварыць. І не памыліўся. Маладзенькі прышчаваты сяржанцік чытаў мне натацыю, паказваў уладу: «Пакуль не вернецца лейтэнант, замкну ў цёмную і сядзі». Ён доўга яшчэ куражыўся, нарэшце зрабіў адзнаку ў «воўчым білеце» і гаркнуў: «Чашы!»

Аля заўважыла па мне, як мы пагаварылі з дзяжурным. Каб не думаць пра гэта, я распытваў пра яе падарожжа.

У райцэнтр яна прыбілася толькі раніцаю, стомленая, мокрая, па шыю ў гразі. Такую ніхто і на парог не пусціць. Дайшла да рэчкі, распранулася ў кустах, апаласнулася, пазмывала з адзежы гразь, нацягнула ўсё мокрае і пайшла на пошту званіць у Біязу. Чакала, чакала і пайшла на мост сустракаць. «Дзе ж ты так затрымалася?» — «Доўгая гісторыя, куды мы ідзём?« — «Да добрых і мілых людзей, у якіх ты павінна была спыніцца». І я расказаў, што дзве ўжо немаладыя інтэлігентныя жанчыны, сасланыя за расстраляных мужоў, патуляліся па чужых кутках і разам купілі на ўскраіне сяла старую хатку, дагледзелі яе і дружна жывуць ужо каторы год. Лідзія Яўсееўна — выдатны педагог-універсал. Яна падцягвае па ўсіх прадметах гультаяватых дзетак мясцовага начальства, піша кантрольныя работы завочнікам, на тое і жыве. А сухенькая,

іранічная і вострая на язык Вера Міхайлаўна займаецца гаспадаркаю. Праз далёкага сваяка ёй прысылаў грошы сын — бакінскі інжынер.

Хатка Лідзіі Яўсееўны і Веры Міхайлаўны стала гасцінным прытулкам, кансультацыяй па ўсіх трывожных праблемах, спавядальняю амаль для ўсіх ссыльных раёна. У ёй заўсёды нехта начаваў, абедаў; сюды заязджалі родзічы ссыльных. І ўсім было месца, увага, добрае слова і кавалак хлеба.

Тут перабывалі жонкі і дзеці былых партыйных работнікаў, асуджаных па «ленінградскай справе». Амаль кожны дзень сюды заходзілі Ракоўская і пляменніца Мартава — Вікторыя Сяргееўна Волкава. Яна ніколі не бачыла свайго апазіцыйнага дзядзькі. Закончыла брусаўскі літаратурны інстытут, працавала ў «Комсомольской правде», а з 1937 года за такое небяспечнае сваяцтва разам з сястрою асвоіла турмы, лагерныя баракі і вось атрымала вечную ссылку. Алена Хрысціянаўна Ракоўская загадвала літаратурнаю часткаю вядомага маскоўскага тэатра, сябравала з рэдактарам «Нового мира» Гронскім, паэтамі Паўлам Васільевым і Уткіным. Заходзіў да Лідзіі Яўсееўны і Сава Савіч Марозаў. Так, так, сын таго славутага фабрыканта і мецэната. Хадзіў ён нягелены, у чорным кажушку і нешта рабіў у раённым зямельным аддзеле. Гэта было найвялікшае шчасце. Амаль усе ссыльныя перабывалі ў гэтай утульнай хатцы на ўскраіне раённага сяла.

Сюды мы і прыйшлі з Аляю. Яна нясмела стала ў парозе і адразу апынулася ў абдымках звонкагаласай Веры Міхайлаўны. «Я вас такою і ўяўляла, беленькай і зграбнай. Дзе ж вы прападалі? Мы чакалі кожны дзень. Праходзьце, распранайцеся. О- о-о! Вы ж мокрая наскрозь. Ліда! Сустракай госцю. Нясі што-небудзь цёплае і сухое. Давай валёнкі».

Са сваёй баковачкі Лідзія Яўсееўна вынесла халат і валёнкі. Мая сарамлівіца разгубілася зусім, калі тонам гаспадыні Лідзія Яўсееўна загадала: «Вера, грэй чай і накрывай на стол». Ёй, як у старой п’есе, падыграла Вера Міхайлаўна: «Шампанскае і ўстрыцы падаваць? Ну і, вядома, какаву «Золотой ярлык» можна?» — «Вера, не паяснічай. Некалі будуць і шампанскае і «Золотой ярлык», — адпарыравала Лідзія Яўсееўна. «Вера, без веры і жыць не варта. Вы мяне прабачце на некалькі хвілін. У мяне вучань». І знікла за няшчыльнымі дзвярыма.

Аля адразу адчула, якая тут простая і сардэчная атмасфера. Яна пераапранулася, абула цёплыя валёнкі, пасінелы твар паружавеў, заіскрыліся вочы. Нам было добра і ўтульна, як у самых блізкіх родзічаў. Яна паціху расказвала пра дачку, пра бацьку, пра сваю

работу ў Пагосце. У Старобіне была доктарам мая стрыечная сястра і часам памагала жонцы свайго няшчаснага брата.

Калі на стале з'явіліся гарачая бульба і чай, уся ўвага была звернута на Алю. Усе чакалі навін, верылі ў розныя меркаванні і чуткі, спадзяваліся, што ў некага прачнецца сумленне і скончыцца гэты кашмар. «Ну як там Масква?» Ёй не было калі разглядаць яе. Начавала на вакзале, выстойвала доўгія чэргі ў розных прыёмных. Адзінае, што паглядзела, — выстаўку падарункаў таварышу Сталіну да яго сямідзесяцігоддзя. Такога багацця і прыгажосці нават і ўявіць немагчыма. А то абівала парогі ў Міністэрстве асветы, у прыёмнай КДБ, Прэзідыума Вярхоўнага Савета. Прасіла аднаго: каб мне дазволілі працаваць у школе, яна паказвала выпіску з пастановы аб зняцці з мяне судзімасці. Яе разглядалі, круцілі галовамі і пасылалі ў другую такую ж глухую да гора чаргу. Нарэшце сказалі, што пры ўсёй няхватцы настаўнікаў у Сібіры выкладчыцкую работу ссыльнаму даверыць не могуць.

Перад ад'ездам яна прыйшла на Красную плошчу. Доўга глядзела на напяты ветрам Дзяржаўны сцяг над зялёным купалам, на званіцу Івана Вялікага, на далёкія вокны крамлёўскіх палацаў і думала: недзе там ходзіць у мяккіх ботах, магчыма, пазірае на горад і плошчу вялікі і мудры правадыр. Чаму ж ён не ведае, колькі пакутуе невінаватых людзей, гатовых жыццё аддаць за Радзіму. Яго адно слова — і тысячы стануць шчаслівымі, а шчасце — спакойна жыць і сумленна зарабляць свой кавалак хлеба замест пайкі. Яна выстаяла доўгую чаргу да Леніна. Прайшла і ледзь стрымала слёзы.

«Як выглядае Масква? Што людзі гавораць у чэргах каля Вярхоўнага Савета і Пракуратуры?» — дапытвалася Лідзія Яўсееўна. У чэргах людзі стаялі пахмурныя і маўклівыя, кожны са сваім горам, а давяраць яго незнаёмаму не адважваліся.

Білет Аля ўзяла не да Барабінска, а да Новасібірска, каб не думаць, што нечага не зрабіла, паехала ў вобласць. Праз пяць дзён была ў сталіцы Заходняй Сібіры. Куды ісці? З Чырвонага праспекта выпадкова звярнула на вуліцу Дзяржынскага і 400 Сяргей Грахоўскі апынулася каля шэрага будынка абласнога НКУС. Штурхнула цяжкія дубовыя дзверы з тоўстаю пакручастаю ручкаю. Слязьмі і просьбамі прабілася да генерала Какучаева. Увайшла, а сказаць нічога не можа: раскрывае рот і захлынаецца паветрам. Ён даў вады, супакоіў, прапанаваў сесці, уважліва выслухаў блытаны і таропкі расказ пра нашы пакуты, прачытаў пастанову аб зняцці з мяне судзімасці і здзівіўся, чаму мяне другі раз арыштавалі і выслалі сюды. Адразу некаму пазваніў. Увайшоў маладзенькі лейтэнант. «Гэты малады

чалавек праводзіць вас у аблана да таварыша Андросава. Я яму перадам, што не пярэчым, каб ваш муж працаваў у школе. Спадзяюся, усё будзе добра». І нават праводзіў з кабінета. Яна не верыла сваім вачам. Забягу трошкі наперад: пазней да нас дакацілася чутка, што генерала Какучаева самога арыштавалі. Праўда ці не, сцвярджаць не магу. Чаго толькі не бывала.

Расказаўшы пра свае клопаты, Аля з сумачкі дастала пашпарт, а з яго — загад Новасібірскага аблана аб прызначэнні мяне выкладчыкам чарчэння і малявання ў Біязінскай сямігадовай школе.

«Чаму чарчэння і малявання?» — здзівіўся я. «Дазволіць выкладаць мову і літаратуру не адважыўся нават спагадлівы і вельмі інтэлігентны Андросаў. «Літаратура — гэта ж ідэалогія. Як ты не разумееш?» Я многага не разумеў. «А калі на месцы будуць перашкоды, загадчык аблана даў тэлефон свайго намесніка Кулагіна. Ён разбярэцца і ўсё ўладзіць».

Я трымаў вузенькую жаўтаватую паперку, як тапелец трымаецца за выратавальны круг. Важна зачапіцца ў школе, толькі пачаць, а там будзе відно. Хацелася стаць на калені перад гэтай маленькай нязломнай жанчынай, з якою нас звёў горкі лёс на дарогах пакут і зняваг. Пры людзях на сантыменты не адважыўся. Юрыдычна мы з ёю не былі мужам і жонкай, і прозвішчы ў нас розныя, але любоў, адданасць, сумленне і вера звязалі нас мацней за самыя прыгожыя пасведчанні аб шлюбе. Нават такая наша прадбачлівая асцярожнасць не выратавала яе ад ганенняў і адміністрацыйных рэпрэсій.

Пасля вячэры і доўгіх размоў нам адвялі «дзяжурны» тапчан. Але нам было не да сну, пакуль мая «дзекабрыстка» не расказала пра ўсё, што перажыла пасля майго арышту, як рэагавалі мае вучні і настаўнікі, многія спагадалі, не верылі ў маю віну, але не кожнаму пра гэта гаварылі. Былі і такія, што лічылі мяне хітра замаскіраваным злачынцам і прыдумлялі неверагодныя гісторыі.

Раніцай я паспяшаўся ў райана. Ім загадваў добры педагог Іосіф Нічыпаравіч Маеўскі, нашчадак даўніх перасяленцаў з Беларусі. Я моўчкі падаў яму сваю выратавальную паперку. Ён пакруціў яе з усіх бакоў, утаропіўся ў мяне. «Што ж, загад ёсць загад. Яго мы абавязаны выконваць... А вы ведаеце, якая ў вас будзе нагрузка? Пяць гадзін на тыдзень. З такою нагрузкаю трымаць адзінку, самі разумееце, мы не можам. Дзіўна, што аблана гэтага не ведае».

Я стаяў знямелы. Вось табе і радасць. Сэрца зайшлося, кроў ударыла ў скроні. Ці ж трэба было абіваць парогі прыёмных, плакаць, выпрошваць літасці, суткамі адной пад дажджом ісці па тайзе,

рызыкаваць жыццём, каб атрымаць паперку, якая нічога не мяняе ў нашым пакутніцкім лёсе?

Маеўскі заўважыў мой адчай. «Т-э-э-кс... Што ж з вамі рабіць? Якую замежную мову вывучалі ў інстытуце? Нямецкую? У Біязе ніколі не выкладалася замежная мова. Па сетцы гадзіны ёсць. Яны прападаюць. Але самі вырашыць мы не можам. Калі дазволіць аблана, пярэчыць не будзем». І ён мне падаў мой звялы загад.

Я кінуўся на пошту. Заказаў размову з таварышам Кулагіным. Хвіліны чакання здаваліся вечнасцю. Некалькі разоў тэлефон быў заняты, то не адказваў. Нарэшце, па абедзе, пачуў у трубцы прыемны барытон. «Так, так. Добра. Зразумела. Папрасіце тэлефаністку пераключыць мяне на Маеўскага і самі ідзіце да яго». Я акрыяў. Дзе там ісці, бег бегма. Потым многа разоў, калі мяне здымалі, таварыш Кулагін мяне пазнаваў па голасе і заўсёды ратаваў.

Толькі па дарозе ў райана я заўважыў, што неба ачысцілася ад хмар, свяціла сонца, падсохлі сцежкі, і на душы пасвятлела.

Маеўскі мне сказаў, што выкладанне нямецкай мовы прыйдзецца пачынаць з алфавіта ва ўсіх класах, а цяпер я яму нарабіў клопату — здабываць падручнікі і праграмы. Ён даў мне копію загада для дырэктара школы і развітаўся без асаблівай ветлівасці.

Не абыходзячы лужыны, пераскокваючы праз канаўкі, я бег да сваіх з радаснаю навіною. Мяне заўважылі праз акно, і ўсе выйшлі насустрач. Важны быў прэцэдэнт — ссыльнаму дазволілі працаваць у школе, і ўжо з'уляліся надзеі, строіліся меркаванні на «пацяпленне», на палёгкі ў рэжыме. Усе арыштанты жывуць суцяшэннямі і спадзяваннямі, нават засуджаныя да смерці і ў апошнюю хвіліну яшчэ разлічваюць на літасць.

На мяне з надзеяю глядзелі тры жанчыны. Я падняў загад, напісаны ад рукі загадчыкам райана. Навіна стала агульнай радасцю. «Дзякаваць Богу, лёд крануўся. Калі яны ўсіх настаўнікаў, што возяць сілас і рэжуць дровы, пашлюць у школы, будуць шчаслівыя дзеці і багацейшаю на адукаваных людзей Сібір», — з імпэтам сказала Лідзія Яўсееўна. Уяўляю, якая б ад яе аднае была карысць у любой школе, а для яе — найвялікшы ратунак.

Вера Міхайлаўна некага ўгледзела на вуліцы, пастукала ў шыбу і памахала рукою. Сагнуўшыся ў нізкіх дзвярах, увайшоў высокі сутулаваты мужчына ў вышыванай кашулі і светлай кепцы. Шырока расстаўленыя вочы глядзелі праніклівa і іранічна, ніжняя губа вытыркалася наперад, нібы ён заўсёды ўсміхаецца. Нас пазнаёмілі: Іван Андрыянавіч Дзеравянка дваццаць пяць гадоў выкладаў мову і літаратуру ў школе Данбаса. За тое, што нешта расказаў цікаўным

вучням пра Хвылёвага і Васіля Блакітнага, прыслалі сюды на перавыхаванне. Яго з адным лёгкім у калгас не ўзялі. Пасланяўся па сяле без работы і прыстроіўся ў арцелі накшталт нашага «Прагрэса». Называў ён яе не інакш як «Рогі і капыты». Былі ў арцелі трактары і грузавікі, лесарубы недзе пляжылі тайгу, а летам сплаўлялі па Тартасе, няблага зараблялі, а начальнік вытворчасці і старшыня арцелі кожны дзень набіраліся да немачы. Не маглі распісацца ў нарадзе і зводцы. Іван Андрыянавіч ім параіў заказаць факсіміле, дык і тое яны часам ставілі дагары. Іван Андрыянавіч быў нарміроўшчыкам і пісарам, складаў «дутыя» справаздачы і расказваў пра сваю «шарагу» з едкім гумарам.

Да майго прызначэння Дзеравянка паставіўся скептычна: «Можа, гэта паказуха, гульня ў справядлівасць. Яны ж гавораць, што карыстаемся грамадзянскімі правамі, хоць за рэчку схадзіць без дазволу «не положено». А калі даведаўся, што мой лёс вырашыла паперка пра зняцце судзімасці, развёў рукамі: «У наш дэмакратычны і самы шчаслівы век усё вырашае паперка, а чалавек — прышпілены да яе скрэпкаю, дадатак. Праўду кажуць: без бумажкі ты букашка, а з бумажкай чалавек. У мяне здымаць не было чаго, ніхто не судзіў. Паперка, меншая за гэтую, — «слухалі... пастанавілі саслаць навечна». І саслалі. Вось і хаваю канцы злачынстваў п’яніц, пакуль разам з імі не пасадзяць. Вось тады будзе за што. Але наўрад іх зачэпяць, з пракурорам у рыбу разам ездзяць. А я, між намі кажучы, прашуся вартаўніком у другую шарашкіну кантору». Калі загаварылі пра вечную ссылку, Іван Андрыянавіч прыжмурыўся, азірнуўся і ціха сказаў: «Як толькі гэты (ён указальным пальцам правёў па верхняй губе) адправіцца ў пекла, настане «фініта ля камедыя». От пабачыце. Мы яшчэ будзем людзьмі. Важна цяпер нічога не растраціць чалавечага. Таму не думаю тут асталёўвацца. Уважліва слухаю радыё і чакаю, калі ён захлынецца крывёю і зайграюць жалобны марш».

Лідзія Яўсееўна ўскочыла, замахала рукамі. «Я забараняю ў маім доме такое гаварыць! Вы ведаеце, што за гэта даюць?» — «Ведаю, Лідзія Яўсееўна. Але ж я нікога не назваў. Мой старшыня з вусамі. Я меў на ўвазе яго. І спадзяюся, тут сексотаў няма». Ён пацiснуў мне руку, пажадаў поспехаў і між іншым сказаў: «Пабачым, як вас будуць дзяўбці будучыя калегі». Цырымонна развітаўся і выйшаў з хаты. Усталявалася цішыня. «Вось так заўсёды. З ім бывае страшна гаварыць». Насцярожылася Лідзія Яўсееўна. «А хіба ён не праўду гаворыць? Хіба ты не так думаеш? Толькі мы баімся саміх сябе. Страх паралізаваў усіх. І не толькі тых, што сядзяць. У мільёнаў пакутнікаў ёсць бацькі, жонкі, дзеці, браты, сёстры, дзядзькі і цёткі, і ўсе

дрыжаць ад жаху перад анкетамі, спецаддзеламі, блакітнымі фуражкамі, усе трымаюць на чорны дзень сухары, а на сходах да замарачэння ляскаюць у ладкі, устаюць праз кожныя пяць хвілін, пачуўшы імя вялікага і мудрага, у кожнага «ўра» і кляп у роце. Дзе вы бачылі, каб дзвесце мільёнаў думала аднолькава? Навошта ім думаць, калі за ўсіх думае адзін».

«Вера, замаўчы! Каб я нічога падобнага не чула», — вырачылася Лідзія Яўсееўна. «Бяжы далажы Сокаву, што я контра. А я з пялёнак камуністка. Мой бацька быў лепшым другам Кірава. Мама нарадзіла мяне ў енісейскай ссылцы. Я дваццаць пяць гадоў у партыі, партыйнай і памру. Каб убачыў Ленін, што нарабіў Коба са сваімі апрычнікамі, яго хапіў бы другі ўдар».

Мы з Аляю прытаіліся, як мышы. Такога ніколі не чулі, а калі нешта падобнае думалі, баяліся нават прызнацца сабе.

Яшчэ адна акалічнасць трывожыла мяне: маляваць я так-сяк маляваў, чарціў арнаменты, а нямецкую мову за ўсе свае пакутныя гады забыўся канчаткова, ды і вучылі мы яе ў трыццатыя гады, абы атрымаць «здавальняюча» ў старога геносэ Зэмеля. Успомніў: дэр, дзі, дас, гутэн таг і гутэн абэнд, фраў, мэдхен. Бадай і ўсё. Як жа вучыць таму, чаго не ведаеш сам? Былі б падручнікі, граматыка, да пачатку заняткаў падвучыўся б. А што зробіш з пустымі рукамі? Сваёй трывогай я падзяліўся з Лідзіяй Яўсееўнай. Яна мяне суцешыла. Дала падручнік для пятага класа і маленькі нямецка-рускі слоўнік. Абяцала памагаць на першых парах. О, святая душа! Як я быў ёй удзячны тады і цяпер.

Каля пошты мне сустрэўся зарослы, запырсканы гразёю наш калгасны шафёр Іван Макараў. «Ці жывая хоць твая баба? Ну і шустрая. Гэта ж трэба — ноччу адна рванула праз урман, а каб «хадзяін» дзе нарваўся, і касцей не знайшлі б. Ну і баба, ну і баба. Дзе хоць яна? Чамадан яе цэлы. Забярэш ці разам паедзем?»

Праз дзве гадзіны мы з Аляю калываліся ў кузаве старога «ЗІСа» па біязінскай дарозе.

Наша новая гаспадыня, бабка Вяткіна, сустрэла нас стрыманаю сібірскаю ўвагай: паставіла самавар, шаньгі з чаромхаю і тварагом і місу буйной, духмянай і салодкай маліны, як яна казала: «скуснай і жырнай». Распытвала, як жывуць людзі ў Расеі, колькі там даюць на працадзень. Праз паўгадзіны яны ўжо шчабяталі, як даўнія знаёмыя. Бабка Вяткіна мне прызналася: «Паглянулася твая маладуха, хоць ташчая і дробненькая».

Назаўтра я з'явіўся да дырэктара ў новай якасці. Здалося, што ён шчыра ўзрадаваўся. Маеўскі яго папярэдзіў па тэлефоне, і ён ужо

знайшоў на маё заўхозскае месца нашага ссыльнага Мікалая Шчарбакова. Ён адседзеў сем гадоў за тое, што трапіў у акружэнне, і проста з лагера — у вечную ссылку. Здатны да любое работы, высокі шэравокі арловец быў задаволены за сябе і за мяне. Потым жылі з ім у добрым суседстве, дапамагалі адзін аднаму чым маглі і цяпер зрэдку абменьваемся лістамі.

Пасля дажджоў і слаты распагодзілася: па-летняму смаліла сонца, падсохлі сцежкі, а ноччу часам бялела трава ад ранніх прымаразкаў. Днём мы хадзілі на шырокую ціхаплынную Тару, купаліся ў не надта цёплай вадзе, ляжалі ў густой сакавітай траве пад ласкавым сонцам, нібыта і не было пакут, трывог і гора. Кожны думаў, як нам жыць далей, але ці мог я цягнуць яе ў вечную ссылку, у гэты суровы таежны край з саракаградуснымі маразамі, сумётамі па самыя стрэхі, з непраходнаю бездаражжу, з лютаю заеддзю з вясны да самых замаразкаў. Яна ж была вольная. Магла вырашыць свой лёс сама. Успомнілася, як некалі ў лагеры да майго лепшага таварыша прыехала на спатканне жонка, прывезла перадачу, пашчабятала пра навіны, а развітваючыся, сказала: «Не дакарай мяне сурова. Я выходжу замуж. І ў сына будзе іншае прозвішча, каб ніхто не пароў вочы, што бацька вораг народа». Знямелы мой друг толькі заплакаў, бо страціў апошнюю павуцінку, што звязвала з жыццём і іншым светам. Я не ўяўляў існавання без Алі і дачушкі. Дзеля чаго тады жыць, на што спадзявацца? Няхай жывуць адсюль за тысячы кіламетраў, але застаюцца мне самымі роднымі і блізкімі назаўсёды.

Аля была катэгарычнаю ў сваіх намерах: наступным летам з дачкою і бацькам пераехаць сюды зусім. Няхай сабе і навечна.

Вечарамі мы засяджваліся ў Элы Рыгораўны і Ганны Якаўлеўны. Яны былі асабліва ўважлівыя і ласкавыя з Аляю. Чаго толькі не ўспаміналі, пра што не гаварылі ў тыя вечары! Абедзве некалі былі заўзятыя тэатралкі і ахвотна расказвалі пра спектаклі Станіслаўскага, Меерхольда, Таірава і Зубава, пра баталіі Маякоўскага ў Політэхнічным музеі, распытвалі пра сённяшнюю Маскву і жыццё на волі.

Жнівень ішоў на спад, канчаліся канікулы. Аля збіралася ў Беларусь. Я не кажу — дадому. Дому ні я, ні яна не мелі. Былі толькі тапчаны ў чужых кутках. Нас гнаў па свеце вецер нягоды, а мы цягнуліся адно да аднаго і не логікай, а інтуіцыяй верылі ў нейкае далёкае шчасце. Без веры жыць не варта і немагчыма. Мы думалі адно і тое ж, а гаварылі пра нейкія будзённыя дробязі, радаваліся сіняму-сіняму небу, ласкаваму сонцу, шэлесту надрэчнага тальніку і чаромушніку, павольнай плыні, што кацілася да берагоў далёкага Іртыша. Бачыць і чуць зямную прыгажосць — вялікае шчасце, а быць

поруч з адданым, любімым і шчырым чалавекам — шчасце ўдвая. Але з кожным днём набліжалася расстанне. На колькі? Ніхто не ведаў.

Я дамовіўся з тым жа Іванам Макаравым, што ён, едучы па генератар для калгаснай электрастанцыі, давязе да Барабінска і маю жонку. Ён яшчэ пажартаваў: «Давязу, калі зноў не ўцячэ». Ужо быў складзены чамаданчык, і мы прыліплі да акна ў чаканні машыны. У дзевяць гадзін, як дамовіліся, яе не было, не прыйшла ў дзесяць і ў адзінаццаць. Ужо не сядзелася, і я пабег на калгасны двор. Іван вазіў на тачок збожжа. Тым часам дарожны пыл, як воспінамі, пабілі буйныя кроплі дажджу. Яны капалі спарней і спарней. Я ўжо не ішоў, а хутка бег на ток, каб пабачыць шафёра. На паўдарозе ён прытармазіў машыну: «Нічога, браце, не будзе. Зранку на ток, а цяпер сам бачыш, — ён тыцнуў чорным пальцам у хмарнае неба, — зноў кукаваць на дарозе. Няхай пагуляе, пакуль распагодзіцца».

Я павольна паплёўся ў сяло. Сцежкі сталі ліпкія і коўзкія ад спорнага дажджу. Не спяшаўся, каб прытрымаць гэтую горкую навіну. Аля сустрэла яе спакойна: як толькі забарабаніў дождж, самае неабходнае склала ў сетачку, надзела плашч і чакала мяне развітацца. Мне адняло мову ад яе намеру. Угаворваў, упрошваў, трымаў сілаю. Яна хапалася за клямку і тлумачыла: калі спозніцца на працу, звольняць і яе, загінем з голаду, а дарога знаёмая — дайшла сюды, дойдзе і назад. «Пусці! Дарэмна трацім час. Можа, дзе-небудзь пад’еду», — суцяшала мяне. Так правалэндаліся да паўдня, а дождж ліў як з луба. Аля сядзела каля акна ў плашчы з сетачкаю на каленях. Мы толькі паціху ўздыхалі. Калі адсюль удасца выбрацца, не ведаў і сам бог. На Урэччы засталася пяцігадовая дачушка з дзедам на яго мізэрнай пенсіі, у мяне пакуль што ніякіх заработкаў не было, наш адзіны заработчык застраў тут на няпэўны час. Можа страціць работу там і не знайсці тут. Што будзем рабіць? Як жыць? Апрача калгаса, няма за што зашчаміць рукі, а плата там вядомая. І ўсё ж я затрымаў сваю няўмольную госцю і ўгаварыў пайсці да дырэктара школы даведацца, ці знойдзецца тут хоць гадзін васемнаццаць для яе матэматыкі.

Ісці было ўжо амаль немагчыма. Коўзкі чарназём, як смала, засмоктваў падэшвы і наліпаў на абцасы. Выбраліся на ўтравянелую паскоціну і пайшлі задамі. Нізкае хмарнае неба, нудны дождж, убогія шэрыя хаты з землянымі стрэхамі, крывыя, абы-як скіданыя платы, ніводнай прысады, ніводнага дрэўца ў сяле — усё наганяла такі сум, што хацелася галасіць і бегчы куды вочы глядзяць.

Яўген Паўлавіч выслухаў нашу бяду і пачаў цярпліва дазваньвацца да райана. Пагаварыўшы з Маеўскім, перадаў яго згоду даць работу матэматыкам, калі будзе адмацаванне і дакументы з

ранейшай школы. Развіталіся мы з дырэктарам без асаблівага энтузіязму. «Хто ж мяне там адпусціць? Амаль усе школы не ўкамплектаваныя. Сама, можа б, яшчэ адпрасілася, а пісаць... дарэмна». І тут я ўхапіўся за апошнюю саломінку: у Старобіне даўно працуе доктарам мая стрыечная сястра. А хто ў раёне не ўважыць доктару? Зайшлі на пошту, і я адбіў у Старобін падрабязную тэлеграму.

Казаць, як мы жылі, што думалі, як суцяшалі адно аднаго, проста немагчыма. Часцей моўчкі ўздыхалі, а думы былі самыя чорныя: ну, адпусцяць, тут возьмуць на работу, а як жыць? У нас — ні пасцелі, ні міскі, ні лыжкі, і нідзе нічога не купіш, ды і купіла таго не было.

Дні міналі марудна, як у чаканні прысуду. Штодня хадзіў на пошту, з надзеяй глядзеў на Рэдзькіна і моўчкі выходзіў. Ды і пошта ў гэтую бездараж не хадзіла. Адзіная сувязь з раёнам — тэлефон. А там тэлефаністка магла забыць перадаць зменшчыцы, а ў тае сваіх клопатаў хапае. Хадзіў, нібы нешта згубіўшы. І вось — стук у шыбу. Узбягаю па коўзкіх крутых усходцах. Думаеш самае горшае, а Рэдзькін капаецца ў паперах, пытаецца ў дзяўчыны, дзе тая тэлеграма. Божа мой! Хвіліны б'юць па галаве. Нарэшце дрыжыць у руках напісаны ад рукі тэкст: «Адпусцілі. Справа выслана авіяпоштай. Маруся». Да Алі бег як падстрэлены. Яна выслухала спакойна. Глядзела і маўчала. І я падумаў: хацела ўсё ж вярнуцца ў сваю школу, бліжэй да дачкі і бацькі, а я ёй адрэзаў шлях. Вінаваты! Вінаваты! — ледзь не загаласіў я. Як мог вырашаць яе лёс па сваёй волі, а волі ў мяне аніякай няма, што я магу вырашаць у сваім бяспраўным становішчы? Часам трывожыла, ці не думае Аля, што заманіў яе сюды і эгаістычна трымаю пры сабе, а яна і не збіраецца пахаваць маладосць у гэтай глушэчы, далёка ад сваякоў і родных мясцін. Мы абое нудзіліся па дачцэ і не ведалі, калі і як сустрэнемся з ёю.

Да бабкі Вяткінай я ўпрасіўся толькі на тыдзень. Прайшло больш. Кватарантаў яна трымаць не збіралася, чакала з бальніцы свайго старога і без залішняй дыпламатыі загадала шукаць сабе «фацеру». І пайшоў я ад хаты да хаты пытаць сабе прытулку. Не ў кожнай з іх было дзве палавіны, а ў прастарнейшых дзетак вялося як бобу. Аднаго яшчэ пускалі, а з сям'ёю бралі не вельмі. І ўсё ж у канцы сяла зліталася дзябёлая ўдава Дуня Шышкіна. З сынам-трактарыстам яны займалі кухню, а нам аддала пакой з асобным цёмным калідорчыкам. Перанёс ад Цімошыхі свой тапчан, паходны мяшэчак і Алін чамаданчык, разжыліся лямпаю і каторы раз пачыналі жыць нанава. З Урэчча прыслалі самыя неабходныя Аліны рэчы, а я ад стрыечнага брата дачакаўся слоўнікі і нямецкую граматыку,

акварэльныя фарбы і некалькі пэндзлікаў. Можна было пачынаць навучальны год.

«Дэр ман»

Над сшыткамі і планамі заседжваліся мы дапазна. З Алінаю дапамогаю я разбіраў кожны параграф, зверху дробненька надпісваў пераклад складаных слоў і зубрыў амаль на памяць. Пакуль ва ўсіх класах вывучалі алфавіт, было прасцей і спакайней, а пачаліся тэксты, захваляваўся, потым трохі пасмялеў, нарэшце супакоіўся, бо ніхто з настаўнікаў не мог праверыць маё дзікае вымаўленне. Горш было з вучнямі. Дзетдомаўцы — дзеці вайны і вясковыя сіраты — адразу варожа настроіліся супроць майго прадмета: «Нам не трэба фашысцкая мова». Тым больш што выкладае яе чалавек палітычна заплямлены, можа, нават які-небудзь гітлераўскі паслугач, учарашні школьны конюх. А цяпер уставай перад ім і гавары «Гутэн таг».

Я ўсімі сіламі і довадамі пераконваў, што няма фашысцкай мовы, а ёсць мова Маркса, Энгельса, Гётэ і Шылера, што Ленін чытаў «Капітал» у арыгінале. Я разумеў сваіх пратэстантаў з душамі, скалечанымі вайной, з незагойнымі ранамі горкага сіроцкага дзяцінства, спагадаў ім. Але як давесці, што не мова вінавата, а страшэнная пачвара фашызму? Расказваў пра пакуты і барацьбу Лібкнехта, Люксембург і Тэльмана і нешта крануў у іх сэрцах. Калі ж пачалі чытаць першыя словы і сказы «Дэр ман», «Дэр рабэ», «Дэр афэ», «Вэр іст орднэр?», мне ахвотна адказвалі: «Іх бін орднэр». Заўважаў, што і на перапынку некаторыя выхваляюцца перад малодшымі нямецкім слоўцам. Усё новае падкупляе і заахвочвае, пакуль фармалізм не адаб'е ахвоту.

Як толькі выходзіў з настаўніцкай, мае вучні беглі ў клас і крычалі: «Дэр ман ідзе». Вось у мяне і мянушка з'явілася. Я рабіў выгляд, што нічога не чую і не ведаю, быў з усімі лагодны, справядлівы і ветлівы, заахвочваў старанных, падбадзёрваў ленаватых, зацікавіў маляўнічымі табліцамі, малюнкамі з подпісамі. Часам чуў, як на вуліцы мае вучні хваляцца сваёй вучонасцю і гергечуць абы-якія нямецкія словы.

Але больш за ўсіх мяне даймалі два дзетдомаўцы — руды і канапаты Віця Тартынскі і цыганаваты Ваня Бойка. Яны пратэставалі па-свойму: на ўроку нешта стругалі, пускалі папяровых галубоў, стралялі ў дошку жаванаю папераю. Я іх спакойна ўшчуваў, не скардзіўся дырэктару, не пагражаў, не дапякаў двойкамі. Яны думалі, баюся іх, а мне было шкада іх пакалечанага дзяцінства, ім

карцела хоць так спагнаць сваю крыўду на фашыстаў. Каб дапячы «Дэр ману», яны часам бессаромна пыталіся: «А праўда, што вы былі перакладчыкам у немцаў?» Я спакойна адказваў, што фашыстаў бачыў толькі ў кіно. «А Наталля Іванаўна казалі...»

Я ведаў, адкуль гэта ідзе: занадта «пільныя» настаўніцы глядзелі на мяне і на Алю адчужана і варожа. Яны жылі сваімі інтарэсамі і плёткамі, таемна варагавалі паміж сабою за нагрузку, за пахвалы, за дровы, за сена і... мужыкоў. І раптам нейкія ссыльныя ўрэзалі іх нагрузку ды яшчэ прэтэндуюць на нейкую вучонасць. Рабілі выгляд, што мы не існуем, хоць пільна сачылі за кожным крокам і словам, настройвалі вучняў супроць нас. Аля, прыроджаны педагог, з першых урокаў узяла кожны клас у свае маленькія дужыя рукі. «Сумную» матэматыку слухалі і палюбілі ўсе без выключэння, такой цішыні, як на яе ўроках, не было ні ў дырэктара, ні ў завуча. І гэта злавала і раздражняла нашых «калег».

Мы трымаліся асобна. На перапынках садзіліся ў канцы доўгай драўлянай канапы і маўчалі, калі бывалі «фортачкі», цішком правяралі сшыткі, пісалі планы. Класнага кіраўніцтва мне не даверылі. Пасля некалькіх заняткаў палітгуртка па вывучэнні «Кароткага курса ВКП(б)» і маіх выказванняў дыАповесці 409 рэктар мне сказаў: «Можаце не наведваць палітзаняткі. У вас жа вышэйшая адукацыя, матэрыял добра вядомы, некаторыя пры вас адчуваюць сябе няёмка. Ім здаецца, што пасмейваецеся з іх адказаў... Бывае смешна і мне, але што зробіш?» Я разумеў прымітыўную дыпламатыю Яўгена Паўлавіча і больш не хадзіў на палітзаняткі. Трэба было цярпець, каб толькі ўтрымацца і неяк існаваць. Часам хацелася кінуць усё, пайсці на самую цяжкую работу, але, апрача арцелі «Прагрэс» з яе «аванцамі» і калгаса з палачкамі, нічога не было.

Школу я вельмі любіў з самага ранняга вучнёўства: выпускаў насценныя газеты і рукапісны часопіс, ставіў спектаклі і дэкламаваў вершы, быў пастаянным aратарам на ўсіх святочных дэманстрацыях. Словам, быў дылетантам на ўсе рукі, усё патрохі ўмеў. Думаецца, кожны настаўнік павінен іграць на скрыпцы або піяніна, маляваць, іграць у аматарскім спектаклі, выразна чытаць вершы і прозу, сваім умельствам і прыкладам захапіць вучняў.

На ўроках малявання ў мяне была цішыня. Усе стараліся. Нават Тартынскі і Бойка, высалапіўшы языкі, шчыравалі над сваімі малюнкамі. Мы рабілі класныя і школьныя выстаўкі. Каму не хацелася трапіць на іх? У сёмым класе вучылася даволі дарослая эстонская дзяўчынка Валя Ыўнап. Яна малявала амаль прафесійна. Яе пейзажы здзіўлялі глыбінёй перспектывы, каларытам, дакладнасцю і настраё-

васцю. Не ведаю, як склаўся яе лёс. Калі не стала яна мастачкай, страчана яскравая індывідуальнасць. Яе малюнкі ўпрыгожвалі нашы выстаўкі і класы, побач з імі выстаўляліся лепшыя работы тых, хто ўпершыню ўзяўся за аловак.

У нашу школу хадзілі дзеці з блізкіх і дальніх сёл. Пераважна пераросткі. Жылі яны каля школы ў доўгай стадоле інтэрната толькі ў лютыя маразы і завеі, а так хадзілі на заняткі і дадому пехатою за пяць, восем і дзесяць кіламетраў. У сібіракоў жа ёсць прыказка: «Сто вёрст — не адлегласць, сорак градусаў — не мароз». Гэта засвойвалася з дзяцінства. А мы адчувалі і дваццаціградусную сцюжу. Я хадзіў у сваім шынялі, а для Алі справілі паўкажушак і звалялі зграбныя чорныя «пімікі», з абцасамі і тоўстымі насамі, каб не мерзлі пальцы, купілі гаматную з брыжамі клятчастую хустку і прывыкалі да лютай сібірскай зімы.

Вечарам запальвалі пліту, нешта варылі і смажылі купленае ў суседнім беларускім сяле Кардон. Там жылі даўнія перасяленцы з Віцебшчыны і Барысаўшчыны, але і ў чацвёртым пакаленні яны збераглі моўныя асаблівасці, хатні ўклад, звычаі, арнамент на посцілках і ручніках, кашулях і блузках і пелі песні роднае стараны. Кардон быў адразу за Тараю. Я часта хадзіў туды адвесці душу, пагрэцца каля печы, складзенай, як у нашых вёсках, пачаставацца хрусткім дранікам і мачанкаю. У землякоў можна было купіць кавалак сала і вяндліны, вантрабянкі і каўбасы. Карэнныя сібіракі нічога гэтага рабіць не ўмелі. Рэзалі свінчо, здымалі шкуру, усё нутро выкідалі сабакам, тушу вешалі на крук у кладоўцы, замарожаную адсякалі, колькі адхопіць сякера, варылі ў чыгуне, выкідалі кавалак свініны на чыста вышараваны стол і па камандзе гаспадыні «таскайце, мужыкі» падбіралі ўсё дачыста. Кардонаўцы за паўстагоддзя так і не навучылі суседзяў гаспадарыць па-свойму.

Павячэраўшы, гібелі над сшыткамі і планамі і ўсё часцей успаміналі дачушку і Алінага бацьку. Ён быў не вялікі грамацей і лісты пісаў не так часта, а мы іх чакалі кожны дзень і нудзіліся моўчкі, каб не вярэдзіць душу адно аднаму. Гэтай зімою яны павінны былі абое прыехаць да нас, але не так проста выправіцца ў такую далёкую дарогу, ды і мы не надта прыспешвалі, пакуль больш-менш не ўсталяваліся самі. Становішча наша было нетрывалае: аднаго паклёпу зайздросніка або пільнага «патрыёта» было дастаткова, каб застацца без кавалка хлеба, а то і загрымець за Палярны круг. Каб утрымацца, выкладаліся з апошніх сіл і не адразу зразумелі, што гэта якраз і небяспечна. «Ага, яны хочуць нас засланіць, паказаць вучонасць, скампраметаваць сумленных настаўнікаў. Мы ж вам

пакажам!» І гулі дырэктару ў вушы розную несусвецiцу, паклёпнічалі, пад'юджвалі вучняў супроць мяне і ўсё на «высокім узроўні пільнасці і класавай непрымірымасці».

Але Яўген Паўлавіч, сумленны і разумны чалавек, умеў здымаць і згладжваць усе канфлікты і тактоўна браць нас пад абарону.

У пачатку снежня ён даручыў мне рыхтаваць навагодні вечар: прыдумаць якія-небудзь касцюмы, дэкламацыі, нарабіць з вучнямі цацак на ёлку і, вядома, каб былі Дзед Мароз і Снягурачка. Гэтае даручэнне разбудзіла ў мяне даўні творчы імпэт. Я начамі фантазіраваў, як правесці навагодні вечар, каб ён запомніўся надоўга. Напрыдумляў многа, а з чаго і як рабіць? У школе ні фарбаў, ні самай таннай тканіны, ні кардону, ні нават добрай паперы няма. А рабіць трэба.

Пайшоў у ганчарню да Васіля Іванавіча Мартынава, набраў трохі добрай мяккай гліны, у Элы Рыгораўны выпрасіў чырвонага стрэптацыду, жоўтага акрыхіну, «зялёнкі», вучняў папрасіў прынесці абломкі пабітых люстэркаў, парцяную і суконную фарбу, сіньку для бялізны. Аматары знайшліся адразу. Асабліва іх натхняла, што работа наша была засакрэчана, каб ніхто не ведаў, што мы рыхтуем і робім. Таямнічасць асабліва падабаецца дзецям. Мы ляпілі з гліны балванкі для масак, абклейвалі замест пап'е-машэ паперaю ад старых сшыткаў, здымалі вясёлыя і пачварныя маскі, размалёўвалі іх, рабілі бутафорскія рыцарскія шаломы, мячы і сякіры. Сядзелі да поўначы з вучнямі ў мяне і ў школе. Актывісты хадзілі за мною гуртам, гаварылі толькі шэптам і трымалі тайну да самага вечара.

Тыдні за два да Новага года ў дзіцячы дом прыехаў прадстаўнік райфінаддзела спісваць састарэлую маёмасць — адзенне, фіранкі, просціны і мэблю. Перш чым падпісаць акт, усё спісанае выносілася ў двор і спальвалася. Я дамовіўся з хлапчукамі з дзіцячага дома, каб яны, як толькі падпаляць старызну, з усіх бакоў наляцелі на касцёр, хапалі ўсё, што трапіць пад рукі, і бегма неслі ў школу. Хутка ў кутку школьнага калідора з'явілася куча прыпаленай, затаптанай у снезе старызны, а для нас гэта было цэлае багацце. У выхадныя дні дзяўчаткі ўсё перамылі, потым па маіх малюнках кроілі, шылі, расфарбоўвалі, крухмалілі, пасыпалі паздзіранаю з люстэркаў амальгамаю і самі дзівіліся, якія шыкоўныя ў нас выходзілі касцюмы.

Таямнічасць і сакрэтнасць асабліва захаплялі маіх памочнікаў. Яны станавіліся маімі вернымі сябрамі. Ужо бадай ніхто не называў мяне «Дэр ман», пацішэлі Тартынскі і Бойка. Я выпрастаўся ў школе і дома, нават часам пачаў усміхацца і жартаваць, павесялела і Аля. Верылася, што жыццё неяк наладзіцца і складзецца. Калі амаль усё было гатова, удзельнікі будучага навагодняга вечара развучвалі

вершаваныя звароты і пажаданні настаўнікам, лепшым калгаснікам і вучням, былі ў нас героі з былін і класічных твораў — Руслан, Людміла і нават Чарнамор. Усё гэта трымалася ў сакрэце да Новага года. А мы лічылі дні да сустрэчы з нашаю дачушкаю. Яна ў сне працягвала насустрач ручаняткі, то раптам знікала ў смузе, то ўзнімалася і, як птушаня, ляцела над лугам і закаласелым полем і раставала пад белым воблакам. Рабілася тужліва і трывожна.

Мы ведалі, што дзед ужо збыў падараваную мне цёткаю карову, па маім спісе запакаваў найлепшыя кніжкі, склаў самае неабходнае ў скрынкі з-пад запалак, здасць у багаж, і — выедуць.

Па нашых разліках павінны прыехаць, але ні іх, ні вестак не было. Па ўсёй Сібіры бушавалі непраглядныя бураны, і, вядома, цягнікі прабіваліся ледзь-ледзь. Ды і выехалі яны хутчэй за ўсё паштовым — супакойвалі мы адно аднаго. Я ведаў, што ў Барабінску амаль усе біязінцы заязджаюць да брата Вары Керпіхі, чыгуначнага машыніста і добрага чалавека. Папрасіў і я ў яе адрас і дазвол, каб прытуліў і маіх далёкіх падарожнікаў. Я часцей звычайнага забягаў на пошту і кожны раз ні з чым вяртаўся дадому. Потым і Аля прызналася, што і яна не абмінала кантору Рэдзькіна.

У суботнія і нядзельныя вечары мы хадзілі да Элы Рыгораўны і Ганны Якаўлеўны адвесці душу. Яны асабліва шчыра, як да дачкі, прыгарнуліся да Алі. Тут мы на некалькі гадзін забываліся пра сваё гора, развясельвалі адно аднаго, чыталі паэму Яшына «Алёна Фаміна» і артыкулы ў «Огоньке», пераказвалі нейкія няпэўныя навіны, аздобленыя намёкамі на палёгкі і спадзяванні, жартавалі, расказвалі даўнія вясёлыя гісторыі і рэзаліся ў карты, пілі чай з маскоўскімі або ленінградскімі сухарыкамі.

Вярталіся позна цёмнаю завейнаю вуліцаю, правальваліся ў сумётах, церлі рукавіцамі шчокі, каб не абмарозіць. Ад сцюжы патрэсквалі вуглы і платы, паміж хмар прабіваліся буйныя калючыя зоркі, пад імі іскрыўся цёмна-сіні снег. Каб не рыпаць настылым ганкам, мы на дыбачках прабіраліся ў свой пакой, грэліся каля пліты і, не запальваючы лямпу, кладзіся на тапчан і ўздыхалі.

Нарэшце прыйшла тэлеграма з Барабінска: «Прыехалі. Чакаем багаж». Мы адразу павесялелі, але трывога не пакідала: завея паперамятала дарогі. Іх прабівалі гусенічныя трактары вялізным клінам з тоўстага, акаванага бярвення, а завея праз якую гадзіну замятала і гэты след.

Новы год

Усе школьныя лямпы знеслі ў селавы клуб. Тут звычайна праводзілі калгасныя і святочныя сходы, разы тры на месяц прывозіў кінаперасоўку доўгі і шыракаплечы, з устойлівым пахам бражкі і цыбулі Молат Казлоў. Тады з канца ў канец вуліцы ішлі два хлапчукі і бесперапынку на ўвесь голас крычалі: «На кіна ў клуб. Карціна гукавая «Секлятар райкома». Дарослым па рублю, дзіцячы — пяцьдзесят капеек». Клуб заўсёды быў поўны: многія ішлі са сваімі лаўкамі, стаялі каля сцен, дзеці сядзелі на падлозе перад экранам. Здаралася — сеанс расцягваўся на два вечары: на вялікім марозе глух і замярзаў рухавічок, тады механік збіраў у гледачоў парцянкі, падкладаў пад рухавік, абліваў бензінам і падпальваў. З паўгадзіны ішоў фільм, і зноў тухла святло. Калі больш парцянак не было, сеанс пераносіўся на другі вечар. Часам Молат у цёмным клубе пераказваў, чым канчаюцца «Кубанскія казакі» і «Падзенне Берліна» або «Сакратар райкама». Яго пераказ быў варты пяра самага вынаходлівага сатырыка.

Пад Новы, 1951 год у клуб сышлося ледзь не ўсё сяло. Дзеці ўвялі ў вушы бацькам, што будзе нешта незвычайнае з іх удзелам, і паваліў народ. Пасярэдзіне стаяла вялікая прыбраная ёлка, са школы прынеслі батарэйны прыёмнік, і ён грымеў на поўную магутнасць. Упараная ў кажухах і плюшаўках публіка патрабавала пачынаць. Дырэктар тлумачыў, што Новы год сустракаюць роўна ў поўнач.

І вось нарэшце дачакаліся. Спецыяльна для Сібіры куранты прабілі поўнач. Расчыніліся дзверы, і ў белых воблаках пары паказаліся тры конскія галавы — накрытыя папонамі белыя стаеннікі ўвезлі ў клуб сані, а на іх стаяў у чырвоным адзенні, усыпаным зіхатлівымі зоркамі, Дзед Мароз і ўся ў белым, з каронаю на галаве Снягурачка. Белабароды і чырванашчокі Дзед Мароз гучна сказаў вершаванае прывітанне і даручыў Снягурачцы запаліць ёлку. Яна ўключыла падвешаныя на галінкі, сабраныя з усяго сяла электрычныя ліхтарыкі. З'явіўся былінны рыцар у бліскучастым шаломе, круціўся і падскокваў доўгабароды Чарнамор, вакол ёлкі заскакалі зайцы, лісы, а калі ўваліўся калматы мядзведзь, малыя паднялі лямант. У футры, цалкам знятым з мядзведзя, скакаў і куляўся сямікласнік Міша Іваноў. Маскі ўцягвалі ў карагод вучняў і дарослых, спявалі песні і частушкі, дэкламавалі вершы і байкі. Такога свята Біяза яшчэ ніколі не бачыла.

Разыходзіліся далёка за поўнач. Я быў стомлены ад клопатаў і напружанага хвалявання, каб усё было добра. Старшыня сельсавета і

парторг дзякавалі дырэктару школы, сціплы Яўген Паўлавіч шчасліва ўсміхаўся і ківаў у мой бок, але гэтага ніхто не заўважаў. Непрымірымая Наталля Іванаўна і тая голасна захаплялася: «А коні, коні, як жывыя. І Дзеда Мароза ледзьве пазнала». Толькі дырэктар дзіцячага дома пацісную мне руку і паабяцаў дапамогу нашаму драмгуртку. Праз тыдзень у раённай газеце «Сталинский призыв» з'явілася заметка: «Незвычайная сустрэча Новага года ў Біязе». Пералічылі амаль усіх удзельнікаў вечара. Невядома толькі было, хто яго рыхтаваў.

Бацькі і мацяркі «артыстаў» спынялі мяне на вуліцы і дзякавалі, што ўбачылі, якія здатныя іх дзеці. «Пецька-то мой, язви его, дома сурок сурком, а тута ишь как разошелся. Свое-то чадо не враз признал, а он как рявкнет: «Колдун несет... этава, как его, что саблей помахивал... во-вот, богатыря». Ну, спасибо, учитель, потешили. Тако баско у нас отродясь не было».

Дзякавалі і настаўнікі. Казалі, дырэктар хацеў абвясціць падзяку загадам, але яго своечасова «паправілі». Бугаёва, Міронава і Самушкіна зіркалі на мяне як на асабістага ворага. Чаму? За што? Нарэшце дайшло: хачу іх засланіць, прынізіць іх усталяваныя аўтарытэты, раблю кар'еру. І хто? Нейкі там ссыльны контрык. Падумаеш, нарабіў цацак з леташніх сшыткаў і дзетдомаўскай старызны. Даходзіла да мяне, што і дырэктара яны папярэджвалі: «Яшчэ невядома, якую свінню ён можа падкласці. Аславіць на ўвесь раён. Глядзіце, мы сігналізавалі». Яўген Паўлавіч лагодна іх супакойваў, але і не змяніў адносін да мяне.

Я быў рады, што заслужыў увагу вучняў і бацькоў. Мне нават у краме саступалі чаргу, але я дзякаваў і станавіўся ў хвост. Больш не чутно было «Дэр ман ідзе». Я нікога не стараўся засланіць. Хацелася, каб дзеці не толькі цягнулі сумную школьную лямку, каб не ляцелі дадому, адбыўшы павіннасць у класе, наслухаўшыся ўшчуванняў, пагроз і папрокаў. Цяпер яны ахвотна заставаліся ў школе дапазна, а слаўны і здольны Сымон Макравусаў з суседняй вёскі часта пасля нашых рэпетыцый начаваў у класе на стале. Пільных настаўніц трывожыла, ці не трапілі вучні пад варожы ўплыў ссыльнага.

Ушчувала мяне і Аля: «Навошта лезеш на ражон? Сіла ў іх. Ім паверацць, а табе ўлепяць новае абвінавачванне, і не апраўдаешся». Усё магло быць. Наш камендант звычайна заязджаў да Наталлі Іванаўны. Яна расказвала, што робіцца ў сяле з канца ў канец. Збор навін быў у магазіне, а прадаўшчыца — яе найлепшая сяброўка. Апрача таго, у баковачку пры сельсавеце да ўпаўнаважанага часта шмыгалі невыразныя ў змроку постаці. Я сябе адчуваў як пад рэнтгенам, але здрадзіць вучням і сваім захапленнем не мог.

Вечарамі мы ў сваім пакойчыку прыслухоўваліся да кожнага гуку, да рыпу на ганку. І калі не чакалі, раптам у вокны ўдарыла святло фараў, спынілася і засігналіла машына. Я выскачыў у чым быў. З кабіны бензавоза вывалілася мне на рукі змучаная дачушка, за ёю, крэкчучы, вылез патомны гутнік, інвалід і пенсіянер Алін бацька. А рэчы? Рэчы засталіся ў кладоўцы барабінскага машыніста. Дзед некалькі дзён шукаў кузаўную машыну, чакаць больш не было як. Трапіўся бензавоз, селі ў кабіну і вось прыехалі. У сетачцы была лялька, дзве сукеначкі, пачак цукру і паўцагліны хлеба. Як толькі ўсталюецца дарога, дзед з'ездзіць і прывязе рэчы.

Дачушка гарэла і вяла на вачах, галоўка хілілася набок, заплюшчваліся вочкі, шчокі пайшлі чырвонымі плямамі. Куды ж яе пакласці? Што падаслаць, чым укрыць? Добра, у пакоі стаіць гаспадынін куфар. На яго паслаў шынель, пад галаву паклаў пінжак і накрыў Аліным кажушком. Дзед не распранаючыся закруціўся ў падбітую кажушынаю паддзёўку і лёг каля пліты на падлозе. Стомленым і змучаным доўгаю дарогаю, ім было не да размоў. Пагаворым заўтра.

Толькі патушылі лямпу — стук у акно і жаночы голас: «Ссыльныя на адметку». Гукнуў і падаўся далей будзіць нашага брата. Я сеў на тапчане. Трэба ісці. А ў чым пойдзеш? Зморанае хворае дзіця толькі заснула. Не будзіць жа яго. У адной гімнасцёрцы ў такую сцюжу да сельсавета не дойдзеш. Лёг і праварочаўся да світання. Пасля другога ўрока ў мяне «фортачка», вось і пайду да начальства на споведзь. На вольным уроку прыбег у сельсавет. Пушыкаў у пакоі старшыні гуляў з фінагентам у шашкі. На мяне зірнуў і пайшоў у дамкі. Я стаяў як слуп. Калі выйграў партыю, загаварыў павольна і цвёрда: «А я абвясціў вас уцекачом. Чаго маўчыш?» — «Гэта справа вашага сумлення». — «Ха-ха-ха... Сумленне! Ведаеш, што вырасла там, дзе было сумленне?» — «Ведаю, ведаю, гражданін начальнік. Чуў. Але без сумлення чалавек перастае быць чалавекам». — «Гэта што, намёк ці абраза? Бач ты яго! Так і 58-ю пункт 10 склапатаць можна. Мы яшчэ праверым, дзеля чаго ўнядрыўся ў школу і чым там займаешся».

Я, прызнацца, звяў. Ён можа са мною зрабіць што захоча. Пачаў ціха і лагодна апраўдвацца, чаму не змог прыйсці ноччу. «Можаш казкі бабцы расказваць. Скажы дзякуй, што тады, як да сваёй благавернай бег, Траццякоў выручыў. Я б цябе а-фо-орміў». Так ён мяне паласкаў, як анучу. Я не вытрымаў, працягнуў рукі: «Калі ёсць наручнікі, вяжыце і ганіце на катаргу». Голас задрыжаў і асекся. Пасля доўгага маўчання Пушыкаў падаў аркуш паперы і буркнуў: «Пішыце тлумачэнне». Ён прабег яго вачыма, паклаў у папку, пагразіў пальцам: «Запомніце, дарую апошні раз. І засвойце — ссыльны, які не

з'явіўся на адзнаку, лічыцца ўцекачом. У-це-ка-чом! Зразумела? Ідзіце!»

Божа мой, хацелася стагнаць і раўці ад знявагі, абразы і болю, ад сораму, што стаяў, як вінаваты школьнік, перад гэтым сыценькім і ружовенькім, упэўненым у сваёй неабмежаванай уладзе малодшым лейтэнанцікам. За якія подзвігі гэтую адзіную зорачку пачапілі яму? Што ён карыснага зрабіў людзям? За што яму плацяць высокі аклад, а няшчаснай Цімошысе ставяць толькі палачкі ў ведамасці? Што ў яго ў галаве? Што ў душы?

Праз два дні Зміцер Сцяпанавіч і Вацлаў прынеслі маёй Тані зграбненькі ложак, Ганна Якаўлеўна ад свае падушкі адсыпала пер'я на ясік, падарыла «лішнюю» байкавую коўдру і прасцінку. Тварык маёй дачушкі гарэў чырвонымі плямамі, яна кідалася і трызніла. «Адзёр», — паставіла дыягназ Эла Рыгораўна і два разы на дзень прыбягала да нашай хворай. Пакуль мы былі ў школе, даглядаў і забаўляў яе дзед. Ганна Якаўлеўна прыносіла журавінавы і чаромушны кісялі, чытала і расказвала казкі, мерала тэмпературу і давала лекі, а потым, накульгваючы, па сумётах ішла на другі канец сяла ў сваю ўтульную хацінку. Відаць, недарэмна біязінцы пыталіся, ці не радня мы ўсе. Раднілі нас горкі лёс і сумленне. Не, «гражданін» Пушыкаў, ёсць у людзей сумленне! Як толькі людзі страцяць яго, кончыцца жыццё на зямлі.

Дачушка паволі ачуньвала. Завея ўлеглася, пайшлі з Барабінска машыны па збожжа, і дзед пачаў наладжвацца ў дарогу па рэчы. Аж нечакана ўвечары завітала да нас Керпіха і з парога завойкала: «А божачка-божачка! Зрабі людзям дабро, дык ад бяды не адкараскаешся. І навошта мне трэба было даваць братаў адрас? Гэта ж гора такое, — яна дастала з кішэні скамечаны канверт, — не ведаю, як і сказаць. Брат быў у рэйсе, а жывуць яны, самі бачылі, у глухім тупіку. Ведама, дома жонка і малыя дзеці. Нейкі аспід угледзеў, што вы ўносілі ладныя скрыні, а самі паехалі з пустымі рукамі. Ноччу выдралі ў сенцах клямку, дзверы ў хату падперлі калком і распараджаліся як хацелі. Паплылі вашы скрынкі і ў прыдачу паўкубельца братавага сала. От пісьмо. Пачытайце самі», — яна працягнула спісаную старонку ў касую лінейку. Мы стаялі як апараныя. «Брат усіх на ногі падняў. Ні міліцыя, ні сабакі след не ўзялі. Побач жа чыгунка. Матанулі некуды, і ішшы-свішчы».

Мы вытрывалі і гэты ўдар лёсу. Без пажару засталіся пагарэльцамі. Толькі дачушка плакала па сваіх цацках і любімых казках. Праўду кажуць — на каго Бог, на таго і людзі, дзе коратка, там і рвецца.

Трывогі кожны дзень

Страчанага было шкада, хоць мы прывыклі да куды большых страт. Нас на многія гады абрабавалі прылюдна, сярод белага дня адабралі волю, усе правы, хоць фармальна маглі дзеля ўласнага суцяшэння галасаваць за адзінага кандыдата нават у Вярхоўны Савет. Ім быў легендарны Аляксандр Пакрышкін. Яго на нейкай машыне з гусеніцамі прывозілі ў наша сяло. Усе не столькі слухалі, колькі глядзелі на сапраўднага героя. Хацелася крыкнуць, што мы тут пакутуем ні за што ні пра што. Заступіся, Герой. Будзь і цяпер Героем. Але хіба скажаш? Хіба заікнешся? Цярпі і спадзявайся, што пакуты не вечныя. Мне было лягчэй, што побач сям'я, а часта грызла сумленне, што мае самыя дарагія гаруюць з-за мяне, а маленькая Танечка пачынае разумець не роўнае з усімі становішча бацькоў, што яны пазначаны недаверам і ганьбаю, таму замыкаецца, цураецца суседскіх дзяцей. Яна часта плакала і ніколі не прызнавалася — чаго. Я пачуў, як яе равесніца Моцька крычала: «Ссыльная вражына!» Як дзіцяці растлумачыць, чым суцешыць? Што, калі ўзненавідзіць нас за непаўнацэннасць, за кляймо, якім мы пазначаныя? А што думае цесць — патомны рабочы? Ён жа марыў пра шчаслівы лёс дачкі, і на табе, ускочыла ў такую бяду і трымаецца за яе, як сляпая.

Часам здавалася — ад думак можна звар'яцець. А дома ў нас былі мір, увага, ласка і клопат. Пра самае балючае стараліся не гаварыць, а думаць думалі і шанавалі і без таго збалелыя сэрцы. Патроху наладжваўся і быт. Некаторыя нават зайздросцілі нашым дзвюм настаўніцкім зарплатам.

Пасля навагодняга вечара ледзь не ўсе вучні пацягнуліся да мяне, захварэлі акцёрствам, захапіліся маляваннем, выстаўкамі сваіх малюнкаў, насценгазетамі. Некаторыя шчыгілялі нямецкімі слоўцамі, вымаўляючы на чалдонскі лад, паказвалі перад бацькамі сваю вучонасць. Большасць настаўнікаў палагаднела з Аляю і са мною, нават не саромеліся пытацца, калі ў чым сумняваліся. Толькі тры самыя «пільныя» з педкурсаўскімі «дыпломамі» ніяк не маглі змірыцца, што нейкі «варажына» ўбіўся ў калектыў, засланяе іх работу і падрывае аўтарытэт, уплывае на вучняў, а гэта ўжо небяспечна. Па іх ананімках прыязджалі інспектары райана, слухалі мае нямецкія ўрокі, а я тым часам трохі паспеў падкавацца: бегла чытаў, добра засвоіў даўжэзныя лічэбнікі, вучні ведалі некалькі кароценькіх вершаў. Што ж зробіш? Жыццё прымушала пусціць пыл у вочы не надта дасведчаным у лінгвістыцы інспектарам. Яны стрымана хвалілі мае ўрокі ў сваіх заключных актах.

І ўсё ж кожны раз, калі дырэктар нажнічкамі акуратна разразаў пакеты, мы з трывогаю глядзелі на яго, ці не прыйшоў загад аб нашым звальненні.

На педсавеце мне даручылі рыхтаваць праграму да веснавога агляду школьнай самадзейнасці, і я з імпэтам узяўся нешта прыдумляць, з нічога ляпіць нешта, пасля заняткаў прападаў у школе, каб хоць трохі галава адышла ад надакучлівых трывог і змрочных думак, ад вечнага страху. У нядзелю школа ператваралася ў майстэрню: зноў з дзетдомаўскіх недапаленых трантаў шылі касцюмы, з кудзелі і воўны рабілі парыкі, з лою і фарбы грым. Вырашылі ставіць казку «Мікіта Кажамяка і Змей Гарыныч». Зляпілі вялізнае і страшнае тулава Змея. Добраахвотнікаў было больш як трэба. Усе прынялі адну ўмову: двойка пазбаўляе права ўдзелу ў аглядзе. Нават Тартынскі з Бойкам сталі непазнавальныя.

Нашым небяспечным канкурэнтам была раённая сярэдняя школа. Там вучыліся дзеці служачых, былі салідныя настаўнікі і большыя магчымасці, чым у нашай таежнай сямігодкі. Мы марылі хоць бы заняць другое месца і не шкадавалі ні часу, ні сілы, каб нешта цікавае паказаць. І я, і дзеці захапляліся да самазабыцця.

У пачатковых класах першы год працавала пасля педвучылішча беленькая і кволенькая Валя Салаўёва. Прыехала яна з Вышняга Валачка адпрацоўваць свае два гады. Як толькі канчалі свой тэрмін, ніхто з маладых педагогаў назад у Біязу не вяртаўся. Звычайна яны гаварылі: «Я ж не ссыльная. Замуж тут выйсці можна хіба за мядзведзя або застацца векавухай, а я жыць хачу». І знікалі. Як на сезонную глядзелі і на дробненькую і ціхую Валю. І раптам чэпэ! Маладая настаўніца, камсамолка закахалася. І ў каго? У ссыльнага статнага прыгажуна Івана Рудога. Ён быў майстра на ўсе рукі: нешта рабіў у канторы спажыўкааперацыі, увосень быў нарыхтоўшчыкам, меў прымітыўны фотаапарат, прызарабляў і ім. Вельмі хутка прыбудаваў трысцен да хаты бабылкі Астанінай. Патынкаваў, пафарбаваў, павесіў вясёленькія фіраначкі, зрабіў прыгожую мэблю, хадзіў заўсёды ўсмешлівы і вясёлы. Насупраць Іванавай прыбудоўкі кватаравала Валя. Часам прасіла суседа прыбіць зашчапку, то падцягнуць дзверы, переставіць вешалку. Неўзабаве, як кажуць сібіракі, «паглянуліся» адно аднаму. Як ні хаваліся, а ад Наталлі Іванаўны не ўберажэшся. Яна ведала пра кожнага больш, чым той сам пра сябе. І зашапталіся ў настаўніцкай: «Мала аднаго ссыльнага, дык і гэтая злыгалася». Валя прыкідвалася, што нічога не ведае і не чуе. Часам чырванела, калі школьныя сакатухі асабліва прыдзірліва аглядалі яе постаць, пасміхаліся і байкатавалі яе. Наталля Іванаўна

насядала на дырэктара неадкладна абмеркаваць амаральныя паводзіны камсамолкі Салаўёвай. Той упінаўся, што няма ніякіх падстаў для такой прапрацоўкі маладой настаўніцы: яна дарослы чалавек і мае права сустракацца з кім хоча. «Э-э-э, не, Яўген Паўлавіч, вы траціце класавую пільнасць. Няхай круціць на здароўе хоць з д'яблам, а гэта ж ссыльны. Яны тут расплодзяцца, што і нас выжывуць. Ведаеце, чыю ідэалогію можа прынесці ў школу? А спытаюць, — указальны палец угору, — у вас і ў мяне. Патрабую неадкладна абмеркаваць паводзіны Салаўёвай і прыняць рашучыя меры».

На бліжэйшым педсавеце абмяркоўваліся прычыны нізкай паспяховасці ў асобных класах і справаздачы класных кіраўнікоў. Хоць паспяховасць у Валіным класе была не з горшых, яе пясочылі больш за ўсіх. Педсавет закругляўся, але ўстала Наталля Іванаўна: «Маё партыйнае сумленне і абавязкі завуча прымушаюць паставіць пытанне аб амаральных паводзінах і палітычнай неразборлівасці камсамолкі Салаўёвай. У чым гэта выявілася? Калі ласка. Салаўёва ўступіла ў недазволеныя нашай савецкай мараллю адносіны з ссыльным Рудым. Хто такі гэты прыгажунчык? Бацька яго адбывае пакаранне за антысавецкую агітацыю, а сынок садзейнічаў яго злачынствам і трапіў сюды. Думаеце, ён так закаханы ў нашую пр-ы-г-а-жуню, — яна са здзеклівай ухмылкай апякла Валю сваім каршучыным зіркам, — сумняваюся. Яму трэба сваёй ідэалогіяй атруціць душы нашых дзяцей. Салаўёва ў яго бывае кожны вечар... дапазна. У нашым калектыве павінна быць павышаная пільнасць, а тут яшчэ адна непрыемнасць. Мы абавязаны хадайнічаць перад райкамам камсамола аб выключэнні Салаўёвай з радоў ВЛ КСМ, а районо вырашыць пытанне аб мэтазгоднасці яе далейшай работы ў школе». Выпаліла, як прысуд, і села. Яўген Паўлавіч разгублена лыпаў вачыма, маўчалі ўсе, толькі было чутно, як адлічвае хвіліны хрыпаты гадзіннік ды трымціць незакітаваная шыба. Я адчуваў сябе прылюдна аблітым гарачымі памыямі. Валянціна Міхайлаўна папрыгажэла ад чырвані шчок і бляску вачэй. Маўчала, нібыта гавораць не пра яе. Не вытрымала лепшая сяброўка Бугаёвай Варвара Іванаўна. У яе быў моцны тыл — муж дырэктар дзіцячага дома. «Слухай, Наталля, памойму, каханне справа асабістая. Да каго ёй ісці, да дзевяностагадовага Жураўлёва ці да п'янага Гошкі? Ды і фактаў у цябе няма». — «Варвара, любоў катэгорыя класавая. А факты? Факты — вось яны». Яна паляпала далонню па сшытачку.

Я памкнуўся выйсці. «Куды вы? Не ўдасца ўхіліцца ад галасавання», — перапыніла Бугаёва. У мяне ўсё затрымцела, але стрымаўся і спакойна адказаў: «Калі вас так цікавіць, куды іду, можаце

мяне праводзіць...» Варвара Іванаўна зарагатала: «Ну, палучыла?» — «Гэта нахабства! Бачыце, да чаго яны дайшлі». У калідоры дрыжачаю рукою прыпаліў папяросу, выйшаў у двор і затуліўся ад рэзкага ветру за сцяною. Думаў, перачакаю, пакуль перабушуюць страсці і разапнуць гэтую мілую новую ахвяру. Але памыліўся. Вярнуўся, калі прымусілі гаварыць Валю. «Каго любіць і ненавідзець, справа мая асабістая. А вас, Наталля Іванаўна, вызваляю ад агіднай місіі мерзнуць пазавуголлю і сачыць, куды і калі я іду. Я выходжу замуж за Івана Рудога». Зацягнулася нямая сцэна, як у «Рэвізоры» Гогаля. Маўчанне парушыла Бугаёва: «Ну, цяпер усё ясна. Хто за хадайніцтва перад райкамам камсамола і райана, прашу галасаваць. Смялей, смялей, таварышы». Яна свідравала кожнага сваімі вузкімі драпежнымі вачыма. Дырэктар не то падняў руку, не то пачухаў за вухам. Я сядзеў унурыўшыся, нібы глухі. «Ну а вы?!» — «Мне сорамна ўсё гэта слухаць. Нельга ў далікатных адносінах шукаць палітычную падкладку. А каб не псаваць ваш пратакол, запішыце — ссыльны ўстрымаўся».

З таго педсавета мінула ледзь не сорак гадоў, а сорам точыць маё сумленне: устрымліваецца баязлівы, бязвольны і беспрынцыпны чалавек. У кожнага павінна быць цвёрдая пазіцыя: або — або. Я павінен быў сказаць усё, што думаў, але страх за сям'ю не дазволіў лезці на ражон, тым больш што нічым не дапамог бы Валі. Наталля Іванаўна далажыла б Пушыкаву пра салідарнасць, блок, ледзь не арганізацыю ссыльных, а там нядоўга завесці і новую справу на рэцыдывістаў.

Мне агідна было заходзіць у настаўніцкую, сустракацца з трыма раз'юшанымі жанчынамі з паталагічнаю патрэбаю ламаць лёсы і душы сумленных людзей, таму на перапынках затрымліваўся з вучнямі ў класе і на калідоры і толькі забягаў змяніць класны журнал.

Валю Салаўёву выжылі са школы на першым годзе работы. Яна з годнасцю і пагардай сустрэла незаслужаныя абразы і знявагі, не прасіла ні ў кога літасці, не пісала скаргаў. Перанесла свой чамаданчык да Івана, надзела целагрэйку і гумовыя боты, завялі яны парсюка, вясною засадзілі соткі і былі абое шчаслівыя.

Я ведаю і далейшы лёс гэтай сям'і. Як толькі вызвалілі Івана, яны паехалі ў Вышні Валачок, Валя была настаўніцай і дырэктарам школы, абое ўступілі ў партыю, выгадавалі трое дзяцей.

Я часам і цяпер успамінаю сваю слабасць, і сумленне грызе і раздзірае душу, як кароста.

Змей Гарыныч

Агляд пачаўся ў Доме культуры выступленнем раённай сярэдняй школы. Удзельнікі канцэрта ў прыгожых касцюмах добра спявалі, дэкламавалі, добра выконвалі танцы народаў розных рэспублік, паставілі сцэны з п'есы «Цімур і яго каманда». У зале сядзела амаль уся школа, і, як футбольныя балельшчыкі, усе апладзіравалі нястомна.

Пасля перапынку выступалі мы. Літмантаж, частушкі, вянок франтавых песень прайшлі з поспехам. А спектакль «Мікіта Кажамяка і Змей Гарыныч» зачараваў усіх гледачоў. Царскія і баярскія ўборы зіхацелі блёсткамі, здалёк парыкі з панчошак здаваліся сапраўднымі лысінамі, а калі з лязгатам і свістам вылятаў на сцэну «сапраўдны» даўжэзны, з шыпамі на спіне, з агеньчыкамі ў вачах і з шырока разяўленай пашчай Змей Гарыныч, зала замерла, а малыя ад страху палезлі пад лаўкі. Схватка Мікіты са Змеем стала вяршыняй спектакля. Мільгаў падсвечаны чырвоным ліхтаром бліщчасты меч, ад яго ўдараў адлятала адна змяіная галава, на яе месца высоўвалася другая, і так некалькі разоў. Эфект быў незвычайны. У канцы ўсе прысутныя стоячы апладзіравалі артыстам таежнай сямігодкі. На сцэну прыбег загадчык района павіншаваць з поспехам і загадаў не здымаць касцюмы: праз гадзіну трэба будзе ўсё паўтарыць яшчэ раз для насельніцтва райцэнтра за пэўную плату.

Мясцовы радыёвузел так разрэкламаваў нашу праграму, што ў клуб людзі пайшлі натоўпамі. Былі занятыя ўсе месцы і праходы. Падбадзёраныя пахвалою самога Маеўскага, мае артысты стараліся як ніколі. Маленькі басавіты Мішка Пшанічны, засунуты ў змяінае тулава, вырабляў такія выкрунтасы, што зала аж раўла і бясконца апладзіравала.

Нечаканы мы занялі першае месца, а грошы, вырученыя за наш спектакль, пайшлі на прэміі ўсім удзельнікам. Другое месца заняла раённая школа. Пакрыўджаныя тупалі і свісталі, крычалі: «Няправільна!», патрабавалі перагляду, але рашэнне журы было канчатковае. Мы пачалі складаць свой «рэквізіт», як на сцэну з малым сынком зайшоў сам Пушыкаў. Ён першы кіўнуў мне і загадаў паказаць хлапчуку, што гэта за змей, з чаго зроблены і як свецяцца вочы, бо малы думае, што прывезлі з тайгі жывую пачвару. Пушыкаў пахваліў удзельнікаў і буркнуў мне: «Здорава ў вас выходзіць».

Не паспелі мы скласціся, як мяне паклікалі ў района. Я пабег, спадзеючыся на пахвалу і падзяку. Але загадчык сядзеў даволі змрочны. Сесці не прапанаваў. «Скажыце, толькі шчыра, дзе вы ўзялі такія касцюмы, парыкі і ўсе гэтыя цацкі?» Я здзіўлена глядзеў на яго і

маўчаў. Ён паўтарыў пытанне. «З агню». — «Як з агню? Я пытаюся сур'ёзна». — «А я сур'ёзна адказваю. З агню». І расказаў, як дзеці хапалі з фінагенцкага вогнішча абгарэлыя транты і што з іх рабілі. Іосіф Нічыпаравіч шчыра рассмяяўся: «А да мяне прыйшла дэлегацыя сярэдняй школы патрабаваць адмены рашэння журы, бо ў Біязе працуе ссыльны артыст маскоўскага тэатра, і касцюмы ў іх не самадзейныя, а прысланыя з тэатра некалькімі пасылкамі». Тут ужо разрагатаўся я. «Вы сядайце, сядайце, — памякчэў Маеўскі. — Я, прызнацца, і сам дзівіўся, адкуль усё гэта ў вас. Ну што ж, поспехаў вам. Едзьце, працуйце, а мы, калі трэба, падтрымаем», — і ён упершыню падаў мне руку.

У біязінскім клубе мы сваю праграму ў бітком набітай зале паўтаралі разоў пяць. Кабеты круцілі галовамі, войкалі і дзівіліся, на што здатныя іх дзеці. Памякчэла нават Наталля Іванаўна, хоць раней і абуралася, што ператварылі школу ў склад утыльсыравіны, але пазірала пранізліва і пільна маленькімі чорнымі вочкамі.

Праз тыдзень прыйшла раённая газета з падрабязнаю справаздачаю пра агляд школьнай самадзейнасці. Хвалілі нашых артыстаў, касцюмы, бутафорыю, канцэртную праграму. Узнёсла расказвалася пра выступленне сярэдняй школы і заслугі мастацкага кіраўніка Варвары Сцяпанаўны Наважылавай. Мае драмгурткоўцы абураліся, чаму не названы іх кіраўнік. Я суцяшаў сваіх праўдалюбцаў: «У нас жа с-а-м-а-дзейнасць. Значыць, вы дзейнічалі самі, таму і заслужылі першае месца, а я толькі збоку падказваў і памагаў. Гэта мой абавязак». Не мог жа я сказаць, што прозвішча ссыльнага забаронена называць у друку. Яны, мабыць, гэта разумелі і самі.

У 1951 годзе пабольшала наша сям'я. Нарадзіўся ў нас маленькі сібірак, крыклівы і неспакойны. Відаць, нервовасць бацькоў перадалася яму і адбілася на сталым характары. Прыбавілася клопатаў: сталі ўсе нянькамі, часта не спалі начамі, куды ішлі, неслі яго з сабою. Часам суседскія дзяўчынкі гулялі з ім, як з лялькаю. Я часта адчуваў увагу сваіх вучняў і іх бацькоў, а хлапчукі з дзіцячага дома часам мімаходзь забягалі ў наш двор і памагалі напілаваць і накалоць дроў.

І ўсё ж трывога гняла ўдзень і ўначы. Дзіва што! Столькі гадоў жыць у вечным страху за сябе, за сям'ю, не ведаць, што цябе чакае заўтра. Таму і снілася адно і тое ж — перапоўненыя камеры, закратаваныя «цялятнікі», этапы, карцэры і следчыя. Я пракідваўся ад страху і радаваўся, што гэта сон, што ціха спіць дачушка, пахрапвае цесць, вялізны месяц праз размаляванае марозам акно залівае блакітным святлом рассыпаныя па падушцы залацістыя валасы маёй адданай і самаахвярнай пакутніцы.

Шчасце, што мы разам, няма кратаў.

Злавесны зямляк

Увесну ў канцы сяла нам нарэзалі трыццаць сотак няўдобіцы пад бульбу і гародніну. Усё лецечка, як мурашы, мы снавалі на сваіх градах. Цягалі лясёнкамі гной, капалі, палолі, капанічылі. Днём смаліла спёка, а ўначы прыхоплівалі замаразкі. Кожнае каліва трэба накрыць, перад заходам сонца, паліць. Як кажуць сібіракі, пласталіся дзень пры дні, цешачыся, што зімою будзе свая бульбіна, гурок, морквіна і шаткаванка.

Жнівень быў сухі і сонечны. Ляцела і слалася павуцінне, чырванню наліліся асіны, як васковыя свечкі, золатам адлівалі лістоўніцы і трапяткія бярозы, шапацеў бляшаным лісцем усыпаны барвовымі ягадамі глог. Асенняя тайга — чароўная казка. Як палітра, на якой змяшаліся ўсе колеры і адценні самых сакавітых фарбаў. Нічога прыгажэйшага за асеннюю сонечную тайгу не бачыў. Яна палаючым, зіхатлівым з купамі цёмна-зялёных елак і кедраў шырокім вянком абдымала наша доўгае і шэрае сяло.

На жнівеньскую настаўніцкую канферэнцыю выкладчыкі нашае школы трыццаць кіламетраў ішлі нехатою. Дарога збліжае людзей, развясельвае, паднімае настрой. З размовамі, жартамі, песнямі дайшлі да райцэнтра. На нізкім утравянелым беразе рэчкі памылі запыленыя ногі, абуліся і якраз паспелі на адкрыццё пасяджэння. Яно ішло, як звычайна, суха і нудна. Ад даклада і прамоў хіліла на сон. У цэнтры прэзідыума амаль нерухома сядзеў незнаёмы рудаваты, з дробнымі рысамі твару чалавек, у суконнай «сталінцы» з вялікім каўняром. «Хто гэта? » — я спытаў у суседа. «Другі сакратар райкома таварыш Страпчанка. Загадваў абкомаўскім гаражом і пайшоў на павышэнне».

У выступленнях усё было знаёмае, мяняліся толькі назвы школ і прозвішчы лепшых і горшых настаўнікаў, пералічваліся дасягненні, працэнты паспяховасці і... некаторыя недахопы. У заключэнне пад воплескі слова далі таварышу Страпчанку. Ён павольна падышоў да трыбуны, моўчкі агледзеў прысутных так, што я апусціў галаву, зняў з рукі гадзіннік, паклаў на трыбуну, наліў у шклянку вады, з папрокам зірнуў на прэзідыум, чаму не здагадаліся наліць самі. Пачаў нягучна з вельмі знаёмым, не сібірскім вымаўленнем. Гаварыў аб ролі школы ў выхаванні патрыётаў, адданых ідэям Леніна — Сталіна, пра ролю настаўніка на дзесяцідворцы, у распаўсюджанні пазыкі, пра абавязковы выпуск баявых лісткоў і насценных газет на фермах і ў

брыгадах. Бясконца паўтараў: «Вы абавязаны, вы павінны дапамагаць на праполцы, на сенажаці, на церабленні льну і копцы бульбы». Выходзіла, настаўнік вінен усім, а яму — ніхто.

Прамоўца памаўчаў, памаргаў маленькімі вочкамі з чырвонымі павекамі. «А цяпер, таварышы, павінен спыніцца на самым адказным і важным пытанні. Вы ведаеце, што наш раён спецыфічны. Вялікая колькасць нашых ідэйных праціўнікаў, а дакладней ізаляваных за варожую дзейнасць, жыве поруч з намі. Памыляюцца тыя, хто думае, што яны раззброіліся і перавыхаваліся, змірыліся са сваім становішчам. Не! Як вядома, класавая барацьба з варожымі недабіткамі абвастраецца. Некаторыя хочуць прыкінуцца лаяльнымі, старанна працуюць, каб ціхай сапай нашкодзіць на любым участку народнай гаспадаркі, зрабіць уплыў на несвядомых людзей, асабліва на моладзь. Абавязак кожнага настаўніка — пільнасць і яшчэ раз пільнасць. Усялякім варожым размовам, намёкам і анекдотам павінны даваць адпор і пра ўсё неадкладна даводзіць да ведама работнікаў органаў, замацаваных за вашымі населенымі пунктамі. Іх вы ведаеце. Райкам і органы спадзяюцца на вас. За работу, таварышы! Няхай жыве Усесаюзная Камуністычная партыя бальшавікоў на чале з нашым правадыром, мудрым настаўнікам народаў Савецкага Саюза і працоўных усяго свету Вялікім Сталіным!»

Залу скалануў гром воплескаў. Усе ўсталі і ляскалі, пакуль Страпчанка не спыніў жэстам рукі гэты ўсеагульны парыў любові і адданасці мудраму правадыру.

Гэтая адкрытая вярбоўка настаўнікаў у даносчыкі і шпікі мяне аглушыла і запомнілася амаль літаральна. Рукі апусціліся, сэрца сціснула трывога, у галаве стаяў звон. Пасля канферэнцыі, нікога не чакаючы, нікуды не заходзячы, мы з Аляй пехатою выправіліся дамоў. Ішлі моўчкі. Прамова новага сакратара прыгняла абаіх. Галава гула ад думак, але не хацелася размовамі вярэдзіць душу.

Дадому прыпляліся на змярканні. Танечка ўзрадавалася ледзянцам, а дзед некалькім пачкам папярос «Север». Мы далі нагам трохі адпачыць, каб увечары сесці за складанне планаў на першую чвэрць. Праз якую гадзіну зайшла наша гаспадыня і адразу з парога секанула: «От што, мілыя мае, шукайце сабе другую фацеру». — «Чаму, цётка Дуня? Мы ж акуратна плоцім кожны месяц. Ні разу не сварыліся, здаецца, нікому не замінаем». — «Так-то яно так, але чым вы будзеце плаціць цяпер? Вас жа абаіх знялі з работы. Толькі што ў магазіне гаварыў новы завуч Веньямін Мікалаевіч і загад паказваў». — «Мы ж толькі што прыйшлі з канферэнцыі. Нам ніхто нічога не казаў...»

Я ўскочыў і пабег да новага завуча. Яго прызначылі таму, што ў школе адкрылі восьмы клас, а Наталля Іванаўна са сваёй адукацыяй на такую пасаду «не цягнула». Я пастукаўся і адразу ўвайшоў у пакой на другой палавіне дырэктарскага дома. Веньямін Мікалаевіч апярэдзіў маё пытанне. «Як ні шкада, але мушу засмуціць вас. Пасля канферэнцыі мяне выклікалі ў райана і ўручылі вось гэты загад аб зняцці вас абаіх як неадпавядаючых свайму прызначэнню».

Я выскачыў як апараны і пайшоў нацянькі цераз школьны двор. Каля завозні Мікалай Шчарбакоў запрагаў Смажанага. «Ты куды на ноч гледзячы сабраўся?» — «Пара-дач-кі! Калі надумаліся. Пасылаюць у раён па сшыткі і наглядныя дапаможнікі. Каб заўтра былі тут. Ну і падкінуў ты мне рабацёнку». — «Колечка, пачакай хвілінку. Захапі з сабою Алю. Вось так патрэбна». Мікалай кінуў у перадок брызентавы плашч, мы селі на воз і пад'ехалі да нашай хаты. Нам быў ясны ўвесь трагізм нашага становішча: застацца без працы, без прытулку, без кавалка хлеба на мізэрнай пенсіі Алінага бацькі. Аля сабралася літаральна за тры хвіліны, схапіла закручанае ў пялёначку дзіця і выбегла з хаты. Я ледзьве паспеў дагнаць яе і кінуць на воз забыты плашчык. Потым доўга глядзеў услед, пакуль фурманка не растала ў вечаровай смузе.

У двары дачушка бесклапотна гуляла ў хованкі з Моцькаю, цесць сядзеў на парозе і адну за другою курыў самакруткі. Я адчуваў сябе вінаватым перад усімі, уяўляў, што ён думае, як праклінае той дзень, калі лёс звёў яго ціхую і любімую дачушку з гэтым вечным выгнаннікам, пакалечыў яе маладосць і яго старасць, загнаў у гэты мядзведжы кут у добраахвотную ссылку. Адносна добра ўладкаваныя на Случчыне, мы сарвалі Аліных бацькоў з наседжанага месца на Калінішчыне. Яны ўпадабалі беларускую прыроду і клімат, дабрату нашых людзей і засталіся жыць з намі, гадаваць унучку і весці не надта хітрую гаспадарку. Але лёс быў бязлітасны да нас на самым пачатку: раптоўна памерла саракавасьмігадовая Аліна мама, а праз дзесяць дзён, майскім надвячоркам, перад першым выпускным экзаменам з'явіліся маёр Ушакоў і капітан Шаўцоў з панятым завучам школы, перакапалі наш немудрашчы скарб і павялі мяне праз мястэчка, каля школы. Адны глядзелі са спагадаю ўслед, некаторыя, мабыць, лічылі замаскаваным злачынцам.

Праз месяц звольнілі Алю з работы і перасялілі ў катушок, некалі адбіты мною пры кухні. Бездараж не выпусціла Алю адсюль, у Барабінску ўкралі ўсе нашы рэчы, і вось цяпер кінулі на галоднае існаванне. Які бязлітасны лёс! Якія жорсткія людзі! І нічога не

растлумачыш, ніхто не хоча табе паверыць. Часта не на самых лепшых сыплецца толькі дабро, а не на самых горшых — адны няшчасці і пакуты.

Я з адчуваннем горкай віны і спагады глядзеў на дачасна ссівелага, сухенькага, з дрыготкімі пальцамі, заўсёды маўклівага Алінага бацьку. Але што я мог яму сказаць, чым суцешыць, як абнадзеіць? Вечнаю ссылкаю, вечным недаверам пастаўленых ахоўваць ідэйную чысціню і нас ад свабоды. Яны ў кожным заплямленым фальшыўкаю бачаць ворага. Ворага чаго і чыйго ворага? Адкуль жа іх столькі ўзялося, што не хапае турмаў і лагераў, што цэлыя вобласці ад Брэста да Магадана сталі месцамі няволі невінаватых пакутнікаў?

Ад гэтых думак баліць галава, але я ласкава нешта хлушу сваёй дачушцы, спадзеючыся, што яна нічога не разумее, а яна разумнымі вочкамі спагадліва і з папрокам глядзіць на мяне.

Тым часам пачынае крапаць дождж. Буйныя кроплі шлопаюць па мяккім дарожным пыле, па лапушыстым дзядоўніку, па зарослых лебядою стрэхах. Не запальваючы святла, вячэраем, я стараюся развесяліць Таню, а яна з поўнымі вочкамі слёз дапытваецца, куды паехала мама. Уначы я не заснуў ні на волас. Ліў дождж як з луба. Заплюшчуся і бачу, як ледзьве цягне воз па ліпкай гразі ўпараны Смажаны, як калоціцца прамоклая навылет мая адзіная апора, мая «дзекабрыстка». Не-е! Ніякага падабенства. Валконскую, Мураўёву, Трубяцкую, Фанвізіну і нават Паліну Гэбль сустракалі генерал-губернатары, а мая Аля сто дваццаць кіламетраў адна пад дажджом па дзікай тайзе пехатою мясіла гразь. Яшчэ шчасце, што ў малінніках былі сытыя мядзведзі і не выйшлі па здабычу на шлях. Думы раздзіраюць душу. Што дасць паездка ў раён? Пасля прамовы Страпчанкі, відаць, нічога. Гэта быў яго загад. Значыць, Алі давядзецца ехаць у Новасібірск і зноў стукацца ў двайныя парадныя дзверы.

Назаўтра, каб не бачыць маўклівых пакутаў старога, я пайшоў на свае соткі. Рабіў непатрэбную работу, каб хоць трохі апрытомнець ад надакучлівых дум. Пераскокваючы лужыны, бегла некалькі дзяўчынак з дзіцячага дома. Прыпыніліся, дружна прывіталіся: «А сёлета вы будзеце нас вучыць? І драмгурток будзе?» Кроў ударыла ў твар. Відаць, яны ўжо ўсё ведалі. Навіна ж пакацілася з магазіна. Я прыкінуўся, што недачуў, і запытаўся: «Адкуль гэта вы бяжыце ў такую макрэчу?» — «Трусам траву рвалі». І, падскокваючы, пабеглі з мяшэчкамі зелля. Якія яны шчаслівыя! У іх не будзе плям у анкеце, а што чакае маю дачку і ўсіх дзяцей пакараных бацькоў? Божа мой, толькі б не звар'яцець! З чым вернецца Аля? Як складзецца наш лёс?

Некалі з такім напружаннем і страхам я чакаў прысуду, як цяпер прыезду жонкі з раёна. Не хацелася ні піць, ні есці, ні спаць. Я лаўлю сябе, што, бывае, іду не туды, куды збіраўся, гавару не тое, што хацеў сказаць. Страшна. Паўтараю сам сабе: «Уж лучше посох и сума, не дай мне бог сойти с ума». Падумалася: куды саджаюць звар'яцелых ссыльных, у турэмную ці ў звычайную псіхіятрычку?

Каб яшчэ затрымалася Аля, напэўна б, рэхнуўся. Ні ў адзіночках, ні на следчых «канвеерах», ні на інсцэніроўках расстрэлу мяне не апаноўваў такі страх, як цяпер. Тады я быў адзін. Аднаму і гінуць не так страшна, а тут — сям'я, самыя дарагія і блізкія людзі, ты ж бездапаможны абараніць і засланіць іх ад бяды.

На трэці дзень надвячоркам мокрая, стомленая, запырсканая гразёю з пасінелым дзіцём на руках увайшла Аля, пагладзіла мае парадзелыя валасы. «Не адчайвайся. Неяк будзем жыць. Мяне аднавілі...» І расказала, як ёй спагадаў загадчык райана, бездапаможна разводзіў рукамі, а калі яна патрабавала даць копію загада з тлумачэннем прычыны, па якой нас знялі, сказаў, што выдаць не мае права, і толькі тыцнуў пальцам у столь і параіў, перш чым ехаць у Новасібірск, зайсці да таварыша Страпчанкі, але, барані божа, не спасылацца на яго.

Сакратар райкама доўга не прымаў яе, а выслухаўшы, здзекліва спытаў: «Вы што, член партыі? Не? Дык навошта ідзяце ў райком? Педкадрамі займаецца райана, туды і звяртайцеся». Што яна гаварыла Страпчанку, якія довады выстаўляла, што прасіла, што патрабавала, Аля мне не прызналася. Ён злосна маўчаў, потым працадзіў: «Супакойцеся. Зайдзіце ў другой палавіне дня. Падумаем, што можна зрабіць. Не парыце гарачку і нікуды пакуль не ездзіце». Другі раз да сакратара прабілася позна вечарам. Ён памякчэў, паспагадаў і здзіўляўся толькі, як яна, былая камсамолка, чалавек пралетарскага паходжання, звязалася з палітычным злачынцам, якому тут і паміраць, навошта яна калечыць сваю маладосць і будучыню дзіцяці. Яшчэ не позна адумацца і павярнуць свой лёс на правільны шлях.

«Я дзякую за параду. Я гэта чула многа разоў. Мне прапанавалі публічна асудзіць палітычную ненадзейнасць мужа, але я яго ведаю не горш за сябе, ведаю яго сумленнасць, яго адданасць савецкай ідэалогіі. Ён выбіўся з галечы, рэвалюцыя дала яму адукацыю, любімую працу, а нейкі паклёпнік ад зайздрасці ці ад злосці зламаў жыццё і штурхнуў на вечныя пакуты яго і нас». Страпчанка здзекліва спытаў: «Скажыце, ён у маладосці не папісваў часам у газетах і часопісах? Прозвішча знаёмае па даўніх часах. Ён жа з Беларусі?» Аля

пацвердзіла здагадкі сакратара і сказала, што верыць у справядлівасць, што ўсё высветліцца і невінаватыя вернуцца да нармальнага жыцця. «Ну, бачу, хочаце перацягнуць мяне ў сваю веру. Дарэмна. Запомніце, у нас дарэмна нікога не саджаюць. Органы — святая святых нашай дзяржавы... У вобласць вам ездзіць няма патрэбы, мы тут параіліся і знайшлі магчымым дазволіць вам выкладаць матэматыку, а муж ваш ніколі не будзе працаваць у школе. Сёння ўжо не паспееце, а заўтра атрымаеце загад аб аднаўленні на рабоце».

Ледзь не да поўначы ў гасцінным доміку Лідзіі Яўсееўны абмяркоўвалася, узважвалася, разгадвалася значэнне кожнага слова новага сакратара і загадчыка райана. Горача выказваліся Алена Хрысціянаўна Ракоўская і Вікторыя Сяргееўна. Маё прызначэнне ў школу абнадзеіла ўсіх ссыльных, а звальненне прыгняло безнадзейнасцю і беспрасвеццем нашага становішча.

Раніцай сапраўды Аля атрымала загад і вось прымчалася абрадаваць нас. Я паслаў заяву ў аблана на імя самога Андросава і цярпліва чакаў адказу. Пачаліся ў школе заняткі. У восьмым класе Аля атрымала добрую нагрузку, а мае ўрокі пуставалі. Хтосьці прасіў дагрузіцца маляваннем і чарчэннем, але Яўген Паўлавіч чамусьці не спяшаўся.

Я цэлымі днямі капаўся на сваіх сотках і пазбягаў сустрэч з настаўнікамі і вучнямі. Але не-не ды прыбягалі да мяне гаваркія дзетдомаўцы, расказвалі пра свае поспехі і няўдачы, крыўды і сваркі. А мне было сорамна нешта ім гаварыць і абяцаць. Дачушка мая пайшла ў першы клас, а мы з дзедам выбіралі бульбу і больш маўчалі. Супакоілася і наша гаспадыня, што сорак рублёў за свой пакойчык будзе мець. А мы цвёрда вырашылі — вясною пачнём будавацца. Чаканне адказу з аблана пазбавіла сну, прыгняло непамерным цяжарам. Самае страшнае было атрымаць адмоўны адказ. Страпчанка ж мог напісаць усё, што прыйдзе ў галаву. Даводзь тады, што ты не вярблюд. Набраўся рашучасці — няхай будзе што будзе, пайшоў на пошту і так-сяк дазваніўся да Новасібірска. Мяне выслухалі, і прыемны барытон адказаў: «Чаго яны там чудзяць? Мы надоечы адправілі загад у пацвярджэнне папярэдняга. Вы будзеце адноўлены на рабоце». Я бег дадому, не чуючы пад сабою ног.

Домаўласнікі

Зіма мінала з маразамі, завеямі, педсаветамі, плёткамі, ласкавымі і варожымі зіркамі ў наш бок. Зноў наша школа займала

першае месца на аглядах самадзейнасці, восьмы клас прыбавіў мне нагрузку і заработкі. Мы акрыялі і павесялелі. Я радаваўся, што недзе ў вобласці ёсць не знаёмыя мне, але сумленныя і добрыя людзі — Андросаў і Кулагін. Колькі разоў яны нас ратавалі, а маглі ж адмахнуцца, каб спакайней жыць.

Пад вясну калгасны рухавік даў электрычнае святло. Напачатку яно гайдалася, як ад ветру, але ўсё ж гадзін да адзінаццаці свяціла. У старой шафе, выкінутай у школьны калідор, я знайшоў фільмаскоп і набор дыяпазітываў па розных вучэбных прадметах. Асвоіў яго, і ледзь не кожны вечар у вялікім класе вучні збіраліся глядзець «маленькае кіно». Прыходзілі і настаўнікі на тэматычныя паказы.

У недалёкай вёсцы Платонаўцы за трыста дарэформенных рублёў купілі старую, але яшчэ моцную, прасторную хату. Сельсавет пад забудову ссыльным далёка за вёскаю, каля самай тайгі, нарэзаў высокі, ніколі не араны груд. Пад ім круцілася крынічная Біязянка, а з другога боку быў глыбокі лог, зімою забіты снегам, а ўвесну поўны талай вады. Ссыльных выселілі нават з сяла на асобную вуліцу і назвалі яе Зялёнай.

Цяпер і самому не верыцца, што за лета паставіў хату. Падруб і сталярку памаглі зрабіць Зміцер Сцяпанавіч з Вацлавам, а сцены, пакуль мог дацягнуцца, складаў сам, апошнія вянцы падняць памог сусед па забудове, сын сонечнай Малдовы, Несцер Павалук. Ён будаваўся, як ніхто: укапаў чатыры шулы, з жонкаю і дзвюма дачушкамі на сабе нацягалі з тайгі вяршынніку з сукамі і заклалі імі сцены, як азярод. Пад гэтым зрубам хутка дакапаўся да тлустай гліны, мясіў яе з саломаю і гноем і ляпіў сцены. Дах накрыў вялікімі лістамі бяросты, прышыў іх зграбнымі рэечкамі, сцены пабяліў, пад хатаю зрабіў склеп і цяплічку. За лета вырасла хата, як лялька.

Цераз вуліцу мнагадзетны, нізкарослы, затурканы нястачамі, бадзяннем па турмах і ссылках Іван Рудэнка зляпіў хацінку з дзёрну, абмазаў глінаю і берасцяны дах прыкідаў пластамі дзёрну. У гэтай земляной нары ён пражыў з вялікаю сям'ёю аж да вызвалення. Калі пыталіся ў Рудэнкі, за што ён трапіў у няволю, адказваў адным словам: «Па плану». Часам тлумачыў: пасвіў ён чараду авечак, падагнаўся да дарогі, аж бачыць — з іх сяла пыліць грузавік з людзьмі і вайскоўцамі ў кузаве. Стаў пры дарозе і глядзіць, куды гэта ў такую гарачую пару едуць людзі. Спыніўся і грузавік. Начальнік з кабіны пытае: «Гэта твае авечкі в-у-унь там сталачылі проса?» — «Што вы, я туды не ганяў, і проса ў тым баку няма». — «Давай залазь». — «А як жа авечкі?» — «Давай, давай, без разгаворчыкаў». Двое саскочылі, падсадзілі ў кузаў і паехалі. «Ну, вось і трыццаты ёсць», — узрадаваўся

старшы. У іх план быў — забраць трыццаць ворагаў, а ў сяле знайшлося толькі дваццаць дзевяць мужчын. Іван Рудэнка «забяспечыў план» і вось пятнаццаты год пакутуе з сям'ёю. Тонкая, як тычка, жонка рабіла прачкаю ў дзіцячым доме, а Іван там жа канюхаваў, цяслярыў, сталярыў, рабіў, хто што загадае. Аповесці 431

Ссыльныя дружна памагалі адзін аднаму будавацца. На сваёй будоўлі я і начаваў. На світанні з-пад крутаяру цягаў на каромысле гліну на тынкоўку і печ, разгарадзіў хату на тры катушкі, памаляваў падлогу і рамы, скідаў сенечкі і хлеўчучок, і ў канцы жніўня ўвабраліся ў пустую, гулкую, але сваю хату. Здавалася, лепшага нам і не трэба, абы не чапалі, каб толькі далі спакойна працаваць і дажываць век, няхай сабе і ў гэтым суровым краі.

З вясны да замаразкаў капаліся на сваім гародзе, цягалі сотні вёдзер вады на грады, няньчылі кожнае каліўца, завялі карову і двух парсюкоў, бо без гаспадаркі нават з грашыма будзеш галодны: у краме, апрача хлеба, ліпкіх цукерак, часам круп і салёнай рыбы, нічога не было. Так што хочаш не хочаш — абрастай гаспадаркай.

Затое вечарамі, калі за сценамі гудуць і стогнуць бураны, шуміць тайга, шорсткі снег шапаціць па сценах, у хаце патрэсквае аж чырвоная бляшаная печка, пахне падсмажанымі скваркамі і дранікамі — так добра і лагодна. На другі год да сянец прыбудаваў лазню. Распараныя сядзім суботнімі вечарамі ў прасторнай кухні, сёрбаем фруктовы чай і слухаем з вялікай папяровай талеркі навіны і спевы з Масквы. Часам прарвецца беларуская звонкая песня, а я глытаю слёзы, і агортвае балючы сум па нашых барах, васільках і перапёлках у жыце, па бусліным клёкаце, заліўных лугах, высокім і чыстым жаўруковым небе.

Школа наша расла: адкрылі дзевяты клас і неяк душыліся ў ранейшых старых катухах. Вучыліся пераважна пераросткі. Здаралася, прыходзіш пасля зімовых канікулаў у клас, пытаешся, чаму няма Ахрапкінай або Маліцікавай, а ў адказ чуеш, як самае звычайнае: «А они в замуж ушли». Бывала, тыдні праз два, не вельмі саромеючыся, вярталіся з замужжа, садзіліся за парту і зноў вучылі «парціцып цвай».

Ніводзін навучальны год я не пачынаў першага верасня. Прывыкаць да гэтага пачалі я і вучні. Непрымірымы змагар за высокую ідэйнасць Страпчанка здымаў мяне звычайна перад самым пачаткам заняткаў. Праз тыдні два мяне зноў аднаўляў аблана. Некаторыя лічылі, што ў мяне там ёсць «моцная рука», а я ў вобласці не быў і нікога не ведаў. Падстава была адна — знятая судзімасць, а самае галоўнае — не звяліся сумленныя, добрыя і смелыя людзі нават у

жахлівыя гады суцэльнага страху, арыштаў, здзекаў і беззаконня. І ўсё ж былі Людзі. Я ім удзячны ўсё жыццё і не забуду ніколі.

Так мы і жылі да вясны 1953 года, пакуль і ў нашу глушэчу не дакацілася трывожная вестка: «Захварэў таварыш Сталін». У настаўніцкай звычайна пацiху пыталіся: «Ну як! Што чуваць?» Уздыхалі і разыходзіліся па класах. Усе беды звальвалі на «ворагаў народа» — крамлёўскіх урачоў, якія ўсіх «труцілі і знішчалі», захапляліся даносам Лідзіі Цімашук, а ў класах заклікалі вучняў быць Паўлікамі Марозавымі — не шкадаваць ні бацьку, ні маці, намякалі, што і ў нас працуе ўрачом невядома хто, калюча пазіралі на мяне, нібыта ў хваробе правадыра ёсць і мая віна.

«Пільнасць і класавая нянавісць» паралізавалі ўсіх. Пушыкаў не толькі ставіў адзнакі ў нашых «воўчых пашпартах», а ўчыняў сапраўдныя допыты, дамагаўся даносаў аднаго на другога, дапытваўся, хто што гаворыць, як настроены, што думае, упартых гразіўся саслаць за Палярны круг. Прыгнечанасць і трывога не пакідалі нас.

Быў адліжны сакавіцкі дзень. Па снежнай траншэі праз свой пляц мы ішлі з Аляю на другую змену. Насустрач бегла наша Таня. Чаму так рана? Ці не познімся мы? Параўняўшыся, яна ціха сказала: «Нас адпусцілі. Памёр таварыш Сталін. Там усе плачуць». Я ўхапіўся за галаву. Аля смыкнула мяне за рукаў. «Не ўздумай толькі румзаць. Вочы ў цябе на мокрым месцы, а падумаюць — прыкідваешся, льеш кракадзілавы слёзы... Цяпер нешта будзе».

Настаўніцы спаборнічалі, хто каго пераплача, галасілі: як жа цяпер будзем жыць, што мы варты без мудрага і вялікага настаўніка і бацькі? Плакалі дарослыя і дзеці, сухія вочы выклікалі падазронасць: не плачаш, значыць, радуешся.

У жалобныя дні заняткі адмянілі, але настаўнікі і старэйшыя вучні збіраліся ў школе, слухалі жалобныя перадачы і маршы, рыхтавалі клас да мітынгу ў дзень пахавання. Знеслі дзе якія былі дываны, накрылі імі састаўленыя сталы, паставілі аблямаваны жалобнымі стужкамі партрэт правадыра, акружылі яго лепшымі «садамі» (вазонамі), паставілі сцяг сельсавета з чорнаю ліштваю.

У дзень пахавання амаль усё сяло сышлося ў школу. Калматыя, барадатыя, у кажухах і сабачых дохах сібіракі моўчкі падпіралі сцены, жанкі часам шморгалі насамі, настаўніцы адна перад адною заліваліся слязьмі, а калі пачаліся жалобныя прамовы, рыдалі да істэрыкі. Аля стаяла, апусціўшы галаву, а я, каюся, не ўтрымаўся і заплакаў, можа, таму, што напакутаваўся Аповесці 433 за столькі гадоў, і самі сабою прарваліся нявыплаканыя слёзы. Наіўна яшчэ верылася, што толькі ён, народнае апірышча, дазнаўшыся пра нашы

пакуты, можа злітавацца і вызваліць з няволі. І патаемна думалася: няўжо ён не ведае, колькі мільёнаў людзей розных узростаў, спецыяльнасцей, талентаў гіне ў турмах, лагерах і ссылках. Успаміналіся ленінградскія карабелы і партыйныя работнікі, бальшавікі з дарэвалюцыйным стажам, палкоўнікі і сакратары райкамаў, інжынеры, пісьменнікі і артысты. Следчыя мелі рацыю, калі гаварылі: «Дурняў мы не бяром», — хоць бралі ўсіх, як таго Рудэнку, «па плану».

Пасля пахавання ўсе нечага чакалі. З'явіліся партрэты Малянкова, адчулі палёгку ў калгасах, дасціпны народ адразу выказаўся: «Прыйшоў Малянкоў, паспыталі блінкоў». Чакалі нечага і мы. Трошкі памякчэў Пушыкаў, спакайней і лагодней глядзела Наталля Іванаўна, нават часам раілася з намі, прасіла аформіць табліцы для яе класа.

Эла Рыгораўна даволі часта ездзіла ў раён па лекі і ўказанні свайго начальства і, вядома, спынялася ў Лідзіі Яўсееўны. Прывозіла адтуль капу навін, усцешных чутак і здагадак. Імі толькі і трымаюцца ўсе нявольнікі, абнадзейваюць, суцяшаюць сябе і блізкіх.

Пасля таго як мы «асірацелі», у хатцы Лідзіі Яўсееўны і Веры Міхайлаўны сыходзіліся аптымісты і песімісты. Ленінградкі і масквічкі прыносілі лісты ад родных з намёкамі на лепшае: вызвалілі крамлёўскіх урачоў, спынілі высяленне з Масквы, Іван Андрыянавіч раіў усім складаць чамаданы, пасміхаўся з мяне, што рваўся, будуючы хату, а дастанецца чорту лысаму. Міналі тыдні і месяцы, а ў нашым становішчы ніякіх змен не было. Толькі трошачкі спакайней жылося.

Стаялі бязвоблачныя цёплыя дні, асядаў і ходка раставаў набрынялы снег, з шоргатам са стрэх спаўзала наледзь, з крутаяраў у Біязінку і Тару беглі каламутныя раўчукі, карычневатай смугою зацягнуліся бярэзнікі, пачарнелі паточаныя сонцам сумёты. Пахла вясною, курыліся першыя праталіны, лажок за нашымі гародамі стаў глыбокім і бурным ручаём. А ночы бывалі марозныя і зорныя. Часта начамі агаладалыя ласі падыходзілі да нашых хат, шукаючы спажывы.

Сібірская вясна імклівая, бурная і шумная. Разоры ператвараюцца ў рачулкі, нізіны ў азёры, аздобленыя пралескамі і мядункамі. У такую пару з сяла ні выехаць, ні ўехаць у яго, у веснавую бездараж і Пушыкаў нас не турбуе сваімі клопатамі. Нават пачынаеш забываць пра свой «наморднік», вольна ідзеш 434 Сяргей Грахоўскі у суседнюю вёску Кардон да землякоў-беларусаў. Пераехалі яны сюды ў пачатку стагоддзя з пясочкаў, багны і падзолаў на тлустыя сібірскія чарназёмы, абжыліся на таежных расцяробах, вырасла ці не чацвёртае пакаленне, а жывуць неяк асобна, збярогшы прадзедаўскія звычаі, гаворку, песні, побыт. Печы, посцілкі, калыскі і

лыжкі, стравы і ручнікі пазнаеш адразу — усё беларускае. Я часта хадзіў да землякоў адвесці душу, і яны былі рады чалавеку «са сваёй стараны». Маладыя толькі чулі пра яе, а я ім расказваў пра гарады, мястэчкі і сёлы Беларусі і сам жыў успамінамі.

Пасля адыходу ў «лепшы свет» правадыра і «бацькі народаў» нішто не пабурылася, не развалілася. Наадварот, у краме давалі колькі трэба хлеба, прывезлі некалькі бочак салёнай кеты і нават з Кітая — скрынкі ніколі тут не бачаных апельсінаў.

Мы шчыравалі ў школе і на сваім гародзе, марылі, каб толькі далі спакойна разам хоць тут дажыць свой век.

У гарачы ліпеньскі поўдзень я капаўся на сваіх градах. Па вуліцы шпарка ішла наша суседка Рудэнчыха. Спынілася і паклікала мяне. «Чы чулы вы, што посадылы цього скажэнного Бэрыю?» Я замахаў рукамі, каб змоўкла, азірнуўся, ці не слухае хто. «Та вы нэ лякайтэся. Всі чулы в дітдомі па радзіву. Шпіён він і вбівец». Я стаяў як аглушаны. Убег у хату, хутчэй уключыў чорны рэпрадуктар. Іґралі маршы, расказвалі, як ідзе касавіца на Украіне і жніво ў Малдавіі. І толькі пад вечар пачуў: «Непарушнае адзінства партыі, урада і савецкага народа — залог нашай магутнасці ў гэтыя складаныя дні... Толькі што выкрыты вораг народа Берыя рознымі кар’ерысцкімі махінацыямі ўцёрся ў давер і прабраўся да кіраўніцтва. Яго чакае суд і заслужаная кара».

Я ўхапіў Алю на рукі і пачаў кружыцца па хаце: «Кончыліся нашы пакуты! Пабачыш, нешта зменіцца і ў нашым жыцці!»

Неўзабаве ссыльных пачалі выклікаць у райаддзел НКУС запаўняць анкеты і без асаблівай радасці намякаць, што ўсе хутка паедзем дадому. У хатцы Лідзіі Яўсееўны быў святочны ўздым, гаварылі, хто куды паедзе, расказвалі, што ў Маскву ўжо вяртаюцца з уральскай ссылкі. Сын Вікторыі Сяргееўны напісаў, што вярнулася яе сяброўка па камеры жонка Молатава Жамчужына і спраўлялася пра яе лёс. Іван Андрыянавіч збіраўся ў сваю Успенку. Там ён дваццаць пяць гадоў вучыў дзяцей, атрымаў ордэн «Знак Пашаны», потым лагер і вечную ссылку, але ў самых складаных абставінах заставаўся аптымістам, ніколі не траціў пачуцця гумару, кпіў з сябе самога, што служыць у канторы «Рогі і капыты».

19 жніўня мне абвясцілі, што я вызвалены з ссылкі без зняцця судзімасці. І так кожнаму. Некаму карцела хоць пляму пакінуць. О, гэтая ракавая лічба 19! У 1936 годзе 19 кастрычніка мяне арыштавалі, праз дзесяць гадоў 19 кастрычніка вызвалілі з лагера, 19 ліпеня 1947 года знялі судзімасць, 19 мая 1949 года арыштавалі другі раз, 19 верасня пастанавілі саслаць на пасяленне і вось 19 жніўня адпуска-

юць на крыху даўжэйшы павадок: асуджаны чалавек не меў права жыць у буйных гарадах, сталіцах рэспублік, яго пашпарт быў такой серыі, з якою не вельмі прапісвалі і бралі на работу. Зазірну трохі наперад: пастанова аб маёй рэабілітацыі прынята 19 кастрычніка 1955 года, роўна праз 19 пакутніцкіх гадоў. Ну як тут не быць фаталістам?

Вызваленым без зняцця судзімасці выдавалі «часовы пашпарт» на адзін год — складзеную напал блакітную паперку. Каму яе пакажаш? Што з ёю выпрасіш? Тады я дастаў са свайго спрату пастанову аб зняцці з мяне судзімасці Прэзідыумам Вярхоўнага Савета БССР. Паказаў начальніку. Той здзівіўся, развёў рукамі: «Нічога не ведаю. Я дакладна выконваю ўказанне». Прыйшлося ўзяць «пашпарт» трошкі большы за «воўчы» з вялізным мінусам на геаграфічнай карце.

Неўзабаве мяне выклікалі ў райана і прапанавалі выкладаць рускую мову і літаратуру. Гэта была найвялікшая радасць. На ўрокі ішоў, як на свята, і стараўся, не шкадуючы сіл і часу. Літаратура — мая гарачая і нязменная любоў, і выкладаў яе з натхненнем.

Шкада толькі, што апусцела наша «калонія» ссыльных. Паехалі Эла Рыгораўна і Ганна Якаўлеўна. Не затрымаліся Кінаш і Вацлаў. Раз’ехаліся нашы лепшыя сябры з райцэнтра. А я вырашыў да поўнай рэабілітацыі нікуды не кратацца. Куды ж паедзеш з сям'ёю без пэўнага прыстанку і работы? Нудзіўся, але чакаў адказу з Пракуратуры і Вярхоўнага суда.

На перапынку жнівеньскай канферэнцыі собіла сутыкнуцца ў калідоры з маім «нястомным апекуном» Страпчанкам, і д’ябал тузануў за язык: «Можа, хоць цяпер пакінеце мяне ў спакоі, таварыш сакратар?» Ён сумеўся ад нечаканага нахабства, паглядзеў прыжмуранымі маленькімі вочкамі. «Я займаюся партыйнымі кадрамі, а настаўнікамі — райана». — «Па вашых указаннях». — «А ў вас у Новасібірску, відаць, моцная рука». — «Ніколі там не быў і нікога не ведаю. Проста ёсць яшчэ сумленныя і сапраўдныя людзі». — «А мы што, не сумленныя?» — вырачыўся ён. «Гэта вам лепш вядома». І раптам ён змяніў тон: «Не думаў, што беларусы такія настырныя. Ваша прозвішча памятаю па нарысах у газетах, а потым пісалі — «замаскаваны нацдэм». — «Дык вы-ы з Беларусі?» — «З Крычава». — «Вы ж мяне па-зямляцку кожны год штурхалі ў пятлю. Толькі сям’я стрымлівала». — «Цяпер працуйце спакойна». Я кіўнуў і выйшаў з клуба.

Ішоў па шырокай, асабліва сумнай цяпер пустой вуліцы і дакараў сябе, навошта чапаў землячка, але і стрымацца не мог. Бязмэтна выйшаў на ўскраіну і апынуўся на рынку. На ўкапаных сталах жанкі прадавалі зялёную і галоўкамі цыбулю, бручку, яечкі,

кедравыя арэшкі, воўну, нейкія неданоскі. На стале пад паветкаю з толю ляжаў амаль новы кіцель, сінія брыджы і фуражка з блакітным верхам. Іх прадаваў звольнены ў запас Пушыкаў. Райаддзел амаль цалкам быў скасаваны, і непатрэбныя работнікі раз'язджаліся куды каторы. Я разгубіўся. Адвярнуўся і ён, думаючы, што не пазнаю. На ім была светлая кепка, безрукаўка і сандалеты. У цывільным ён выглядаў дробненькім і зусім не грозным. І ўсё ж я не ўтрымаўся, падышоў: «Прадаяце?» Пушыкаў злосна зіркнуў: «Не, праветрываю». — «А фуражачку я б у вас купіў... на памяць, — узяў і памераў. — Шкода, што малая, а то пафарсіў бы... Як мы яе баяліся».

Крамлёўскія куранты

Пасля адноснага вызвалення амаль яшчэ два гады цярпліва чакаў маленькую паперку, якая вяртала чалавечую годнасць, правы, волю, незаплямленае імя. Дні, тыдні і месяцы цягнуліся марудна, але не пакідала надзея.

Пракуратура апратэставала абвінавачанні 1936 і 1949 гадоў і справу перадала Калегіі Вярхоўнага суда БССР. Я ўяўляў, колькі там разглядалася лёсаў жывых і даўно пахаваных у вечнай мерзлаце, каб з родных і блізкіх зняць страшнае кляймо. Каб меней думаць, шчыраваў у школе і на сваёй невялікай гаспадарцы: летам у таежнай глушэчы касіў і стагаваў сена, зімою даглядаў карову, рэзаў і калоў дровы, кожную раніцу адкідаў снег і прабіваў у сумётах, вышэйшых за мяне, траншэю Аповесці 437 да крынічкі на беразе Біязінкі, высякаў прыступкі на абледзянелым крутаяры, каб можна было ўзысці з вёдрамі вады, па суботах паліў лазню, хадзіў на давераныя мне дзесяцідворкі.

І ў школе пабольшала нагрузка, прыбавілася сшыткаў, планаў, даручылі класнае кіраўніцтва, і наш драмгуртон у клубе кожны месяц выпускаў прэм'еры. Мяне ўжо запрашалі на святочныя настаўніцкія вечарынкі. На іх было шмат бражкі і гарэлкі, не вельмі прыстойных жартаў і песень да крыку. Аднойчы падсела да мяне Бугаёва і зашаптала: «Не п'еш, разумненькі, і толькі пасміхаешся з нас, а я з гора часам залью вочы. Што гэта за жытка — без мужа гадаваць чацвёра дзяцей, а я ж яшчэ не перастарка. І маю маладосць гэты ірад Берыя атруціў — бацьку майго недзе нізашто згнаіў. Вось і засталася недавучкай, з'ехала сюды. Муж быў правільны і ідэйны і мяне такой выхаваў. Столькі насіла камень на сэрцы і от прызналася. Ведаю — плявузгаць не будзеш. З'едзеш хутка і забудзеш нас, дурняў». І

праслязілася. Мне стала шкода яе. Суцяшаў як умеў. І яна была ахвярай нашага страшнага часу.

Нарэшце прыйшоў чаканы пакет з Вярхоўнага суда. Большай радасці ў мяне ніколі не было: 19 кастрычніка 1955 года я быў поўнасцю рэабілітаваны. Зноў 19-га і роўна праз 19 гадоў! Гэта не проста былі каляндарныя гады, а штодзённыя нечалавечыя выпрабаванні у адзіночках, «на канвеерах» у следчых камерах, у карцэрах, на непасільнай рабоце галодным і халодным на лесасеках і пагрузках, на пракладцы ляжнёвак і чыгунак. А нормы! Цяпер нават цяжка ўявіць, як мы іх выконвалі за шэсцьсот грамаў хлеба і тры міскі баланды. Адкуль браліся сіла і цярпенне? Адзін такі цярністы шлях некаторым удавалася вытрываць, але ён паўтарыўся ў 1949-м. Чаму? Навошта? За што аднялі маладосць, лепшыя гады не толькі ў такой драбнаты, як я, а ў мільёнаў таленавіцейшых вучоных, канструктараў, вынаходцаў, камандзіраў і паэтаў, артыстаў, чыгуначнікаў і тых аратых, што, як Рудэнку, бралі «па плану». Дзе яны? Хто вытрываў? Хто вярнуўся? Ды і на тых, хто выкараскаўся з пекла, яшчэ доўга скоса глядзелі, а часам і глядзяць «праведнікі» ўзору 37-га.

Усё часцей прыходзілі лісты ад сяброў і знаёмых па ссылцы. Вікторыя Сяргееўна і Эла Рыгораўна вярнуліся ў Маскву і пачалі працаваць, Ганна Якаўлеўна — у Ленінград, Вера Міхайлаўна — у Баку падала хадайніцтва пра аднаўленне ў партыі, Кінаш у Краматорску вярнуўся на свой завод, Вацлаў — у Мінску. І ўсе запрашалі не мінаць па дарозе дадому. А дзе ў мяне той дом, я і не ведаў, але заставацца тут болей не мог. Вось калі я зразумеў, што такое настальгія. Мне снілася Беларусь, я сам з сабою гаварыў на роднай мове, успомніў забытыя песні, пахі аеру і яблыневага цвету. Родная зямля стала маёй мараю. Дзе б ні ішоў, што б ні рабіў, думаў адно. Усё пачало валіцца з рук, часам адказваў не тое, што трэба было, і наважыўся ехаць. Аля мяне супакойвала і суцяшала, угаворвала дабыць да лета і тады збірацца ў дарогу. А куды? Хто нас там чакае? Каму мы патрэбны? Дзе прыхінеш галаву? Там жа — ні кала ні двара, а тут як ні кажы свая хата, нейкая гаспадарка і работа, з якое ўжо болей не спора і Страпчанка.

І ўсё ж мне з кожным днём рабілася цяжэй і цяжэй. Толькі часам на ўроках забываўся на свае пакуты: так ясна і даверліва глядзелі вочы дзяцей бяргульскіх кержакоў, кардонаўскіх беларусаў, весялоўскіх татарчанят і асцякоў. Я з імі пасябраваў і шчыра палюбіў сваіх непасрэдных і наіўнаватых выхаванцаў. Падросшы, яны, відаць, адчулі, што дарэмна мяне дражнілі «Дэр ман», задавалі абразлівыя пытанні, былі неслухамі і гультаямі.

Пасля зімовых канікулаў я падаў дырэктару заяву, каб вызвалілі мяне ад работы. Ён разгубіўся. Дапытваўся, можа, хто абразіў ці пакрыўдзіў, угаворваў закончыць навучальны год. Я разумеў свой абавязак, але заставацца не мог: усё валілася з рук — клікала воля, каб нішто не нагадвала гэтыя сем пакутлівых гадоў. Пры мне Яўген Паўлавіч пазваніў у райана. Было чуваць, як накінуўся на яго Маеўскі. Дырэктар развёў рукамі, аддаў мне заяву.

Прыйшлося ехаць у раён. Загадчык райана спакушаў мяне з новага навучальнага года пасадаю завуча ў раённай сярэдняй школе, абяцаў кватэру, добрую нагрузку жонцы. Пры мяккасці характару я быў непахісны. «Вас прымусіць пракуратура працаваць да канца навучальнага года», — перайшоў да пагрозы Маеўскі. «Сем гадоў я вам быў не патрэбен, як жабрак, выпрошваў работу на кавалак хлеба, звальненнямі кампраметавалі перад вучнямі і бацькамі. Вы ўяўляеце, у якіх умовах я жыў і працаваў. Прабачце, больш не магу заставацца ні дня».

І ўсё ж давялося ісці да пракурора, выслухаць угаворы і абяцанні і настояць на сваім. Мяне вызвалілі па ўласным жаданні з добраю характарыстыкаю і падзякаю за працу...

Ва ўсіх класах даў апошнія ўрокі, прадыктаваў заданні на дом і з камяком у горле выйшаў са школы. Маю нагрузку развярсталі паміж настаўнікамі. Яны былі радыя дабаўцы да зарплаты, а некаторыя шкадавалі, што пакідаю школу. Я жартаваў: «Застаюцца ў заклад жонка і дзеці».

Калі ўдасца выехаць, пэўна не ведаў. Люты — самы мяцельны ў Сібіры месяц. Снежныя бураны накручваюць сумёты аж да стрэх, завальваюць двары, што сусед адкопвае дзверы ў суседа. Мяце і круціць так, што выцягнутая рука не відаць. У такую завею аднойчы мы з Аляю ледзь не загінулі за некалькі крокаў ад свайго плота. Пакуль ішлі з педсавета па вуліцы, заблудзіць не было як, а сышлі ў наш лажок і па пахі патанулі ў снезе. Грэбліся, грэбліся, тупкая дарога прапала. Вецер збіваў з ног, над галавою, як белыя ведзьмы, свішчуць і круцяцца шорсткія пасмы, поўныя снегу валёнкі спаўзаюць з ног. Выбіліся з сіл і папаўзлі, а куды, і самі не ведаем. Трымаемся, каб толькі не згубіць адно аднаго, паўзём у крутаверці гулкай сцюдзёнай прорвы. Я лёг і прытуліўся шчакою да шорсткага сумёту, і здалося — зусім блізка мільгнула кропелька святла. Няўжо трызненне? Не, не знікае, дрыжыць і мільгае. Я ўхапіў Алю за каўнер кажушка, і папаўзлі на агеньчык. Пераваліліся цераз замеценае прасла плота і дагрэбліся да свайго ганка. Увайшлі, як два снежныя слупы.

Электрычнасць даўно выключылі, на стале гарэла ўкручаная лямпа і выратавала нас.

Такая ж завіруха ўсхадзілася перад маім ад'ездам. Гусенічныя трактары з вялізнымі клінамі прабівалі дарогу машынам па збожжа, пакуль лютавала завея. Раптам усё сціхла, заіскрыліся дзівосныя сумёты, ударылі маразы з барвовымі світаннямі і малінавымі заходамі. У Барабінск збіраўся ехаць калгасны шафёр, марудны, губасты і маўклівы Ахмед Асанаў, і паабяцаў узяць і мяне.

Ранічкаю з фанерным чамаданчыкам я прыйшоў да яго. Мяне праводзілі Аля і Таня. У двары пад грузавіком невялічкае вогнішча разагравала матор. Я развітаўся з дачушкаю на вуліцы, яна выцерла рукавічкаю вочы і пабегла ў школу. Мы зайшлі ў хату. Ахмед павольна сёрбаў зацірку і маўчаў. У Алі першага ўрока не было, і яна цярпліва чакала... У сенцах пачуўся тупат ног, і ў хату ўваліўся ўвесь мой клас: заплаканая Таня сказала, што я ад'язджаю, яны сарваліся з урока і прыбеглі развітацца. Я расчуліўся да слёз. Шкода было пакідаць гэтых шчырых, з самага маленства працавітых, прагных да ведаў дзяцей, якія яшчэ не бачылі радасці, але і заставацца не было як. Мае мілыя вучні махалі мне ўслед, пакуль машына не завярнула за апошнюю хату.

Ад Барабінска да Масквы ў перапоўненым, душным і тлумным вагоне ехалі больш за чацвёра сутак. На станцыях сыходзілі адны, садзіліся другія са сваімі размовамі і навінамі. У Кунгуры амаль усе пасажыры кінуліся да прывакзальных ларкоў, і вагоны напоўніліся гліняньмі і фарфоравымі статуэткамі «Гаспадыні меднай гары», саматужнымі ўпрыгожаннямі з уральскіх самацветаў, капілкамі ў выглядзе размаляваных катоў і сабачак са шчылінамі для манет.

Па вагонах часта шасталі не так даўно амнісціраваныя «мазурыкі». Я іх пазнаваў з першага погляду, як даўніх знаёмых па бараках і брыгадах, і адшываў некалькімі сказамі на блатным жаргоне. Відаць, лічылі за свайго і пакідалі за мною «сферу дзейнасці».

У сталіцу прыехаў 16 лютага. Выйшаў на прывакзальную плошчу, агледзеўся, аж не верылася, што я ў Маскве. Не, яна — стольная! У кіёску купіў і разгарнуў свежую «Праўду». 14-га адкрыўся Дваццаты з'езд партыі. На першай старонцы — здымак Прэзідыума, а над ім у нішы скульптура Леніна на ўвесь рост. Толькі Леніна. Чаму ж няма таго, хто яго так доўга засланяў на плакатах і медалях? Яны ж побач у Маўзалеі? Падумаў і не прыдаў вялікага значэння.

Адрас Вікторыі Сяргееўны ведаў на памяць, але ў каго ні пытаўся, дзе той Лучнікаў завулак, толькі пацiскалі плячамі і разводзілі рукамі. Стаяў на ўскрайку тратуара са сваім няўклюдным

чорным чамаданам, глядзеў на людную мітуслівую плошчу, на галубоў у лужынах веснавой вады, на адліжную, у лёгкай смузе Маскву. Апошні раз я яе бачыў сем гадоў назад цераз краты «сталыпінскага» вагона, а ў сваёй таежнай глушы толькі па радыё чуў бой курантаў і знаёмыя галасы Левітана, Высоцкай і Тобіяша. Не верылася, што некалі ступлю на яе вуліцы і плошчы, убачу Крэмль, Спаскую вежу і Маўзалей. Але няма чаго раскісаць, трэба неяк дабірацца на той невядомы завулак. І раптам успомніў: Вікторыя Сяргееўна казала, што побач Політэхнічны музей і Лубянскі праезд. Там жыў, хадзіў і памёр Маякоўскі.

Першая думка — сесці ў таксі, але страшна — колькі гэта можа каштаваць? Кожная ж капейка на ўліку, а калі яе яшчэ заробіш?

Пачаў дабірацца на аўтобусах і тралейбусах, надакучаць роспытамі. А на мяне глядзелі падазрона. Па маім выцертым, у асцюках, доўгім паліце, злінялай шапцы і тоўстых мокрых валёнках, відаць, здагадваліся, адкуль я выскачыў, і маглі паклікаць міліцыю.

Дабраўся-такі на Марасейку, а там ужо рукою падаць да Лучнікавага завулка. Стары дом з брудным абшарпаным пад'ездам, дзверы, абабітыя дзіраваю цыратаю з касмыкамі чорнай ваты, на вушаку, як гузікі ў гармоніку, белыя кнопкі электрычных званкоў. Знайшоў патрэбны, далікатна націснуў і доўга стаяў. За дзвярыма пачуліся галасы, нехта некага гукаў, ляснулі засаўкі. Дзверы адчыніла невысокая сіваватая жанчына, падобная на Вікторыю Сяргееўну, і ўпусціла ў доўгі цемнаваты калідор з нейкімі куфрамі, скрынкамі, падвешанымі на сценах бляшанымі ваннамі і веласіпедам пад столлю. «Вікця, прымай госця». З суседняга пакоя выйшла мілая Вікторыя Сяргееўна і прадставіла сваю старэйшую сястру Людмілу, «караган-дзінку са стажам». Пакуль сёстры сядзелі ў лагерах і ссылках, іх вы-ракліся мужы (не ў прыклад многім жонкам), але ў абедзвюх выраслі слаўныя сыны, шчыра адданыя мацяркам. Яны ўтрымалі гэтую «каму-налку» і зберaглі ўсё, што маглі зберагчы, — сумленне і добрую душу.

Я адчуваў сябе няёмка і скавана. І не дзіва, каб не здзічэць за столькі гадоў. Ступаў на дыбачках, каб нікога не патрывожыць, каб шматлікія суседзі не ўпікалі маіх гаспадынь «заезджым домам». Па калідоры і ў кухні шасталі і гучна гаварылі жанчыны ў доўгіх злінялых халатах, з папяровымі папільёткамі ў валасах, нешта варылі і смажылі на сваіх керагазах і прымусах. Я цярпліва чакаў, калі яны схлынуць, каб прайсці да ўмывальніка.

Праз некалькі гадзін, бачачы непадробную шчырасць і нязмушаную ўвагу мілых сясцёр і іх сыноў, я адчуў сябе смялей і вальней.

Мне хацелася пахадзіць па Маскве, пастаяць у доўгай чарзе да Маўзалея Леніна, наведаць Траццякоўку, з’ездзіць у Хамоўнікі, падыхаць паветрам Талстога, пабыць у кватэры Чэхава, пакланіцца Пушкіну. Вікторыя Сяргееўна збіралася пайсці разам, але я адмовіўся, каб не кампраметаваць сваім таежным выглядам, а схлусіў, што хачу самастойна паблукаць па сталіцы.

Увечары толькі і гаворкі было пра партыйны з’езд. Усе чакалі вялікіх змен, асцярожна гаварылі пра нейкія новыя ацэнкі ролі Сталіна, хоць усё яшчэ азіраліся, баючыся яго і мёртвага. Але ўсюды адчуваўся ўздым, раскаванасць, болей было ўсмешак і светлых абліччаў.

На другі дзень Вікторыя Сяргееўна сказала, што ўвечары ідзём у МХАТ на «Крамлёўскія куранты». Я ніколі не быў у гэтым славутым тэатры і чакаў вечара, як малое дзіця навагодняй ёлкі. Білеты ёй дастала Жамчужына. Я адпрасаваў сваю адзіную белую кашулю і стракаценькі гальштук, навёў на штаны стрэлачкі, мне падабралі чаравікі сына Людмілы Сяргееўны. Каб не вельмі кідацца ў вочы, у тэатр мы прыехалі незадоўга да пачатку спектакля. У гардэробе і вузкіх калідорах я аж зажмурыўся ад бляску генеральскіх пагонаў, гузікаў, ордэнаў і лампасаў, ад Зорак Герояў, ад кідкіх жаночых убораў. Амаль усе былі з ордэнскімі планкамі і дэпутацкімі значкамі, галаву п’янілі пахі тонкіх духоў. Куды я трапіў? Тузануў за вуха, ці не сон гэта. Я цicнуўся да сцяны, каб нікому не замінаць, глядзеў на шчаслівых людзей, а яны, як даўнія знаёмыя, стаялі купкамі, гучна гаварылі, жартавалі, смяяліся. Каб не кідацца ў вочы, я папрасіў маіх спадарожніц паказаць нашы месцы. Яны былі на першым ярусе балкона, па правую руку ад сцэны. Пад намі была ўся зала. Пасля трэцяга званка па праходзе ішла невысокая жанчына ў чорным плацці з расшытым бісерам рыдыкюлем, белыя кароткія валасы зачэсаны назад. У зале загрымела авацыя. Жанчына спынілася каля першага рада, павярнулася да публікі, пакланілася на ўсе бакі і села. Авацыя працягвалася. Па зале прашалясцела: «Кніпер-Чэхава». Фантастыка! Я бачу тую самую Вольгу Леанардаўну, якая да апошняй яго хвіліны была з вялікім Чэхавым, ведала Талстога, Шаляпіна, Горкага, Станіслаўскага, Левітана і Купрына, Андрэева і Буніна. І вось яна некаму ўсміхаецца, ківае прыгожай галавой, папраўляе срабрыстыя валасы.

Пачалі цямнець люстры. Сэрца заміpae ад хвалявання: вось-вось рассунецца заслона з чайкаю і пачнецца цуд. Але зноў воплескі скаланулі залу. Усе ўсталі, усталі і мы, не ведаючы чаго. Якраз насупраць нас ва ўрадавую ложу ўваходзілі Хрушчоў, Булганін, Мікаян, Суслаў і некалькі незнаёмых у цывільным. Я толькі цяпер зразумеў, што трапіў на спектакль для дэлегатаў Дваццатага з’езда партыі. Пасля ўсяго

перажытага апынуцца ў адной зале з кіраўнікамі партыі і дзяржавы, з лепшымі людзьмі краіны здавалася неверагодным, а часам нерэальным. З'яўленне Барыса Смірнова ў ролі Леніна сустрэў шквал апладысментаў. Ён быў такі жывы, такі натуральны, велічны і просты і поўнасцю супадаў з маім уяўленнем Правадыра ад самага дзяцінства. Увага гледачоў раздвойвалася паміж сцэнаю і ўрадаваю ложаю. Хрушчоў ажыўлена ўсміхаўся, глядзеў у розныя бакі. Калі ў кабінеце Леніна з'явілася магутная постаць Барыса Ліванава ў ролі інжынера Забеліна з клуначкам пад пахаю, Мікаян пакратаў Мікіту Сяргеевіча за плячо, звярнуў увагу на сцэну і весела засмяяўся, потым частаваў суседзяў, відаць, цукеркамі з круглай бляшаначкі. Я ў той вечар яшчэ не ведаў усяе праўды, якую сказала партыя на гэтым пераломным з'ездзе, але на памяць міжволі прыходзілі мае сябры па агульных пакутах, паплечнікі і напарнікі на лесасеках і бесперапынных пагрузках. Дзе яны, маладыя, сумленныя, адданыя народу і роднай зямлі? Хто знойдзе іх магілы ў вечнай мерзлаце?

Гэты вечар у тэатры, размовы, здагадкі, чуткі і спадзяванні перавярнулі ўсю душу, далі сілу і веру, што пачынаецца іншае жыццё ў нашага адданага, непахіснага і незласлівага народа. Можа, нешта зменіцца і ў мяне. Але я яшчэ не ўяўляў, куды вынесе лёс, што чакае заўтра, дзе мой прытулак, хто сустрэне, хто адштурхне. Марыў аб адным — усім астатнім жыццём давесці, што заўсёды быў адданы свайму народу і Радзіме, ні ўчынкам, ні думкаю ніколі не здрадзіў ідэалам, у якія паверыў з маленства, якім быў адданы і верны ў бядзе і пакутах.

Я марыў пасяліцца ў ціхім раённым мястэчку, пры рэчцы і лесе, вучыць дзяцей дабру і сумленню, любові да пявучага роднага слова, адкрываць скарбы людскога розуму і духу.

Праз два дні з такімі марамі начным цягніком выехаў у Мінск. Толькі за Вязьмаю змарыў сон. Пад хісткі грукат колаў сніліся за хвалістымі сумётамі мая хата, наўкол, як прывід, заінелая тайга, над срэбна-блакітным прасторам — вялікі месяц і буйныя зоры. Я адчуў цёплае дыханне прытуленага да грудзей маленькага сына і пачуў яго настойлівы галасок: «Тата, дастань Месяц».

Прахапіўся і ўспомніў, што там даўно ўжо развіднела, над хатамі гайдаюцца белыя слупкі дыму, а наўкол — такія сінія снягі. Аля з Таняю спяшаюцца ў школу. Хто ж ім праб'е ў сумётах сцежку?.. Калі зноў будзем разам? І расла трывога: «Куды еду, дзе прыхіну галаву, каму я патрэбен?»

За акном шарэла світанне. На адхонах сям-там яшчэ ляжалі лапікі пачарнелага снегу. Відаць, будзе ранняя вясна. Што яна мне прынясе? Адлігу ці зноў сцюжу?

Замільгалі назвы беларускіх станцый. Ад хвалявання хадзіў і хадзіў па праходзе вагона — думаў, строіў планы то светлыя, то змрочныя. Але колькі ні плануй, жыццё ўсё вырашае пасвойму і нечакана выносіць зусім на іншы бераг.

Вынесла яно і мяне ў свет, пра які я і не адважваўся марыць.

Я пражыў доўгае, складанае, пакутнае і цікавае жыццё, аж не верыцца, што ўсё перажытае было са мною. А было, і нічога забыць нельга. Я дзяліў горкую долю свайго народа і шчаслівы, што цяпер магу паспавядацца за сябе і сваіх незваротных сяброў.

Красавік 1987 — сакавік 1988 гг.

РАЗВІТАННЕ

Адказаў няма на пытанні,
Ні — важных і мудрых высноў...
Настала пара развітання
З надзеяй сустрэцца ізноў.

САМ САБЕ

Я і ў няволі вольны быў ,
Бо верыў, што збавенне прыйдзе,—
Каго хацеў, таго любіў,
А ненавісных
ненавідзеў.

Ішоў у замець след у след,
Як ходзяць толькі лесарубы,
І быў са мной уласны свет
Круты,
бязлітасны
і грубы.

Так існаваў я з году ў год,
Складаў то оды, то праклёны,
То быў мой свет, як чорны лёд,
А то — блакітны і зялёны.

Сабе не здраджваў я нідзе,
Бо верыў, што збавенне будзе,
Не для мяне, дык для людзей,
Што мараць кожны дзень аб цудзе.

Я не чарсцвеў і не грубеў,
Не прыстасоўваўся ніколі,
Бо верны толькі сам сабе
І у няволі, і на волі.

СПОВЕДЗЬ

Можа, гэта апошняе лета
Каля ціхай празрыстай вады,
Можа, ў жніўні ці ў студзені Лета
І мяне паглыне назаўжды.

Застануцца пажоўклыя кніжкі,
Што, магчыма, ніхто не чытаў,
Што маўчаць, як пустыя кілішкі
Ці як звон, што званіць перастаў.

Можа, заўтра, а можа, і сёння
У трывозе ці ў ціхай журбе
На зялёным і росным улонні
Прачытаю самога сябе

І даверліваму чалавеку,
Забароны зламаўшы мяжу,
Пра сябе, як гісторыю веку,
Да драбніцы ўсё раскажу,

Бо, да памяці вечна прыкуты,
Што спакою дасюль не дае,
Прыгадаю чужыя пакуты
І пра радасці ўспомню свае.

Іх майму пакаленню хапала:
Сем стагоддзяў за семдзесят год
Мы прайшлі. Дзе нага не ступала,
Узнімаўся і падаў народ.

У прамовы хісталася вера,
Калі ўсё засланяла хвала,
Бо звінела на пласе сякера
І дарога да скону вяла.

Ну а я, не спакушаны лёсам,
Праз ружовы не ўбачыў туман
За усмешкамі горкія слёзы
І пусты патэтычны падман.

За асобай знікалі асобы,
Хоць «у-р-р-а-а!» не сціхала ўвушшу,
А пакуты вышэйшае пробы
Навылет праціналі душу.

За калючым напружаным дротам
Я да болю спазнаў усяго,
Але быў неразлучны з народам
І часцінкаю кроўнай яго.

Сёння б мне нарадзіцца нанова,
Але ўжо не сляпым і глухім,
Каб С У М Л Е Н Н Е - адзінае слова
Засталося пашчадкам маім.

КАЛЕКІ

Цяпер калек амаль што не відно,
Яны нібыта канулі на дно,
Адолеўшы нягоды ўсе і здзекі,
Але жывуць, як і жылі даўно,
На свеце непрыкметныя калекі.

Сляпыя лепей за відушчых бачаць,
Што і сябры і несябры іх значаць,
Ім зразумелы ўвесь складаны свет.
Яны не скардзяцца, не плачуць,
А пакідаюць свой прыкметны след.

Калекі ёсць з нагамі і з рукамі,
З нястомнымі даўгімі языкамі
І з каршучынай сілай зроку,
Што прабіваюцца наперад кулакамі,
Каб не застацца ззаду або збоку.

У іх энергіі на цэлы генератар,
Бо кожны з іх салодкага аматар
І горкага ніколі не мінае —
Глытае ўсё, нібыта алігатар,
І жыць яму нішто не замінае.

О, колькі ж вас, укормленых калек,
Нагадаваў наш неспакойны век?
З душой бетоннаю і без душы,
Сабе на радасць, некаму на здзек,
Калі камандуюць: «Трымай, ламі, душы!»

А самі выдаюць казённыя прамовы
Пра дасягненні і пра росквіт мовы,
Ад кожнае хваробы маюць лекі,
Але відно — прыём у іх не новы...
Пара на пенсію, таварышы калекі!

НАРОД

Мы, напэўна, адзіныя ў свеце
Што забылі, як маці завуць.
Так і нас ацураюцца дзеці
І спакойна свой век дажывуць.

Разбяруць яны ўсё да асновы,
Не забудуць каня закілзаць,
Толькі роднае матчына слова
Не захочуць у спадчыну ўзяць.

Хто ж знявечыў і памяць, і слова,
Немаце забяспечыў размах?
Паўстагоддзя сумленне і мову
Адымалі знявага і страх.

У душы не загояцца болькі,
Бо ідзе наша мова на звод.
Так насельніцтвам зробімся толькі,
Калі з моваю знікне народ.

СІЛА

Сіле розуму не трэба.
Знай адно: ламі, крышы,
Здабывай кавалак хлеба

І — нічога для душы.

Каб дужэць і моц не траціць,
Каб ніхто не перамог,
Дужы нават бацьку з маці
Скруціць у барані рог.

Дужы шмат не разважае,
Толькі слухае загад,
Толькі тых і паважае,
Хто выплочвае аклад.

Бачылі аднойчы сведкі,
Як дубінкай ён трасе,
На магілах топча кветкі
І таго, хто іх нясе.

Ён лютуе безупынку,
Ён штурмуе на хаду.
Мы ж яму далі дубінку
Самі на сваю бяду.

МАЎЧАЛЬНІКІ

Спрачаюцца,
хвалююцца,
крычаць
Хлапцы за мову, за лясы і рэкі,
А вось славутасці маўчаць —
Ні бэ
ні мэ
ні ку-ка-рэ-ку.

Баяцца дэмакратыі яны,
Таму ў палоне змрочнага настрою,
Бо званні, прэміі і ардэны
Ім даставаліся ў пару застою.

Іх прывучылі так галасаваць,
І пляскаць у далоні па заданню,

І кожнаму ўсміхацца, і ўставаць,
Што лепш ніхто не плясне і не ўстане.

На іх — амаль што вечнасці пячаць,
А ім усё чагосьці мала.
Хлапцы за мову,
за лясы крычаць,
Але маўчаць
зацята аксакалы.

ЧАРГА

Нас павучаюць: «Ленін сам стаяў
Па шклянку чаю ў сталоўцы,
Усім пакрыўджаным спрыяў
І сірат гладзіў па галоўцы.

Таму ў Правадыра вучыцеся усе
Спагадзе, ласцы і ў чарзе стаянню
І прывыкайце пакрысе
Нястачы ўсе ўспрымаць без хвалявання».

У чэргах паўстагоддзя мы стаім,
Прывычныя да хамства і абразы,
І толькі з ідэолагам сваім
Не стрэліся у чэргах аніразу.

Чым ён харчуецца штодня?
Паветрам, пэўна, ці вадою з крана?
А сыты ж сам, і кормная радня
Яму цытаткі спісвае старанна,

Каб павучаць усіх натхнёным сказам,
Пад'еўшы балыка і пірага...
Пакуль ён з намі ў хвост не стане разам,
Ніколі ў нас не кончыцца чарга.

ЗВОДНЫ ХОР

Здаецца, гэта — страшны сон:
Піяна і крашчэнда
Пяюць харысты ва ўнісон
Астатні опус Бэндэ.

Гучаць суладна галасы,
І за салістам тэму
Вядуць адны, адны басы:
«Хутчэй лаві нацдэма».

Відаць, з архіва прывалок
Ім дырыжор пахмуры
І, кроў адмыўшы, даў знарок
Старонкі партытуры.

Мы ачунялі пакрысе,
І ведаюць нямногія,
Як калаціліся усе
Ад той тэрміналогіі.

Ды зноў задзягваюць басы:
«Нацдэмы», «змовы», «зборышчы»,
І падбірае ж галасы
Той самадзейны хор яшчэ.

Які ж зацяты дырыжор
На нотах ставіў галачку,
Каб заспявалі «до-мінор»,
Прыняўшы ў Бэндэ палачку.

Як апантаны, зводны хор
Усе паблытаў тэрміны
І, перайшоўшы на мажор,
У поўнач кліча Бермана[1]

А прачытаўшы перад сном
Вячэрнюю газету,

[1] Берман — былы нарком НКУС БССР.

Узніклі краты за акном
І Бэндэ з таго свету.

Не трэба мне набыткаў мець
Ні мала і ні многа,
Баюся толькі анямець
З увішнай дапамогай.

Хто ж дырыжор? Каму служыць
Наняўся ён нанова?
Відаць, за крэселца дрыжыдь
У час п е р а б у д о в ы.

ЮНАКІ

Колькі вас загінула,
скажыце,
Дзе вас пахавалі і калі?
Не ў стаптаным беларускім жыце,
А ў чужой знявечанай зямлі.

Колькі вас,
яшчэ не цалаваных,
Не спазнаўшых радасці ў жыцці,
Заціскала вогненныя раны
І дамоў не здолела прыйсці?

Што дала ў трынаццатым стагоддзі
Тая непатрэбная вайна?
Вамі ў кожным жудасным паходзе
Сплочана крывавая цана.

Што і ад каго вы адстаялі?
Дзе вы свой закончылі паход?
Многія сабе заваявалі
Помнікі у васемнаццаць год.

І цяпер у апусцелай хаце
Праклінае кожны дзень вайны
І глядзіць заплаканая маці

Не на сына, а на ардэны.

...На чало жалобнай Беларусі
З жалем пазіраю ўсё часцей.
Хоць не веру ў Бога, а малюся
Я за ўсіх унукаў і дзяцей.

ПАВАГА

Мы развучыліся смяяцца
І паважаць саміх сябе,
Адданыя нялёгкай працы
І непатрэбнай «барацьбе».

За што я толькі не змагаўся?
За новы быт
і за калгас,
Не сумняваўся, не вагаўся,
Бо ясна ўсё было для нас.

Заўжды было адзінадушша
Ад Брэста і да Калымы,
Ды толькі, што такое душы,
Не ведалі з маленства мы.

А нешта горача смылела,
Сумненні мучылі спярша,
Пакуль не зразумеў нясмела,
Што ные ўсё-такі
душа,

Што ёсць спагада і сумленне,
Што жорсткасць «барацьбы» міне.
Пакуль я думаў, на калені
Цішком паставілі мяне

І так аблыталі хлуснёю,
Так апаганілі душу,
Што ўжо лічылася віною,
Калі нічога не схлушу.

Найбольшы грэшнік і злачынец
Трапляе ў пекла толькі раз,
А я аж двойчы
без прычыны
Прайшоў яго ў кароткі час.

Нас болей пеклам не пужаюць
У час сумлення і падзей,
Нібыта нават паважаюць
Бядою мечаных людзей.

ДЗВЕ МАМЫ

Ваўчыца

Знайшлі ваўчынае лагло.
Брахаў сабака як наняты,
Хоць і ваўчыцы не было,
Вішчалі толькі ваўчаняты.

Іх скідалі ў каляны мех,
Перавярнулі ўсю бярлогу.
Паехалі.
І свежы снег
Замёў да раніцы дарогу.

А ў поўнач у канцы сяла,
За хатай пад вярбой пахілай,
Завея лютая гула
І жаласна ваўчыца выла.

Стагнала нема поч у ноч
Ад болю,
стомы і марозу,
І падалі з гарачых воч
На ледзяную сцежку слёзы.

Ад сцюжы заінела поўсць,
Як абручы, тырчалі скабы,
У горле клекатала злосць,

Скрываўленыя нылі лапы.

Нацятая, нібы струна,
Паўзла туды, дзе ваўчаняты,
Ды ўдарыла святло з акна,
І выбег паляўнічы з хаты.

Пераляцеўшы цераз плот,
Імчалася ў хмызняк ваўчыца,
Але жакан
і буйны шрот
Яе дагналі за крыніцай.

Яна ляжала да пары,
Пакуль не адгула віхура...
І доўга у глухім двары
На плоце
вымярзала шкура.

Вясёлая мама

Вялізная колькасць сірот пры жывых бацьках (па статыстыцы — 100 тысяч штогод, 95 працэнтаў ад агульнай колькасці сірот).
«Литературная Россия», 1988. № 6

У лесе на аўтобусным прыпынку
Забыла маці сонную дзяўчынку
І з'ехала сама у белы свет.
Завеяў пыл яе няцвёрды след.

Дзяўчынка недзе доўгімі начамі
У дзіцячым доме цягнецца да мамы.
Ёй часам хлусяць добрыя суседзі:
«Не плач. Яна вось-вось прыедзе».

Чакае. Але мамы ўсё няма.
Мінула восень, адгула зіма,
І за вясною прашумела лета.

Ей хлусядь:
«Мабыць, не дастаць білета,

А можа, захварэла не на жарты,
Таму чакай, а бедаваць не варта».
Дачка чакае, як дзівоснай явы,
І спіць спакойна на руках Дзяржавы.

А мама недзе у бязладдзі шэрым
Гуляе зноў з чарговым кавалерам,
А потым хлапчука або дзяўчынку
Забудзе на глухім лясным прыпынку.

Няўжо і праўда — варта павучыцца
Такой вясёлай маме у ваўчыцы.

КЛОПАТ

Стварылі нам усе умовы,
Каб адвучыць ад роднай мовы.
Мы паступова ўсе нямеем —
Ні думаць,
ні спяваць не ўмеем
На мове Коласа з Купалам,
Бо пераконваюць з запалам
Зацятыя функцыянеры,
Што можна лёгка жыць без веры
У запаветы Скарыны,
Бо мы —
Бязродныя сыны,
Што і адной хапае мовы.
Навошта ж нам тлуміць галовы?
А дзе, якія ў нас вытокі,
Не варта лішняе марокі,
Бо ёсць адзін дэвіз: «Наперад!»
Але баліць душа,
як верад,
Што робім, крок,
а два — назад
І не выконваем загад.

А нам патрэбны не загады,
А больш увагі
і спагады,
Душы
і чыстага сумлення,
Ад чынадралаў вызвалення,
Каб беды ўсе перамаглі
Сыны Савецкае зямлі.

ДЭМАКРАТЫЯ

З. С. Пазняку

Намаўчаліся з кляпам у роце,
Зацягнулі папружкі тужэй.
Чынадрал на ранейшай рабоце
Марыць,
як бы ўтрымацца даўжэй.

Бюракратаў ад сёл да сталіцы
Не адзін расплядзіўся мільён,
А да іх
і сілком не прабіцца
Пфаз глухі
сакратарак заслон.

Нехта ганьбу з паклёпамі строчыць,
І складае даносы ў тамы,
І атрутаю пырскае ў вочы,
Каб нічога
не ўбачылі мы.

Іх нямала яшчэ на пасадах,
Бо наўкол сваякі і радня,
Задаволеных,
сытых і радых,
Што вяртушкамі верцяць штодня.

За галоснасць,
за праўду з сумленнем
Даражэй анічога няма.

паставім хлусню на калені —
Дэмакратыя ўкленчыць сама.

ІНЕРЦЫЯ

Усё ты ведаеш, усё ты разумееш,
Што можна, а што нельга і чаму,
Ты слова кожнае прасееш і правееш,
Бо ўсё табе вядома аднаму.

Не тая опера, у п'есе многа солі,
А ў вершы аптымізму не стае.
Адказныя інструкцыі на столі
Запісаны, як ісціны твае.

Хоць сам не ведаеш ніводнай ноты
І нават да верлібра не дарос,
А крэсліш бездакорныя работы
І учыняеш аўтарам разнос.

Ды раптам нечакана стала млосна,
Аж сківаць звярнуў направа боль,
Калі загаварылі пра галоснасць,
А ты дасюль усё глядзіш на столь.

ГОЛЫЯ КАРАЛІ

О, колькі голых каралёў
Жыве і ходзіць паміж намі,
І ўсе ў кальчугах з медалёў,
З пасадамі і з ардэнамі.

І кабінеты, і чыны
Ім дасталіся ў час нягоды,
За іх трымаюцца яны,
Хоць голыя заўсёды.

МАНАЛОГ ПЕНСІЯНЕРКІ

Ні гармонікам, ні песняю
Нас не радуе ніхто,
Толькі дзед, што носіць пенсію,
Часам стукне у акно.

Зіркне, як шчарбаты месяц,
Нешта схлусіць пра калгас
І прапаў, бо кожны месяц
Ён прыходзіць толькі раз.

Нешта шыеш, нешта пораш
Ды куплены хлеб жуеш,
Гучна з радзівам гаворыш
І пытанні задаеш,

А яно і не адкажа —
Ўсё гаворыць пра Каір,
Пра жніво, здабыткі нашы
Ды пра барацьбу за мір.

Ломіць крыж у непагоду,
Хоць ты літасці малі...
Мы ж змагаемся заўсёды,
А рабіць няма калі.

Я няўвагу прабачаю
І што песня ў іх адна,
Але ўсё ж не выключаю
Рэпрадуктар давідна,
Нават сплю і прыкмячаю,
Быццам дома не адна.

Дажываю век з бядою,
З ёю ўстану, лягу спаць,
А прачнуся — зноў надоі,
Зноў касьба і сенажаць,

Зноў пра парыхтоўкі мяса
І гаворыць, і пяе,

Дзе, чаго, якім калгасам
І чаму не дастае.

Слухаю і ўсё дзіўлюся
На світанні і ўначы:
Нас ніхто ж у Беларусі
Жаць і сеяць не вучыў,

Самі сеялі і жалі,
Мелі плуг, касу і цэп,
І таму нас паважалі
За вяндліну і за хлеб.

Мы ж заўсёды шчыравалі
Ад відна і да цямна,
Злыдням спуску не давалі,
А цяпер чыя віна,

Што ўсяго адзін гаруе,
Ды і той часцей з калек,
Але ім штодня кіруе
Аж трынаццаць чалавек.

Хтось крычыць: «Ары па снезе,
Не чакай сухой вясны»,
Бо крыкун у крэсла лезе,
Дзе высокія чыны.

Потым сам жа акт падпіша,
Што насенне звёў мароз,
Што яшчэ на полі мышы
З'елі жыта і авёс.

Ну а сам, бы кормнік, сыты
Рады, што з калгаса ўцёк,
І заместа світкі — світу
За сабою прывалок.

Так вось думаю штодзённа
І ўздыхаю пакрысе
Ды чакаю паштальёна —

Можа, радасць прынясе

Ад дзяцей, што збеглі з дому
І даўно кіруюць мной,
І бяскормніцу, вядома,
Я лічу сваёй віной,

Бо дзяцей не прывучыла
На загоне шчыраваць...
Ноччу вёска як магіла,
Нават плачу не чуваць.

НА ЗМЯРКАННІ

За вокнамі — снег,
І — лясы, і лясы,
У замеці знікла дарога...
Я думаю часта,
Што ў нашы часы
Да Ісціны так, як да Бога,
Ніяк не прабіцца,
Ніяк не дайсці,
Ніяк не паставіць хлусню на калені.
Адзіны ратунак
У нашым Жыцці —
Забытая Праўда, Любоў і Сумленне.
За вокнамі снег, і — лясы, і лясы,
І нехта блукае ўначы недалечка,
Гукае, і ледзьве чуваць галасы,
А я на змярканні запальваю свечку.

МАЕ ЖУРАЎЛІ

Мне семдзесят пяць,
А здаецца, учора
Мне людзі прысвоілі
Тытул селькора,
Я ў вецер і ў стынь
Прабіваўся па снезе,

Каб лямпу хутчэй
Засвяціць у лікбезе.
Да поўначы там
Засядалі камбеды,
І «Мы — не рабы»,—
Паўтаралі кабеты,
А потым у Менску
На беразе рэчкі
Вясной бушавалі
Студэнцкія спрэчкі.
Мы вершы чыталі
З агульнае згоды,
Ды пільна за намі
Сачылі сексоты,
Каб нас паздаваць
У калматыя лапы,
Што рукі круцілі
І гналі ў этапы.
Я верыў, што будуць
Не вечна нягоды,
Што Праўду здабудзем,
І ўжо назаўсёды.
Дажыў, дачакаўся
Жаданае волі,
Каб гора не ведаў
Ніхто і ніколі.

Мае жураўлі
Узнімаюцца клінам,
А я іх прашу:
«Пачакайце
хві-лі-ну!»

СТРАШНЫ СУД

Мне сніўся страшны суд.
О, як падсудных многа —
Святых і праведных
І грэшных пазнаю,
І перад мудрым і суровым Богам

І я навыцяжку стаю.

Ён перагортвае мае дасье
І робіць на палях паметкі.
Калоціць страх, калі усе
З'явіліся пакрыўджаныя сведкі.

Былы хлапчук стаў барадатым дзедам
І сведчыць, што ў пару пякельных зім
Я сто гадоў назад сваім абедам
Не здагадаўся падзяліцца з ім.

І следчы колішні, хоць выгнаны з пасады,
Гатоў згнаць усіх да аднаго,
Бо праз мяне за «превышенье» ўлады
На гэты свет адправілі яго.

Глытаюць зарубежныя таблеткі,
Бо смеласці і моцы не стае,
Упартыя
разгневаныя сведкі —
Даўнейшыя каханыя мае,

Амаль шкілеты колішніх дзяўчынак
Даводзяць Богу,
што мая віна
У тым, што ўзяў надоўга адпачынак
І жонкаю не стала ні адна.

А каб тады яны мяне засеклі
І ўбачылі, як ноччу павялі
І у якім я апынуўся пекле,
Такога б кавалера праклялі.

А вось дрыжыць ссівелы выпівоха,
Над ім гайдаюцца і неба, і Зямля.
Ён папракае
і мяне
і Бога,
Што на пахмелку не далі рубля.

Юнак абвінавачвае ў няўвазе,
Бо не пусціў «у паэтычны клан».
Я запісаць прашу, што ў кожным сказе
Ён — безнадзейны графаман.

Прашу, нарэшце, злітавацца: «Божа,
Я з пекла выскачыў, дык пеклам не карай,
А твой прысуд, магчыма, дапаможа
І мне пуцёўку выпрасіць у рай».

Хвалююся, і веру, і не веру —
Прысуд падпісаны. Малі ці не малі...
Ды раптам нехта адчыняе дзверы.
Прачнуўся.
О, як добра на Зямлі!

НА ГЭТЫМ СВЕЦЕ

Я быў, і неаднойчы, на тым свеце
І не праліў ніводнае слязы,
Калі мяне адвозілі ў карэце
Рэаніматары аж тры разы.

І аніяк не вымаліць ратунку
Амаль што на смяротным рубяжы.
Як ні круці — выцягвайся у струнку
І нерухома дзень і ноч ляжы.

Не ўпэўнены, жывы ці нежывы я,
Вяду з кашчаваю каргою доўгі торг
І прад'яўляю на жыццё правы я,
Яна ж ласкава запрашае ў морг.

А я ўпінаюся, кажу: «Чакаюць дзеці
Даўно мяне ў пакойчыку пустым»—
І пераконваю, што і на гэтым свеце
Ніколечкі не горай, чым на тым.

А смерць дае прывабную параду,
Што буду я ляжаць, нібыта туз,

І што мяне па трэцяму разраду
Ў каміннай залі адпяе Саюз.

Маю анкету ўзяўшы за аснову,
Адолеўшы начальніцкі цяжар,
На паніхідзе
                    па паперцы слова
Прамовіць кансультант
                                        ці сакратар.

Не, любая кашчавая, не трэба
Агітаваць.
                    І як ты ні хвалі
Той свет.
                    Замест спакою неба
Мне даспадобы неспакой Зямлі.

І не тлумі мне болей галаву:
Я тройчы паміраў —
                              аднойчы пажыву.

* * *

На скрыжаванні раніцы і ночы
Не аціхае неадольны боль
І зноў пакуты новыя прарочыць
І на старыя раны
                              сыпле соль.

Пякельны боль маланкаю заблiскаў,
Гатовы скінуць з вышыні ў пралёт.
Не ўратавацца мне,
                              бо самы блізкі
Прабіць гатовы сэрца навылет.

ПАПЯРЭДЖАННЕ

Непагодныя дні.
                    Ні прасвету, ні сонца,
Толькі вецер гудзе і гудзе увушшу,

І пякельным туманам нябачаны стронцый
Раз'ядае істоту маю і душу.

Я нікольні наступнай вайны не баюся,
Не, у атамным пекле Зямля не згарыць,
Не дрыжу перад будучай бойкай у скрусе,
Бо ніхто і нікога не зможа скарыць.

Хоць не будзе вайны, не ўзарвуцца ракеты,
А жыццё не ўратуе ніхто і нідзе:
Смерць ідзе па Зямлі, выбіраючы мэты
У паветры, на сушы, у мёртвай вадзе.

Мы патруцім сябе радыяцыяй, газам,
Выесць вочы і душы настылыя дым.
Смерць нячутна ідзе, каб не згінулі разам,
А знікалі павольна адзін за адным.

У нябыт адыходзяць счарнелыя пушчы,
Самагубствам канчаюць маржы і кіты.
Акіяны і рэкі дзівак невідушчы
Вынішчае ў прыпадку сваёй слепаты.

За мільёны гадоў не здалелі скалечыць
Так Зямлю, як яе пакалечылі мы.
І сябе і яе давялі да галечы,
А яна ўсё маўчыць, як цярплівы нямы.

А каб мела язык, як яна б закрычала:
«Пашкадуйце, няшчасныя, хоць бы сябе.
Ці не бачыце вы, што «вучонасці» джала
І бяздумная пыха ўсё жывое заб'е.

Знікнуць людзі і рэкі, салавей адспявае,
І, магчыма, з галактык убачаць здаля,
Як павольна плыве, у Сусвеце нямая,
У адвечнай жалобе пустая Зямля».

Уратуйце Зямлю, апантаныя людзі.
Можа, шчасце хоць вашым
прапраўнукам будзе!

* * *

Не падглядай праз шчыліну ў дзвярах
Мае расчараванні і пакуты.
Ад позірку твайго калоціць страх,
Добразычлівец мой з абліччам Юды.

Мяне ты больш ужо не прадасі
За грош, за срэбранік, за паўчырвонца.
Як ні старайся, рады не дасі
І ў змроку не схаваешся ад сонца.

Я ведаю — не адзінокі ты,
Увішны і актыўны ўсюды.
Здаецца некаму, што ты святы,
Добразычлівец мой з абліччам Юды.

САТЛЕЛЫЯ ЛІСТЫ

Твае лісты прапахлі лесам
І пылам жытняе красы,
Крутое рошчыны замесам
І кропляю скупой слязы.

А я паміж радкоў чытаю,
Чаго не папісала ты,
Бо я не той
                    і ты не тая,
Адны
          ранейшыя — лісты

З далёкай нашай маладосці,
З тае вясны,
                    з тае зімы,
Калі не крыўды
                              і ні злосці
Яшчэ не разумелі мы.

Пытальнікі, шматкроп'і,
                              кропкі,
Паперы колішняй памер

І почырк дробны і таропкі
Мяне хвалююць і цяпер.

Лісты, сатлелыя на зломах,
Сухі, збялелы васілёк
І слабы пах лясоў знаёмых
Хвалююць і цяпер здалёк.

Гартаю ў апусцелай хаце
З лістамі даўнія гады,
І нельга даравацць, што страціў
Твой адрас
                    і твае сляды.

Куды, каму цяпер напішаш
Даўно запознены адказ?
І надалёка тая ціша,
Калі ніхто
                    не ўспомніць нас.

БЕЛАЯ НОЧ

Дарога, быццам з алебастры,
У лёгкай шэрані сады,
На шыбах — папарацць і астры,
А ў небе — месяц малады,

Аздоблены ружовым кругам
У цёмна-сіняй цішыні,
У мітульзе, за дальнім лугам,
Гарацць халодныя агні.

То прывідным, то воўчым вокам
Знікаюць, каб ізноў зайграць,
То знічкай упадуць звысоку,
То ў стылым снезе дагарацць.

Такая бездань нада мною,
Сузор'і неба замялі...
Мне ўсё здаецца навіною,

А я — пясчынка на Зямлі.

БЫВАЙ

Дагарае захад, дагарае,
Зелянее на лугах туман,
Дзе ж ты, азавіся, дарагая,—
Даўняя надзея і падман.

Нашыя дарогі разышліся
На мяжы сумлення і маны.
Дзе ж ты, дарагая, азавіся
З прывіднай далёкай даўніны.

Нас ніхто ніколі не пачуе,
Мы знікаем, як начны туман.
Дагарае захад, і хачу я
Хоць у сне убачыць тонкі стан.

Юнаю, іскрыстаю прысніся
І мяне ні ў чым не дакарай.
Калі ж ты жывая, азавіся,
Каб было каму сказаць «Бывай».

НА АПОШНЯЙ ВЯРСЦЕ

Позні мой вечар,
як ціхая восень:
Долу злятаюць лісты.
Гэта — пара і жніва, і дакосін
Каля апошняй вярсты.

Сонца заходзіць, плыве павуціна,
Ціха і пуста ў палях,
І на змярканні журбой жураўлінай
Млечны гайдаецца Шлях.

Дзе мая радасць?
Дзе маё гора?

Дзе мая папараць-кветка цвіце?
Можа, калісьці, а можа, учора
Звяла яна на апошняй вярсце.

Не адшукаў яе, не дачакаўся.
Падаюць восенню зоры часцей.
Як ні гукаю, не дагукаўся
Шчасця свайго на апошняй вярсце.

ЖАДАННЕ

За ноч пасівела зямля
І шэрань лугі прысаліла,
А сосны здаюцца здаля
Укрытыя срэбраным пылам.

Нбыта яшчэ не зіма,
А далеч у ціхай трывозе,
І восень выходзіць сама
Па гулкай настылай дарозе.

Настала чакання пара,
Спавітае сэрца ў кунегу,
Запахла пад вечар з двара
Іскрынкамі першага снегу.

Нябачная легла мяжа
На стыку сустрэч і расстанняў,
Павольна знікае імжа,
І снег на світанні растане,

На сцежках лісты зашумяць
Самотных дубоў і акацый,
А мне б перайсці цераз гаць
І новай вясны дачакацца.

ПЕРАД ЗАСЛОНАЙ

Усе мы трошачкі артысты,

І роля ў кожнага свая.
То абы-як, а то ўрачыста
Іграў сябе самога я.

З усіх няма цяжэйшай ролі,
Бо не хапае з неба зор
І не падказвае ніколі
Жыццё —
суровы рэжысёр.

Кім толькі я не быў на сцэне,
Каго я толькі не іграў?
То быў узнёслы летуценнік,
То ўваскрасаў,
то паміраў,

Рамэо быў, Шыльёнскім вязнем,
Адолець Гамлета хацеў,
Ды, збіўшыся на першым сказе,
У апраметную зляцеў,

І зала адказала свістам
На непрадбачаны правал.
Відаць, заўсёды быць статыстам
Мой горкі лёс ці ідэал.

Ніхто не заўважаў старання
Да зморы і да забыцця,
Калі гайдаўся я на грані
Сапраўднай смерці і жыцця.

Іграў я ўмела, то няўмела,
Бывалі спады і напал,
Пакуль душа не пасівела
І не наблізіўся фінал.

Знялі фанерныя калоны,
Скруцілі заднікі ў рулон.
Вось-вось апусціцца заслона...
І я выходжу на паклон.

* * *

Калі б перапісаць на чыставік
Маё жыццё і ўнесці карэктывы,
Магчыма, мой наступнік ці двайнік
Лічыў бы, што ён вольны і шчаслівы.

Закрэсліваю тыдні і гады,
А ў іх — недаравальныя пралікі,
І пакідаюць у душы сляды
Маленькі грэх і грэх вялікі.

Хоць сам знарок ніколі не грашыў,
І грэшных думак не было ніколі,
А страт маіх і час не заглушыў
І мне дасюль папрокам вочы коле.

Я распінаю кожны дзень сябе,
Гатовы пасадзіць душу за краты,
Бо памяць неадольная дзяўбе,
Што сам перад сабою вінаваты.

Я здатны захапляцца навіной,
Часова ўзняцца нават на узвышша,
З пралікамі змірыцца і з віной,
А вось жыццё ніхто не перапіша.

ДОЎГАЕ РЭХА

Я адзін каля вогнішча ў полі,
Толькі іскры мігцяць і мігцяць,
То знікаюць у дыме паволі,
То да зор таямнічых ляцяць.

Я адзін. Толькі вецер трывожна
У ракітніку голым гудзе,
Можа, ў полі зблудзіў падарожны
І дарогу не знойдзе нідзе.

Я гукаю, і доўгае рэха
У асенняе поле плыве,

То замоўкне, то зноў на пацеху
Азавецца самотнай саве.

Я адзін каля вогнішча ноччу,
Толькі ўласны гайдаецца цень.
Я на зоры гляджу і прарочу
Ясны ранак і сонечны дзень.

ТРЭБА ЖЫЦЬ

У кожнага — адзіная дарога
Ад метрыкі да некралога,
А паміж імі, як заўжды,—
Хвіліны радасці і горычы гады,
Раскаяння імгненні, раздарожжы
І захапленне: «Свет такі прыгожы!»

Хвіліна за хвілінай — час бяжыць,
І як ні цяжка, але трэба жыць:
Стаяць у чэргах, з хлебам ці без хлеба,
І жыць, пакуль і ты камусьці трэба.

ЗМЕСТ

Грахоўскі С.

Споведзь: Аповесці і вершы.— Мн.: Маст, літ., 1990 - 399 с., [4] л. іл.

ISBN 5-340-00818-5.

На споведзі гавораць толькі праўду. Прыспела пара і паэту Сяргею Грахоўскаму голасна паспавядацца перад сваімі сучаснікамі, расказаць пра пакутныя дзесяцігоддзі сваёй маладосці і сталасці, пра трагічныя лёсы сяброў і знаёмых — партыйных работнікаў, пісьменнікаў, артыстаў, вучоных і калгаснікаў, знішчаных і замардаваных у пару сталінскіх рэпрэсій.

У кнігу ўвайшлі дзве аўтабіяграфічныя аповесці і вершы апошніх гадоў.